

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

КУЛТУРА СЕЋАЊА НА ВИКИПЕДИЈИ: ДИСКУРС О РАТНИМ СУКОБИМА У ЈУГОСЛАВИЈИ

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментор:
проф. др Дејан Пралица

Кандидат:
Стефан Јањић

Нови Сад, 2021. године

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА¹

Врста рада:	Докторска дисертација
Име и презиме аутора:	Стефан Јањић
Ментор (титула, име, презиме, звање, институција)	Др Дејан Пралица, редовни професор, Филозофски факултет у Новом Саду
Наслов рада:	Култура сећања на Википедији: дискурс о ратним сукобима у Југославији
Језик публикације (писмо):	Српски језик (ћирилица)
Физички опис рада:	Унети број: Страница: 376 Поглавља: 12 Референци: 250 Табела: 48 Слика: 1 Графика: 25 Прилога: 2
Научна област:	Културолошке науке и комуникологија
Ужа научна област (научна дисциплина):	Комуникологија Култура сећања
Кључне речи / предметна одредница:	Култура сећања, Википедија, енциклопедија, Други светски рат, распад Југославије
Резиме на језику рада:	Предмет истраживања докторске дисертације је култура сећања на Википедији, сагледана кроз уређивачку политику и дискурсне стратегије у чланцима о ратовима у Југославији на српском, хрватском и бошњачком издању Википедије. Узорак чини укупно 1.129 чланака о ратним сукобима у Југославији за време Другог светског рата (1941-1945) и ратним сукобима којима је обележен распад Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (1991-1995, 1998-1999). Википедија је покренута 2001. године, а данас се сматра највећом енциклопедијом у историји човечанства. Отвореног је карактера, што значи да сваки читалац уједно може бити и креатор садржаја, али се у процесу уређивања очекује поштовање три правила: (1) неутрална тачка гледишта, (2) проверљивост изнетих података, (3) без оригиналног истраживања. Википедију можемо посматрати на различите начине, из различитих перспектива, а у контексту чланака о историји и као место на којем се креира култура сећања. Приступ историографији на Википедији разликује се од приступа традиционалних енциклопедија у три кључна аспекта: (1) не постоји ограничен временски опсег при одабиру тема, односно нема прописане временске дистанце, што отвара простор за писање о актуелним догађајима и преиспитивање догађаја који имају много живих сведока и много потенцијалних различитих

¹ Аутор докторске дисертације потписао је и приложио следеће Обрасце:

5б – Изјава о ауторству;

5в – Изјава о истоветности штампане и електронске верзије и о личним подацима;

5г – Изјава о коришћењу.

Ове Изјаве се чувају на факултету у штампаном и електронском облику и не коришће се са тезом.

	<p>интерпретација; (2) између догађаја и текста о њему не стоји нужно историчар као чувар капије (gatekeeper), проучавалац и интерпретатор. Будући да је реч о енциклопедијском пројекту који се заснива на сарадничком принципу, у процес писања и уређивања могу бити укључени и лаици – једнако они који су информисани и теже објективности, као и они који су дезинформисани, острашћени, или им је циљ вандалска измена текста; (3) Википедија поседује интерфејс који јој омогућава да функционише као дигитални палимпсест. То значи да читаоцима није доступна само актуелна верзија чланака, већ – путем опције за интерактивни преглед историјата – све измене које је чланак претрпео од свог зачетка до данас. На основу тога могуће је утврдити каква су била почетна тумачења одређених историјских догађаја и у коликој мери се разликују од актуелног; какве су се расправе о чланку водиле на страници за разговор и који су аспекти теме препознати као контроверзни; колико је било вандалских измена и каква је била њихова природа; како су изгледали уређивачки ратови и какав је био њихов исход... Циљ овог истраживања је идентификација уређивачких политика и наративних стратегија на српском, хрватском и бошњачком издању Википедије у чланцима о ратним сукобима на простору бивше Југославије. Истраживање је компаративног карактера, будући да су обухваћени чланци три интерпретативне заједнице о два ратна периода. Укупно су уочене 774 теме, од чега је 312 посвећено Другом светском рату, а 462 распаду Југославије. Ове теме нису равномерно покривене на свакој од посматраних верзија Википедије: две трећине тема може се наћи на само једној од три верзије. Корпус за srW обухвата укупно 475 чланака, корпус за hrW 443 чланка, а за bsW укупно 211 чланака, што значи да је истраживањем обухваћено 1.129 јединица анализе. У оквиру овог истраживања примењене су следеће методе: (1) Анализа садржаја; (2) Критичка анализа дискурса; (3) Анализа метаподатака; (4) Полуструктурисани интервјуи. Комбинацијом метода анализирано је како се Википедија на поменута три језика, односно на варијантама једног истог (полицентричног) језика, односи према ратним сукобима: какве су разлике у интерпретацији сукоба и злочина, броју жртава, тумачењу узрока, околности и последица; да ли је могуће о деликатним темама на једној отвореној енциклопедијској платформи успоставити научни дискурс лишен острашћености, паушалности и популистичке интонације. У групи тема о Другом светском рату су анализом метаподатака као високо контроверзне теме препознате „Независна Држава Хрватска“, „Усташе“, „Четници“ и „Логор Јасеновац“. У групи тема о ратовима деведесетих су као високо контроверзни чланци означени „Рат у Босни и Херцеговини“, „Масакр у Сребреници“, „Хрватска Република Херцег-Босна“, „Рат у Хрватској“, „Операција Олуја“ и „Битка за Вуковар“. На свакој од Википедија се у већој или мањој мери уочава заступнички приступ, па се у дискурсу о жртвама јавља стил који је истовремено емотиван, поетичан, али и гневан. Иако се од енциклопедијског дискурса очекује да буде хладан и формалан, свака од три Википедије толерише кршење тог правила у наративу о „сопственим“ жртвама. Са друге стране, жртве злочина у којима је наша страна означена као агресорска замагљују се или прећуткују на различите начине: (1) спекулацијама о пренаглашеном броју жртава; (2) теоријама о уроти; (3) успутним помињањем туђих жртава, из чега се ишчитава да је њихово страдање заправо експес или колатерална штета у иначе праведничкој акцији / нападу / самоодбрани; (4) поређењем „наших“ и „њихових“ жртава, при чему су „наше“ биле прве и бројније; (5) ниским, мање видљивим положајем у тексту; (6) порицањем злочина. Пристрасност се, ипак, не може навести као доследна карактеристика анализираних чланака, будући да је уочен и читав низ примера у којима је остварен висок степен консензуса трију заједница, поготово када је реч о темама које се тичу Другог светског рата. Непосредни допринос овог истраживања огледа се у дубљем увиду у начин на који Википедија</p>
--	---

	постаје медиј културе сећања, односно у начин на који се кроз сараднички модел уређивања креирају и намећу прихватљиви наративи о осетљивим темама какве су ратни сукоби на подручју Западног Балкана.
Датум прихватања теме од стране надлежног већа:	7. септембар 2018.
Датум одбране: (Попуњава одговарајућа служба)	
Чланови комисије: (титула, име, презиме, звање, институција)	Председник: Члан: Члан: Члан:
Напомена:	

KEY WORD DOCUMENTATION²

Document type:	Doctoral dissertation
Author:	Stefan Janjić
Supervisor (title, first name, last name, position, institution)	Dr. Dejan Pralica, Full professor, Faculty of Philosophy, Novi Sad
Thesis title:	Culture of remembrance on Wikipedia: discourse on armed conflicts in Yugoslavia
Language of text (script):	Serbian language (cyrillic script)
Physical description:	Number of: Pages: 376 Chapters: 12 References: 250 Tables: 48 Illustrations: 1 Graphs: 25 Appendices: 2
Scientific field:	Culturological Sciences and Communicology
Scientific subfield (scientific discipline):	Communicology Culture of Remembrance
Subject, Key words:	Culture of remembrance, Wikipedia, encyclopedia, World War 2, breakup of Yugoslavia
Abstract in English language:	<p>The research topic of the doctoral dissertation refers to the culture of remembrance on Wikipedia, in terms of editorial policy and discourse strategies in articles on the wars in Yugoslavia on the Serbian, Croatian and Bosniak Wikipedia. The sample consists of 1,129 articles on the war conflicts in Yugoslavia during the World War 2 (1941-1945) and the disintegration of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (1991-1995, 1998-1999). Wikipedia was launched in 2001, and today is considered the largest encyclopedia in the history of mankind. It is open, which means that every reader can also be a content creator, but the editorial freedom is limited by three rules: (1) neutral point of view, (2) verifiability of the presented data, (3) without original research. We can look at Wikipedia in different ways, from different perspectives, and in the context of articles on history, as a place where a culture of remembrance is created. The approach to historiography on Wikipedia differs from the approach of traditional encyclopedias in three key aspects: (1) there is no limited time range when choosing topics, ie there is no prescribed time distance, which opens space for writing about current events and reviewing events that have many living witnesses and many potentially different interpretations; (2) Wikipedia does not necessarily have the historian as the interpreter, as the gatekeeper between the event and the text about it. Since this is an encyclopedic project based on the collaborative principle, everyone can be involved in the writing and editing process - equally those</p>

² The author of doctoral dissertation has signed the following Statements:

56 – Statement on the authority,

5b – Statement that the printed and e-version of doctoral dissertation are identical and about personal data,

5r – Statement on copyright licenses.

The paper and e-versions of Statements are held at the faculty and are not included into the printed thesis.

	<p>who are informed and strive for objectivity, as well as those who are misinformed, biased, or aim at vandalizing the article; (3) Wikipedia has an interface that allows it to function as a digital palimpsest. This means that through the option for an interactive history overview, all the changes that the article has undergone from its creation until today are available to readers, in addition to the current version of the article. Based on that, it is possible to determine what the initial interpretations of certain historical events were and to what extent they differ from the current one; what discussions about the article took place on the "Talk page" and what aspects of the topic were identified as controversial; how many vandal changes happened and what their nature was; how the edit wars looked like and what their outcome was...</p> <p>The aim of this research is to identify editorial policies and discourse strategies on the Serbian, Croatian and Bosniak Wikipedia, in articles on war conflicts in the former Yugoslavia. This comparative research covers the articles of three interpretive communities about two conflict periods. A total of 774 topics were identified, of which 312 were dedicated to the Second World War, and 462 to the disintegration of Yugoslavia. These topics are not evenly covered in each of the observed versions of Wikipedia: two-thirds of the topics can be found in only one of the three versions. The sample from the Serbian Wikipedia includes a total of 475 articles, from the Croatian 443 articles, and from the Bosnian 211 articles, which means that the research covered 1,129 units of analysis. The following methods were applied within this research: (1) Content analysis; (2) Critical discourse analysis; (3) Metadata analysis; (4) Semi-structured interviews. This particular combination of methods was used in order to determine how different versions of Wikipedia, in the three languages, ie variants of the same (polycentric) language, treats war conflicts: what are the differences in the interpretation of conflicts and crimes, number of victims, interpretation of causes, circumstances and consequences; whether it is possible to create a scientific discourse on delicate topics on an open encyclopedic platform, devoid of passion, superficiality and populist intonation. In the group of topics about the World War 2, the results of metadata analysis indicated high controversy of the articles "Independent State of Croatia", "Ustasha", "Chetniks" and "Jasenovac concentration camp". In the group of articles on the wars of the 1990s, "War in Bosnia and Herzegovina", "Srebrenica Massacre", "Croatian Republic of Herceg-Bosna", "War in Croatia", "Operation Oluja" and "Battle for Vukovar" were identified as highly controversial articles. Advocacy approach can be noticed in the discourse about victims on each of the Wikipedias: it is recognizable by the style that is emotional, poetic, but also angry. Although encyclopedic discourse is expected to be cold and formal, each of the three Wikipedias tolerates a violation of that rule in the narrative dedicated to „our“ victims. On the other hand, victims of crimes in which „our“ side is labeled as aggressive are "silenced" in various ways: (1) by speculation about the overemphasized number of victims; (2) theories of conspiracy against "our" side; (3) by incidental mention of „their“ victims, from which it can be read that their suffering is in fact an excess or collateral damage in an action that was essentially righteous; (4) by comparing "our" and "their" victims, where "ours" were the first and most numerous; (5) low, less visible position in the text; (6) by denying the crime. Bias, however, cannot be determined as a consistent characteristic of the analyzed articles, since there is a lot of examples in which a high degree of consensus of the three communities was achieved, especially when it comes to the World War 2. The direct contribution of this research is reflected in a deeper insight into the way in which Wikipedia becomes a medium of memory culture, ie the way in which acceptable narratives on sensitive topics such as war conflicts in the Western Balkans are created and imposed through a collaborative editing model.</p>
Accepted on Scientific Board on:	September 7th, 2018

Defended: (Filled by the faculty service)	
Thesis Defend Board: (title, first name, last name, position, institution)	President: Member: Member: Member:
Note:	

САДРЖАЈ

Извод	4
Abstract	7
Изјава захвалности	9
Увод	10
1. ОД ПЛИНИЈА СТАРИЈЕГ ДО ВИКИПЕДИЈЕ	14
1.1. Шта је енциклопедија	14
1.2. Историјат енциклопедија	15
1.3. Ка бесконачној енциклопедији	20
2. ВИКИПЕДИЈА	25
2.1. Настанак и начела	25
2.2. Википедијанци	28
2.3. Релевантност података	32
2.4. Опсег података	35
2.5. Читање Википедије	35
2.6. Будућност Википедије	38
3. ОБЛИКОВАЊЕ ИСТОРИОГРАФСКОГ ДИСКУРСА	40
3.1. De dicto / De facto	40
3.2. Позиција читаоца	46
3.3. Технике искривљавања	51
3.3.1. Фабулирање и поетизација	51
3.3.2. Колигација	53
3.3.3. Једностраност	54
3.3.4. Измишљање и кривотворење	57
3.3.5. Искључивање и заборављање	60
4. КУЛТУРА СЕЋАЊА	63
4.1. Употреба прошлости	63
4.2. Сећање и памћење	67
4.3. Сећање и кривица	72
4.4. Википедија и култура сећања	74

5. ПРЕДМЕТ И ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА	79
5.1. Предмет истраживања	79
5.1.1. Култура сећања	79
5.1.2. Википедија	81
5.1.3. Дискурс	83
5.1.4. Ратни сукоби у Југославији	85
5.1.4.а. Други светски рат	86
5.1.4.б. Распад Југославије	88
5.2. Циљ истраживања	90
6. МЕТОДОЛОГИЈА	92
6.1. Узорак	92
6.2. Методе	95
6.2.1. Анализа садржаја	96
6.2.2. Критичка анализа дискурса	97
6.2.3. Анализа метаподатака	100
6.2.3.а. Анализа латентних профила	102
6.2.3.б. Двостепена кластер анализа	104
6.2.3.в. Додатне анализе	105
6.2.4. Полуструктурисани интервјуи	106
7. ТЕМАТСКА АНАЛИЗА ЈЕДИНСТВЕНИХ ЧЛАНАКА	108
7.1. Други светски рат: српска Википедија	109
7.2. Други светски рат: хрватска Википедија	112
7.3. Други светски рат: бошњачка Википедија	113
7.4. Распад Југославије: српска Википедија	114
7.5. Распад Југославије: хрватска Википедија	117
7.6. Распад Југославије: бошњачка Википедија	120
8. УПОРЕДНА АНАЛИЗА ЧЛАНАКА О СУКОБИМА	122
8.1. Упоредна анализа: Други светски рат	123
8.2. Упоредна анализа: Распад Југославије	135
8.3. Анализа актера	150

9. АНАЛИЗА МЕТАПОДАТАКА	160
9.1. Дескриптивна статистика	160
9.2. Мультиколинearност	163
9.3. Анализа метаподатака на бошњачкој Википедији: Други светски рат ..	166
9.4. Анализа метаподатака на хрватској Википедији: Други светски рат	172
9.5. Анализа метаподатака на српској Википедији: Други светски рат	178
9.6. Закључна анализа метаподатака: Други светски рат	184
9.7. Анализа метаподатака на бошњачкој Википедији: Распад Југославије .	185
9.8. Анализа метаподатака на хрватској Википедији: Распад Југославије ...	191
9.9. Анализа метаподатака на српској Википедији: Распад Југославије	197
9.10. Закључна анализа метаподатака: Распад Југославије	203
10. АНАЛИЗА КОНТРОВЕРЗНИХ ЧЛАНАКА	205
10.1. Независна Држава Хрватска	205
10.2. Усташе	210
10.3. Четници	216
10.4. Логор Јасеновац	221
10.5. Рат у Босни Херцеговини	232
10.6. Масакр у Сребреници	237
10.7. Хрватска Република Херцег-Босна	243
10.8. Рат у Хрватској	247
10.9. Операција Олуја	254
10.10. Битка за Вуковар	260
11. ИНТЕРВЈУИ СА АДМИНИСТРАТОРИМА ВИКИПЕДИЈЕ	266
12. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	277
Литература	290
Прилог 1: Попис чланака	307
Прилог 2: Транскрипти интервјуа	358

ИЗВОД

Предмет истраживања докторске дисертације је култура сећања на Википедији, сагледана кроз уређивачку политику и дискурсне стратегије у чланцима о ратовима у Југославији на српском, хрватском и бошњачком издању Википедије. Узорак чини укупно 1.129 чланака о ратним сукобима у Југославији за време Другог светског рата (1941-1945) и ратним сукобима којима је обележен распад Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (1991-1995, 1998-1999). Википедија је покренута 2001. године, а данас се сматра највећом енциклопедијом у историји човечанства. Отвореног је карактера, што значи да сваки читалац уједно може бити и креатор садржаја, али се у процесу уређивања очекује поштовање три правила: (1) неутрална тачка гледишта, (2) проверљивост изнетих података, (3) без оригиналног истраживања. Википедију можемо посматрати на различите начине, из различитих перспектива, а у контексту чланака о историји и као место на којем се креира култура сећања. Приступ историографији на Википедији разликује се од приступа традиционалних енциклопедија у три кључна аспекта: (1) не постоји ограничен временски опсег при одабиру тема, односно нема прописане временске дистанце, што отвара простор за писање о догађајима и преиспитивање догађаја који имају много живих сведока и много потенцијалних различитих интерпретација; (2) између догађаја и текста о њему не стоји нужно историчар као чувар капије (gatekeeper), проучавалац и интерпретатор. Будући да је реч о енциклопедијском пројекту који се заснива на сарадничком принципу, у процес писања и уређивања могу бити укључени и лаици – једнако они који су информисани и теже објективности, као и они који су дезинформисани, острашћени, или им је циљ вандалска измена текста; (3) Википедија поседује интерфејс који јој омогућава да функционише као дигитални палимпсест. То значи да читаоцима није доступна само актуелна верзија чланака, већ – путем опције за интерактивни преглед историјата – све измене које је чланак претрпео од свог зачетка до данас. На основу тога могуће је утврдити каква су била почетна тумачења одређених историјских догађаја и у коликој мери се разликују од актуелног; какве су се расправе о чланку водиле на страници за разговор и који су аспекти теме препознати као контроверзни; колико је било вандалских измена и каква је била њихова природа; како су изгледали уређивачки ратови и какав је био њихов исход... Циљ овог истраживања је идентификација уређивачких политика и наративних стратегија на српском, хрватском и бошњачком издању Википедије у чланцима о ратним сукобима на простору бивше Југославије. Истраживање је компаративног карактера,

будући да су обухваћени чланци три интерпретативне заједнице о два ратна периода. Укупно су уочене 774 теме, од чега их је 312 посвећено Другом светском рату, а 462 распаду Југославије. Ове теме нису равномерно покривене на свакој од посматраних верзија Википедије: две трећине тема може се наћи на само једној од три верзије. Корпус за srW обухвата укупно 475 чланака, корпус за hrW 443 чланка, а за bsW укупно 211 чланака, што значи да је истраживањем обухваћено 1.129 јединица анализе. У оквиру овог истраживања примењене су следеће методе: (1) Анализа садржаја; (2) Критичка анализа дискурса; (3) Анализа метаподатака; (4) Полуструктурисани интервјуи. Комбинацијом метода анализирано је како се Википедија на поменута три језика, односно на варијантама једног истог (полицентричног) језика, односи према ратним сукобима: какве су разлике у интерпретацији сукоба и злочина, броју жртава, тумачењу узрока, околности и последица; да ли је могуће о деликатним темама на једној отвореној енциклопедијској платформи успоставити научни дискурс лишен острашћености, паушалности и популистичке интонације. У групи тема о Другом светском рату су анализом метаподатака као високо контроверзне теме препознате „Независна Држава Хрватска“, „Усташе“, „Четници“ и „Логор Јасеновац“. У групи тема о ратовима деведесетих су као високо контроверзни чланци означени „Рат у Босни и Херцеговини“, „Масакр у Сребреници“, „Хрватска Република Херцег-Босна“, „Рат у Хрватској“, „Операција Олуја“ и „Битка за Вуковар“. На свакој од Википедија се у већој или мањој мери уочава заступнички приступ, па се у дискурсу о жртвама јавља стил који је истовремено емотиван, поетичан, али и гневан. Иако се од енциклопедијског дискурса очекује да буде хладан и формалан, свака од три Википедије толерише кршење тог правила у наративу о нашим жртвама. Са друге стране, жртве злочина у којима је наша страна означена као агресорска замагљују се или прећуткују на различите начине: (1) спекулацијама о пренаглашеном броју жртава; (2) теоријама о уроти; (3) успутним помињањем туђих жртава, из чега се ишчитава да је њихово страдање заправо експес или колатерална штета у иначе праведничкој акцији / нападу / самоодбрани; (4) поређењем наших и њихових жртава, при чему су наше биле прве и бројније; (5) ниским, мање видљивим положајем у тексту; (6) порицањем злочина. Пристрасност се, ипак, не може навести као доследна карактеристика анализираних чланака, будући да је уочен и читав низ примера у којима је остварен висок степен консензуса трију заједница, поготово када је реч о Другом светском рату. Непосредни допринос овог истраживања огледа се у дубљем увиду у начин на који Википедија постаје медиј културе сећања, односно у начин

на који се кроз сараднички модел уређивања креирају и намећу прихватљиви наративи о осетљивим темама какве су ратни сукоби на подручју Западног Балкана.

Кључне речи: *Култура сећања, Википедија, енциклопедија, Други светски рат, распад Југославије*

ABSTRACT

The research topic of the doctoral dissertation refers to the culture of remembrance on Wikipedia, in terms of editorial policy and discourse strategies in articles on the wars in Yugoslavia on the Serbian, Croatian and Bosniak Wikipedia. The sample consists of 1,129 articles on the war conflicts in Yugoslavia during the World War 2 (1941-1945) and the disintegration of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (1991-1995, 1998-1999). Wikipedia was launched in 2001, and today is considered the largest encyclopedia in the history of mankind. It is open, which means that every reader can also be a content creator, but the editorial freedom is limited by three rules: (1) neutral point of view, (2) verifiability of the presented data, (3) without original research. We can look at Wikipedia in different ways, from different perspectives, and in the context of articles on history, as a place where a culture of remembrance is created. The approach to historiography on Wikipedia differs from the approach of traditional encyclopedias in three key aspects: (1) there is no limited time range when choosing topics, ie there is no prescribed time distance, which opens space for writing about events and reviewing events that have many living witnesses and many potentially different interpretations; (2) Wikipedia does not necessarily have the historian as the interpreter, as the gatekeeper between the event and the text about it. Since this is an encyclopedic project based on the collaborative principle, everyone can be involved in the writing and editing process - equally those who are informed and strive for objectivity, as well as those who are misinformed, biased, or aim at vandalizing the article; (3) Wikipedia has an interface that allows it to function as a digital palimpsest. This means that through the option for an interactive history overview, all the changes that the article has undergone from its creation until today are available to readers, in addition to the current version of the article. Based on that, it is possible to determine what the initial interpretations of certain historical events were and to what extent they differ from the current one; what discussions about the article took place on the "Talk page" and what aspects of the topic were identified as controversial; how many vandal changes happened and what their nature was; how the edit wars looked like and what their outcome was... The aim of this research is to identify editorial policies and discourse strategies on the Serbian, Croatian and Bosniak Wikipedia, in articles on war conflicts in the former Yugoslavia. This comparative research covers the articles of three interpretive communities about two conflict periods. A total of 774 topics were identified, of which 312 were dedicated to the Second World War, and 462 to the disintegration of Yugoslavia. These topics are not evenly covered in each of the observed versions of Wikipedia: two-thirds of the topics can be found in

only one of the three versions. The sample from the Serbian Wikipedia includes a total of 475 articles, from the Croatian 443 articles, and from the Bosnian 211 articles, which means that the research covered 1,129 units of analysis. The following methods were applied within this research: (1) Content analysis; (2) Critical discourse analysis; (3) Metadata analysis; (4) Semi-structured interviews. This particular combination of methods was used in order to determine how different versions of Wikipedia, in the three languages, ie variants of the same (polycentric) language, treats war conflicts: what are the differences in the interpretation of conflicts and crimes, number of victims, interpretation of causes, circumstances and consequences; whether it is possible to create a scientific discourse on delicate topics on an open encyclopedic platform, devoid of passion, superficiality and populist intonation. In the group of topics about the World War 2, the results of metadata analysis indicated high controversy of the articles "Independent State of Croatia", "Ustasha", "Chetniks" and "Jasenovac concentration camp". In the group of articles on the wars of the 1990s, "War in Bosnia and Herzegovina", "Srebrenica Massacre", "Croatian Republic of Herceg-Bosna", "War in Croatia", "Operation Oluja" and "Battle for Vukovar" were identified as highly controversial articles. Advocacy approach can be noticed in the discourse about victims on each of the Wikipedias: it is recognizable by the style that is emotional, poetic, but also angry. Although encyclopedic discourse is expected to be cold and formal, each of the three Wikipedias tolerates a violation of that rule in the narrative dedicated to „our“ victims. On the other hand, victims of crimes in which „our“ side is labeled as aggressive are "silenced" in various ways: (1) by speculation about the overemphasized number of victims; (2) theories of conspiracy against "our" side; (3) by incidental mention of „their“ victims, from which it can be read that their suffering is in fact an excess or collateral damage in an action that was essentially righteous; (4) by comparing "our" and "their" victims, where "ours" were the first and most numerous; (5) low, less visible position in the text; (6) by denying the crime. Bias, however, cannot be determined as a consistent characteristic of the analyzed articles, since there is a lot of examples in which a high degree of consensus of the three communities was achieved, especially when it comes to the World War 2. The direct contribution of this research is reflected in a deeper insight into the way in which Wikipedia becomes a medium of memory culture, ie the way in which acceptable narratives on sensitive topics such as war conflicts in the Western Balkans are created and imposed through a collaborative editing model.

Key words: *Culture of remembrance, Wikipedia, encyclopedia, World War 2, breakup of Yugoslavia*

ИЗЈАВА ЗАХВАЛНОСТИ

Дугујем велику захвалност својим колегама, пријатељима и породици на свесрдној подршци током истраживања.

Захваљујем свом ментору проф. др Дејану Пралици, који ме је у овом изазовном задатку пратио од почетка до краја; проф. др Јелени Клеут на безрезервној подршци и решењима за све моје дилеме; проф. др Дубравки Валић Недељковић на свим лекцијама, саветима и охрабрењима. Неизмерно сам захвалан др Милици Лазић на ентузијазму, стрпљивости и помоћи при спровођењу статистичког дела истраживања.

Захваљујем, такође, колегама и пријатељима који су несебично – саветима, разговорима, литературом, или читањем радних верзија текста – помогли да ова дисертација буде боља. Хвала проф. др Владимиру Баровићу, Стефани Шованец, Милану Недељковићу, Тијани Фемић Бумбић, Марини Грњи Клаић, Миловану Николићу, Горану Јеросимовићу, Кристини Хурвиц, Јулији Вукашиновић, Ивану Сегединцу, Небојши Ратковићу и Анесу Хоџићу. Хвала свим колегама са Филозофског факултета у Новом Саду и колегама из Новосадске новинарске школе.

Захваљујем, на крају, својој породици, којој посвећујем ову дисертацију: мајци Јасмини и оцу Горану, сестрама Ивани и Горани, бакама Драгици и Даници, дедама Богдану и Ђури.

УВОД

„Учинио сам то – каже моје сећање.

Нисам то могао учинити – каже мој понос и остаје неумољив.

Напокон – сећање попушта“

Фридрих Ниче³

Од завршетка Другог светског рата прошло је 75 година, а од рата у Хрватској и Босни и Херцеговини 25 година. Ипак, ова два ратна периода за себе везују толико трауматичних питања и контроверзи да се у јавном дискурсу у земљама с простора бивше Југославије – политичком, медијском, образовном и уметничком – наративи о њима непрестано перпетуирају. Сећања на тријумфе, и још више на трауме, имају огромну моћ: истичу се као важна тема у предизборним кампањама, утичу на међудржавне односе (политичке и економске), на међунационалне односе и положај мањина, на књижевно, музичко, позоришно, филмско и споменичко стваралаштво, као и на визију будућности. Томе треба додати и утицај ових наратива на ширу перцепцију прошлости, јер ако је култура сећања у некој заједници *ратноцентрична* (према Куљић, 2006), а схватање историје функционише по принципу *самопослуге* (према Класић, 2019) где се селективно опредељујемо за податке који иду у прилог доказивања пожељне тезе, онда кроз призму ратова и ратних злочина може бити замагљено, па и искривљено, све оно што се десило у 20. веку а *није* рат и ратни злочин. Ипак, таква позиција рата у колективном сећању је сасвим очекивана, будући да рат, за разлику од мира и напретка, укључује питање живота и смрти, драстичне демографске и геополитичке промене, личне губитке великог броја људи, као и непрегледан низ историографских контроверзи и моралних дилема.

Само у 2020. години – години када је ова дисертација завршена – један на други надовезивали су се догађаји који сведоче о изузетној политичкој, емотивној и симболичкој димензији сећања на Други светски рат и ратове деведесетих, поготово ако су та сећања супротстављена сећању друге / супарничке интерпретативне заједнице, а најчешће јесу. Дебате су инициране плановима о промени граница (дезинтеграција Босне и Херцеговине кроз тзв. *РСегзит*), промени назива улица у Београду, годишњицама и јубилејима (Јасеновац, Сребреница, Олуја, Грубори), верским обредима (миса за жртве

³ Максима из дела *С оне стране добра и зла* (нем. *Jenseits von Gut und Böse*, 1886); (Nietzsche, 1966: 80).

Блајбурга у Сарајеву, пропраћена протестом антифашиста), судским процесима (суђења бившим лидерима тзв. Ослободилачке војске Косова), филмским остварењима (*Quo Vadis, Aida, Дара из Јасеновца*, снимање филма о Бици на Кошарама), позоришним представама (*Сребреница. Кад ми убијени устанемо* Златка Паковића), музејским поставкама (празан „југословенски павиљон“ у Аушвицу)...

Овај пресек догађаја, ограничен на само једну од 25 година од завршетка последњег сукоба Срба, Хрвата и Бошњака, показује колико је снажан утицај политикā сећања на савремени друштвено-политички контекст Западног Балкана, на политичке процесе, идентитетска питања, медијски дискурс и уметност. Уколико неко са овог поднебља пожели да путем интернета, као све доминантнијег извора информација, продуби своје знање о ратним сукобима из 20. века, први понуђени извор највероватније ће бити Википедија, што због веома широког обухвата тема, што због изузетно добре индексираности на Гуглу. Википедија, као највећа енциклопедија у историји човечанства, има засебне језичке верзије, међу којима су и српска, хрватска и бошњачка. Оне нису успостављене као пуки превод садржаја са изворне, енглеске Википедије, већ имају широк степен аутономије који им омогућава да садржаје креирају према својим могућностима и потребама, уз услов да поштују три основна правила, тј. да обезбеде (1) неутралну тачку гледишта и (2) проверљивост изнетих података, и то (3) без оригиналног истраживања. Јасно је, међутим, да се ова правила често крше, а разлози могу бити многобројни – од неискуства уредника (неретко анонимних) преко тенденциозног наметања сопствених тумачења до вандалских упада и троловања. У контексту историјских тема Википедија се може посматрати као медиј културе сећања, на којем припадници различитих заједница воде дебате о спорним питањима, често настојећи да своја тумчења и интерпретације наметну као исправне и да им обезбеде већу видљивост, свесни изузетне популарности Википедије, којој по броју читалаца не може да парира ниједна друга енциклопедија.

Предмет овог истраживања је култура сећања на Википедији, односно дискурс српске, хрватске и бошњачке Википедије о Другом светском рату и ратовима деведесетих. У том погледу намера аутора није да утврђује шта је у чланцима на Википедији истина а шта лаж *de facto*, већ како се унутар тих чланака обликују, учвршћују, мењају и бришу *наративи* о истини и лажи, правди и неправди, победницима и пораженима, агресорима и жртвама. Истраживањем је обухваћено укупно 1.129 чланака на српској, хрватској и бошњачкој Википедији, о 774 различите теме (312 о Другом светском рату и 462 о распаду Југославије).

Дисертација садржи укупно 12 поглавља, од чега се прва четири односе на теоријски оквир. У првом поглављу биће представљени концепт и историјат енциклопедија, као и развој идеје о бесконачној, апсолутној енциклопедији, од Александријске библиотеке до Борхесове идеје о *алефу* и Кишове о *Енциклопедији мртвих*. Иако Википедија није прва дигитална енциклопедија, ослобођена просторних и временских ограничења карактеристичних за штампана издања, она је унела револуционарне измене у процес прикупљања, систематизације и селекције енциклопедијских података, што ју је учинило највећом и најчитанијом енциклопедијом свих времена. Настанак Википедије, процес уређивања, питања везана за репутацију, релевантност и опсег података, као и могући правци будућег развоја, представљени су у другом поглављу. Треће поглавље посвећено је обликовању историографског дискурса, са посебним акцентом на стратегије искривљавања, односно на фабулирање и поетизацију, колигацију, једностраност, измишљање и кривотворење, искључивање и заборављање. Овај сегмент завршава се преиспитивањем позиције читаоца историографске грађе, али и обрта који у то искуство читања уноси Википедија, омогућујући сваком читаоцу да, уколико то жели, и сам постане аутор. Развој културе сећања након Другог светског рата, као и односи сећање / памћење и сећање / кривица биће представљени у четвртном поглављу.

Пето и шесто поглавље доносе преглед предмета и циља истраживања, дефинисање појмова из назива истраживања (*култура сећања, Википедија, дискурс и ратни сукоби у Југославији*), као и опис методологије. За потребе овог истраживања комбиноване су четири методе: анализа садржаја, критичка анализа дискурса, анализа метаподатака (двострука кластер анализа и анализа латентних профила), као и полуструктурирани интервјуи с администраторима српске, хрватске и бошњачке Википедије.

Седмо поглавље садржи резултате тематске анализе јединствених чланака, тј. оних чланака који се јављају на само једној од три посматране Википедије. У осмом поглављу биће представљена упоредна анализа чланака о сукобима који се јављају на све три или на барем две посматране Википедије. Посебна пажња посвећена је анализи актера на бинарним позицијама *победник / губитник* и *агресор / жртва*. Анализом метаподатака, доступних за сваки чланак, утврђен је степен уређивачког притиска за све нејединствене чланке, као и листа најконтроверзнијих чланака. Чланци који су двоструко означени као високо контроверзни на барем две од три посматране Википедије, а то су четири чланка о Другом светском рату (*Независна Држава Хрватска, Усташе, Четници*

и *Логор Јасеновац*) и шест чланака о ратовима девдесетих (*Рат у Босни и Херцеговини*, *Масакр у Сребреници*, *Хрватска Република Херцег-Босна*, *Рат у Хрватској*, *Операција Олуја* и *Битка за Вуковар*) анализирани су у целости, што укључује не само површину чланака, већ и странице за разговор и историјат сваког од чланака. Резултати ове анализе представљени су у десетом поглављу. С циљем да се стекне бољи увид у уређивачке процесе на Википедији и обликовање наратива о контроверзним историјским темама, спроведени су и интервјуи са по једним администратором сваке од три посматране Википедије. Најважнији елементи њихових одговора представљени су у једанаестом поглављу, док завршно, дванесто поглавље доноси закључна разматрања.

1. ОД ПЛИНИЈА СТАРИЈЕГ ДО ВИКИПЕДИЈЕ

1. 1. Шта је енциклопедија

Енциклопедија је у Вујаклијином *Лексикону страних речи и израза* дефинисана тројако. Најпре је наведено њено првобитно, а данас секундарно значење – „круг припремних и општих научних предмета с којима се треба упознати пре почетка стручног образовања за позив у животу“, потом је дефинисана као „круг научног образовања уопште“, а тек на крају као „прегледно излагање наука и уметности у целости или делимично, обрађено у органској вези (*систематска енциклопедија*) или по азбучном реду (*азбучна ~, алфабетска ~, реална енциклопедија, стварни или реални речник*“ (Вујаклија, 1996: 281). *Велики речник страних речи и израза* Ивана Клајна и Милана Шипке фокусиран је искључиво на енциклопедију као конкретно научно дело, „систематизовано као речник које даје сажете податке из свих области знања или из једне области посебно. (Клајн и Шипка, 2007: 440). Иако ова дефиниција, у поређењу с Вујаклијином, примерено поставља фокус на савремено значење енциклопедије, она с друге стране искључује енциклопедије чије одреднице нису посложене у речничкој, односно алфабетској форми. У том погледу најпотпунија би била дефиниција коју нуди *Речник српскога језика* Матице српске, који енциклопедију описује као „дело које даје сажет, систематизован систематски приказ целокупног људског знања из свих области или из одређене гране науке, односно уметности“, уз понуђене придеве „француска ~, филозофска ~, општа ~, медицинска ~, стручна ~“ и фразу „жива енциклопедија“, која се користи за свестрано образовању особу (према Вујанић и др., 2007: 356).

За Умберта Ека појам *енциклопедије* знатно је шири од појединачног штампаног или онлајн ресурса информација, па чак и од првобитног значења којим Вујаклија отвара дефиницију *енциклопедије*; Еко под енциклопедијом подразумева читав „мултидимензионални систем знања који интерпретатори и ствараоци деле и проширују у оквиру комуникативне праксе“ (Desogus, 2012: 501). У том контексту и Еко наводи да је његова идеја енциклопедије „ближа средњовековном концепту *speculum mundi* него *Енциклопедији Британика* јер је узниверзум природних језика неформализован и примитивнији од научног, строго формализованог дискурса“ (Есо, 1976: 113).

Све до настанка претраживих онлајн енциклопедија постојала је дилема око тога како организовати јединице унутар енциклопедије, при чему су тематски и алфабетски

приступ била два најчешћа избора. Након што је Британика 2010. престала да објављује штампана издања, њена дигитална верзија (www.britannica.com) организована је попут Википедије, с линковањем лексема и синтагми које воде ка другим чланцима.

С почетком развоја дигиталне ере, специјализоване енциклопедије, организоване систематски, а не алфаветски, надживеће штампане енциклопедије лексиконског типа, будући да је њихову суштинску одлику – прегледан распоред ради лакше претраживости – надмашио софтверски приступ који омогућава претрагу према унетом појму у делу секунде.

1.2. Историјат енциклопедија

Од самог настанка писма, постојала је потреба да се одређена искуства, опажања и савети забележе, како због веће трајности у односу на усмено преношење, тако и због веће поузданости, односно смањивања потенцијалне дисонанце између пренете и примљене поруке. С временом су настајали образовни центри који су прикупљали појединачне књижевне, филозофске и научне списе, стварајући на тај начин прве библиотеке. Почетком 3. века п.н.е. на египатском средоземљу основана је и највећа античка библиотека, Александријска, у којој је – до тренутка када ју је Цезарова војска уништила, 48. године – према Роју Меклауду (MacLeod, 2010) било прикупљено чак 400.000⁴ свитака са непроцењивим наслеђем грчке, јеврејске и месопотамске културе. Иако у Александријској библиотеци по свој прилици није било енциклопедија у данашњем значењу те речи, оправдано је говорити о александријској енциклопедистици као сложенем процесу систематизације прикупљене грађе. Овај процес је обухватао „развој софистицираних метода каталогизације и уређивања, селекције и ре-организовања садржаја добијених из великог броја извора. Те технике и методе стварања новог знања на основу сређивања постојећих извора постале су основа свих каснијих енциклопедијских подухвата“ (Hatzimichali, 2013: 83).

Три деценије касније, Плиније Старији започеће објављивање грађе коју бисмо данас могли назвати првом свеобухватном енциклопедијом. Реч је о делу *Историја природе* (Naturalis historia), које је садржало 37 књига, од чега је део Плиније објавио за живота, у периоду од 77. до 79. године, да би остатак – који због изненадне смрти услед

⁴ Аутор наводи да податак о броју свитака треба узети с опрезом, будући да је тешко проценити поузданост записа који су преостали о Александријској библиотеци, поготово узевши у обзир да је с временом ова установа попримила митску компоненту (према MacLeod, 2010: 7).

ерупције Везува није стигао да уобличи и редигује – био објављен постхумно. Реч је о веома амбициозном делу, чији наслов не одражава у потпуности сâм садржај, будући да се *Историја природе* не односи искључиво на природне науке, већ обухвата и теолошка, етичка и митолошка питања. Тако се у првих двадесет одредница могу пронаћи одговори на питања о природи, планетама, Богу и Месецу, при чему се процена аутора о удаљености Земље и њеног сателита чак и за данашње стандарде сматра веома прецизном. Ипак, *Историја природе* је у извесном смислу и жртва сопственог тематског обима, с обзиром на то да има само једног аутора, чија су се непосредна истраживања, а самим тим и могућности за научну верификацију изнетих података, односила само на ужи спектар феномена о којима је енциклопедија писала. „Како није био специјалиста за физику, географију (ни математичку ни дескриптивну), антропологију, ботанику, ентомологију, медицину или минерологију, Плиније није могао да провери све податке, којих је било од 20.000 до 34.000, у зависности од тога да ли их пребрајамо према индексу или подацима са краја сваке књиге“ (Smith, 2017: 85). Ернесто Папарацо проучавао је начине помоћу којих је Плиније Старији долазио до закључака изнетих у енциклопедији и увидео да се, осим на формалну научну логику, аутор често ослањао на усмену традицију, легенде и паушалне процене. Тако је, примера ради, писао о непостојећим бићима, тврдио да су ћелије саћа шестоугаоне јер је свака страница начињена једном ногом пчеле, иако у стварности подударност бројева страница и ногу не рефлектује било какву истинску релацију, док је на трећем месту тврдио да је „најтежи злочин против људског живота извршила прва особа која је ставила злато на своје прсте“ (према Paparazzo, 2011: 102). Када је реч о формалној структури, информације у *Историји природе* нису биле посложене по алфabetу, већ тематски, али је велики искорак у односу на претходне покушаје сумирања прикупљених знања представљао формирање свеобухватног индекса садржаја, што су од Плинија као узоран образац преузели други енциклопедисти.

Историја природе имала је, дакле, велики број ограничења – једног аутора, велики број непоузданих података, недоследност у извођењу закључака и недостатак времена за редиговање и проверу података – али без сумње, упркос својим манама, представља капитално дело којим је започет енциклопедијски жанр и којим је подстакнута никад незавршена полемика о писаним моделима систематизације знања и начинима њиховог приказивања на ограниченом простору. Како одабрати одреднице и како их повезати, како из непрегледног низа информација издвојити валидне аргументе, како избећи пристрасност, како приказати сучељене ставове, а како феномене о којима и

даље немамо целовита знања – питања су која пред собом имају сви енциклопедисти, од Плинија Старијег до аутора на Википедији.

Током средњег века тематске и опште енциклопедије приређују се и објављују широм северне хемисфере – од Касиодора Сенатора и Исидора Севилског, који су стварали под снажним утицајем хришћанства, до индијског енциклопедисте и астролога Варахамихире. Једну од најзначајнијих средњовековних енциклопедија приредио је фратар Винсент од Бовеа, који је на свом делу радио чак три деценије и дао му назив *Speculum maius*, односно *Велико огледало*, што је имало двоструко значење: „веровао је да та књига не само да одсликава стварност, већ да, приказујући стварност, повезује свет у хармоничну целину, каква би он и требало да буде“ (Sullivan, 1990: 319). Почетком 15. века је у Кини, где је до тада већ постојала вишевековна традиција израде енциклопедија, завршена енциклопедија Јонли, која је садржала 11.095 свезака (према Anderson, 2011), што ју је вековима – до појаве Википедије – чинило највећом енциклопедијом на свету. У периоду од 10. до 16. века интензивно се развијају и арапски енциклопедијски центри у Кордоби, Египту и Персији (према Sullivan, 1990), а њихова је основа најчешће била теолошка. Таква традиција потрајаће све до појаве просветитељства: „Историјом су се бавили бројни мислиоци, писци и коментатори, али у 18. веку и пре тога она се више темељила на креативном запажању или на некој општој основи (попут присуства божје воље на земљи и развоја и усавршавања људског духа) него на строгом истраживању изворних података“ (Блек и Макрејлд, 2007: 39).

У контексту развоја западних енциклопедија, друга половина 18. века била је од пресудног значаја, с обзиром на рад француских и британских енциклопедиста који је довео до настанка *Енциклопедије* (фр. *Encyclopédie*⁵, 1751-1772) и *Британике* (лат. *Encyclopædia Britannica*, прво издање 1768-1771).

Око идеје француске *Енциклопедије* било је окупљено више од 150 аутора, предвођених Денијем Дидроом и Жаном ле Рон д'Аламбером, и та је идеја била једна од кључних за развој просветитељства у Европи, будући да је означила раскид са религијским догмама и окренула се науци и скептицизму. „Иако је Д'Аламбер формално признао ауторитет цркве, јасно је назначио да знање добијамо чулима, а не из Рима или Откровења. (...) Дидро и Д'Аламбер детронизовали су религију као древног господара науке и реорганизовали когнитивни универзум стављајући човека у центар и потискујући Бога на периферију“ (Darnton, 1979: 7). И Ф. Блом наводи да је ова

⁵ Пун назив енциклопедије гласио је *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, односно *Енциклопедија, или образложени речник наука, уметности и заната*.

енциклопедија, иако није ни прва, ни највећа, ни најпопуларнија на свету, у исто време и књига и догађај, и то круцијални догађај читаве ере просвећења „јер се исказала као тријумф слободне мисли и секуларности“ (Blom, 2004: 13). Њеном настанку и развоју допринеле су идеје рационализма, као и широка јавна расправа о верским догмама, која се није одвијала само у научним круговима, већ и у црквеним. *Енциклопедија* је била богато илустрована, а садржала је податке о свим важним научним дисциплинама: „Читалац је могао да консултује чланке практичне природе о тачним мерама и дизајну врхунских чембала, а да потом прочита есеје о истини и поузданости људског знања“ (Reill & Wilson, 2004: 176). О размерама овог подухвата сведоче и статистички подаци, који указују на то да је „оно што је започето као двотомни речник постало издавачки цин састављен из 28 књига, од чега 11 илустрованих, са укупно 72.998 чланака исписаних са 20 милиона речи“ (Blom, 2014: 16).

Иако се развијала у готово исто време кад и француска Енциклопедија, Британика се по много чему разликовала од ње. Пре свега, њен настанак и развој били су вођени комерцијалним интересима, а први уредници и издавачи Британике Ендрју Бел, Колин Маркфаркхар и Вилијам Смели, „иако заинтересовани за науку, нису били филозофи заокупљени реорганизовањем интелектуалног света“ (Уео, 1991: 29), попут Дидроа и Д'Аламбера. Међутим, с појавом нових издања квалитет Британике је непрестано растао, будући да је уредништво предано радило на ангажовању врхунских експерата за поједине области: „Волтер Скот писао је чланке о литератури, Роберт Малтус о демографији, а Алберт Ајнштајн о физици. У доба када је 1911. објављено 11. издање, Британика је сматрана најзначајнијом енциклопедијом на свету“ (Auchter, 1999: 291). Свеобухватност Британике, као њена кључна одлика, у исто време је представљала и проблем, јер је било изузетно тешко одржавати све чланке тачним, тј. мењати их и допуњавати у складу са новим открићима, те друштвеним и политичким променама⁶. До почетка Другог светског рата, Британика је практично постала приватна компанија са седиштем у Сједињеним Америчким Државама, а власнику је доносила недовољан профит. Измењена и допуњена издања захтевала су много труда и улагања, па је као оптимална опција одабрана пракса објављивања годишњих додатака, који су садржавали нове чланке, те измене и допуне старих, али се комбинација комплетних издања и годишњих додатака показала као непрактична. Како наводи Дороти Охтер (Auchter,

⁶ Дороти Охтер наводи како је 1958. у јавности настала велика полемика када је уредник једних новина из Сингапура уочио да је „шокантан чланак о Малезији *преживео* 28 годишњих ревизија“, иако се у њему наводи да су Малајци нехајни, непристојни, нерадници, навикнути на коцкање и туче (Auchter, 1999: 292).

1999), власници Британике размотрили су упућене критике и тржишне услове, па су у издање из 1974. уложили чак 32 милиона долара, што је до тог тренутка била највећа инвестиција свих времена у области издаваштва. Она је подразумевала ревизију свих чланака, нову структуру, као и ангажовање великог броја експерата из читавог света. Иако је осамдесетих година продаја захваљујући радикалним резovima удвостручена, деведесетих долази до промене околности: „Нико у седишту Британике у Чикагу није био свестан могућности да највећа опасност са којом ће се Британика суочити није нека конкурентска енциклопедија, већ мали електронски чип“ (Auchter, 1999: 296). У том погледу, позиција и популарност Британике су најпре девалвирани пред лако претраживим енциклопедијама на компакт-дискovima, попут Енкарте, да би касније, с убрзаним ширењем доступности интерента, онлајн енциклопедије на челу са Википедијом преузеле потпуни примат. Последње штампано издање Британике објављено је у марту 2012. године, а њени власници су објавили да је тиме завршена 244 године дуга традиција, и да ће се надаље развијати само електронско издање.

Осврт на француску Енциклопедију и Британику осветљава значајан, али и врло ограничен сегмент развоја енциклопедијског издаваштва у свету. „У 19. и почетком 20. века појава нових енциклопедија јавила се као симптом буђења националног духа у новим државама. Те пројекте, омогућене подршком власти, водиле су националне академије наука и уметности, а националне енциклопедије постале су симбол модерне, цивилизоване и културне државе“ (Sullivan, 1990: 332).

На простору бивше Југославије процес стварања енциклопедија започет је у 19. веку. Вуков *Српски рјечник* (1818, 1852) не може се сматрати енциклопедијом, али је у овом контексту важан јер за одређене одреднице нуди много шире појашњење од кратке дефиниције појма с преводом на немачки и латински. Крајем 19. века Глигорије Гершић, министар правде у тадашњој радикалној влади, објављује *Енциклопедију права* у издању Бироа за преписивање Марка Е. Абрахама. Године 1885. у Осјеку је објављен *Приручни рјечник свеобћега знања – Мала хрватска енциклопедија*, а десет година касније у Загребу излази и први том *Педагогичке енциклопедије* Стјепана Басаричека. Двадесетих година 20. века историчар и публициста Станоје Станојевић (1874-1937) предводио је изузетно сложен пројекат у оквиру којег су десетине аутора у 35 књига приредиле *Народну енциклопедију српско-хрватско-словеначку*, а издавач овог дела био је Библиографски завод из Загреба. У истом граду је по обнови Југославије након Другог светског рата Лексикографски завод ФНРЈ у седам књига објавио *Енциклопедију Лексикографског завода* (1955-1964), а у том периоду започиње и тренд израде

специјализованих енциклопедија – међу осталима пољопривредних, поморских, техничких, медицинских и војних. Посебна пажња посвећена је и дечијим, односно школским енциклопедијама, а најпопуларнија књига те врсте, *1000 зашто – 1000 зато* објављена је у периоду од 1974. до распада Југославије у 12 високотиражних издања.

1.3. Ка бесконачној енциклопедији

Тежња да се на једном месту концентрише што више информација и што више знања вероватно је стара колико и култура писма, па се у том смислу и та тежња примицала свом недостижном циљу свеобухватног знања онако како је напредовала и култура писма: од глинених плочица чији је садржај могла да растумачи само мала, привилегована група људи, до интернета који садржи несагледиву количину података. Та тежња се манифестовала физички, али и на педагошком и језичком плану.

Као изузетан пример физичке манифестације такве тежње свакако се издваја изградња Александријске библиотеке, чији је циљ био да на једном месту прикупи сва расположива знања. Сличне идеје, мада мање амбициозне – ограничене на одређени језик или научну област – јављаће се широм света у вековима који су уследили, али је тек ера интернета омогућила технички предуслов да се неограничен број писаних садржаја постави на једно место.

На педагошком плану вредан је помена концепт по којем ће *енциклопедија* и добити име, а то је „концепт *enkyklios paideia*⁷ општег образовања“, који је код Грка имао циљ „да произведе тип потпуног човека, вештог у свим дисциплинама“ (Еко, 2014: 126). У контексту (нео)платонизма, овај концепт је претпостављао да „када неко усаврши једну дисциплину, лакше разумева суштину других дисциплина“, али и да тај неко „мора да проучава све дисциплине пре него што стекне могућност да се усаврши у једној“ (Gielen, 2013: 269). Овај модел већ деценијама представља основу образовних програма у свим земљама света, где се пре профилисања у једној области од појединца очекује да овлада основама различитих природних, друштвених и хуманистичких наука.

Напослетку, тежња ка што већем или чак апсолутном знању манифестује се и на језичком плану. У том смислу се у српском језику посебно истиче реч *свезнање* (енг.

⁷ Грч. ἐγκύκλιος παιδεία.

omniscience), која је на нашем говорном подручју постала део назива више различитих енциклопедија⁸. Та лексема се у религијском контексту користи у дословном значењу, као једна од карактеристика врховног бића којом му је омогућено да има целовито знање о свему, па и о ономе што ће уследити⁹. У издавачкој индустрији значење *свезнања* је очигледно метафоричко, промотивно, јер обећава или наговештава више од онога што нуди и што може понудити, с обзиром на двоструку ограниченост – ограниченост досегнутог знања и физичку ограниченост дела. Уколико намеру с којом је за наслове енциклопедија одабрана реч *свезнање* посматрамо као мање амбициозну, долазимо до другог могућег закључка, да се *свезнање* користи као синоним за енциклопедију општег типа, наспрам енциклопедије која је фокусирана на одређену науку или област интересовања.

Идеја о складишту бесконачног знања привлачила је многе ауторе пре него што се, крајем 20. века, реализовала у сајбер простору. У роману *Силвија и Бруно*¹⁰ (1889) Луис Керол гради причу која се одвија у два света: стварном и измишљеном. Један од ликова поиграва се са апсурдним начелима која владају у његовом краљевству, па говори како је тамо немогуће потонути јер су генерације људи бивале све лакше и лакше све док нису постале лакше и од воде; представља и пример контра-хијерархије, у краљевству у којем постоје хиљаде краљева а само један поданик. Низу апсурда припада и његов концепт картографског свезнања, односно идеја о апсолутној мапи, која би била толико прецизна да би била израђена у размери 1:1. Та идеја, међутим, остаје нереализована након што су ратари приговорили да би, расклопљена, та мапа заклонила сунце, што би напослетку довело до потпуне пропасти усева.

С Кероловом идејом постмодернистички се поиграо и Хорхе Луис Борхес у својој краткој причи *О строгости науке*¹¹, коју кроз поступак мистификације приписује педантно наведеном лажном извору: „Suárez Miranda, *Viajes de varones prudentes*, Libro IV, Cap. XLV, Lérida, 1658“. Прича говори о царству у којем је картографска вештина била толико добро развијена да је мапа покрајине заузимала површину целог града, а

⁸ Лист *Време* у издању од 12. априла 1937. године објављује текст о енциклопедији *Свезнање* уз следећи низ подналова: „Највећа творевина наша отада постојимо“, „Труст мозга од 120 ауторитета свих струка“, „Успехом крунисан један циновски велики подухват“, „Челична воља удара темеље за један виши културно-реалан национализам“ (стр. 7).

⁹ На примеру из претходне фусноте види се на који је начин лексема *свезнање* преузета из религијског контекста. Наиме, у истом тексту *Времена* (12. април 1937, стр. 7) наводи се „доследност и истрајност уредника да сложи све способности и вредности нашег века у једном делу које као остварено *народно еванђеље* потпуно заслужује име *Свезнање*“.

¹⁰ Енг. *Sylvie and Bruno*. Роман су у српском преводу објавили Стубови културе 1996. године.

¹¹ Шп. *Del rigor en la ciencia*.

мапа царства површину целе покрајине. Међутим, перфекционистички дух тамошњих картографа није се задовољио тим нивоом прецизности, па се картографски еснаф дао у израду мапе која би царство приказала у реалној величини, 1:1. У том тренутку Борхесова прича поприма сатирични карактер, јер фиктивни аутор наводи како су наредне генерације, недостојне својих славних предака, закључиле да је таква мапа бескорисна, па су је толико запустили да су од ње остали само дроњци, насељени животињама и бескућницима. Ова прича, завршена циничном осудом рационалног закључка – да је апсолутна мапа апсолутно савршена, али и бескорисна – могла би се читати и као алегорија о проклетству трагања за савршенством, односно о савршенству које се, крајњим напорима досегнуто, урушава само под собом. Међутим, из данашње перспективе, Керолова и Борхесова идеја о потпуној мапи нису тек предлог за расправу о апсурду савршенства, већ се могу сагледати и као визионарски наговештај онога што ће у 21. веку омогућити Гуглове мапе и системи за навигацију. Будући да више нема техничких ограничења, мапа заиста може да буде у размери 1:1 – мада је због прегледности подешена на нешто ситнији размер – а да притом стаје на површину од неколико квадратних центиметара.

О Борхесовој опчињености идејом *свезнања* још детаљније говори прича *Алеф* (1945), названа по првом слову семитских алфабета, тј. слову од којег је настало слово „А“ какво се данас користи у грчком писму, латиници и ћирици. Протагониста приче, писац, открива како се у подруму његовог колеге Даниерија налази алеф, „једна од тачака у простору која садржи све остале тачке“, тј. „место у ком се налазе, одељена, сва места на земљиној кугли, виђена са свих страна“. Писац је и сâм пожелео да открије како алеф функционише, тј. како је могуће да се у тачки пречника два до три центиметра скупио читав космички простор. Загледавши се у тачку свих тачака, писац успева да види гомиле људи у Америци, рак у грудима људи, сва земаљска огледала, свако зрно песка, бизоне, мора и војске, проток сопствене крви, као и нит паучине у средишту црне пирамиде. Уколико поредимо алеф са мапом из приче *О строгости науке*, увидећемо да су та два магична предмета управљена ка истом циљу, али да је алеф на том путу стигао даље, из три разлога. Прво, искуство које он пружа није дводимензионално, већ тродимензионално (свака тачка виђена је са свих страна), па и вишедимензионално. Друго, мапа је статична, а алеф динамичан (и просторно и временски). Треће, мапа захтева бригу и исправке, а алеф функционише сам од себе, као *perpetuum mobile*. Међутим, и код алефа се – као и код апсолутне мапе – јавља епилог који упућује на проклетство савршенства: „На улици, док сам силазио степеништем Трга Конститусион,

у метроу, сва су ми лица изгледала позната. Уплаших се да више ништа неће моћи да ме изненади, уплаших се да ће ме вечно пратити утисак да се враћам већ познатом“ (Борхес, 2019: 160). Дакле, након што је путем алефа сведочио *свему*, у писцу остаје осећај страха, и тај страх је једина новост након алефа, једино што му алеф није открио. Иако ни седам деценија након објављивања ове приповетке немамо савршен пандан алефу, начин на који функционише интернет данас веома подсећа на тај магични предмет, пре свега у контексту своје динамичности, вишедимензионалности и непрегледног броја садржаја.

Поменимо и једну од најважнијих приповетки савремене домаће постмодерне, *Енциклопедију мртвих*¹² Данила Киша, која је на сличан начин посвећена идеји апсолутног знања. Недуго након смрти свог оца, нараторка приче нашла се у Шведској, где одлази у посету библиотеци у којој проналази Енциклопедију мртвих. Реч је о делу непрегледног обима, које садржи податке о свим умрлим људима, и то толико детаљне да делује да је нечија смрт само повод да се до финеса опишу време и простор којем је покојник припадао. У сали обележеној словом „Д“ нараторка налази енциклопедијски чланак о свом оцу:

„...оно што чини ту енциклопедију јединственом на свету – не само зато што је уникатна – то је начин на који су описани људски односи, сусрети, пејзажи; оно изобиље детаља од којих је састављен људски живот. Податак (на пример) о његовом месту рођења, потпун и тачан („Краљевчани, општина Глина, срез сисачки, област Банија“) попраћен је још и географским и историјским појединостима, јер *тамо* је све записано. Све. Предео његовог родног краја дат је тако живо да сам се, читајући, прелећући заправо редове и пасусе, осећала као да сам била тамо, у срцу тог предела: снег на врховима далеких планина, гола стабла, залеђена река по којој, као на Бројгеловим пејзажима, промичу на чкаљама деца, међу којима сам видела јасно и њега, свог оца, мада тад још не бејаше мој отац, него само онај који ће бити мој отац, онај који је *био* мој отац“ (Киш, 1999: 54).

Као што је у Алефу повезана свака тачка простора и времена, тако се у *Енциклопедији мртвих* описи, мапе, временске осе, анегдоте и белешке групишу око имена покојника и повезују међусобно. Иако је отац умро недавно, чланак је целовит, обухвата „читав живот“ (што је синтагма која је исписана и као поднаслов приповетке), и завршава се текстом читуље у *Политици*, посмртним говором и списком физичке заоставштине. Пројекат *Енциклопедија мртвих*, осим својим обимом, истиче се својим хуманим, антиелитистичким приступом, будући да у њој нема познатих људи – каквих

¹² Прича је објављена у оквиру истоимене збирке 1983. године.

су препуне друге енциклопедије – већ је предмет интересовања она већина човечанства која је осуђена на заборав. Као и са претходним магичним предметима – Борхесовом и Кероловом апсолутном мапом, те алефом, и овде долази до преокрета који поништава наду о могућности свеобухватног знања: нараторка се, прочитавши биографију свог оца, обливена знојем буди из сна, а *Енциклопедија мртвих* – по обиму апсолутна енциклопедија, а по тематском фокусу контраенциклопедија – остаје само то: сан.

Начин на који је Википедија организована садржи велики број елемената из наведене приче. Реч је о енциклопедији која је неупоредиво обимнија, бржа и интерактивнија од било које традиционалне енциклопедије. Као у *Енциклопедији мртвих*, на Википедији се укршта велики број података, па се текстуални „рукавци“, које описује Киш, у сајбер простору остварују кроз систем хиперлинковања. Иако не нуди такве финесе као *Енциклопедија мртвих* – нити јој је то циљ – критеријум за одабир тема на Википедији неупоредиво је блажи од критеријума којима се руководе друге енциклопедије. Напоследку, можемо закључити да је, упркос својим манама, Википедија највећи подухват човечанства у тежњи ка апсолутној енциклопедији. Та врста идеалног а неостварљивог циља видљива је и на логотипу Википедије, који приказује недовршену тродимензионалну слагалицу у форми лопте, чиме указује на потребу за сталном надградњом, допунама и проширењима.

2. ВИКИПЕДИЈА

2.1. Настанак и начела

Википедија је основана у јануару 2001, а њено име је неологизам састављен од речи *вики* и (енцикло)*педија*. Реч *вики* је у свет рачунарских технологија увео програмер Ворд Канингем 1994. године, када је „произвео серију програма који су омогућавали људима да заједнички раде на базама података користећи само своје веб браузер. Будући да је то био веома брз систем за уређивање текста (...) Канингем га је назвао *wiki*, по хавајској речи за *брзо*“ (Lynch, 2016: 386). На почетку, Википедија је служила као допуна за онлајн енциклопедију Нупедија, која је била заснована на сличном принципу¹³, али и много строжим критеријумима¹⁴. Ова претеча Википедије угашена је 2003, а прикупљени садржај интегрисан је у Википедију, која ће постати највећа енциклопедија у историји човечанства. У верзији на српском језику Википедија је дефинисана као „енциклопедијски је пројекат слободног садржаја на интернету који развијају добровољци уз помоћ.wikisoфтвера. Чланке на Википедији може мењати свако са приступом интернету, што је и слоган овог веб-сајта“ (Википедија, N/A6)¹⁵.

Википедију су основали челни људи Нупедије, Џими Вејлс и Лари Сангер, а ицрпна листа правила са Нупедије сведена је на три основна, која и данас важе: на Википедији се очекује (1) неутрална тачка гледишта и (2) проверљивост изнетих података, и то (3) без оригиналног истраживања.

1. Правило неутралне тачке гледишта према објашњењу са Википедије подразумева „писање без пристрасности, представљајући гледишта већине и свих значајних мањина подједнако“ (Википедија, N/Ад). У оквиру овог правила наведена су и следећа појашњења:

¹³ Слоган је био идентичан као на Википедији – *Слободна енциклопедија*, а аутори су волонтерски доприносили њеном садржају.

¹⁴ Прихватао се само допринос аутора који су експерти у својој области, са звањем доктора наука.

¹⁵ Осим дефиниције којом се одређује шта Википедија јесте, креиран је и посебан чланак с насловом *Шта Википедија није*. У њему се наводи да Википедија није папирна енциклопедија нити речник (нема ограничење у броју тема); није средство за рекламирање; није складиште линкова, слика и датотека, нити провајдер бесплатног хостинга; није збирка података без критеријума; није кристална кугла (будући догађаји нису енциклопедијски); такође се наводи и да Википедију не треба доживљавати као бојиште, анархију, већинску демократију или бирократију (Википедија, N/Ae).

„Оно што мислимо није очигледно и лако га је погрешно протумачити. Постоје многа друга ваљана тумачења *непристрасног* и *неутралног*. Појам *непристрасног писања* који преноси ово правило Википедије је *представљање супротстављених гледишта без заступања икојега*“; „Чланци који упоређују гледишта не морају да дају толико детаљан опис мањинским ставовима колико простора одвајају за популарније. Не треба да покушавамо да сукоб представимо на начин као да и став који подржава мање људи заслужује исту пажњу као и став већине“; „Ако желите да сукобе окарактериснете правилно, сукобљене погледе треба да прикажете подједнако позитивним и саосећајним тоном. Многи чланци заврше као коментар присташа (*partisan commentary*), иако представе оба гледишта”¹⁶

2. Правило проверљивости на Википедији подразумева „могућност која се пружа читаоцима да провере наведене изворе који директно потврђују информацију дату у чланку“ (Википедија, N/Aђ). У вези с тим дата су и следећа упутства:

„Праг за укључивање у Википедију је проверљивост, не истинитост — истина, сама по себи, без поузданог и проверљивог извора, није довољна. Зато, колико год да сте убеђени да је нешто истина, не уносите то у чланак уколико немате поуздан и проверљив извор за ту тврдњу“; „Сви цитати или било који материјал који је доведен у питање или би могао бити доведен у питање мора бити референциран поузданим и објављеним изворима користећи инлајн референцирање“; „Терет доказа лежи на уреднику који додаје или враћа уклоњен материјал. Материјал који није потврђен поузданим изворима у форми инлајн референце, може бити одмах уклоњен; „Реч *извор* на Википедији подразумева три елемента: сам рад (документ, чланак, научни рад, књига), аутор рада (нпр. писац), и издавач рада (на пример, Матица српска, Просвета, БИГЗ, и сл.). Сваки елемент понаособ може утицати на поузданост“; „Чланци треба да буду засновани на поузданим, независним и већ објављеним изворима који имају репутацију да проверавају чињенице и тачност оног што објављују. Извори морају бити већ раније објављени (и доступни јавности у неком облику); необјављени материјал не сматра се поузданим“.¹⁷

3. Правило „без оригиналног истраживања“ уведено је с уверењем да „Википедија није место за оригинална (ауторска) истраживања“, при чему је *оригинално истраживање* дефинисано као „садржај који уредници убацују у чланке и који није раније објављен у неком повјерљивом извору: (...) необјављене теорије, подаци, чињенице, концепти, аргументи и идеје; или неке нове интерпретације, анализе, или

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

синтезе већ објављених података, чињеница, концепата“ (Википедија, N/Aa). У вези са овим правилом наведене су и следеће забране:

„Убачена измјена у чланку се сматра оригиналним истраживањем, ако претпоставља идеје и аргументе. Односно ако се њоме чини било шта од слиједећега: Убацује се теорија или метод одређеног рјешења; Убацују се оригиналне идеје; Дефинишу се нови термини; Дају се или постављају нове дефиниције већ постојећих појмова; Убацује се аргумент, без навођења провјерена извора, чији је циљ побијање или подржавање неких нових идеја, теорија, аргумената, или позиција; Убацује се анализа или синтеза већ успостављених чињеница, идеја, мишљења, или аргумената, на начин којим се ствара одређена ситуација којом се фаворизује мишљење уредника, без атрибуције такве анализе или синтезе, провјереном извору; Убацују се или се користе неологизми без навођења поузданих извора”.¹⁸

Томас Лич проучавао је три начела Википедије у контексту позиција ауторитета и закључио да свако од три начела за себе веже парадоксе:

(1) начело *проверљивости* (усвојено уместо начела истинитости) не нуди само по себи одговор на то ко је довољно квалификован експерт да би се његово мишљење узело као релевантно, нити даје одговор на питање шта радити када су експерти неусаглашени; даје се предност штампаним изворима уместо електронских чак и кад су електронски ажурнији и тачнији; јавне личности не могу да исправе грешке у својим вики-биографијама сем ако не наведу посредан извор за оно што о себи непосредно знају (према Leitch, 2014: 52-55).

(2) начело *неутралне тачке гледишта* не може бити неутрално, будући да неко мора да одлучи која су гледишта довољно важна да би била уврштена¹⁹, те како праведно посложити уврштена гледишта и дати им одговарајући простор и контекстуални оквир (према Leitch, 2014: 55-56);

3) начело *без оригиналног истраживања* захтева од аутора да, поштујући претходна два начела, заснивају своје уносе на већ објављеним истраживањима, али да их притом не плагирају, већ да их препричају својим речима; ово начело се такође коси са начелом *неутралне тачке гледишта* јер је с једне стране забрањено

¹⁸ Исто.

¹⁹ Лич као пример наводи феномен порицања холокауста, који је на енглеској Википедији најпре био интегрални део текста о холокаусту, да би потом био уклоњен из њега и постао засебна одредница. (према Leitch, 2014: 55-56). У тренутку писања ове анализе (25. април 2014), текст о холокаусту на енглеској Википедији садржао је само једну реченицу о порицању холокауста (Wikipedia N/Ab), и тек је нешто дужи од засебног чланка о порицању холокауста (Wikipedia N/Aa) – 13.658 наспрам 11.656 речи.

износити свој став, али је с друге стране лични став често пресудан када одлучујемо које ћемо изворе одабрати и приказати (према Leitch, 2014: 56-61).

Данас је Википедија у власништву непрофитне организације Задужбина Викимедија, која осим енциклопедије нуди и речник (Викиречник), базу цитата (Викицитат), базу књига (Викикњиге), Викиоставу као „мултимедијално складиште садржаја за слободну употребу на свим језичким варијантама Википедије, захваљујући којем су слике, аудио и видео-записи посложени на једном месту“ (Lih, 2018: 7), као и Викидату, која омогућава синхронизоване промене јасно структурисаних података²⁰ на различитим језичким варијантама Википедије, што је раније захтевало мануелни унос на свакој од њих (према Lemus-Rojas & Pintscher, 2018).

Рад Задужбине Викимедија надзире десеточлани управни савет²¹ (енг. *Board of Trustees*) у коме три члана предлаже заједница Викимедије, два члана огранци Викимедије, четири места заузимају реномирани експерти, а десето место припада оснивачу Џимију Вејлсу.

2.2. Википедијанци

Википедија представља простор на коме свако ко поседује основе рачунарске писмености може да унесе одређену измену, што у исто време може бити тумачено и као демократично и као анархично начело. Томас Лич каже да бисмо Википедију тешко могли описати као демократски структурисану, будући да „неки чланови имају већу моћ од других. На дну је безброј најчешће анонимних корисника или оних који раде под псеудонимом, који збирно посматрано стварају хиљаде измена у минути“ (Leitch, 2014: 46). Дариуш Јемјелњак истраживао је квалитет чланака аутора-почетника и закључио да

²⁰ Обично се овим путем уређују елементи који нису сувише осетљиви на превод, попут датума, координата, статистичких података и сл. унутар *боксова*, односно оквира са подацима. Овај систем омогућава, на пример, да се по завршеном попису становништва у некој држави унесу нови статистички подаци у једно издање Википедије, а да све друге језичке варијанте Википедије синхроно повуку те податке и да их на тај начин одржавају ажурним.

²¹ У време писања овог истраживања (април 2020) десеточлани савет чинили су Марија Сефидари, професорка дигиталних комуникација из Шпаније (председница савета), Наталија Тимкив, активисткиња из Украјине (заменица председнице савета), Езра Алшафеј, активисткиња из Бахреина, Тања Капуано, економисткиња из Сједињених Америчких Држава, Шани Сигалов, истраживачица из Израела, Џејмс Хејлмен, физичар из Канаде, Дариуш Јемјелњак, професор менаџмента и организационих наука, Лиза Левин, менаџерка из Сједињених Америчких Држава, Раџу Нарисети, новинар из Индије и Џими Вејлс, оснивач Википедије. (Wikimedia Foundation, N/A).

би се 23,2% њихових измена могло описати као вандализам, 19,4% као измене ниског квалитета, 46,5% као прихватљиве измене, 10,3% као натпросечне и 0,6% као изузетне измене (Jemielniak, 2014: 88).

Уколико се фокусирамо на контроверзне теме, да ли Википедија коначно пружа могућност да се о њима проговори без устезања и цензуре? Поново је могуће дати два опречна одговора, чија је супротстављеност веома слична супротстављености двају значења *парезије* на која указује Мишел Фуко. Он *парезију* дефинише као „рећи све“, али наводи да тај појам можемо схватити двојако: прво значење је скопчано с храброшћу, а друго, пејоративно, парезију своди на *брбљање*: „говори се *било шта* или *све* што је неком на уму. Тај пејоративни смисао је присутан на пример код Платона, као карактеризација рђавог демократског уређења где свако има право да се обрати својим суграђанима и каже им било шта – чак и ствари најгрубље и најопасније по полис“ (Фуко, 2014: 195). Иако се на Википедији могу пронаћи и нетачни наводи, настали као последица незнања, лоше интерпретације, лоше намере или шале, она ипак не представља запуштени, какофонични сајбер простор где је могуће трајно унети „било шта“. Упркос местимичним манифестацијама пејоративно схваћене парезије, Википедија у својој целини ипак не постаје тек отворена платформа за *брбљање*, већ тежи елиминисању онога што је паушално и непоткрепљено, иако неке очигледне дезинформације опстају годинама. Можемо ли, са друге стране, Википедију схватити као простор за парезију у њеном позитивном значењу?²² Ако следимо Фукоово тумачење – одговор би, сем у изузетним случајевима, био *не*, будући да Фуко парезијасту види као неког ко преузима ризик: „Парезија је, дакле, скопчана са храброшћу у лику опасности: она изискује храброст да се каже истина упркос опасности“ (Фуко, 2014: 197). На основу тога бисмо три групе субјеката могли да искључимо као потенцијалне парезијасте. Прва група се издваја сама по себи: она која се својим говором, својим учешћем у расправи, не супротставља доминантном наративу, већ му подилази и додатно га поткрепљује. Друга група би била она која – чак и када се супротставља – захваљујући привилегованој позицији нема шта да изгуби: „Због тога што један парезијаста мора да преузме ризик кад говори истину, краљ или тиранин, уопштено узевши, не може да користи *парезију*, јер *он* не ризикује ништа“ (Фуко, 2014: 197). Трећа група је она која се можда и супротставља, али то чини анонимно. Википедија пружа могућност да се аутори региструју под својим именом и презименом, али је, са друге стране, допуштено да се

²² Фуко каже како се парезија, „као претпоставка јавног говора, одвија између грађана као појединаца, али и између грађана схваћених као скупштине“ (Фуко, 2014: 201).

измене уносе и под псеудонимом, односно без икакве персоналне идентификације. Чак и ако је аутор регистрован под именом и презименом, оно неће бити видљиво на површини текста, дакле неће га видети већина корисника, већ само они који пожелe да до те информације дођу путем странице са метаподацима и расправе о чланку.

Јемјелњак сматра да је конфликт најчешћа форма комуникације на Википедији, али да се тај аспект њеног функционисања може посматрати и као предност, будући да мотивише људе да учествују: „Упркос томе што литература углавном тврди другачије, Википедију не бисмо могли да опишемо само као пројекат вођен сарадњом: он је такође вођен неслагањем“ (Jemielniak, 2014: 59). Овај аутор нуди и типологију развоја конфликта на Википедији, спрам тога да ли су конфликти неконфронтациони (када се две стране договоре да ниједан од сучељених гледишта не превлада у тексту) или конфронтациони (када једна страна није спремна на такав договор):

Табела 1: Типологија развоја конфликта²³

	Неједнака посвећеност правилима	Једнака посвећеност правилима
Конфронтацијски конфликт	Елиминација <i>Обе стране су блокиране.</i>	Застој <i>Обе стране су „ушанчене“.²⁴</i>
Неконфронтацијски конфликт	Доминација <i>Једна страна се предаје.</i>	Колаборација <i>Обе стране сарађују.</i>

Када је реч о ауторима који уређују Википедију, Лавленд наводи како они ни у ком погледу не представљају репрезентативан узорак популације, будући да су међу ауторима доминантни „млади, образовани, рачунарски писмени корисници“ међу којима је чак 90% мушкараца (Loveland, 2014: 384), док Јемјелњак додаје да су и уредници са јужне хемисфере изузетно подзаступљени (Jemielniak, 2014: 191). О родној перспективи Википедије пише и Мерили Профит, која подвлачи да су већина аутора мушкарци, а да је „само 17% биографија посвећено женама“ (Proffitt, 2018: 2). Кели Дојл залаже се за систематску подршку Задужбине Викимедије укључивању жена у уређивање Википедије, наводећи да је „историјски гледано, ослонац доминантних група у

²³ Према Jemielniak, 2014: 79.

²⁴ Јемјелњак (Jemielniak, 2014: 80) наводи како овај сценарио укључује дуготрајан уређивачки рат у којем ниједна страна не жели да попусти, што одузима доста времена и труда обема странама.

неједнаким односима моћи укључивао, намерно или не, контролу над архивом знања, односно моћ над оним што је забележено и сачувано“ (Doyle, 2018: 56).

Најопсежније истраживање о демографији википедијанаца спроведено је на великом узорку од чак 176.192 испитаника²⁵ (Glott-Schmidt & Ghosh, 2010), али тумачење резултата треба узети с резервом, с обзиром да су у овом тренутку стари већ десет година. Како, међутим, од тада није спроведена ни обимом ни тематски слична анализа, навешћемо кључне налазе поменутог истраживања: просечна старост википедијанца је 25,22 године, а 12,64% сарадника чине жене. Када је реч о едукацији википедијанаца, 11,05% има завршену основну, 33,66% средњу школу, 25,99% основне студије, 18,61% мастер, а 4,43% докторске студије. На питање шта их мотивише да доприносе развоју Википедије, испитаници су међу понуђеним одговорима најчешће означавали „Свиђа ми се идеја дељења знања и желим да допринесем томе“ (73%), „Видео сам грешку и пожелео да је исправим“ (69%), „Мислим да информације треба да буду доступне бесплатно“ (38%) и „Свиђа ми се Википедијина филозофија отворености и сарадње“ (30%). Најређи одговори, са заступљеношћу мањом од 3% су „Желим да стекнем репутацију у Википедијиној заједници“, „Желим да унапредим своје пословне могућности“, „Мотивисали су ме пријатељи“ и „Да зарадим новац“ (тек 0,43%).

Википедија је систем са успостављеном хијерархијом где корисници могу да напредују и буду промовисани у администраторе²⁶, који имају низ привилегија недоступних обичним корисницима. Те привилегије се, међутим, односе на уређивачке праксе (брисање, блокирање, измене у закључаним темама), али не подразумевају новчану надокнаду, будући да је читав систем Википедије базиран на волонтерском принципу. Највећи број корисника Википедије задржаће пасивну позицију читаоца, иако ће путем интерфејса на различите начине бити позивани да пређу у активну позицију и помогну унапређивању садржаја:

„Активну позицију можемо рашчланити на позицију ко-произвођача и позицију члана заједнице. Прва позиција омогућена је опцијама за модификовање постојећих и унос нових одредница. Друга позиција, у којој корисник има веће стваралачке могућности

²⁵ Највећи број испитаника чинили су аутори руске (26%) и енглеске (25%) Википедије, а потом немачке, шпанске, холандске, португалске, јапанске, француске и италијанске.

²⁶ Овај процес се спроводи на основу евалуације учинка википедијанца до момента аплицирања. Јемјелњак наводи да је овакав систем евалуације више оријентисан ка квантитативним параметрима, будући да се „број измена цени више од њиховог квалитета, а да хиљаду малих исправки доприноси добром положају аутора више од једног савршеног чланка дугог хиљаду речи“ (Jemielniak, 2014: 55). О’Нил наводи како се положај чланова у великој мери базира на „индекс-харизми“, односно на видљивости у индексу веб-странице, који су кључна компонента претраживача (према О’Neil, 2011: 311).

(нпр., креирање категорија) али и контролу понашања других корисника (нпр., постављање забране), зависи од етаблираности у википедијској заједници. Чланство у заједници у којој се виши ранг достиже поштовањем норми заједништва зато није могуће одвојити од позиције активног креирања садржаја енциклопедије. На крају, тек из позиције члана заједнице, корисници Википедије имају могућност да уђу у релативно уски круг конструктора, метааутора који ће одлучивати о интерфејсу и софтверу“ (Клеут, 2014: 265-266).

Дариуш Јемјелњак сматра да волонтерски посао википедијанаца не можемо у потпуности поредити са офлајн волонтирањем или онлајн волонтирањем при изради бесплатних софтвера, будући да те праксе подразумевају одређену врсту друштвеног признања и потенцијалну референцу у биографији. Са друге стране, наводи он, на Википедији се „признање и напредовање стичу махом унутар заједнице, а не и ван ње“ (Jemielniak, 2014: 30). Викимедија Задужбина настоји да мотивише ангажовање нових аутора на различите начине, укључујући састанке уживо, наградне конкурсе и *едитатоне* (енг. *edit-a-thons*), тј. уређивачке маратоне²⁷ посвећене одређеним темама (према Snyder, 2018).

2.3. Релевантност података

Пишући о парадоксу поверења у Википедију, британски физичар Фриман Дајсон (1923-2020) наводи следеће: „Међу мојим пријатељима и познаницима нико нема поверења у Википедију и свако је користи“, а на истом месту појашњава и могући узрок овог парадокса: „Подаци које Википедија садржи су потпуно непоуздани, а изненађујуће тачни. Често су непоуздани јер су многи аутори незналице или непажљиви. Често су тачни јер их уређују и исправљају читаоци који су боље информисани од аутора“ (Dyson, 2011: 6). Да истраживачи и научници у великој мери користе Википедију као ресурс говори и податак да је Википедија „шести сајт по броју трансфера ка DOI²⁸ (дигитални идентификатори објекта) научних чланака, књига и е-књига“ (Orlowitz, 2018: 69). Овај податак указује на то да се Википедија не користи нужно као примарни извор, већ да је

²⁷ На пример, у септембру 2020. на српској Википедији организована су два маратона. Први је посвећен ЛГБТ+ тематици (*Вики воли прајд*) поводом *Недеље поноса*, а други Другом светском рату (*Други светски рат... 75 година касније*).

²⁸ Енг. *digital object identifiers*.

често само почетни корак у истраживању²⁹, користан због своје лаке приступачности али и богате понуде референци које се одликују већим степеном кредибилитета.

Четири године након покретања Википедије, часопис *Нејчер* (енг. *Nature*) ангажовао је тим рецензента да сачине упоредну анализу чланака на Википедији и у Британици, а резултати су били неочекивано повољни по Википедију: установљено је да се у просечном чланку о науци у Британици налазе три, а на Википедији четири грешке, док су у укупном корпусу (42 пара чланака) уочене по четири „велике грешке“ на обе енциклопедије (према Giles, 2005). Истраживање је покренуло велику јавну расправу, с обзиром на изненађујуће добар резултат Википедије, као и на оптужбе Британике на рачун методологије истраживања³⁰ и одбијање *Нејчера* да повуче чланак који је Британика сматрала спорним. Међутим, кључно питање ове расправе остало је актуелно до данас: може ли се енциклопедијски садржај који слободно уносе и мењају махом анонимни корисници сматрати поузданим? Иако би интуитивни одговор био одричан, истраживање *Нејчера* указало је на могућност да је Википедија прецизнија него што се уврежено мисли да јесте.

На Википедији је креиран читав низ *ботова* чији је циљ да поправљају грешке, најчешће оне које се лако могу открити софтверским путем: двоструки и вишеструки размаци, словне грешке, или – у случају српске Википедије – латиничне интервенције у ћириличном тексту (и обратно). Упркос несумњивом значају овакве испомоћи, Лавленд сматра да кредибилитет ове енциклопедије пре свега зависи од броја људи који је активно уређују „јер суптилну пропаганду може да препозна једино човек“ (Loveland, 2019: 384).

Циљано уношење нетачности на Википедију сматра се вандализмом, углавном је дело анонимних аутора (Lieberman & Lin, 2009), а може се остварити кроз континуирано

²⁹ Тодоринова и Лин (Todorinova & Lin, 2018) спровели су истраживање чији је циљ био да установе како студенти користе библиографију у чланцима са Википедије за даље истраживање. Резултати су показали да им је у низу критеријума за избор референци најважнија лакоћа приступа (може ли се линк отворити и води ли до комплетног текста), а потом се воде тиме да ли се референца односи на чланак објављен у научном часопису и какав је кредибилитет аутора референце. Као мање важни критеријуми означени су оптимална дужина извора (ни предуг ни прекратак) и количина додатне библиографије коју извор нуди.

³⁰ Као грешке су у истраживању означени и они елементи који нису од круцијалне важности за саму природу чланка. Примера ради, рецензент замера Британици што наводи да је Дмитриј Менделјејев био 17. дете у својој породици, наводећи да је заправо био 13. дете, као и то што је Менделјејев описан као „политички радикалан“. Британика у свом одговору, објављеном три месеца након чланка у *Нејчеру*, наводи да не постоји консензус биографа око тога које је дете по реду био Менделјејев у својој породици, док на другу замерку одговарају да у чланку и није наведено да је Менделјејев био радикалан, већ да је имао „прогресивне погледе“. „Готово све у вези са истраживањем овог часописа, почевши од критеријума за утврђивање нетачности до дискрепанце између текста и наслова, погрешно је и доводи у заблуду“, навела је Британика у свом одговору, уз осврт на појединачне приговоре рецензента (Encyclopædia Britannica, 2006).

брисање садржаја с којима се вандал не слаже, кроз агресивно наметање пристрасног мишљења, као и кроз троловање (енг. *trolling*), које се може дефинисати као „понављајуће, реметилачко, изопачено онлајн понашање индивидуе према другим индивидуама и групама“ (Sanfilippo, 2016: 5). На Википедији се оно манифестује кроз (1) намерне штетне активности, (2) кршење интерних правила Википедије, (3) деструктивно понашање унутар заједнице³¹, и (4) деловање под маском виртуелних идентитета (према Shachaf & Hara, 2010: 363). Ретки су примери када је јасно одакле је инициран троловски напад, а један од таквих изузетака представља позив који је амерички водитељ Стивен Колберт 2006. упутио својим гледаоцима, замоливши их да на Википедију унесу нетачну тврдњу да се популација слонова утростручила у протеклих шест месеци. У оквиру овог трол-експеримента Колберт је поставио и хипотезу да до истине не морамо нужно доћи путем чињеница, већ путем консензуса, а овај је феномен назвао *wikiality* (*викијалност*) (према Badke, 2014: 34). *Викијалност* суштински означава могућност да било која лаж може бити не само приказана већ и усвојена као истина уколико је подржи довољан број људи³². Експеримент се завршио тако што су администратори Википедије „заштитили чланак тако да измене могу да унесу само википедијанци од поверења, и та забрана интервенција трајала је све док вандали своју пажњу нису усмерили на другу тему“ (Lynch, 2016: 138).

Један од примера троловања на српској Википедији, који је привукао велику пажњу јавности, била је ревизија чланка о глумици Катарини Радивојевић почетком 2014. године. Та измена је уклоњена не само са површине чланка, већ и у историји измена, али је – према наводима медија – садржала информације о томе да је ова глумица „оснивач модерне поезије“ и да је „заслужна за сва уметничка остварења која ће у будућности бити створена“:

„...Такође, њен рад у пољу електронике, механике, нуклеарне физике и математике познат је широм света. Открила је један од начина за генерисање високофреквентне струје, дала је значајан допринос у преносу и модулацији радио-сигнала, а остали су запажени и њени радови у области рендгенских зрака“ (према Blic.rs, 2014, пара. 3).

³¹ Шахаф и Хара на основу дубинских интервјуа са уредницима Википедије наводе да су тролови веома активни на страницама за разговор, као и да су њихови коментари „некооперативни, непријатељски и неконструктивни“ (Shachaf & Hara, 2010: 364).

³² У чланку *Шта Википедија није* на српској Википедији наводи се да је „првенствени метод проналажења сагласности расправа, а не гласање. То јест, Википедијом не влада обавезно мишљење већине“ (Википедија, N/Ae).

Вандалске измене попут ове изазивају велику пажњу и реакцију јавности јер су изразито експлицитне, али треба имати у виду да резултат трол-интервенција могу бити и суптилније измене, као и измене чије разумевање захтева специфично предзнање, па вандалска позадина таквих интервенција није лако уочљива.

2.4. Опсег података

Током прве две године постојања Википедије број чланака, измена, посетилаца и уредника растао је експоненцијално, величина чланака и број линкова линеарно, уз раст повраћаја (измењених измена) и вишеструких повраћаја (према Buriol–Castillo–Donato–Leonardi & Millozzi, 2006), да би касније дошло до успоравања свих ових активности – од броја нових чланака и уредника до уређивачких ратова (према Jemielniak, 2014).

Лавленд (2019) наводи како на Википедији, још од њеног оснивања, постоје сукоби *инклузивиста* и *редукциониста*, при чему се први залажу за што већи број чланака о што већем броју тема, док се други боре против уноса безначајних тема³³. Редукционисти сматрају да „тривијалности умањују озбиљност пројекта, а вишак чланака омета ревизије и истраживања“ (Loveland, 2019: 384). Као поткрепљење за тај угао посматрања Лавленд наводи пример којим се Википедија представља као једнодимензионални каталог. Он каже, наиме, да би на платформи на којој имамо стотине чланака о људима чије је име Џорџ Вашингтон, могло да буде веома тешко пронаћи информације о бившем америчком председнику. Овакав аргумент редукциониста ипак би био непримерен, будући да систем претраге на Википедији има интегрисану претпоставку да већина читалаца при одабиру једног у низу истоимених чланака тражи најзначајнији (најчитанији, најобимнији) међу њима. Дакле, полазећи од наведеног примера,³⁴ систем претраге би читаоцу најпре понудио чланак о председнику Џорџу Вашингтону (1732-1799), уз могућност да погледа и списак чланака о његовим имењацима – бејзбол играчу (1907–1985), проналазачу (1871–1946), цез тромбониста (1910), судији (1908–1971) и тако даље.

³³ Одговор на ову полемику није уједначен. Иако међу националним Википедијама постоји такмичарски дух у погледу достизања што већег броја чланака, Лавленд (Loveland, 2014) наводи да је на немачкој Википедији изузетно јака идеја редукционизма, базирана на критеријуму значаја теме, док је – са друге стране – на јапанској Википедији чак четири петине чланака 2009. године било посвећено поп-култури.

³⁴ У тренутку писања овог текста (март 2020), енглеска Википедија нуди чланке о 86 особа чије је име Џорџ Вашингтон, уз још низ текстова о бродовима, мостовима, књигама, филмовима, хотелима, споменицима и образовним установама које носе име Џорџ Вашингтон.

Томас Лич као пример последица нејасних критеријума за селекцију релевантних тема наводи случај румунског филозофа и писца Сорина Церина, чија је биографија уклоњена са Википедије под изговором да као аутор није довољно значајан. Церин је као доказе свог кредибилитета послао изводе о продаји књига и гостовањима на телевизији, али је Википедија одбила да врати чланак, наводећи да би се таква интервенција косила са уређивачком политиком (према Leitch, 2014: 73). Са друге стране, Википедија пружа непропорционално велики простор мање релевантним а популарним темама, као што су „теорија завере о држављанству Барака Обаме, биографије Бритни Спирс и Харија Потера³⁵, или митови попут чудовишта у Лох Несу и неидентификованих летећих објеката“ (Leitch, 2014: 86-87).

Овакав модел онлајн енциклопедије, неограничен бројем страна и правилом пропорција, од самог почетка се суочавао са проблемом дефинисања критеријума на основу којих се процењује да ли је одређена тема довољно релевантна да заслужи сопствену одредницу. Дариуш Јемејлњак наводи да би у случају овакве дилеме требало применити *Покемон тест*, „који сугерише да би свака тема значајнија од најопскурније врсте Покемона³⁶ могла да заслужи чланак на Википедији“ (Jemielniak, 2014: 214). Ипак, доводи ли нас *Покемон тест* до било каквог прецизног решења? Наведено упутство могло би да се протумачи тек као духовита опаска да баш *све* заслужује своје место на Википедији, ако су тамо већ до детаља представљене опскурне врсте Покемона, али би правило могло да буде протумачено и уз помоћни критеријум броја заинтересованих корисника: да ли тема упитног значаја интересује барем онолико људи колико је заинтересовано за најопскурнију врсту Покемона?³⁷

2.5. Читање Википедије

Структура Википедије се радикално разликује од структуре класичних, штампаних енциклопедија, и та се разлика одражава и на квалитет рецепције текста.

³⁵ Као илустративни пример диспропорције на српској Википедији може се навести чланак посвећен серијалу романа о Харију Потеру (3.489 речи), који је на дан ове анализе (25. април 2020) 4% дужи од чланка о Иви Андрићу, 16% дужи од чланка о Карађорђу Петровићу, 79% дужи од чланка о Њутновим законима и 85% дужи од чланка о ефекту стаклене баште.

³⁶ Покемони су измишљена бића из истоимене рачунарске игрице и цртане серије.

³⁷ Статистички показатељи српске Википедије такође указују на високо интересовање посетилаца за теме из области популарне културу. У 2019. најчитанији чланак био је *Жигосани у рекету* (телевизијска серија), у 2018. *Истине и лаж* (телевизијска серија), а у 2017. чланак *Србија* (док је чланак о серији *Сенке над Балканом* био на 3. месту) (Wikimedia Labs, N/A).

Осим интертекстуалног искуства, које су пружале и друге енциклопедије кроз цитирање и референце, Википедија нуди и хипертекстуално искуство, кроз линкове и спољне изворе (према Gredel, 2017: 16), али и кроз могућност сагледавања историје измена и дискусије.

Иако систем хипертекста омогућава лако и смислено повезивање тема, он не подразумева нужно и боље разумевање. Америчка постмодерна књижевна критичарка Кетрин Хејлс је, проучавајући резултате упоредних анализа квалитета рецепције стандардног текста и хипертекста, дошла до закључка да потоњи делује као да нуди више могућности, али да суштински отежава рецепцију: „Све оне мале дистракције карактеристичне за хипертекст и читање на интернету – кликтање на линкове, кретање по страници, скроловање горе-доле и тако даље – појачавају когнитивно оптерећење радне меморије и тиме смањују количину новог материјала који у њу може да се смести“. (Хејлс, 2014: 269-270). Са друге стране, наводи она, линеарно читање изазива неупоредиво мање когнитивног оптерећења, јер су „покрети очију рутински и доноси се мање одлука о томе како читати и којим редом“ (Хејлс, 2014: 269-270).

Са друге стране, писац и новинар Кори Докторов очекује од читалаца Википедије не само то да хиперлинкове прате дводимензионално (кроз оно што је доступно на површини текста), већ и да предано прате историју измена и дискусију³⁸ унутар сваког чланка: „Читање Википедије је вежба медијске писмености и потребно је усвојити нове вештине како би се рашчланио палимпсест“ (Doctorow, 2006, пара. 6). Поредећи читање Википедије и традиционалних енциклопедија, О'Саливен Википедију у позитивном смислу оцењује као *радикалну*, „јер процедура њеног стварања отвара простор за нови концепт знања. У данашњем свету знање треба да буде флексибилно, погрешиво, оповргљиво, а потрага за њим треба да укључује промене, неслагање и непрестану ревизију“ (O'Sullivan, 2011: 47).

Дариуш Јемјелњак проблематизује комплексност садржаја на Википедији, наводећи да је он понекад превише стручан, чак и на верзији *Simple English*, „која се служи поједностављеним језиком и намењена је корисницима којима енглески није матерњи језик“ (Jemielniak, 2014: 192). Ово питање је у великој мери повезано са будућношћу Википедије, будући да корисници веома често траже конкретне одговоре на конкретна питања и делује им одбојно да пролазе кроз пасусе комплексног,

³⁸ Докторов Википедију пре свега посматра из угла дебате као њене фундаменталне карактеристике: „*Британика* вам говори о чему се слажу покојни људи, а Википедија о чему се свађају живи“ (Doctorow, 2006, пара. 6).

хиперлинковима отежаног текста како би пронашли информацију која их занима. У том светлу треба поменути и сетове честих питања³⁹ које Гугл излистава када корисник укуца кључне речи. Уколико корисника занима одговор на неко од понуђених питања, може да га одабере у падајућем менију и добије конкретан одговор у једној или две реченице. Тај одговор је често заснован на информацијама са Википедије (што је јасно назначено, а могуће је кликнути линк за више информација), па корисник добија из енциклопедије тражену информацију без потребе да директно уђе на њу и да претражује чланак.

Стварање садржаја на Википедији (активно присуство) може код појединца утицати и на промену општег става о тој енциклопедији, што значи да заузимање ауторске улоге може утицати и на пасивно, читалачко искуство. Истраживање у којем су учествовали студенти Универзитета Помпеу Фабра у Барселони и Универзитета у Нишу (Soler-Adillon–Pavlović & Freixa, 2018) показује да су посматране групе позитивније перципирале Википедију (њену поузданост и корисност) након што су експериментално учествовали у писању / измени чланака.

2.6. Будућност Википедије

Кроз поглавље *Ка бесконачној енциклопедији* описано је како је Википедија остварила велики део идеје која је до пре само три деценије деловала као пука научна фантастика. Као што је пре ере интернета било тешко предвидети систем који ће омогућити развој овакве сајбер енциклопедије, данас је тешко предвидети како ће се кретати будућност Википедије. Иако је она недуго након оснивања стабилно позиционирана међу првих десет сајтова на свету по посећености, и ако број чланака свакодневно расте, могуће је замислити околности у којима ће Википедија бити урушена, превазиђена или инкорпорирана у неки функционалнији, супериорнији ситем.

Као потенцијалне разлоге посустајања Википедије Томас Лич наводи превелику цену одржавања, хакерске нападе, масовне нападе вандала и ботова, као и појављивање достојне конкуренције. Под конкуренцијом не морамо нужно посматрати само сличне

³⁹ Овај систем засад не функционише на српском језику. На енглеском језику се, на пример, након гуглања појма „World War I” излиставају следећа питања: „How did first world war start?“, „Who won World War 1?“, „How did the First World War end?“, „What year was World War One?“, „Why did World War 2 start?“, „What are the four main causes of World War One?“, „Why did Germany lose ww1?“ и тако даље.

онлајн енциклопедијске пројекте⁴⁰, већ и пројекте чији се рад базира на систему питање - одговор, на какав се већ ослањају Гугл и софтверски асистент Сири (према Leach, 2014).

Може се претпоставити да ће Википедија покушавати да се прилагоди новим технологијама и потребама корисника, али је питање колико ће бити успешна у томе, с обзиром на своју некомерцијалну природу и гломазан сет података којима оперише. Корак ка решавању тог проблема могао би бити систем Викидата, који, као што је описано, омогућава брзе, симултане промене на различитим језичким варијантама Википедије, иако је његова употреба засад веома ограничена. Када је реч о потенцијалној конкуренцији (онлајн енциклопедијама), Википедија тренутно има неупоредиву предност у погледу броја и обима информација, као и изузетно добре индексираности на Гуглу. Из тог разлога се може претпоставити да би некакав будући пројекат који би по популарности превазишао Википедију тешко могао да настане *без* Википедије, односно без преузимања њеног садржаја, прикупљаног готово две деценије.

⁴⁰ Scholarpedia.org, Citizendium.org, Medpedia.com, Veropedia.com.

3. ОБЛИКОВАЊЕ ИСТОРИОГРАФСКОГ ДИСКУРСА

3.1. De dicto / De facto

Свој есеј *Паскалова сфера*, посвећен теми цикличних догађања у историји, Хорхе Луис Борхес започиње реченицом „Можда је универзална историја само историја неколицине метафора“ (Borges, 1999: 351). Читалац ентузијаста може бити наведен на помисао како ће му те метафоре бити предочене, откривајући некакву оспокојавајућу а замагљену једноставност историјских токова. Међутим – уместо са поједностављењем – сусрећемо се са бујицом ризоматичних интерпретација различитих аутора. У складу са насловом, али и са темом, есеј је обликован циклично: последња реченица враћа нас на почетак, али предлаже нешто више опреза: „Можда је универзална историја само историја различитих интонација неколицине метафора“ (Borges, 1999: 353).

У делу *Шта је историја* (1961), британски историчар Едвард Халет Кар описује ту науку као „непрестану интеракцију историчара и чињеница којима се он бави“, односно као „бескрајан дијалог садашњости и прошлости“ (Кар, 1961: 14). Бартова тумачења проширила би тај оквир, јер текст не би зависио само од интеракције историчара, већ и читалаца, без обзира на степен њихове упућености у представљену тему. „Илузорно је, тврди Барт, веровати у оригиналност неког текста, будући да је он редовно саткан од елемената прошлости и сам представља неку врсту штафете према будућем тексту“ (Бекер, 1985: 276). У преношењу те штафете, из Бартове визуре, не учествују само експерти већ и сви који систематично или површно уроне у објављени текст.

Говорећи о историјском детерминизму, Дубравка Стојановић наводи да је „смисао сазнања историје у уочавању свих понуђених могућности и у размишљању о разлозима због којих је једна превагнула. Тако се преноси драгоцени апарат мишљења који може помоћи да се образложи садашњост“ (Стојановић, 2010: 124). И Еко сматра да свака особа која „држи отворен ум“ мора да буде свесна тога да научне тврдње имају ограничења: „Оне су увек подложне ревизији, с обзиром на то да је наука увек спремна да преиспита сопствена открића“ (Еко, 2013: 79). Разматрајући начин на који се у

оквирима историографије утврђује истина, Еко упоређује историју с књижевношћу⁴¹, јер се, према његовом мишљењу, обе заснивају на тврдњама *de dicto*:

„Могло би се рећи да су не само фикционалне него и историјске тврдње *de dicto*: студенти који пишу да је Хитлер скончао у бункеру у Берлину једноставно наводе да је то тачно према уџбеницима историје. Другим речима, осим за судове који зависе од мог непосредног искуства (као што је *Пада киша*), сви судови које могу донети на основу свог културног искуства (то јест на основу информација које су забележене у енциклопедији – да су диносауруси живели у доба јуре, да је Нерон био ментално поремећен, да је формула за сумпорну киселину H_2SO_4 итд.) заснивају се на текстуалним информацијама. И мада се чини да они изражавају *de facto* истине, у ствари су само *de dicto*” (Еко, 2013: 78).

Оваквим Ековим упозорењем не одбацује се истинитост свих *de dicto* тврдњи, већ се упозорава на опрез, будући да је реч о тврдњама које не можемо искуствено да докажемо. Једну крајност односа према историографским тврдњама представљало би њихово потпуно одбацивање кроз екстремни скептицизам, управо због немогућности непосредне провере⁴², док би другу крајност представљало брисање разлике између *de dicto* и *de facto*. Потоња крајност јавља се тамо где се оно што је записано и уврежено (*de dicto*) уједно види и као неоспорно, канонизовано, неподложно преиспитивању (*de facto*).

Шта све стоји на путу једној секвенци историје да би сведочанство о њој (тј. навод *de dicto*) могло верно да одражава оно што је истина *de facto*, тј. оно што се заиста збило? Хенри Стил Комаџер сматра да се поменута дистанца ствара кроз тростепено филтрирање:

1. степен: историчар бира изворе и чињенице који му делују релевантно, **али** оно што је релевантно једној особи другој може да буде ирелевантно;
2. степен: историчар смешта прикупљене чињенице у некакав кохерентни оквир, **али** никада неће постојати два иста оквира;

⁴¹ О супротстављању *de dicto* и *de facto* начела у књижевности исцрпно говори последњи наставак шестотомног аутобиографског романа *Моја борба* (нор. *Min kamp*, 2009-2011) норвешког аутора Карла Увеа Кнаусгора (Karl Ove Knausgård). У роману се с прустовском минуциозношћу описује живот писца, од најранијих сећања у детњинству до пете деценије живота. Иако је реч о роману, његов претпостављени *de facto* карактер отворио је широку јавну полемику у Норвешкој, додатно оснажену правним поступком који је против писца започео његов стриц, верујући да је аутор лагао описујући последње године живота свог оца. Писца овај поступак наводи на преиспитивање својих сећања, али и на покушај разрешења недоумице може ли се као клеветнички означити наратив чија је истина – самим тим што је књижевна – по својој природи истина *de dicto*.

⁴² Еко наводи како историографске информације прихвата као истините зато што верује научној заједници: „Прихватам неку врсту *поделе културног рада* којом опуномоћујем стручне људе да их докажу“ (Еко, 2013: 79).

3. степен: историчар интерпретира чињенице и одабрани оквир, **али** никада неће постојати две идентичне интерпретације. (Commager, 1965: 5)

Из ових претпоставки проистиче закључак да је у историји као науци немогуће формирати строги истраживачки апарат који би довео до уједначених и универзалних пракси какве постоје у природним наукама. Ипак, историчари нису одустали од напора да успоставе основну методолошку матрицу која би писање о историји разграничила од књижевног стваралаштва.

Ако пођемо од тога да је основно мерило ваљаности једног историографског текста ниво његове истинитости, наилазимо на нови проблем, будући да се и перцепција истинитости мењала кроз историју. Фуко наводи да је за грчке песнике 6. века пре нове ере „истинити дискурс био дискурс који је изазивао поштовање и страх и којем се морало потчинити, јер је био владајући, дискурс који је изговаран уз посебна права и према захтеваном ритуалу“ (Фуко, 2007: 11). До преокрета долази у 5. веку пре нове ере, када „највећа истина више није лежала у ономе што је дискурс *био*, или у оном што је *чинио*, него је лежала у ономе што је *говорио*“ – другим речима, „истина се померила од ритуализованог, делотворног и праведног чина исказивања у сам исказ, ка његовом смислу, форми, његовом објекту, његовом односу ка свом референту“ (Фуко, 2007: 11).

Едвард Кар наводи да је у првој половини 19. века у поимању улоге историје велики значај имала Ранкеова крилатица према којој историја треба да покаже „како је стварно било“ (*wie es eigentlich gewesen*), па су „три генерације немачких, британских, па чак и француских историчара као бајалицу понављање те магичне речи“ (Carr, 1987: 9). Оваква оријентација је, сматра Кар, била владајућа све док позитивисти нису однели превагу ставом да из прикупљених чињеница ипак треба извући и сопствене закључке⁴³. Кар је далеко ближи том гледишту него Ранкеовом, што исказује критичким освртом на „фетишизам докумената“, за које верује „да ништа не значе док их историчари не дешифрију“ (Carr, 1987: 16). Под тим окриљем можемо разматрати и Ничеову тврдњу да „баш чињенице не постоје, него само тумачења чињеница“ (Ниче, 1976: 420), док Пјер Нора тврди да се појам *историјске чињенице* „проширио до те мере да је готово нестао. Све је историјска чињеница, дакле, више уопште не постоји историјска чињеница“ (Нора, 2015: 285).

⁴³ Кар овде илустративно наводи поређење према којем су историчару чињенице доступне „као риба у рибарници“: „историчар их прикупља, носи кући, кува и сервира како му се прохте“ (Carr, 1987: 9). Ову метафору могли бисмо упоредити с једном коју је одабрао савремени хрватски историчар Хрвоје Класић, који је, критички се одредивши према селективном избору историјских чињеница ради доказивања сопствене тезе, тај модел назвао „принципом самопослуге“ (према Класић, 2019).

Стварање историографског текста можемо посматрати и као научни и као приповедачки поступак. Поставимо ли научни поступак у први план, подразумевамо инсистирање на фактографији, на документима и изворима, уз тежњу да се из интерпретације прикупљене грађе искључе сви механизми пристрасности. Уколико је у фокусу приповедачка раван⁴⁴, очекујемо добро испричану причу, јасну, заокружену и смислену, при чему аутор има више слободе у интерпретацији, али не без обавезе да остане ван домена фикције и белетристике. У зависности од тога који ћемо аспект историчарског рада поставити у први план можемо разликовати и постмодернистичка тумачења позиције аутора. Фуко наводи како од 18. века у научном дискурсу слаби позиција аутора, јер се његова улога „све више састоји у томе да да име некој теореме, дејству, примеру или синдрому“, али да је „са друге стране, у области књижевног дискурса, почев од исте епохе, функција аутора непрестано бивала јача“⁴⁵ (Фуко, 2007: 21). То би значило да историчар у извесном смислу постаје растрзан између супротстављених очекивања која се испољавају у два димензијама његовог посла. Као научник, историчар треба да буде што мање присутан у тексту, водећи се строгим методолошким обрасцима и начелом објективности. Као приповедач, историчар нужно мора да буде присутан у тексту, јер без његове присутности – другим речима без његове интервенције у виду фабулирања (енг. *emplotment*) – текст губи на кохерентности и читљивости⁴⁶. То не значи, дакако, да аутор мора одабрати један приступ, жанр и стил, већ своје текстове може прилагођавати циљној групи: од стриктно конципираних научних радова намењених експертским круговима, преко енциклопедијских и уџбеничких текстова до инфотејмент садржаја за ширу популацију.

Писању о прошлости може се приступити кроз различите жанрове. Беркхофер наводи да конвенције жанра треба разматрати на два нивоа:

- 1) У складу са темом (економска / верска / политичка историја) и њеним обухватом (национална / локална историја) постављамо питање како одабрани жанр утиче на дискурс;

⁴⁴ Вајтово схватање историчарског посла почива на идеји да се историографски текст обликује на основу сличних механизма као и књижевни, ослањањем на тзв. *emplotment*, о чему ће касније бити речи.

⁴⁵ Ова теза односи се на модел конципирања текста, на присутност аутора као приповедача у књижевном тексту, а не на интерпретацију написаног.

⁴⁶ Хауард Зин би додао и елемент *убедљивости*, будући да се својом теоријом „радикалне историје“ супротставља пуританизму непристрасности и сматра да је задатак историчара да се стави на страну потлачених и да јасно укаже на грешке из прошлости како би се разумео њихов механизам и како би се предупредило њихов понављање.

2) У односу на друге форме текстуализације постављамо питање да ли је задржана стриктна граница између професионалне историографије и слободнијих форми које тематизују историјске догађаје, попут историјских романа и филмова (према Berkhofer, 1997: 245).

Блек и Макрејлд наводе да је „историја добра онолико колико су добри њени извори“, иако „ниједан од њих није савршен или непристрасан“ (Блек и Макрејлд, 2007: 15). У погледу критеријума за одабир и вредновање извора може се уочити и парадокс временске дистанце. Наиме, сматра се да је за праведнији суд о догађају потребна одређена временска удаљеност од њега, јер су историчари тако „у стању да расположиве податке сагледавају објективније него што би било могуће у време тих дешавања. Идеја о одвајању субјекта од објекта има порекло у науци, она је у основи емпиријске природе и у вези је са односом између хипотезе и теорије“ (Блек и Макрејлд, 2007: 196). Међутим, та временска дистанца често замагљује финесе које су каткад од велике важности за разумевање контекста догађаја, па се „примарним изворима обично сматрају они који су временски најближи проучаваном периоду или потичу управо из њега, а секундарним они који су настали касније“ (Блек и Макрејлд, 2007: 112). Када се историчар ослања на сведочанства примарних извора, треба да има у виду специфичности индивидуалног сећања и узроке због којих та сећања могу бити деформисана. Теоретичарка културе сећања Алеида Асман наводи да су индивидуална сећања: (1) **перспективистичка**, тј. „због јединственог опажајног положаја појединца неразменљива и непреносива“ (Асман, 2011: 23); (2) **умрежена**, јер не постоје изоловано, већ се преплићу са сећањима других: „Захваљујући њиховој структури заснованој на укрштању, преклапању и способности прикључивања, она се узајамно потврђују и учвршћују. Тиме она не само што стичу кохеренцију и веродостојност, него и делују као чинилац повезивања и образовања заједнице“ (Асман, 2011: 23); (3) **фрагментарна**, јер су ограничена и неуобличена: „Оно што сине као сећање по правилу су издвојени, неповезани моменти без онога *Пре* и онога *После*. Тек захваљујући приповедању они накнадно добијају облик и структуру, који их истовремено допуњују и стабилизују“ (Асман, 2011: 24); (4) **непостојана и лабилна**, јер се током живота мењају „структуре релеванције и матрице вредновања“ (Асман, 2011: 24).

Које одлике, напослетку, треба да има историографски дискурс да би се сматрао квалитетним? У свом есеју *Место за приче* (*A place for stories*, 1992) Вилијам Кронин наводи да је критеријуме тешко утврдити и да су они каткад међусобно супротстављени:

„Неки се залажу за дубину, тврдећи да је бољи онај наратив који више објашњава, који је богатији у сугерисању узрока, значења и двосмислености. Други ће можда тражити ширину, фаворизујући наратив који нуди највећи број релеватних детаља а да притом не доводи у питање доказане чињенице. А онда – 'мање' може бити 'више': једноставна, добро испричана прича може открити више тога о прошлости него компликовани текст који нема никакво средиште. Инклузивност је још једна врлина: историографски текст је бољи када укључује више различитих гласова и догађаја у намери да одслика разноврсност искустава. Међутим, можда је важнија кохерентност: од доброг наратива можемо очекивати да садржи добро повезане компоненте, без беспотребних сегмената и ирелевантних детаља. (...) Желимо, наравно, да текст понуди суптилно и тачно тумачење примарних извора, али и да нас изненади новим перспективама и интерпретацијама. Такође желимо да буде луцидан, ангажован, добро написан, и та листа захтева се изнова продужава.“ (Cronin, 1992: 1371).

Ова опсервација не нуди решење, већ појашњава зашто је до универзалног решења немогуће доћи. Пред историографски текст постављају се различити захтеви које је на нивоу појединачног дела немогуће помирити⁴⁷. Уколико се фокусирамо на дискурс класичних енциклопедија, оне због својих жанровских одлика и техничких капацитета нуде сажетост уместо ширине, кохерентност уместо инклузивности, сведен и пасиван стил уместо живог и ангажованог, као и мало простора за различите интерпретације. Међутим, управо на том пољу Википедија пружа могућност за промену перспективе, тј. за ширину, инклузивност, ангажован приступ и различите интерпретације. Таква платформа није се могла развијати без одређеног жртвовања:

а) **Ширина.** На Википедији не постоји лимит у погледу броја речи, нити постоји правило о оптималној дужини чланка. Чланак о одређеном историјском догађају може да се продужава у недоглед и да се допуњава новим сазнањима, али се као нуспојава јавља неуједначеност чланака по дужини. Дужина чланка не рефлектује нужно важност

⁴⁷ У есеју *Легенде и пејзажи* Ентони Смит такође разматра супротстављена очекивања од историје, али исказује оптимизам према могућности да та очекивања напослетку буду и задовољена. У контексту нужне колигације, он наводи да „свака прошлост мора деловати целовито и уједињено; различите нити приче морају да се уклапају у јединствен образац“. Премда се „могу јавити сумње око детаља, већина догађаја и личности мора да одговара укупном обрасцу раста, да се прикажу као јасан пример овог раста, као и да истакне смисао целине и значај историје заједнице. С друге стране, прича мора да буде и 'богата': она мора да садржи обиље узбудљивих догађаја, богату таписерију животних детаља. Задатак интелектуалаца јесте да укалупи мноштво делића ове слагалице у јасан и хармоничан образац, који ће уважити често конфликтне мотиве и митове у записима заједнице“ (Смит, 2015: 262).

догађаја, већ може бити базирана на ентузијазму појединца или групе заинтересоване за тај догађај⁴⁸.

б) **Инклузивност.** Википедија је у начелу постављена као демократична платформа, те је о одређеном историјском догађају могуће унети различита виђења, допуњена неограниченим бројем референци. Међутим, оваква уређивачка политика може довести до *лажног баланса*, онда када се правило *Audiat et altera pars* (*Нека се чује и друга страна*) доведе до пароксизма. Статистичар Боби Дафи сматра да тенденциозно укључивање друге стране у многим сферама не служи инклузивности ни плурализму, већ поларизацији⁴⁹ (према Duffy, 2018).

в) **Ангажован приступ.** На Википедији не постоје обавезујућа правила о стилу писања чланака⁵⁰, нити тренутно постоје људски или софтверски капацитети којима би стил могао бити уједначен. Аутор чланка тако добија прилику да читаоцу скрене пажњу на одређене детаље, да га упуту на примарне и секундарне референце, да упозори на недовољно истражене аспекте теме, да у текст унесе анегдоте, паралеле са другим историјским догађајима, осврте на шири контекст, детаље из *историје одоздо*⁵¹, али и да одабиром фокуса посредно искаже и свој став о историјском догађају или историјској личности. Такав ангажован приступ може учинити текст на Википедији интерактивнијим, али истовремено може и прерасти у навијачки, изразито субјективан наратив.

3.2. Позиција читаоца

Када разматрамо истинитост одређеног енциклопедијског садржаја, може се поставити питање одговорности – припада ли она искључиво аутору и издавачу, или се

⁴⁸ У том контексту могуће је у дискурсу Википедије разматрати и пет стратегија потискивања које Алаида Асман наводи у својој студији о култури сећања *Дуга сенка прошлости* (2011), а то су изједначавање, екстернализација, брисање, ћутање и кривотворење. О овим стратегијама биће речи у наредном поглављу.

⁴⁹ Дафи илуструје ову тезу примером из медијске сфере. Глумица Џени Макарти, мајка аутистичног детета која тврди да је аутизам узрокован вакцином, позвана је у исту емисију у којој је требало да наступи Пол Офит, водећи стручњак за вакцине. Он је, према Дафију, одбио гостовање рекавши да „Свака прича има хероја, жртву и зликовца. Макарти је херој, њено дете жртва, а то мени оставља само једну улогу“ (Duffy, 2018: 45).

⁵⁰ На Википедији постоји *Водич за писање бољих чланака*, али је – како и сам назив каже – реч о *водићу*, а не о строгим, обавезујућим упутствима каква се постављају пред ауторе традиционалних енциклопедија.

⁵¹ Блек и Макрејлд „историју одоздо“ дефинишу као мале делове прошлости: „Она настаје на основу проучавања балада, постера или протестних слогана, аутобиографија припадника радничке класе и усмених сећања, новог читања докумената о државном надзору радничког покрета, јер они могу сведочити о сукобљености виших и нижих слојева друштва, владе и обичних људи“ (Блек и Макрејлд, 2007: 136). Такви детаљи су често занемарени у великим историјским наративима, а могу да дају доста важних података о животу људи, посебно из непривилегованих класа.

очекује и од читаоца? Чак и ван сфере контроверзних тема, читалац би требало да буде свестан објективних чинилаца због којих одређени наводи можда (више) нису тачни, било да нетачност проистиче из словних грешака, пермутованих бројева, застарелих статистичких података или изостанка нових доказа, околности и резултата нових научних истраживања. Наведени чиниоци појављују се чак и уколико је аутор текста имао искрену намеру да изнесе објективну и проверену информацију, дочим је спектар чинилаца знатно шири када аутор пристрасно или манипулативно ствара писани дискурс који претендује на то да буде приказан као објективан.

Умберто Еко у *Границама тумачења* наводи како бисмо читаоце грубо могли да разврстамо на две групе – семантичке и критичке⁵². Семантички би били они који дословно схватају изречено, а критички „покушавају да објасне из којих структурних разлога текст може да производи та (или нека друга, алтернативна) семиотичка тумачења“ (Еко, 2001: 29). На примеру контроверзне теме, критички читалац би дакле успео да разуме оно што је изречено, да претпостави да је број доступних информација о датој теми, тачних и нетачних, знатно шири од одабраног, као и да схвати због којих је научних или идеолошких побуда из низа могућих интерпретација и извора одабран један корпус. „Рећи да неки текст предвиђа неког узорног читаоца значи рећи да он, у теорији, а у извесним случајевима и експлицитно, предвиђа двојицу читаоца: наивног узорног (семантичког) и критичког узорног читаоца“ (Еко, 2001: 29). Та два нивоа читања, дакако, не одвијају се одвојено, један за другим, већ симултано: критичко читање немогуће је без семантичког, али семантичко читање не мора бити у потпуности реализовано да би се остварило критичко, што отвара простор да се и на основу површног, летимичног прегледа текста успостави одређени ниво критичког читања.

Морис Бланшо читање назива „слободом без рада“⁵³ и наводи како је оно „позитивније од стваралаштва, стваралачкије, иако не производи ништа. Оно има удела

⁵² У есеју *Интерпретација и историја* Еко каже како се залагао за „активну улогу тумача приликом читања текстова који поседују естетске вредности“, али да има утисак да су „последњих деценија права тумача постала пренаглашена“ (Еко, 2014: 121). Његовој критици на рачун „наинтерпретације“ односно претеривања у тумачњу супротставиће се Џонатан Калер у тексту *У одбрану надинтерпретације*, јер тврди да „уколико су интерпретације екстремне, оне имају веће шансе да изнесу на видело везе или импликације које нико раније није приметио нити приказао, него када настоје да буду *поуздане* или *умерене*“ (Калер, 2014: 140).

⁵³ Своју тезу Бланшо поткрепљује поређењем Франца Кафке и читаоца Кафкиних дела: „За Кафкиног читаоца, стрепња постаје лагодност и срећа, прогоњеност кривицом претвара се у невиност и сваки комадић текста доноси одушевљење потпуношћу, извесност испуњења, откроење јединственог дела, неизбежног, непредвидљивог“ (Бланшо, 2014: 7). Међутим, читалац такав утисак може да има само уколико не задира превише у текст, односно ако дело „остави на миру“, сматра Сузан Зонтаг. У есеју *Против тумачења*, она каже како је Кафкино дело изложено „масовном пустошењу од најмање три армије тумача“: оних који га виде као студију случаја фрустрације и лудила модерне бирократије, оних који га

у одлуци, има лакоћу, неодговорност и невиност. Оно не чини ништа и све је постигнуто“ (Бланшо, 2014: 6). Тиме овај француски писац и теоретичар књижевности „ослобађа“ читаоца одговорности да буде узоран, доследан и брижан према тексту, док се Сузан Зонтаг отворено противи превеликом читалачком задирању у текст, односно исцрпном сецирању књижевног текста (према Зонтаг, 2014). Не можемо, међутим, неопходност дубине интерпретирања разматрати независно од посматраног жанра, будући да се смисао интерпретације драстично разликује у делу базираном на фикцији и делу базираном на фактографији.

Блек и Макрејлд наводе да се Леополд Ранке залагао за херменеутички приступ историје, „под чиме се подразумева наука заснована на правилном разумевању текста. Ранке је веровао и у приповедање – био је врстан приповедач, а не теоретичар. Основно његово правило било је да о прошлости не говори ништа што се не темељи на доказима“ (Блек и Макрејлд, 2007: 56). Овакво *приповедање* нема слободу књижевног приповедања, већ означава наративни поступак појашњавања и довођења различитих доказаних теза у узрочно-последичну везу. Уколико се ослонимо на Екову дистинкцију, лаик би био семантички читалац којем је потребна подршка историчара као критичког читаоца⁵⁴ да би исправно разумео одређено историјско питање. Међутим, оваквој турској визији улоге историчара опиру се постмодернисти: „Позивајући се на Бартову теорију о 'смрти аутора', постмодернисти сматрају да су историчари само конструкти који не могу да присвоје значење и који су пристрасни и (...) сматрају да историјски документи добијају друго значење са сваким ауторским закључком“ (Блек и Макрејлд, 2007: 196).

О важности улоге читаоца, али и о радикалној промени на релацији аутор – читалац коју у историографију уводи Википедија, ваља размислити и у контексту Беркхоферове идеје да активни читалац доприноси могућности да стварање текста о прошлости постане „сараднички подухват“ кроз заједничко читање и разматрање, што може резултирати чак и супротстављеним текстом, контратекстом (Berkhofer, 1997: 281). На овакав став засигурно је утицало и Бартово гледиште којим је читалац извучен из пасивне позиције, односно из прости улоге реципијента.

читају као психоаналитичку алегорију и оних који га читају као религијску алегорију, а таква инсистирања на тумачењу „чине уметност покорном, послушном“ (Зонтаг, 2014: 33).

⁵⁴ Као екстреман пример могло би се навести прво послератно издање Хитлерове *Моје борбе* у Немачкој, објављено 2016. године, након што је према Закону о ауторским правима, седам деценија после смрти аутора, дело постало јавно добро. Према тексту који је објавио Дојче веле (Deutsche Welle, 3. 1. 2017), књига је за годину дана продата у чак 85.000 примерака. Бојазан да ће ново издање привући нове генерације неонациста била је умањена одлуком издавача да објави тзв. „критичко издање“ (пун назив: *Hitler, Mein Kampf - Eine Kritische Edition*) које садржи чак 3700 фуснота којима се појашњава контекст и потиру Хитлерове квазинаучне, антисемитске и неутемељене историографске тврдње.

У есеју *Смрт аутора* објављеном 1967. Ролан Барт се радикално супротставља дотад доминантном тумачењу улоге аутора: „Када тексту припишемо аутора, тим истим чином ограничавамо текст, додајемо му неопозиво означено, затварамо писање“ (Barthes, 1977: 147). Из овог угла посматрања укида се могућност закључавања текста, односно наметања канонизоване интерпретације онога „што је писац хтео да каже“. Дело се оживљава сваким новим читањем, чак и ако је читање несистематично а разумевање непотпуно⁵⁵. „Барт сматра да значење прожима текст, односно да оно није неко коначно откривење које нам се јавља онда када завршимо са читањем дотичног текста. (...) Барт би волео да схватимо како текстови значе, пре него што почнемо да бринемо о томе шта значе“ (Старок, 2009: 109). Читање је за Барта „вишеструко поље расутих пракси“ (Барт, 2014: 41) при чему доминантну улогу има читалац, али не читалац као реципијент већ као креатор, па самим тим рађање читаоца – и тим речима се завршава Бартов есеј – „има за цену смрт аутора“ (Barthes, 1977: 148).

Према Бартовом тумачењу, *дело* и *текст* се не могу посматрати као синоними, већ су то „антитетички појмови: дело /*oeuvre*/ је завршена, закључена књига, могли бисмо рећи физички предмет који можемо наћи на полици за књиге, док је текст оно што читалац ствара својим активним уделом“ (Бекер, 1985: 276). Међутим, концепт Википедије и сличних онлајн платформи представља крај оваквог разграничења. Википедија као отворена енциклопедија нема пројектован обухват и никада се, финализована, неће наћи „на полици за књиге“. Она се непрестано надограђује у процесу сложене интеракције милиона читалаца који у било ком тренутку имају прилику да постану креатори садржаја. Промена техничких предиспозиција отвара могућност да у онлајн сфери *дело* и *текст* ипак буду синоними. „Текст је за Барта кључна спона, а не медијатор, који ће читање и писање приказати као синониме, јер и читање и писање, као што је Барт показао у својим каснијим есејима, јесу креативни процеси међу којима нема баријера, јесу активни односи према Тексту“ (Елез, 2017: 298). Ова идеја напредује с укидањем *чувара кapiја*, односно са стварањем онлајн платформи у којима се значење читања и писања заиста приближава синонимној позицији.

⁵⁵ Овој теми је посебну пажњу посветио професор књижевности Пјер Бајар (Pierre Bayard) у својој студији *Како да говоримо о књигама које нисмо прочитали* (фр. *Comment parler des livres que l'on n'a pas lus?*). У њој износи тезу да је апсолутно читање неоствариво, чак и код читалаца који воде рачуна о детаљима, па у том светлу поставља и питање „да ли је књига коју смо најпре прочитали, а потом потпуно заборавили, тако да се више не сећамо ни да смо је икада читали, и даље прочитана књига“ (Бајар, 2008: 56). У складу са тим, аутор примере књига које наводи у студији означава скраћеницама „НК“ (непозната књига), „ПК“ (прелистана књига), „КЧ“ (књига за коју сам чуо) и „ЗК“ (заборављена књига). У петочланој класификацији нема, дакле, „прочитане књиге“, јер се напослетку поставља и питање које се одликује крајњим скептицизмом – може ли иједна књига бити заиста сматрана прочитаном.

Бартова тумачења улоге читаоца настала су три деценије пре Википедије, а данас се у извесном смислу могу сматрати визионарским, јер је интернет читаоцу омогућио технички предуслов да постане видљив и легитимисан као аутор. То учешће у ауторству, односно учешће у (историографском) тексту са могућношћу утицаја на дело и раније је постојало као опција: читаоци су ауторима књига и уредништвима енциклопедија слали сугестије за потенцијална појашњења или исправке, а о (историографским) делима расправљало се путем полемике у новинама. Међутим, такво учешће у тексту било је временски одложено, нетранспарентно и индиректно, док Википедија пружа могућност за моменталну интервенцију која постаје видљива свим другим корисницима.

Еко као кључан моменат за развој једног текста наводи моменат одвајања: „Могло би се рећи да неки текст, једном када је одвојен од свог говорника (као и од интенције говорника) и од конкретних околности његових исказа (и по последицама од његовог намераваног означитеља) плови (такорећи) у вакууму потенцијално неограниченог опсега могућих интерпретација“ (Еко, 2014: 135). Међутим, тек о незнатно малом броју тих интерпретација имамо некакав траг, док је огромна већина остала на нивоу идеје, нефиксирана, незаписана, несаопштена и неукључена. Због тога и Пеги Камуф наводи да „постоји фундаментални проблем са сваком историјом читања која би представљала више од историје спољашњих манифестација ове активности“ (Камуф, 2014: 206). Да ли појавом интернета долази до промене на плану (не)видљивости већине учесника у тексту?

Опција коауторства на Википедији представља додатну, директну, усавршену могућност учешћа, али према Бартовом становишту читалац и не мора да непосредно интервенише у тексту (да га мења и допуњава) како би учествовао у њему, већ се учешће одвија спонтано, самим процесом интерпретирања: „Читалац је ухваћен у дијалектички обрт: он више не декодира, већ *над-кодира*; он не дешифрира, он продукује, гомила говоре, пушта да ови стално и непрекидно прелазе преко њега: он је тај прелаз“ (Барт, 2014: 49). Међутим, у онлајн сфери се говори не само гомилају, већ и бележе. На Википедији свака интервенција остаје забележена, чак и ако је уредништво поништи, што пружа обиље метаподатака на основу којих је могуће разматрати контроверзност одређене теме, ниво (не)слагања аутора, ниво притиска на текст, број и размере вандалских (троловских) упада и томе слично.

Напоследку, позицију читаоца треба сагледати и из угла Бартове теорије о уживању у тексту. Он сматра да постоје три типа задовољства проузрокована читањем: један је фетишистички (уживање у речима и реченицама), други је метонимијски

(уживање у „трошењу књиге“, у „понесеној потрошњи“), а трећи је такозвана „авантура читања“, чији је спроводник „жеља за писањем“, тј. жеља за даљим писањем, па се „утрошени производ враћа у продукцију, у обећање, у жељу за продукцијом, и ланац жеља почиње да се одвија тиме што свако читање вреди и за писање које проузрокује, до бесконачности“ (Барт, 2014: 47-48). Барт овде додаје да „жеља за писањем“ не мора бити манифестована кроз писање текста како би се задовољство остварило, јер се задовољство јавља и при самој жељи за учешћем у тексту, за одговором, настављањем низа, развијањем неког детаља или фусноте. Ако у светлу свега реченог посматрамо и Википедију, реч је о делу-тексту неограниченог опсега са неограниченим бројем учесника чије се интервенције остварују активно (уносом и мењањем текста) или пасивно („авантуром читања“).

3.3. Технике искривљавања

3.3.1. Фабулирање и поетизација

Током процеса успостављања сећања *запамћено* се неретко деформише, што се дешава и када је реч о сећању појединца, али и групе, па и читавог друштва. „Разне групе на које се разлаже друштво кадре су да у сваком тренутку реконструишу своју прошлост. Али, као што смо видели, најчешће је искривљују док је реконструишу“ (Албвакс, 2013: 310). Наративно уобличавање сећања ретко се задржава на чисто фактографском и рационалном, будући да се кроз процес препричавања – усменог или писменог – сећање трансформише: „Феномен сећања очигледно се опире директном описивању и тера нас у сликовитост“ (Асман, 1999: 121). Овој законитости потребно је посветити посебну пажњу на пољу историографије, јер усмена сведочанства осим факата и веома значајног непосредног искуства садрже и слој редундансе који је природно ближи литерарном и разговорном него научном функционалном стилу.

Питер Геј у *Стилу у историји* наводи како је питање стила веома важно у историјском дискурсу, али да стил у том контексту не треба схватити као декор, већ као начин приповедања. Геј се противи идеји савременог издаваштва у којој неретко „истраживачи истражују, аутори пишу, а стилисти раде на финесама. Таква балканизација кобно раздваја оно што треба да је сједињено, а продукти који се тим путем избацују на тржиште су убеђивачки упакована роба декорисана опсесивним

досеткама, потрошеним суперлативима и неистинитим анегдотама“ (Gay, 1974: 227). На овом трагу могли бисмо раздвојити оно што је у домену историографског стила очекивано и пожељно, а то би било обликовање јасног, читког и занимљивог текста, и оно што је непожељно, а то је уношење фикције и хипербола, театралност и тенденциозност.

У својој *Метаисторији* Хејден Вајт уводи појам *emplotment*, на српски језик преведен као *фабулирање*⁵⁶, који представља „начин на који се низ догађаја, уобличен у причу, постепено открива како би постао одређена врста приче“⁵⁷ (White, 1975: 7). У својој студији Вајт преиспитује паралеле између историографског и књижевног стваралаштва и долази до закључка да се писање о прошлости нужно заснива на сличним принципима по којима функционише књижевност. Проучавајући историју као текст, Вајт уочава четири модалитета стварања заплета, а на основу тога и четири исходишта: текст о историји који функционише као романа, трагедија, комедија и сатира. Као типичног ствараоца романа Вајт представља Жила Мишлеа. Код Леополда фон Ранкеа уочио је комични приступ, код Алексиса де Токвила трагични, а код Јакоба Буркхарта сатирични (White, 1975: 8). У кључу оваког постмодернистичког тумачења сваки текст о историји функционише као прича са књижевним механизмима и такво је обликовање немогуће избећи, чак и уколико историчар настоји да се фокусира искључиво на фактографију и да искључи све форме литераризације дискурса. Вајтова *Метаисторија* наводи на закључак да би ту условљеност требало имати на уму при тумачењу сваког историографског текста, што подразумева одбацивање могућности апсолутне објективности и подробно разматрање ауторског приступа и друштвено-политичког контекста у оквиру којег је одређени текст обликован, редигован и објављен.

Роберт Беркхофер наводи како се међу историчарима и филозофима већ дуго води расправа о томе да ли догађаји (актуелни и историјски) „садрже *emplotment* сами по себи, или га стичу кроз процес стварања приче“ (Berkhofer, 1997: 119). Без обзира на становиште о овом питању, кључна разлика између приче о историји и историје саме по себи је, сматра Беркхофер, то што је прича омеђена арбитрарно одређеним почетком и крајем⁵⁸, а минимални наратив „захтева најмање два догађаја или појаве и промену која

⁵⁶ Превод Адријане Марчетић (Марчетић, 2009). У делу *Херменеутика и поетика* (1998) Зорица Бечановић Николић овај неологизам преводи синтагмом „грађење заплета“.

⁵⁷ Сумирајући различите дефиниције *фабулирања* (*emplotment*-а), Роберт Беркхофер напоследку закључује да је „*emplotment*“ оно што „наратив чини наративом“, али није „синоним за наратив, већ *анатомија* или *арматура* за подупирање наратива“ (Berkhofer, 1997: 118).

⁵⁸ Хауард Зин сматра да је управо *крај* приче, односно могућност сагледавања исходишта, онај приповедни елемент по којем се приповедање о историји разликује од приповедања о садашњости: „Фасцинантна

се десила“ (Berkhofer, 1997: 121). На Википедији се, с обзиром на њен вишејезични карактер, може уочити како различите интерпретативне заједнице на различит начин дефинишу почетак и крај истих историјских догађаја, у складу са потребом да неки аспект приче нагласе или замагле / сакрију.

3.3.2. Колигација

Деформисање историографског дискурса може настати као последица контекстуализације, тј. поједностављивања познатог као *колигација*. Тај термин, који се користи и у лингвистици⁵⁹, у историографију је увео Вилијам Волш, објаснивши потребу за колигацијом на следећи начин: „Историчар и његов читалац на почетку се суочавају с нечим што изгледа као велика количина неповезаног материјала, и на том месту историчар има задатак да покаже каквог смисла има тај материјал тако што га поставља у оквир неке прожимајуће теме или кретања“ (Walsh, 1974: 136).

Овај интегративни модел Блек и Макрејлд описују као „процес објашњавања догађаја повезивањем низа наизглед одвојених и невезаних догађаја у општу одредницу или начело“ (2007: 198). Тако, рецимо, историчар „објашњава многе догађаје из 15. века у Италији као *ренесансу*, или оне из 18. века у Француској као *револуцију*“ (Sebik, 1969: 40). Реч је, дакле, о моделу који служи формирању одређених мањих и већих временских целина на основу некаквог заједничког имениоца који је процењен као довољно снажан.

У есеју *То* Семјуел Вебер објашњава нужност идентификације новог предмета посматрања и његовог смештања у одређени оквир, јер на тај начин долази до асимилације и поређења са *већ познатим*: „Када смо предмет идентификовали, детерминисали га као *такав какав јесте*, предмет више није сасвим стран, изгубио је део онога што га чини новим, део властите другости, и делимично је интегрисан у постојећи систем мишљења“ (Вебер, 2014: 88). Међутим, критеријуми интегрисања у великој мери варирају од науке до науке, што је условљено не само природом предмета посматрања, већ и бројношћу елемената које треба интегрисати. У том смислу историчари пред собом имају изузетно захтеван задатак, јер за разлику од ограниченог броја хемијских елемената, костију људског тела или падежа, пред собом имају непрегледан број

прогресија историјског догађаја има већи утицај на нас него хладни, логички дискурс о потенцијалним опасностима савремених трендова, барем из једног разлога: зато што знамо крај приче“ (Zinn, 1970: 37).

⁵⁹ Према Марковић (2018), колигације у лингвистици подразумевају процес груписања речи на основу блискости приликом стварања граматичких односа.

информација и тумачења, које се никада не могу свеобухватно приказати на једном месту.

Колигација се може сматрати неопходном и незаобилазном, јер би без ње разумевање историјских процеса било у великој мери отежано, али у извесним околностима она може имати и манипулативни потенцијал. Тумачећи Бартов однос према комбиновању колигације, заплета и нарације и стварању такозваног „ефекта стварности“, Блек и Макрејлд закључују како Барт сматра „да напомене, позивања на 'доказе' и склоност ка писању у трећем лицу представљају средства којим историчари увећавају веродостојност својих излагања. На тај начин, историја се претвара, у најбољем случају, у дело фикције, а у најгорем, у чин убеђивања“ (Блек и Макрејлд, 2007: 198). У процесу колигације може да из низа доступних информација одабере оне који одговарају његовом уверењу или шеми поједностављивања, па у том смислу историјски дискурс може да буде заснован и на истинитим подацима, а да опет у извесном смислу – изостављањем одређених углова посматрања – буде манипулативан.

3.3.3. *Једностраност*

Постмодернистичко читање историографских текстова усмерава нас ка закључку да су фабулирање и колигација неизбежни процеси током креирања текста о одређеном историјском догађају, због чега се тај текст не може посматрати (искључиво) као верно сведочанство о прошлости, већ и као прича која функционише по књижевним механизмима. У поређењу са фабулирањем и колигацијом, једностраност представља виши степен интервенције јер искључује или замагљује релеватне изворе, а уместо диверзитета гласова нуди више или мање транспарентну сугестију закључка који треба да проистекне из читања.

Разматрању једностраности у стварању историографског текста свакако претходи разматрање пристрасности, на сличан начин на који ту димензију стваралаштва посматрамо у новинарству. Може ли историчар креирати текст потпуно независно од својих убеђења и предрасуда, од доминантног идеолошког оквира образовног система у оквиру којег је усвајао знања, те од других политичких, економских и друштвених фактора? Хенри Стил Комаџер децидно даје одричан одговор, наводећи да је објективна историја само илузија: „Пристрасност се читава у селекцији теме и материјала, у начину организовања и презентације, а неизбежно и у интерпретацији. Свесно или несвесно, сви историчари су пристрасни, и сви су креације свог времена, расе, класе, државе – креације,

али и заточеници“ (Commager, 1965: 53), а сличног је става и Пјер Нора који историју описује као „конструисано памћење које ни у ком случају није пасивно“ (Нора, 2015: 286).

Хауард Зин такође сматра да апсолутна објективност у историографији не постоји, али – према његовом схватању – историчар и не треба да буде неутралан: „Неутралност је фикција не-неутралног света. Постоје жртве, постоје целати, а постоје и посматрачи. У динамици данашњег света, када главе падају сваког сата, шта је *истинито* зависи од тога шта се дешава твојој глави“ (Zinn, 1970: 40). Зин се својим концептом „радикалне историје“ залаже за активну улогу историчара у приповедачком чину и одрицање од притворне неутралности⁶⁰.

О овом проблему писала је и Алеида Асман, наводећи да „три ствари из перспективе памћења допуњују повесничарство: (1) наглашавање димензије емоционалности и индивидуалног доживљаја; (2) наглашавање меморијалне функције повести као памћења; (3) наглашавање етичке оријентације“ (Асман, 2011: 56). На основу тога могао би се извести профил историчара који не нуди само фактографију, већ и емпатију, испољену кроз укључивање различитих извора и прича о њиховим непосредним искуствима, са нагласком на етичку димензију.

Уколико уважимо Комаџерову претпоставку и искључимо могућност апсолутне објективности у историографији, критеријуми на основу којих функционише историја као наука и даље морају да постоје. У том светлу поставља се и питање критеријума које историчар треба да испуни како би његово дело било научно релевантно. Петер Новик наводи следеће захтеве:

„Улога објективног историчара је да буде неутралан, без интереса; никада не сме преузети улогу заступника или, још горе, пропагандисте. Закључци које нуди треба да буду засновани на вредностима баланса и равномерности. Ови квалитети се штите чувањем историчарске професије од друштвених притисака и политичких утицаја, али и настојањем сваког појединачног историчара да избегне пристрасност, те да избегне улагање труда да дође до жељеног закључка а не неког другог. Објективност бива смртно рањена када се историја пише из утилитаристичких побуда. Из тога производи да историчари морају да ослободе себе оданости ка спољашњим факторима: историчари треба да буду верни једино 'објективној историјској истини' и колегама који поштују

⁶⁰ О овом настојању сведочи и назив његове аутобиографије – *Не можеш бити неутралан у захукталом возу* (*You Can't Be Neutral on a Moving Train: A Personal History of Our Times*, 1994).

професионалне стандарде и одликују се посвећеношћу сарадњи и удруживању снага у остваривању наведеног циља“ (Novick, 1989: 2).

Поштовање ових захтева постаје нарочито изазовно када предмет истраживања подразумева сукоб двеју страна (националних, верских, сталешких), а истраживач припада некој од њих. Једностраност може бити последица пасивне и активне пристрасности. У првом случају она је проузрокована културолошком дистанцом⁶¹, односно недовољним познавањем њих, тј. *других*, а у другом је изазвана тенденциозним одабиром извора и тенденциозном интерпретацијом, у корист једне стране⁶².

Када је реч о културолошкој дистанци, Беркхофер сматра да и екстремни етноцентризам и екстремни релативизам отежавају познавање другог. „У првом случају се закључује да се сви други понашају и делају као ми. Оно што важи за нашу групу или друштво посматра се као универзално за сва друштва. Насупрот томе, екстремни релативизам закључује да су други по природи потпуно другачији, те да посматрач и посматрани немају ништа заједничко“ (Berkhofer, 1997: 177). Као одговор на вишевековну потиснутост *другог* у историографији, у 20. веку посебна пажња посвећује се женској историји (*shestory*)⁶³, историји домородаца, историји маргинализованих група, као и радикалној историји⁶⁴, оралној историји и историји одоздо.

⁶¹ Демаркација и једностраност често су на том пољу видљиви већ на нивоу лексичких одабира: „други се означавају као другачији, страни на основу језика (варвари), религије (неверници, пагани), друштвене организације (домороци, припадници племена), културе (примитивци), националности (разноврсне увреде на етничком нивоу), расе (жидови, црнци“ (Berkhofer, 1997: 178). У свом *Речнику отрцаних фраза* (фр. *Le Dictionnaire des idées reçues*) Гистав Флобер наводи попис клишеа који су се везивали за одређене појмове у периоду Другог француског царства (1852-1870). Тако се Немци описују као *плави*, *сањиви* и војно организовани (Flaubert, 1968: 43), жене као *Адамово ребро* и *лепша половина* (стр. 91), придев „циберски“ описан је кроз „начин на који говоре странци; увек збијај шале на рачун странаца који уништавају француски“ (стр. 43). Бавећи се дискурсом увреда у есеју *О лингвистичкој рањивости*, Џудит Батлер поставља питање „да ли је рањивост у односу на језик последица тога што се наше биће у оквиру њега конституисало?“ (Батлер, 2014: 151).

⁶² Хобсбом, Смит, Берк и многи други аутори су, према Михалу Сладачеку и Јелени Васиљевић, „показали да су историја и историчари неретко били 'упрегнути' у националне пројекте конституисања заједничког сећања“ (Sládaček & Васиљевић, 2015: 17).

⁶³ Белоруска списатељица Светлана Алексијевич, добитница Нобелове награде за књижевност (2015), ауторка је дела *Рат нема женско лице* (блр. *У вайны не жаночае аблічча*), документарне прозе засноване на сведочанствима жена које су учествовале у Другом светском рату. Овакав постмодернистички стваралачки приступ изнова отвара питање границе између историографског и књижевног стваралаштва: „Књижевни критичари дјело савремене бјелоруске списатељице жанровски су одредили као *роман гласова*, *полифони роман*, и аутентичан је показатељ како се чињенице могу на умјетнички начин транспоновати и сублимирати“ (Вучинић-Гујић, 2016: 318).

⁶⁴ Историографија анти-неутралног, едукативног усмерења, фокусирана на негативне последице лоших поступака током историје. Овај концепт представио је амерички историчар Хауард Зин у свом есеју *Шта је радикална историја* (*What is radical history?*) (Zinn, 1970).

3.3.4. Измишљање и кривотворење

Иако је задатак историографије да чињенице одвоји од мишљења и измишљања, измишљене елементе веома је тешко искоренити из историографског наратива, будући да се према већ наведеном Ековом становишту историја, као и књижевност, базира на тврдњама *de dicto*, које је углавном немогуће искуствено доказати. Што предмет истраживања сеже даље у прошлост, мањи је број (поузданих) историјских извора на основу којих можемо проценити истинитост неког навода. Неистинит навод може настати циљано, као потпора пристрасном становишту аутора, а може бити и последица омашке, непрецизности, лошег закључивања, па и шале. У свом есеју *Осврт на Шпански грађански рат*, написаном 1942, Џорџ Орвел описује разлику између догођеног и забележеног.

„Рано сам спознао да нема догађаја о којем се у новинама коректно извештава, али сам у Шпанији први пут видео чланке који немају никаквог додира с чињеницама, чак ни оног који се проналази у свакодневним лажима. Видео сам описе великих битки које се никада нису догодиле, као и потпуну тишину о смрти стотина убијених људи. Видео сам како трупе које су се храбро бориле проглашавају кукавицама и издајницима, а други – који никада ни метка нису испалили – слављени су као хероји измишљених победа. Видео сам и како лондонске новине препричавају те лажи и страствене интелектуалце који стварају емотивне надградње на догађајима који се никада нису десили. Видео сам, заправо, како се историја исписује не спрам онога што се десило, већ спрам онога што је морало да се деси према мишљењу различитих партијских линија“ (Orwell, 2009: 152).

Неки измишљени наративи опстају вековима – оспоравани или пак третирани као веродостојни – док су неке лажи након одређеног времена демантоване на основу анализе доступних извора или појавом нових увида. Разрешавањем оваквих митова не баве се само историчари, већ и новинари. Тако је недељни лист *Недељник* у рубрици *Митбастерс* разоткрио да, упркос веома раширеној легенди, „соба у којој је рођен Александар Карађорђевић није била проглашена југословенском територијом“ (Миладиновић, 2016), а портал *FakeNews Tragač* да је неистина да је „Оријент експрес каснио само једном у историји, како би у Београду сачекао Милунку Савић“ (Михајловић, 2019), као и да се на улазу у зграду Црвеног крста у Женеви не налази табла „Буди хуман као што је Србија била 1885“, наводни знак сећања на хумани приступ Србије у Српско-бугарском рату (Михајловић, 2020).

Осим догађаја, тј. њихових токова, размера, узрока и исхода, измишљају се и традиције. Ерик Хобсбом каже како се термин *измишљена традиција* користи да означи радње „ритуалне или симболичке природе, које се обично управљају према отворено или прикривено прихваћеним правилима, и које теже да усаде одређене вредности и норме понашања путем понављања, што аутоматски подразумева континуитет са прошлошћу“ (Хобсбом, 2002: 6). Иако нас овакво схватање усмерава ка тумачењу појма *измишљена традиција* у негативном контексту, Бабаџан упозорава на кохезивни аспект измишљања, поготово у процесу стварања националних држава, који осим стандардизације језика и јачања образовања захтева и „измишљање великих националних митологија, као скупа културних елемената који би требало да буду израз специфичног и вечитог *духа народа*“ (Babadzan, 2000: 137). У том случају измишљање је интегрални део стварања нације, али се може појавити и у склопу мање амбициозних пројеката, јер су – према Хобсбому – традиције увек „одговори на нове ситуације, које узимају облик референце на претходне ситуације, или које успостављају своју сопствену прошлост путем наводно обавезујућег понављања“ (Хобсбом, 2002: 6). Овај британски историчар разматрао је низ *измишљених традиција*, попут шкотских килтова и архитектуре британског парламента, а питања која је у том контексту постављао изнова се постављају с новим поводима – као, на пример, у случају изузетно скупог пројекта *Скопље 2014.* у оквиру којег је центар главног града Северне Македоније преуређен у античком стилу, или у случају усвајања *традиционалне заставе* Војводине 2016. године. Ипак, како поуздано разликовати праву традицију од измишљене? Б. К. Плент критикује Хобсбома, наводећи да су његови критеријуми диференцијације непоуздани, јер захтевају „историјски доказ, тј. процену стопе и степена примене уобичајених пракси током времена“, иако је таква опсервација према Плентовом мишљењу немогућа јер „празнине у изворима неминовно спречавају научнике у праћењу историјског тока традиције“ (Plant, 2008: 179).

Разматрајући природу и историјску улогу низа кривотворених артефаката, и докумената, Бак и сарадници закључују да је фалсификат, као оно „што се издаје за нешто што није“ (Bak–Geary & Klaniczay, 2015: XIII), у историји веома често стваран да би послужио као доказ постојања националне свести, па тако пројекти „измишљања прошлости“ често за потребе садашњости нуде наводне историјске текстове и предмете којима би се доказало непостојеће древно право или традиција (према Bak et al. 2015: XIV). Умберто Еко у свом делу *Границе тумачења* (2001) да постоје четири начина за идентификовање фалсификованих садржаја:

а) Доказивање помоћу материјалне подлоге спроводи се утврђивањем да физички материјал на којем је исписан спорни текст – било да је папир, пергамент, папирус или камен – не потиче из периода који се приписује анализираном тексту. И док су ранији покушаји да се установи аутентичног документа морали да се задрже на процени печата, рукописа и језичких карактеристика, данас се на основу физичких и хемијских својстава материјала може с великом прецизношћу проценити ком периоду припада.

б) Доказивање помоћу линеарне манифестације текста спроводи се на основу лингвистичке опсервације, односно разматрањем језичких финеса које би могле да укажу на кривотворење. У намери да створе текст који ће лажно бити представљен као аутентичан историјски документ, фалсификатори често не успевају да верно пренесу језички оквир карактеристичан за време на које циљају⁶⁵. Овај метод био је посебно важан проучаваоцима библијских апокрифа.

в) Доказивање помоћу садржаја спроводи се анализом друштвеног, политичког и културног контекста периода из којег документ наводно потиче. У том погледу могуће је трагати за одређеним недоследностима или непрецизностима. „Један *аутентични* аутор не може да погреша, ни да противречи сам себи, ни да се управља по неком мањкавом плану, нити да буде у несагласју с неким другим аутентичним аутором“ (Еко, 2001: 186).

г) Доказивање помоћу спољашњих чињеница (референта) захтева познавање историјског контекста, како периода из којег документ наводно потиче, тако и догађаја који су уследили. У многе фалсификоване документе грешком су укључене информације које наводни аутор није могао имати, јер се односе на период *након* објављивања спорног текста. Еко наводи пример лажне кореспонденције Черчила и Мусолинија, као и то да је ова обмана разоткривена тако што се у писмима помиње адреса на којој Черчил годинама није живео, као и информације о догађајима који ће тек уследити (Еко, 2001: 187).

Из дуге историје кривотворина могло би се као илустративни пример издвојити дело *Протоколи сионских мудраца* које је – иако је реч о подвали – послужило нацистима као потпора антисемитизму. *Протоколи* су потекли из Русије, а говоре о наводној завери Јевреја да завладају светом. Иако су и Гебелс и Хитлер били свесни тога да је реч о

⁶⁵ У Пакистану је на овај начин 2017. године разрешен случај корупције за који је осумњичена породица председника владе. Документ који је потписала ћерка премијера био је исписан фонтом *калибри* (calibri) и датиран на 2006. годину. Међутим, с обзиром на то да је реч о фонту који није био комерцијално доступан до 31. јануара 2007. године, аутентичност документа је оспорена.

фалсификату, они су ипак – према Гебелсовим сведочењима – веровали у веродостојност написаног, али не експлицитну већ *унутрашњу, суштинску*; нису се у том погледу јавно ослањали на *Протоколе*⁶⁶ али је то уместо њих чинила пропагандна штампа, попут листа *Дер штурмер* (према Bytwerk, 2015). Успех ове кривотворине има троструку подлогу: тему која је одговарала антисемитима, заверенички наратив, као и уверљив стил, обликован тако да делује документаристички, успостављен као непрестано „прелажење границе између фикције и фактографије, што је омогућило стварање дела сачињеног од измишљених текстова који су потом представљени као аутентично сведочанство о реалној завери“ (Hagemester, 2008: 94). Уколико следимо Екову типологију начина разоткривања фалсификата, *Протоколи сионских мудраца* анализирани су од свог постанка до данас на основу другог, трећег и четвртог принципа, при чему су се Хитлер и Гебелс водили трећим, контекстуалним: експлицитну веродостојност дела оспорили су на основу уверења да су Јевреји превише опрезни да би о својим завереничким намерама оставили тако јасно сведочанство.

На крају, измишљање о историји може бити и корисно, уколико се третира као форма мисаоног експеримента: „Противчињенична историја је размишљање о ономе што се није догодило или што се могло догодити, како бисмо схватили оно што се јесте догодило, а та питања историчари одавно постављају“ (Блек и Макрејлд, 2007: 154). На Википедији се овакав облик преиспитивања историјских догађаја такође јавља, иако је забрањен правилом „без оригиналног истраживања“.

3.3.5. Искључивање и заборављање

Искључивање и заборављање могли бисмо посматрати као засебно средство деформисања, али и као заједничку одлику свих претходних средстава. Управо та, претходно наведена средства, подразумевају махом активне интервенције: фабулирање се заснива на стварању заплета, колигација на формирању целина, једностраност на одабиру погодних извора и интерпретација, фалсификовање на креирању лажних извора, а измишљање на продукцију лажних наратива. За разлику од тих чинова, искључивање је пасивно средство или рефлексна последица активних средстава и подразумева изостанак важних извора, интерпретација и углова посматрања. Када се опис одређеног догађаја одликује таквим недостацима, није увек могуће установити да ли је реч о

⁶⁶ Изузев кратког осврта на ово дело у *Мојој борби* и Гебелсовим белешкама.

циљаном, манипулативном изостављању битних елемената, о изостављању које је проузроковано ограниченим простором / временом које је посвећено истраживању или о изостављању које је настало као последица заборављања.

У *Поретку дискурса* Фуко пише како у савременим друштвима функционишу различити поступци *искључивања*: „Табу предмета говора, ритуал околности говора, привилеговано или искључиво право субјекта који говори – то су три типа забране који се међусобно пресецају, оснажују и надопуњују и тако формирају сложен оквир који се непрестано мења“ (Фуко, 2007: 8). Када је реч о табуу предмета говора, Алеида Асман помиње два облика тзв. *наложеног заборављања*: „У једном случају заборав одговара казни и тада говоримо о *damnatio memoriae*⁶⁷, док у другом случају одговара милости и тада га означавамо као амнестију“ (Асман, 2011: 130). Некаква врста *амнестије* може се остваривати и спонтано, простим временским удаљавањем од трауматичног догађаја, без обзира на то да ли припадамо заједници победника или поражених. У том светлу Ниче у *Користи и штети историје за живот* наводи како је могуће живети без сећања, али не и без заборављања:

„Да би се одредила граница на којој се прошлост мора заборавити ако не треба да постане гробар садашњости, морали бисмо тачно знати колико је велика *пластична моћ* некога човека, неког народа, неке културе; мислим на ону моћ да се из себе израста, да се оно што је прошло и страно преображава и асимилиује, да се ране извидају, да се изгубљено замени, да се разбијени облици из себе поново уобличи“ (Ниче, 1990: 9).

Када Цветан Тодоров говори о лековитој улози заборављања, он пре свега мисли на могућност да се одређени конфликти умире утишавањем понављајућих наратива о њима. У том светлу подсећа и на први члан Нантског едикта из 1958. године, чији је циљ био окончање грађанских ратова у Француској. У првом члану налаже се похрањивање и ублажавање памћења на *прошлост једне и друге стране* (према Тодоров, 2015: 191). Остваривање циљаног заборављања кроз потискивање може бити осујећено постојањем *починилачког памћења*, које „остаје затворено у аутореферентном националном памћењу“ и док је тако, „дотле ће се стратегије екстернализације својствене одбацивању кривице и, заједно с њима, херојске вредности части и позитивна слика о себи непрестано супротстављати усвајању негативног памћења“ (Асман, 2011: 141).

⁶⁷ Трејси Роби наводи да је *damnatio memoriae* у „античким временима означавао осуду памћења“ и да се тај принцип „пре свега користио у политичке сврхе“, те подвлачи да је сличан процес бележен и у другим епохама. (према Robey, 2013: 5).

Искључивање и заборављање су, као што смо навели, саставни део *emplotment*-а, колигације и једностраног стваралаштва, јер се при фабулирању изоставља оно што ремети наративни ток или оно што се из приповедачког угла сматра редундансом; при колигацији се изоставља оно што се не уклапа у одабрани концепт поједностављивања, односно оно што ремети кохерентност успостављених целина; при једностраном стваралаштву изостављају се извори и интерпретације које пристрасног аутора удаљавају од закључка који жели да наметне.

4. КУЛТУРА СЕЋАЊА

4.1. Употреба прошлости

*Стараца нема више на вратима, ни младића на певању,
неста радости срцу нашем, игра наша претвори се у жалост.*

Стога је срце наше жалосно, стога очи потамнеше.

Обрати нас, Господе, к себи, понови дане наше како беху пре.

Плач Јеремијин (2 Цар. 25:18)

Политичка употреба прошлости ослања се на механизме који су иманентни и појединцу и друштву, а заснивају се на носталгичности и потреби за глорификацијом историје, па се историја у таквом контексту може тумачити као „стратешки ресурс“ (према Foster–Coraiolab–Suddabys–Kroezend & Chandlere, 2016).

Носталгичност се може јавити у две форме. Прва подразумева сентимент према сопственој, интимној прошлости и ономе што је доживљено а потом изгубљено, или се макар не манифестује довољно интензивно. Та врста носталгичности заснива се на појединим фрагментима личног искуства, који у процесу успостављања сећања прерастају у мање или више изобличен наратив. Друга форма носталгичности односи се на прошлост која није доживљена, већ је кроз рецепцију туђих наратива усвојена као привлачна. Та допадљива слика може потицати из прошлости коју је конкретан појединац у другачијим околностима *могао* доживети јер се одвијала за његовог живота, али јој није директно сведочио, а може бити и неухватљива прошлост, тј. историја која је претходила рођењу конкретног појединца као носиоца носталгије. Џефри Бластин носталгију види као врсту ескапизма, „обично бега од компликација и разочарања садашњости у измишљену златну прошлост непомућене среће. Прошлост је замрзнута у времену, па тако носталгична особа или жели да обнови тај идеал обично уз погубне последице, или јадикuje над немогућношћу да се то учини“ (Бластин, 2015: 135). Ова Бластинова теза ослања се на Ничеове идеје о *монументалној* и *антикварној* историји, изнете у есејистичком спису *О користи и штети историје за живот*, а којима се на извештан начин супротставља *критичка историја*.

Монументална историја, обременена претеривањима и идеализованом сликом прошлости – *вара аналогијама*: „заводљивим сличностима она одважног човека бодри на смелост, одушевљеног на – фанатизам; и ако замислимо да се та историја нађе у

рукама и у главама даровитих егоиста и занесењачких зликоваца, разараће се царства, изазивати ратови..." (Ниче, 1990: 20). Критеријум истинитости овде је крајње маргиналне важности, јер се од визије прошлости очекује да буде помпезна, па се „историјско памћење слива с поетским, а тиме и с митским сећањем. Изоловање догађаја од контекста води ка деформисаном сећању на дати догађај, ка приписивању ванвременске вредности једном локализованом збивању“ (Sládaček & Васиљевић, 2015: 16). Џефри Бластин наводи како управо монументална историја, која се остварује као вера у стари сјај, и даље може покренути „етничке конфликте између група које теже да освете неку пређашњу неправду и обнове претходно стање“ (Бластин, 2015: 133).

Антикварно читање историје Ниче сагледава као пасивно, учмало, оно које зна „само да чува живот, али не и да га ствара“ (Ниче, 1990: 25). Тумачећи одлике антикварне историје, Џефри Бластин наводи да „антикварни осећај може да заваља када прошлост третира као вредну обожавања само због тога што јој је проток времена дао неки посебан ауторитативан статус“ (Бластин, 2015: 134). Она у том смислу може заличити и на монументалну историју, али за разлику од ње не позива на деловање, већ само на поштовање, на прихватање идеје да оно што је *остарело* мора бити и *бесмртно*, попут „стarih обичаја очева“, па тада „изгледа дрско или чак безочно да се таква старина замени неком новотаријом и да се таквом бројном гомилању пијетета и почаста супротстави нешто настајуће и садашње“ (Ниче, 1990: 25).

Напоследку, *критичка историја* нам „у политичком смислу омогућава дистанцирање од властите прошлости заузимањем безинтересног објективног становишта. Према томе, критичка историја служи супротстављању субјективизму и пристрасности сећања“ (Sládaček & Васиљевић, 2015: 16). Трећи приступ историји јавља се, према Ничеу, тамо где појединац скупи снаге да разбије и растури неку прошлост „како би могао живети“, а то постиже тако што „историју ставља пред суд, подвргава је мучном испитивању и коначно је осуђује“ (Ниче, 1990: 26). Џефри Бластин наводи како критичка историја, за разлику од антикварне, „не може да инспирише људе на храбра дела у садашњости, нити може да пружи осећај смислености живота, али може да помогне у зауздавању монументалне и антикварне историје“ (Бластин, 2015: 138). Међутим, може ли се некритички приступ историји обуздати у јавном дискурсу, био он медијски, политички или историографски?

Политичка употреба сећања подразумева како колективну, канонизовану носталгију, тако и уплитање носталгије изазване интимном прошлошћу у општи, колективни образац: „Друштво с времена на време приморава људе не само да у мислима

репродукују претходне догађаје из свог живота, већ и да их ретуширају, прекрајају, употпуњују, тако да, ипак убеђени да су тачна, својим сећањима приписујемо углед који у стварности нису имала“ (Албвакс, 2013: 129).

У сложеној релацији прошлост-садашњост леже два основна разлога због којих се наративи о прошлости често истичу као доминантни и/ли као узорни.

Пре свега, димензија садашњости неупоредиво је мања од димензије прошлости. „Ако се у обзир узме део колективне мисли који заузима, садашњост није богзна шта у односу на прошлост. Старе представе нам се намећу са свом снагом која им долази из старих друштава у којем су добиле колективни облик. Оне су утолико снажније што су старије, и што је већи број људи и што су обимније групе које су их усвојиле“ (Албвакс, 2013: 311). То нас доводи до закључка да прошлост, самим тим што је шира и удаљенија, нуди – насупрот садашњости – огроман избор наратива, као и могућност посматрања с дистанцом.

Друго, уз садашњост, као и уз будућност која из ње проистиче, неретко се везује наратив о декаденцији друштва. Та идеја о регресивном процесу симплификује систем позитивних и негативних процеса кроз који друштва непрестано пролазе и, не марећи сувише за амплитуде, приписује будућности негативан предзнак а прошлости – следствено – позитиван. Оваква врста жала за прошлошћу могла би се назвати *јеремијадом*. Њу Срђан Дамњановић третира као логичку грешку у којој је прошло време постало „симбол чедности и моралне узвишености“, по принципу „што давније то је и моралније“⁶⁸ (Дамњановић, 2005: 25). До баналности поједностављено компаративно сагледавање прошлости и садашњости превиђа следеће претпоставке:

1) Садашњост није нужно лошија од прошлости. „Друштво нам, у садашњем тренутку, можда открива само своје најнепривлачније видове: наш ће се утисак преиначити тек на дуги рок, размишљањем и сећањем“ (Албвакс, 2013: 128). У том светлу, замисливо је да се негативно или неутрално сагледана садашњост у ближој или даљој будућности почне перципирати као позитивна, у зависности од тога како је наративно обликујемо кроз процес памћења. Неосновано лош утисак о садашњости може се стећи услед медијског сензационализма, који у фокус поставља негативно, криминално и деструктивно, а може настати и као осећај дезоријентације изазван такозваним *шоком будућности*, који се према Алвину Тофлеру јавља када су технолошке

⁶⁸ Као примере јеремијаде Дамњановић наводи следеће реченице: „У Аустроугарској се знао неки ред“, „Пре рата, оног Другог, разуме се, људи нису били овако покварени“, „У Југославији се бар ценило знање и образовање“ (Дамњановић, 2005: 25).

промене у једној генерацији толико брзе да превазилазе адаптивне капацитете појединца (према Toffler, 1984). Напоследку, неосновано лош генерални утисак о садашњости може бити узрокован и крајње личним околностима, попут старења, болести или нагоре промењених пословних прилика. Израелски историчар Јувал Ноа Харари засновао је читаву научнопопуларну студију *Хомо деус*⁶⁹ на критици непоштене и циничне осуде садашњости. Харари тврди да је човечанство, упркос многим изазовима са којима се тренутно суочава, успело да у великој мери сузбије глад, ратове и епидемије и да је због тога квалитет живота просечног становника планете неупоредиво бољи него што је био икада раније (према Харари, 2018).

2) Некритичка глорификација прошлости може настати услед недовољног познавања историје и целовитог друштвено-политичког контекста на који реферишемо, или пак услед циљаног одабира мотива који могу да понесу изузетну сентименталну вредност. Када се такви мотиви одаберу или спонтано издвоје у једном друштву, било кроз стихове, празнике или споменике, они неретко постају неупитна, канонизована вредност. Глорификација прошлости може се сматрати логички непоштеном уколико се заснива на произвољно одабраним елементима који одговарају почетној тези, па ипак – такви елементи имају веома важну кохезиону улогу у сваком друштву, које „тежи да из свога памћења склони све што би могло да раздваја појединце, да међусобно удаљи групе, и у сваком раздобљу прерађује своја сећања тако да их усклади са променљивим условима своје равнотеже“ (Албвакс, 2013: 310). У предговору *Психологије кича* Абрахама Мола, Милош Илић наводи да је кич „најчешће и пре свега тежња за стабилношћу уопште, а из историјске перспективе посматран он је наглашена чежња за изгубљеном стабилношћу“ (Мол, 1973: 8). Поменута стабилност не мора, дакако, бити истински *изгубљена*, већ је довољно да се носиоци носталгије осећају као да јесте, и да верују да би у одређеним околностима, посезањем за славним примерима из прошлости, стабилност могла да се регенерише. Радомир Константиновић такву чежњу за регенерацијом описује у *Философији паланке* као *улазак у прошлост*, али „не као у историјску прошлост, већ као прошлост која, самим тим што је догођена, и што више не може да се мења, јесте непроменљиво вечна, ванисторијска, чиста форма апсолутног“ (Константиновић, 2004: 315). То би значило да се као узоран модел посматра флуидни тренутак у прошлости, који пре рефлектује наше жеље о томе како би стварност требало да буде уређена него што истински рефлектује епоху за коју га везујемо. Наратив који

⁶⁹ Оригинално издање објављено је 2015, а превод на српски у издању Лагуна 2018.

некритички глорификује прошлост ослања се, дакле, на тачне или замишљене тренутке историје које му највише одговарају, у свом вредносном и моралном систему доживљава их као тачне и вечно стабилне, те оне као такве постају примамљива опозиција непредвидљивој и узнемирујућој будућности.

3) Глорификоване вредности из прошлости нису универзално применљиве у садашњости. Оне, притом, вероватно нису биле универзалне ни у времену за које их везујемо, али привид њихове некадашње универзалности додатно разгорева идеју да би вредност морала бити обновљена у својој целини. Таква, речима Константиновића, „чиста форма апсолутног“, попут језика без туђица или доследног поштовања свих моралних (хришћанских) вредности, суштински је необновљива, а необновљива је зато што никада и није била могућа. Такав поредак може додатно продубити разочараност садашњошћу, због њене неспособности да досегне зацртани, идеални, а заправо немогућ циљ. Употреба прошлости у политичком дискурсу не подразумева, међутим, остварљив циљ, већ само уверљив наратив. „За остварење политичких циљева потребна је визија, за револуционарни пробој потребан је моћан мит. После тога негативна садашњост изгледа као прелаз између велике прошлости и подједнако велике будућности, а са њима везу одржавају сећање и нада. Сећање постаје политичка снага која успоставља контра-презентске норме“ (Асман, 1999: 129). Разматрајући свечана родољубива обраћања америчких политичара, Хари Франкфурт у њима поглавито види *баљезгање*, тј. *просеравање (bullshit)*. Прототипични политичар који се обраћа нацији за Дан захвалности „жели да га сматрају патриотом, неким ко има дубоке мисли и осећања о пореклу и мисији своје земље, ко цени важност религије, ко је свестан важности америчке историје, чији је понос на ту историју скопчан са покорношћу пред Богом и томе слично“ (Франкфурт, 2006: 16). Разматрајући демагошке наративе, и Пекић закључује како се прошлост веома често користи као изговор: „Какве користи од намерне регенерације? Меморија није даждевњачки реп који расте пошто се откине. Нити је фантомска нога која ће волшебно проходити упорним дражењем. Меморија је изговор. Изговори су оно што најчешће тражимо у животу. Прошлост и будућност подједнако су добри изговори“ (Пекић, 2014: 204).

4.2. Сећање и памћење

Уз термин *култура сећања* често се као синониман употребљава и *култура памћења*. И док у појединим језицима постоји само једна реч за ова два феномена, у

српском, као и у немачком⁷⁰, на располагању су две лексеме. Разматрајући ту двоструку понуду, Алаида Асман наводи како је „памћење виртуелна способност и органски супстрат, за разлику од сећања као актуелног процеса утискивања и актуализовања специфичних садржаја“ (Асман, 1999: 121), али их она не посматра као супротстављене већ као комплементарне елементе, јер је „памћење она диспозициона маса из које сећање бира, актуелизује, послужује се“ (Асман, 1999: 123). Из овога проистиче питање којим се критеријумима *сећање* појединца служи при селектовању елемената диспозиционе масе. Морис Албваш⁷¹ у *Друштвеним оквирима памћења* опажа неколико правила:

А) Локализовање циљаног сећања не одвија се увек директно, већ се до њега може доћи и путањом периферних, бочних сећања: „Није нимало случајно што, када тражимо место неког сећања у прошлости, наилазимо на друга сећања која су суседна том, која га уоквирују и омогућила би нам да га локализујемо“ (Албвакс, 2013: 158).

Б) Као што од периферних сећања можемо доћи до циљаних, тако и, обратно, можемо почевши од централних, преовлађујућих сећања, стићи до периферних: „*Преовлађујућа сећања* обележавају протекло време попут подупирача на којима би почивала сва остала, почев од којих бисмо, мало-помало, прегледајући сва она која се узастопно нижу, стигли до оног које нас заокупља“ (Албвакс, 2013: 158)

В) Сећања се из диспозиционе масе издвајају и хронолошки и хијерархијски: „Предмети и догађаји су се ређали у нашем духу на два начина: по хронолошком реду појављивања, те по именима која им се дају и значењу које им се приписује у нашој групи“ (Албвакс, 2013: 302).

Алеида Асман за индивидуално сећање каже да је фрагментовано, наизменично, пролазно, променљиво и непостојано. Као што видимо и код Албваша, иако је реч о *индивидуалном сећању*, оно је увек повезано с групом, њеним језиком, језичким одабирима и преферираним значењима. Сећања се увек развијају у одређеном друштвеном контексту, она се „изграђују, развијају и одржавају у интеракцији, тј. у друштвеној размени са другима“ (Асман А., 2015: 74), па тако долазимо до појма *друштвеног сећања*, које настаје унутар одређених генерацијских, породичних или професионалних група. Под утицајем сећања обликују се и политички и идеолошки светоназори појединаца, па се у том контексту може говорити о *политичком сећању*. Какав је, међутим, однос политичког и индивидуалног сећања? Како би их упоредила, А.

⁷⁰ „Сећање“ је *Erinnerung*, а „памћење“ *Gedächtnis*.

⁷¹ Албвашево презиме се у преводима на српски појављује у две транскрипције (*Албваш* / *Албвакс*). У референцама је наведен онај облик који се појављује у преводу цитираног дела.

Асман наводи пример сећања на холокауст, које ће непосредни сведоци холокауста формирати спрам онога што су проживели, тј. спрам тежине околности и читавог низа других фактора. Природно је, дакле, да и сећања на догађај међу његовим директним сведоцима буду разнолика упркос томе што се присећају истог (скупа) догађаја. „Ипак, за другу и трећу генерацију преживелих, као и за учеснике других нација, ово сећање ће бити много хомогеније, јер га реконструишу историчари, а представљају га и јавни наративи, слике и филмови“ (Асман А., 2015: 77).

Да би једно политичко сећање постало учвршћено, оно према Алеиди Асман мора да укључи „емотивно набијене мобилишуће наративе, места и споменике који представљају опипљиве остатке прошлости, визуелне и вербалне знаке као помоћ сећању, те обреде обележавања који периодично реактивирају сећање и појачавају колективно учешће“ (Асман А., 2015: 78). Четврта форма сећања, након индивидуалног, друштвеног и политичког, јесте *културно сећање*, за које Јан Асман наводи да служи *учвршћивању идентитета*, јер „културно сећање чува залихе знања једне групе, која на основу тих залиха добија свест о свом јединству и посебности“ (Асман Ј., 2015: 65). Те залихе знања могу бити похрањене аналогно и дигитално, а од 2001. константно се постављају и умножавају на Википедији, на више од три стотине језика.

Фундаментални помак у промишљању о наиндивидуалним форматима сећања омогућио је управо социолог Морис Албваш, износећи двадесетих година 20. века низ револуционарних идеја⁷² о колективном памћењу које „обухвата индивидуална памћења, али се с њима не подудара“ (Албваш, 2015: 30). То је, дакле, сећање појединаца „који не морају уопште да се познају, памте исти догађај, свака на свој начин; они се чак не морају сећати ни у исто време – оно што је важно јесте заједнички садржај“ (Кејси, 2015: 355). Такозвани *албвашијански модел*, „држи да је сећање одређено идентитетом (колективним или индивидуалним) који је већ добро установљен“, при чему „друштвени идентитети већ имају одређено постојање пре постојања колективних сећања које они, у сваком тренутку, конструишу“ (Мегил, 2015: 235). Албваш је преминуо у концентрационом логору Бухенвалд последње године Другог светског рата, а управо ће сведочанства о том рату и искуству холокауста покренути низ осетљивих питања и створити потребу за промишљањем о култури сећања.

⁷² Албваш је о опирању идеји групног памћења писао овако: „Нисмо још навикли да, чак ни у метафоричком смислу, говоримо о памћењу једне групе. Чини се да таква способност може постојати и опстати само уколико је повезана с индивидуалним телом или мозгом“ (Албваш, 2015: 29).

Теодор Куљић наводи како култура сећања „проучава механизме друштвеног преношења, обликовања, одржавања и прераде прошлости и развија приступе за проучавање колективних и индивидуалних слика прошлости које људи и групе у одређеним ситуацијама које затичу стварају, да би уз помоћ прошлости растумачили садашњост и створили визију будућег развоја“ (Куљић, 2006: 11). Међутим, када је реч о *сликама прошлости*, питање је колико су те слике заиста *наше*, тј. колико припадају појединцу који их призива и преноси другима, а колико су преузете. Уколико је реч о историјским догађајима којима није био савременик или директан сведок, појединац је приморан „да се у потпуности препусти памћењу других, које у овом случају не надопуњује или оснажује његово памћење, већ је једини извор онога што о тим догађајима хоће да преприча“ (Албваш, 2015: 30). То нас поново враћа на Екову дистинкцију између *de dicto* и *de facto* тврдњи, будући да успомене на прошлост нације не можемо искуствено да проверимо, а Албваш тај проблем описује овако: „Са собом носим пртљаг историјских успомена, који могу да увећам разговором или читањем. Али, ту је реч о позајмљеном памћењу, памћењу које није моје“ (Албваш, 2015: 30).

Интензивирано интересовање за проучавање културе сећања Јан Асман тумачи на основу три фактора: присуства посткултуре која Европу и њој приписане карактеристике посматра као предмет сећања, умирање сведока злочина почињених у Другом светском рату, као и – што је за предмет овог истраживања најважније – револуција која је омогућена захваљујући медијима екстерног похрањивања⁷³ (према Асман, 2008: 13), тј. револуција која је развила капацитете за оно што ће Алеида Асман назвати „складиштено памћење“ (Assman, 2006: 220).

Такозвана *помама за сећањем*, започета у другој половини 20. века, нужно је довела је и до преиспитивања улоге историје: ако се, примера ради, фокусирамо на тему холокауста, да ли ће нас с њом боље упознати обимна историјска монографија или *Дневник* Ане Франк? У послератном периоду нагло је порастао интерес „за мемоарску и аутобиографску литературу, за дневнике и личне утиске, за субјективна виђења државника, уметника, естрадних личности“, што нам говори „о значају личне валоризације догађаја“ (Sládaček & Васиљевић, 2015: 19). У намери да сагледа које су то околности на глобалном плану допринеле такозваној „помами за сећањем“, Алан Мегил

⁷³ У својој студији *Памћење* Жак ле Гоф наводи како је појава електронске меморије обележена двома последицама. Прву чине „документарна револуција“ и „банке података“ развијене захваљујући софтверским решењима, а друга последица је „метафорички ефекат проширења концепта памћења, као и утицај на друге врсте памћења по аналогiji с електронском меморијом“ (Ле Гоф, 2015: 118).

наводи како су посебно занимљиви они случајеви „у којима је сукоб имао веома мало, или нимало основа у споља видљивим разликама између етничких група, али се зато у великој мери заснивао на такозваном колективном сећању“ (Мегил, 2015: 229) и притом наводи бившу Југославију као одличан пример из те категорије.

Разматрајући однос историје и сећања, тј. *личне валоризације догађаја*, Мегил историју сагледава као „псеудообјективни дискурс који сурово поступа с појединачним сећањима и идентитетима, за које се тврди да поседују искуствену реалност и аутентичност која недостаје историји“, док се с друге стране „сећање јавља као безгранични дискурс који, у служби жеље, изражава тврдње зарад властите валидности, које се не могу оправдати“ (Мегил, 2015: 228). Жан-Бертран Понталис ову тензију види као супротстављање *интелектуалног памћења* које креирају историчари као „изасланици памћења групе“ и *афективног памћења* живих људи (Нора, 2015: 283). Чињеница да се историографија у великој мери ослања на сећања и да их уграђује у свој дискурс не уклања поменути јаз, јер је „разлика коју историчари повлаче између историје и сећања иста: само је ово прво укључено у потрагу за истином“ (Олик и Робинс, 2015: 92). То, дакако, не значи да се и сећања не могу преиспитивати с истим циљем, али је методолошки апарат којим се служи историографија знатно комплекснији и строжи. Сумирајући сличности и разлике историје и сећања, Мегил закључује следеће:

„1) неизвесност историје, идентитета⁷⁴ и сећања узајамне су; 2) историја и сећање значајно се разликују, из радикално различитих историја којих се различити људи или групе 'сећају'; 3) границе између историје и сећања ипак се не могу прецизно утврдити; 4) у недостатку једног, неупитног ауторитета или оквира, тензија између историје и сећања не може да се реши“ (Мегил, 2015: 248).

Иако се на оба поља – пољу историје и пољу сећања – може дискутовати о проблему пристрасности, овај проблем је свакако израженији на другом пољу. Како Цветан Тодоров наводи, „увек ризикујемо да ниво суперлатива напосто приписујемо акцијама које нас директно погађају. Свако од нас се центрира око самога себе и оно што га дотиче просуђује као важније у односу на све остало“ (Тодоров, 2015: 183). Управо због тога ће и *обзир према другоме* бити један од кључних предмета анализе у овом истраживању.

⁷⁴ Мегил под нестабилношћу идентитета подразумева то да је он постао „питање различитих и понекад супротстављених улога које је могуће одабрати. У таквим условима идентитет није нужно ствар емпиријски проверљиве тврдње која се може сматрати недвосмислено тачном или нетачном“ (Мегил, 2015: 232).

4.3. Сећање и кривица

Разматрајући однос културе сећања и осећаја кривице, истраживачи су се до сада махом фокусирали на наративе који су настајали у немачком друштву након Другог светског рата. Занимало их је на који начин се послератна Немачка, подељена на две државе, суочила са наслеђем нацизма; како су истакнути појединци из политичке, академске и уметничке сфере утицали на обликовање дискурса о кривици и одговорности; какви су се типови рационализација јављали на појединачном и колективном нивоу; шта је све претходило моменту када је Вили Брант, канцелар Западне Немачке, 1971. у Пољској клекнуо пред спомеником жртвама фашизма и какав је ток имало суочавање с прошлошћу до пада Берлинског зида. „Колективни идентитет поратних Немаца био је трајно ометен њиховом неспособношћу да прихвате кривицу или објективном тешкоћом да се тако велика кривица уопште и прихвати“ (Дубијел, 2000: 109).

У *Питању кривице*, објављеном 1947. године, немачки психијатар и филозоф Карл Јасперс наводи како треба разликовати (а) кривичну одговорност, (б) политичку кривицу; (в) моралну кривицу и (г) метафизичку кривицу. Док је прва категорија објективно доказива и могуће је утврдити је судским поступком, политичка, морална и метафизичка кривица теже су одредиве и представљају поље широке јавне полемике. Јасперс сматра да до политичке кривице „доведе поступци званичника и грађана једне државе“, при чему „сваки човек сноси део одговорности за своју власт“ (Јасперс, 2009: 26). Код моралне кривице инстанца је сопствена савест, јер „злочини остају злочини и онда када су наређени (...) и подлежу, као и сваки други поступак, моралном суду“ (Јасперс, 2009: 26). Као представник хришћанског егзистенцијализма, Јасперс за инстанцу метафизичке кривице узима Бога. Ова категорија за кривицу не узима само чињење зла, већ и *нечињење*, *пасивност*, односно недостатак воље да се супротставимо злу којем сведочимо, чак и онда када су изгледи да бисмо супротстављањем остварили неку практичну општу корист бити минимални: „Постоји солидарност међу људима као припадницима људског рода која сваког чини саодговорним за сваку кривду и неправедност у свету, а посебно за злочине почињене у његовом присуству или с његовим знањем“ (Јасперс, 2009: 26).

Уколико се прихватање одговорности посматра на нивоу шире друштвене катарзе, реч је о процесу који је условљен низом чинилаца, међу којима је и временска

дистанца. „Способност за прихватање кривице ограничена је величином кривице и временским оквиром који је одређен за примерено окајавање. (...) Кривица постаје приступачна тек долазећим генерацијама, које се, додуше, по породичном и националном пореклу осећају сродне генерацији злочинаца, али истовремено више немају неки удео у њеној кривици за који би били биографски одговорни“ (Дубијел, 2000: 110). Само „прихватање кривице“ могло би се вишесмислено тумачити, у најмању руку на четири начина, спрам наведене Јасперсове класификације. Ипак, „прихватање кривице“ се у јавном дискурсу послератних друштава најчешће поједностављује и своди на своју најбазичнију димензију, димензију кривичне одговорности и саучесништва, што на штету дискусије о покајању и помирењу доводи до отпора према „прихватању кривице“ код појединаца који осећају да се читавој нацији намеће директна одговорност за оно што су учиниле групе појединаца. У том светлу важна је Јасперсова напомена да „колективна кривица једног народа или једне групе унутар народа не може постојати ван оквира политичке одговорности, ни као кривична одговорност ни као морална или метафизичка кривица“ (Јасперс, 2009: 33)⁷⁵.

Модел *суочавања с прошлошћу* истраживани су кроз анализе јавног мњења, анализе судских поступака, анализе медијског дискурса, уџбеника, али и политичког дискурса: „Ако дебате о нацистичкој прошлости Немачке које су се у Бундестагу водиле од педесетих до седамдесетих година читамо из те перспективе, може да нас запањи наизглед непремостива тешкоћа да се у првом лицу множине (*ми смо то учинили*) говори о злочинима против човечности почињеним у *немачко име*“ (Дубијел, 2000: 109).

Сећање на трауматичну прошлост призива се и негује на посве другачији начин из позиције жртве. Проучавајући начине на које се у Сједињеним Америчким Државама обележава напад на куле Светског трговинског центра 11. септембра 2001. године, Б. Вивијан (Vivian, 2017) наводи да се осим документарних форми изражавања у ту сврху користе и белетристика, јавни говор, меморијали и музеји, друштвене мреже, видео-игре, па и меморијални сувенири попут мајица и налепница⁷⁶. Међутим, стичемо ли заиста помоћу свих тих средстава исправну представу о трауматичној прошлости? У завршном

⁷⁵ Јасперс наводи и да су, упркос овој законитости, многи Немци сматрали нирнбершка суђења увредљивим: „Опхођење према државним руководиоцима грађанин осећа као опхођење према њему самом, чак и када су ти руководиоци злочинци. Преко њих је и сам народ осуђен. Отуд понижење и обешчашћеност које доживљава руководство државе народ осећа као властито понижење и губитак властитога достојанства. Отуд њихово инстинктивно, немислеће, априорно одбацивање Процеса“ (Јасперс, 2009: 41).

⁷⁶ У оквиру локалног контекста можемо овај низ допунити преносима сахрана сребреничких жртава путем Јутјуба, а такви се преноси могу разумети као „виртуелни кенотафи који тематизују постојеће кенотафе у Поточарима“ (Huttunen, 2016: 257).

поглављу своје студије о култури сећања, насловљеном *Немогућност (Impossibility)*, Вивијан наводе како постоје два погледа на то питање. Прво претпоставља да у савременим либералним, демократским државама друштво постаје колективни наследник историјских истина које се тичу злочина против човечности и стравичних трагедија. Друго пак претпоставља да је прошлост које се наводно *сећамо* неизрецива, да чак ни они који су преживели трагедије – заувек трауматизовани неописивим догађајима – не могу верно да сведоче о тим трагедијама, те да су једини апсолутни „сведоци“ трагедија они који их нису преживели (Vivian, 2017: 165). На Википедији се, у складу са првим погледом, друштво, тј. заједница, посматра као *колективни наследник истине*, што се може ишчитати из начина на који се успоставља дискурс о *нашим*, а како о *њиховим* победама и траумама.

4.4. Википедија и култура сећања

Википедију можемо посматрати на различите начине, из различитих перспектива, а једна од њих ову отворену енциклопедију свакако чини медијем културе сећања. У контексту овог истраживања, интернет претраге које се односе на сукобе у бившој Југославији четрдесетих и деведесетих година 20. века, вероватно ће као први резултат понудити садржај који је доступан на Википедији.

Википедија се својом структуром и широком доступношћу намеће као један од истакнутих носилаца културе сећања, а од традиционалних енциклопедија се у овом погледу разликује у два кључна аспекта:

1) Википедија нема ограничен временски опсег при одабиру тема, односно не поставља услов временске дистанце. Оно што је у једном тренутку било вест, већ истог дана – уколико је довољно релевантно – може постати чланак или део чланка на Википедији. То отвара простор за писање о догађајима и преиспитивање догађаја који имају много живих сведока и много потенцијалних различитих интерпретација.

2) Између догађаја и текста о њему не стоји нужно историчар као чувар капије (gatekeeper), проучавалац и интерпретатор. Будући да је реч о енциклопедијском пројекту који се заснива на сарадничком принципу, у процес писања и уређивања могу бити укључени и лаици – једнако они који су информисани и теже објективности, као и они који су дезинформисани, острашћени, или им је циљ вандалска измена текста.

Википедија организује информације о историјским догађајима на три различита начина (према Hienert & Luciano, 2015: 19-20):

1. Кључни историјски догађаји имају сопствене чланке, а описи, детаљи, линкови и догађаји нижег ранга су укључени у текст. Примери: *Косовски бој*, *Стогодишњи рат*, *Пад Бастиље*.
2. Историјски догађаји су такође организовани према јединицама времена (годинама, деценијама, вековима), као и у комбинацији са темама. Примери категорија: *1607*, *19. век*, *Битке Другог светског рата*.
3. Догађаји су такође организовани унутар различитих *колекција*. Они често имају наслове који сугеришу да је реч о хронологији, где се информације наводе таксативно, према кључним датумима. Примери: *Хронологија античког Рима*, *Хронологија освајања Наполеона Бонапарте*.

Према типологији формата памћења коју нуди Алеида Асман, четврти формат (културно памћење) функционише попут складишта, те подразумева податке „који нити су активно запамћени, нити су потпуно заборављени, већ су доступни за потенцијалну употребу“ (Assman, 2006: 220). У овај оквир улазе грађа похрањена у библиотекама, музејима и архивима, као и у њиховим електронским варијантама, па се тако културно памћење може одржавати путем штампаних енциклопедија, али и путем Википедије, на којој не постоје просторна ограничења за нове интерпретације и гласове. Будући да се јавно сећање „обликује се кроз непрекидну размену идеја, мисли, ставова и уверења“ (Кејси, 2015: 360), Википедија данас без икакве сумње може бити „место преговарања и учешћа у успостављању сећања“ (Farinosi & Micalizzi, 2016: 92).

На Википедији се у оквиру контроверзних чланака супротстављају неусаглашена, па чак и потпуно контрадикторна тумачења неких тема, која проистичу из различитих идеолошких становишта⁷⁷, из различитих побуда, из различитог нивоа упућености у тему, из располагања различитим количинама доказа, а „сврха наметања сопственог дискурса није *победа* сама по себи, већ чињеница да *победа* доноси изразиту видљивост победничкој интерпретацији“ (Јањић, 2017: 121). Неслагање у процесу уређивања садржаја може прерасти и у *уредничке ратове*, као „екстремне случајеве неслагања о

⁷⁷ Лавленд за енглеску Википедију каже да политички нагиње левици, „пре свега јер је реч о колективном, некомерцијалном, едукативном пројекту“. Такво вредносно усмерење, сматра он, фрустрира надбројане конзервативне кориснике, који у намери да искажу своје ставове „посежу за субверзивним поступцима“ (Loveland, 2019: 386). Ипак, питање је на основу којих критеријума можемо за један тако сложен систем, какав је Википедија, утврдити доминантну вредносну оријентацију.

садржају чланка“ (Sumi–Yasseri–Rung–Kornai & Kertész, 2011: 724)⁷⁸, тј. „континуирано брисање измена које је унела супротстављена страна“ (Jemielniak, 2014: 208). Према правилима Википедије, о којима је већ било речи, недозвољено је у једном дану трипут елиминисати туђу измену (енг. *The three-revert rule*).

Сукобљавање ставова о историјским догађајима на Википедији је у техничком смислу другачије, али у суштинском смислу веома блиско расправама које су вођене пре ере интернета, а које су подразумевале „борбе за превласт – између историчара елита и нижих слојева друштва, виговаца и торијеваца, левице и деснице, између народа“ (Блек и Макрејлд 2007: 21). У онлајн сфери се ова *борба за превласт* води у мултимедијалном окружењу, на друштвеним мрежама, путем кампања и поп-културе, а Википедија се на том плану „описује као вежба једнако анархије и демократије, где се деконструишу доминантни наративи и репрезентације, и где постаје видљиво мноштво мишљења и интерпретација света“ (Graham 2011: 269).

Иако се српска, хрватска и бошњачка верзија Википедије служе трима варијантама практично истог, полицентричног језика, „тај почетни, језички услов, не значи нужно да ће чланци ове три верзије Википедије бити слични. Напротив, будући да их стварају три различите интерпретативне заједнице, како је овакве групе назвао амерички књижевни теоретичар Стенли Фиш, може се очекивати висок ниво дисонанце“ (Јањић 2017: 122). Сама структура и идеја Википедије, као и доступна истраживања о *википедијанцима* упућују на закључак да се заједница која волонтерски ради на уређивању и проширивању ове онлајн енциклопедије не одликује хомогеношћу, па је у том светлу „најмањи заједнички садржалац“ те групе дигитална писменост, без које је немогуће правити измене. Томе бисмо, уколико се задржимо на говорном подручју Србије, Хрватске, Босне и Херцеговине и Црне Горе, могли да додамо и могућност међусобног разумевања трију уређивачких заједница, али и публике, односно пасивних корисника: „Истраживање повезаности између посећености Википедије, уређивања њених страница и појаве значајних догађаја омогућава дубље разумевање реакција публике на те догађаје, а уједно је и извор информација о важности реченица у чланцима Википедије“ (Hogue et al. 2014: 41).

Уколико се фокусирамо на чланке о прошлости, „учешће у креирању Википедије више одражава популарни него академски интерес за историју“ (Rosenzweig, 2006: 126),

⁷⁸ Аутори овог истраживања наводе како, у случају уређивачких ратова, дужина странице *Разговор* може вишеструко премашити дужину самог чланка, али да се на енглеској Википедији мање од једног процента чланака сматра контроверзним (према Sumi et al., 2011: 724).

а брзина којом актуелна вест може да постане енциклопедијски чланак је изузетна и касни за Твитером само два сата у просеку (Whiting–Jose & Alonso, 2014). У раду који преиспитује тезу може ли историја помоћу Википедије постати наука *отвореног кода* (open source), Рој Розенцвајг закључује да Википедијине чланке о историјским догађајима одликује фокусираност на контроверзе, склоност ка поетизацији дискурса, инсистирање на чудним и забавним појединостима, упливи национализма, као и мноштво исповести живих сведока, по моделу усмене историје (према Rosenzweig 2006). Иако је у овом низу побројан низ негативних аспеката, Розенцвајг је уверен да је Википедија корисна чак и експертима за историју, јер „снага волонтерског рада аматера и ентузијаста“ продубљује схватање историје, а историчари могу имати користи од аматера као што имају користи и од „генерација локалних историчара који су скупљали, чували и организовали историјске документе које су касније користили професионални историчари“ (Rosenzweig 2006: 142).

Сепери-Рад и Барбоса (Sepehri-Rad and Barbosa, 2015) анализом метаподатака долазе до закључка да су најконтроверзније теме на Википедији, односно оне које узрокују највећи број уређивачких ратова, историја, политика и религија. Различитим моделима мерења квалитета и контроверзе у чланцима бавило се неколико група истраживача, који су као полазиште имали метаподатке (Stvilia–Twidale–Smith & Gasser, 2005, Sumi et al. 2011, Yasseri–Spoerri–Graham & Kertész, 2014) или лексичку анализу чланака, односно страница са белешкама о изменама (Jankowski-Lorek–Nielek–Wierzbicki & Zieliński, 2014, Page 2014, Gredel 2017, Zieliński–Nielek–Wierzbicki & Jatowt, 2018, Kopf 2020⁷⁹).

Википедијом као медијем културе сећања највише се бавио Кристијан Пенцолд (Pentzold, 2009). Он своја становишта базира на четири концепта:

- а) на Албвашевом концепту **колективног сећања** које се креира унутар одређене друштвене групе, при чему је немогуће успоставити универзално сећање, као што је немогућа и универзална друштвена група;
- б) на концепту **комуникативног наспрам културног памћења** које уводе Јан и Алеида Асман, а које подразумева повезницу између живог и записаног сећања;
- в) на Норином концепту **места сећања**, на којима се одвија комуникативно и децентрализовано успостављање сећања;

⁷⁹ Сузан Копф истраживала је уређивачке ратове у чланку о историји Европске уније. Закључила је да је једна група корисника континуирано подупирала тумачење да је нацистичка Немачка претеча данашње Европске уније (Kopf, 2020).

г) на концепту *текућег јаза* (*floating gap*) Јана Вансине⁸⁰, који се заснива на претпоставци да је сећање увек ствар договора унутар једне друштвене групе.

Пенцолд закључује да је Википедија „глобално место сећања где географски раздвојени учесници могу да изразе различите тачке гледишта и да о њима дебатују, што води формирању и ратификацији заједничког знања које ствара заједничко сећање“ (Pentzold, 2009: 263). Према овом аутору, расправе се на Википедији у контексту културе сећања не воде само о речима и различитим интерпретацијама одређених инцидентата, већ пре свега о питању „шта треба да буде запамћено и на који начин?“. Он због тога инсистира на важности анализе дискусија о чланцима посвећеним прошлости, јер ту као резултат конверзационог памћења добијамо глобално доступне референце (према Pentzold, 2009: 266). Сем анализе дискурса, коју препоручује Пенцолд, поједини истраживачи за анализу Википедије користе и аутоматизовану, софтверску анализу садржаја на основу које је у тексту о трауматичним догађајима могуће истраживати негативне емоције, когнитивну обраду садржаја, степен залагања аутора и психолошку дистанцу (Ferron & Massa, 2011: 121). Оваква врста анализа, међутим, још увек није могућа на српском и сродним језицима, будући да не постоји отворена база свих лексема у свим родовима, бројевима и падежима, односно свим лицима и глаголским облицима.

⁸⁰ На овај се концепт Пенцолд само делимично ослања, јер Вансина место сећања описује као *симболично*, ослоњено на усмену конверзацију, што Википедија превазилази и омогућава сложену платформу за записивање сећања.

5. ПРЕДМЕТ И ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

5.1. Предмет истраживања

Предмет овог истраживања је култура сећања на Википедији, сагледана кроз уређивачку политику и дискурсне стратегије у чланцима о ратним сукобима на подручју бивше Југославије од 1941. до 1999. на српском, хрватском и бошњачком издању Википедије. На овом месту дефинисаћемо сваки од појмова обухваћених описаним предметом истраживања (*култура сећања*, *Википедија*, *дискурс*, *ратни сукоби у Југославији*), са посебним освртом на угао посматрања тих појмова који је релевантан за ово истраживање.

5.1.1. Култура сећања

Култура сећања (нем. *Erinnerungskultur*), којој је посвећено претходно поглавље, бави се односом појединаца и друштва према прошлости, односно процесима обликовања, учвршћивања, преношења и трансформације колективног сећања. Она обухвата три међусобно повезане димензије - материјалну, друштвену и менталну (према Erll, 2017: 99-100), које су приказане на следећој илустрацији:

Илустрација 1: Три димензије културе сећања (према Erll 2017: 100)

Култура сећања заинтересована је за процесе који утичу на обликовање наратива о прошлости јер се „индивидуално и колективно сећање све мање схватају као спонтани, природни или сакросанктни чинови, а све више као социјалне и културне конструкције, које се временом мењају и имају властиту историју“ (Асман, 2011: 13). Та *властита историја* је на Википедији потпуно видљива и у целости доступна, будући да свако има прилику да сагледа како је текао процес обликовања једног чланка. Говорећи о потенцијалу Википедије да постане глобално место сећања, Пенцолд наводи како је – за разлику од *текућег јаз* Јана Вансине, који подразумева усмени облик комуницирања – *текући јаз* на Википедији „идеалан за истраживање, јер је сваки комуникативни чин забележен и могуће је истраживати га до детаља помоћу анализе дискурса“ (Pentzold, 2009: 264). У овом истраживању фокус је на дискурсу о рату, будући да је – како наводи Т. Куљић – „због могућности емотивне хомогенизације ратна прошлост употребљивија од мира“, па се осећања у вези са ратовима као „маркантним местима сећања, чије жртве траже освету, а победе буде понос (...) лако инструментализују“ (Куљић, 2006: 300). У овом контексту Алаида Асман (2011) посебну пажњу посвећује бинарном обрасцу *тријумф / траума* јер ће на обим и врсту сећања интерпретативне заједнице о конкретном догађају велики утицај имати то да ли је догађај запамћен као *тријумф* или *траума*.

Према Питеру Берку, култура сећања оријентисана је на три питања: „Како се преносе јавне успомене и како су се начини преношења мењали током времена?; Како се те успомене и прошлост могу употребити и како су се те употребе мењале?; Како се употребљава заборав?“ (Берк, 1999: 85). Одговоре на ова питања тражио је, из различитих перспектива, и читав низ истраживача који су се бавили културом сећања на простору бивше Југославије. У том светлу проучавани су уџбеници историје (Стојановић, 2013), медијски дискурс (Драшковић, 2019), документарне серије (Турајлић, 2015), рокенрол (Божиновић, 2016), симболи (Павлаковић, 2016), спомен-обележја (Луковац, 2012, Јакир, 2019) и феномен југоносталгије (Мирков–Петровић Трифуновић и Полети Ћосић, 2012), а ова дисертација прво је свеобухватније истраживање које се бави односом културе сећања и Википедије у земљама с простора бивше Југославије.

5.1.2. Википедија

Под Википедијом подразумевамо онлајн енциклопедију на адреси www.wikipedia.org, односно највећу енциклопедију у историји човечанства, чије су карактеристике и начела представљени у уводном делу овог истраживања. Компаративном анализом биће обухваћена три језичка издања – српско, хрватско и бошњачко. Међу три посматрана издања најобимније је српско (sr.wikipedia.org), будући да садржи више од 600.000 чланака. Оно је основано истог дана када и хрватско издање (hr.wikipedia.org), које има више од 200.000 чланака. Иако најстарије од три посматрана, бошњачко издање Википедије је далеко најмање (bs.wikipedia.org) и садржи нешто више од 80.000 чланака. Ради прегледнијег излагања садржаја, у раду ћемо користити скраћенице, srW (за српску Википедију), hrW (за хрватску Википедију) и bsW (за бошњачку Википедију). Основне карактеристике ових издања изложене су у следећој табели:

Табела 2: Статистички показатељи трију Википедија⁸¹

	sr.wikipedia.org	hr.wikipedia.org	bs.wikipedia.org
Датум покретања	16. 2. 2003.	16. 2. 2003.	12. 12. 2002.
Број чланака	633.294	217.376	82.568
Број измена	23.062.548	5.503.968	3.164.610
Број чланова (активних)	264.064 (1.249)	236.464 (708)	123.732 (189)
Број администратора	19	16	9
Ранг ⁸²	20. место	44. место	73. место
Посећеност ⁸³	5. место	11. место	8. место

⁸¹ Сви статистички подаци, изузев податка о посећености, преузети су са сајта Викимедије 28. априла 2020. године (Wikimedia, N/A) и могу се сматрати тачним за тај дан, будући да је ажурирање аутоматски генерисано.

⁸² Информација о рангу односи се на позицију на листи језичких варијанти Википедије креираној према броју чланака. Дана 28. априла 2020. највећа Википедија била је основна, енглеска (6.066.609 чланака), након чега следе верзије на себуану (5.378.634), шведском (3.731.710), немачком (2.426.172) и француском (2.207.832). Укупно је, до наведеног датума, отворено 309 језичких варијанти Википедије (Wikimedia, N/A).

⁸³ Информација о посећености Википедије односи се на ранг сајта у конкуренцији других сајтова у свакој од три матичне земље посматраних варијанти Википедије (Србија, Хрватска, Босна и Херцеговина).

За контекст овог истраживања и одабраних верзија Википедије важно је навести следећа појашњења:

- 1) У истраживању су заступљене три од четири варијанте полицентричног БСХЦ језика, односно – према ISO стандардизацији (ISO, 2017) – три од четири варијанте српскохрватског језика као макројезика. Изостаје Википедија на црногорском језику, будући да је реч о пилот пројекту покренутом 2017. године који нема засебан домен, а мали број написаних садржаја похрањен је на Викимедијиним инкубатору⁸⁴. Црногорска Википедија једна је међу 250 предложених верзија које чекају одобрење, али је тренутно предлог тог пројекта замрзнут. У опширној дискусији која је тим поводом отворена на Викимедији (Wikimedia Meta, N/Aa), као аргумент за отварање црногорске Википедије наводи се то да је реч о језику са ISO кодом, као и чињеница да већ постоје бошњачка, српска и хрватска Википедија, па би изостављање четврте варијанте било непринципијелно и дискриминаторно. Као контрааргумент се наводи то да су ијекавски садржаји на штокавском дијалекту већ заступљени на постојећим Википедијама и да се садржај црногорске Википедије не би разликовао од њих. Такође, Викимедија је међу критеријуме за покретање нових верзија Википедије увела правило да нови језик мора бити посебан, а не дијалекат или другачија писана верзија истог језика (Wikimedia Meta, N/Ab). Ово правило уведено је тек након што су покренуте српскохрватска, српска, хрватска и бошњачка Википедија.
- 2) На Википедији постоји и српскохрватска Википедија⁸⁵ (sh.wikipedia.org) која је мања од српске, а већа од хрватске и бошњачке. Садржи више од 450.000 чланака, има 11 администратора и више од 147.000 чланова, од чега их је активно нешто више од 200. Она је старија од три посматране верзије Википедије, будући да је основана у јануару 2002. године. Српскохрватска Википедија није предмет ове анализе, будући да је циљ истраживања установити како се у отвореној енциклопедијској форми ствара и мења дискурс о контроверзним историјским темама у засебним интерпретативним заједницама – српској, хрватској и бошњачкој – где нема програмског

Информација је добијена путем сервиса Alexa.com 28. априла 2020. године и треба је узети с резервом, с обзиром на критике које поменути сервис добија на рачун критеријума рангирања.

⁸⁴ Садржаје пробне црногорске верзије Википедије могуће је пронаћи на овој адреси: <https://incubator.wikimedia.org/wiki/Category:Wp/cnr>. Приступ: 2. мај 2020.

⁸⁵ Представљени статистички подаци преузети су 2. маја 2020. (Wikimedia, N/A).

предуслова међунационалне сарадње и компромиса који би из њега проистекли, као што је то случај са српскохрватском Википедијом. Под овим не подразумевамо да су српска, хрватска и бошњачка интерпретативна заједница на Википедији хомогене унутар себе⁸⁶, нити да је искључена могућност билатералних и трилатералних утицаја међу три одабране верзије Википедије. Међутим, контрола над написаним садржајем (администраторска и уредничка), као и примарна циљна група тих садржаја, стриктније је везана за конкретну нацију на трима засебним Википедијама него на општој, српскохрватској варијанти, а управо је преиспитивање те повезаности, као и њеног утицаја на енциклопедијски садржај једно од основних питања овог истраживања.

- 3) Овом анализом нису обухваћени ни садржаји о ратним сукобима у Југославији на другим, иностраним варијантама Википедије, иако је то питање свакако вредно истраживања, поготово у контексту енглеске Википедије, будући да она представља велики и често коришћен ресурсни центар за све друге језичке варијанте Википедије.

5.1.3. Дискурс

Гредел наводи како је „дискусија о појму дискурса започета педесетих година 20. века, али да ће тек касних 80-их година тај термин постати предмет мултидисциплинарних дискусија и постати значајан у лингвистици“ (Gredel, 2017: 2). Међутим, појам **дискурса** веома је тешко прецизно и универзално дефинисати, будући да сваки покушај дефинисања зависи од научне области из које полазимо, али и тумачења комплексности чинилаца од којих зависи употреба језика. „У истраживањима која су лингвистички оријентисана, појам дискурса се односи на говор и различите варијације употребе језика, док у филозофским и социолошким истраживањима дискурс обухвата процесе стварања значења, симболичку интеракцију уопште или процесе стварања репрезентација као представа о објектима и односима“ (Ристић, 2018: 58). Правећи преглед различитих виђења дискурса, и Ристић (2018) и Савић (1993) наводе како

⁸⁶ Мегил у контексту културе сећања наводи како је идентитет „постао питање различитих и понекад супротстављених улога које је могуће одабрати. У таквим условима идентитет није нужно ствар емпиријски проверљиве тврдње која се може сматрати недвосмислено тачном или нетачном“ (Мегил, 2015: 232).

дефинисање дискурса изостаје код многих аутора који се њиме баве. Свенка Савић наводи како на пољу дискурса анализе „многи аутори не дефинишу увек експлицитно термине којима се користе, поготову ако један од њих користе чешће, а други ређе“ (Савић, 1993: 32). Она сама користи појам *дискурс* да означи усмени разговор, а појам *текст* као запис, односно „статичан облик забележеног дискурса“ (Савић, 1993: 32), али напомиње да се разлика између тих појмова код одређених аутора тумачи у другачијем кључу: „Текст се често користи за статички појам – за производ неког процеса, док се дискурс користи за динамички појам – за процес продукције текста и његовог разумевања“ (Савић, 1993: 29).

У свом *Поретку дискурса* Мишел Фуко износи хипотезу да се „у сваком друштву продукција дискурса у исти мах контролише, селекује, организује и расподељује, и то извесним поступцима чија је улога да укроте моћи и опасности дискурса, да овладају његовим непредвидљивим догађајима, да избегну његову тешку и опасну материјалност“ (Фуко, 2007: 8). Иако је дискурс темељни појам и окосница ове студије, Фуко не нуди његову дефиницију. Сличан отклон од дефинисања уочавамо и код Дајане Мекдонал у *Теоријама дискурса*, где чак и уводно поглавље носи назив „Шта је *дискурс*?“, али на постављено питање не нуди недвосмислен одговор. Уместо тога, Мекдонал наводи да је дискурс *social*, односно друштвена категорија, да настаје у интеракцији и да се јавља у различитим формама (према Macdonell, 1993). Ни Гај Кук у својој студији *Дискурс*, такође започетој поглављем „Шта је *дискурс*?“, не нуди дефиницију, већ појашњава на које је све начине употреба језика условљена друштвеним околностима (Cook, 1992). Полазећи из социолошке перспективе, Ристић закључује да „захваљујући дискурсу, праксе добијају значење и значај – оне трају (имају смисао у ширем друштвеном контексту) и нестају (губе значење и смисао)“ (Ристић, 2018: 48).

Норман Ферклаф, један од пионира критичке анализе дискурса, дискурс дефинише као „комплекс ових елемената: друштвена пракса, дискурсна пракса и текст“ (Fairclough, 1991: 120). Из овакве дефиниције се поново ишчитава неодвојива повезаност дискурса и друштва, али суштина дискурса самог по себи и даље остаје замагљена, јер дефиниенс садржи дефиниендум (дискурс : дискурсна пракса), без претходног разјашњења дефиниендума. Овакво опирање *дискурса* прецизном дефинисању може бити последица бојазни да би се дефинисањем сувише строго ограничило поље *дискурса*, које је под утицајем различитих фактора и мења своје облике услед различитих контекстуалних прилика. Уколико се осврнемо на покушај С. Савић (1993) да *текст* и *дискурс* разграничи тако што ће *дискурсом* назвати усмени говор, видећемо да тај

покушај није издржао тест времена, будући да данас у теорији под дискурсом подразумевамо и писани и усмени облик изражавања. У том смислу, „материјалност дискурса или његова артикулација кроз исказе, текстове и говор важна је јер чини дискурзивне праксе могућим предметом емпиријског истраживања“ (Ристић, 2018: 67).

Дејвид Кристал је у свом *Речнику лингвистике и фонетике* настојао да пружи нешто конкретнију дефиницију дискурса, наводећи да се под њим у *лингвистици* подразумева језички израз „дужи од реченице“, али одмах потом наводи и како је то само једно од тумачења дискурса. Стога га описује и као „скуп исказа којима се конституише сваки препознатљив говорни чин“, попут шале, беседе или интервјуа, али – у духу психолингвистике – и као „динамички процес изражавања и разумевања људи током језичке интеракције“ (Crystal, 2008: 148).

Ако се дискурс и не може јасно дефинисати, ипак је недвосмислено јасна његова повезаност са друштвеним контекстом, тј. неодвојивост од друштвеног контекста, јер је и језик – како каже Сосир „друштвени производ који се заснива на језичким изборима и стварањем неопходних конвенција у оквиру друштва на основу којих је појединцима дозвољено да остваре те језичке изборе“ (Saussure, 1966: 9). У том светлу, дискурс ћемо у контексту овог истраживања посматрати као употребу језика у одређеном друштвеном контексту, под утицајем тог друштвеног контекста и са могућношћу да се утиче на тај друштвени контекст.

5.14. Ратни сукоби у Југославији

Под **ратним сукобима у Југославији** у контексту овог истраживања подразумевамо ратне сукобе у Југославији за време Другог светског рата (1941-1945) и ратне сукобе којима је обележен распад Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (1991-1995, 1998-1999). Проучаваоци културе сећања веома често се баве управо овим догађајима јер они – како наводи Барбара Миштал у свом есеју о сакрализацији сећања – „показују како прошлост може бити моћно оружје којим се на различите начине рукује да би се генерисала политичка приврженост групама, покретима и идејама“ (Миштал, 2015: 310). Како предмет овог истраживања није историја сама по себи, већ историја као текст, на овом месту нећемо опширно наводити узроке, ток и последице ових сукоба. Уместо тога даћемо само кратак преглед њихових кључних елемената, а циљ тог прегледа није да послужи као репер за процену истинитости анализираних садржаја, већ само да понуди општи контекст на који се они односе.

5.1.4.a. Други светски рат

Други светски рат је у Југославији започео 6. априла 1941, бомбардовањем Београда, а завршио се 25. маја 1945. године. У том периоду паралелно се одвијао сукоб са окупатором, тј. силама осовине – Немачком, Италијом, Мађарском и Бугарском, уз Независну Државу Хрватску, али и унутрашњи сукоб међу нацијама и супротстављеним покретима отпора.

Југославија је, према Најџелу и Макулану (Nigel & Mikulan, 1995) у Други светски рат ушла са 16 милиона становника, од чега су 6,5 милиона били Срби, док је Хрвата било 3,75 милиона, Словенаца 1,5 милиона, уз 900 хиљада Македонаца, 800 хиљада Албанаца, 800 хиљада муслимана, 400 хиљада Мађара и низ других мањинских народа. Лампе наводи да су словеначке територије поделили Немци и Италијани, при чему су Италијани заузели и далматинску и црногорску обалу, као и остатак Црне Горе. Мађарска је узела Барању, Бачку, Прекомурје и Међумурје, а Немачка Банат, Београд и централну Србију. Албанија под италијанском управом заузела је највећи део Косова и западну Македонију, а Бугарска остатак Македоније и делове јужне Србије (Lampe, 2000: 203).

Окупатор је веома брзо заузео кључне ресурсе који су му помогли да учврсти своју позицију. „Силе осовине заузеле су најважније градове, путеве и железнице, остављајући села и кршевите планине, клисуре и непроходне шуме герилским одредима“ (Nigel & Mikulan, 1995: 5). У пролеће 1941. формиран су четнички одреди, које је краљ Петар II касније признао као Југословенску војску у отаџбини под вођством Драгољуба Михаиловића, наклоњену савезничким силама и супротстављену комунистима, тј. партизанима. Мари-Жанин Чалић наводи да је Михаиловић „избегавао отворени сукоб с окупаторима, које је сматрао војно надмоћним, да би подигао устанак тек када дође до искрцавања савезника, чему се надао“ (Чалић, 2013: 181). Након оснивања четничких покрета основани су и партизански покрети, под вођством Јосипа Броза Тита. Иако су, макар формално, партизани и четници имали истог противника, руководили су се различитим стратегијама и водили различитим амбицијама:

„Партизани и четници још су се у лето заједно борили против усташа и Вермахта, али је у септембру 1941. дошло до озбиљног разлаза. Прво војно одмеравање снага у новембру 1941. прерасло је у грађански рат, тј. у прави идеолошки рат до уништења. Михаиловић

је себе видео као легитимног представника краља и његове владе, и имао је намеру да поново успостави стари поредак под српским вођством. У јуну 1941. пустио је у оптицај меморандум под насловом *Хомогена Србија*⁸⁷, у којем је било предвиђено протеривање Хрвата и муслимана на великом делу територије. Тито је, напротив, проповедао слогу међу народима, залагао се за социалистичку револуцију, али и за сопствени долазак на власт“ (Чалић, 2013: 184).

Деловање герилских снага сузбијано је акцијама одмазде: наређено је „да се за сваког немачког војника који страда као жртва напада за одмазду стреља сто цивила, без обзира ком слоју становништва припадају, и да се лешеве обесе на јавном месту“ (Чалић, 2013: 177), а Вермахт је „средином октобра 1941. у Краљеву стрељао између четири и пет хиљада цивила, а у Крагујевцу више од 2.300“ (Чалић, 2013: 178).

10. априла 1941. усташки вођа Славко Кватерник проглашава Независну Државу Хрватску, а улогу поглавника преузима Анте Павелић, по повратку из Италије. Управа НДХ била је „изразито националистичка, фашистичка, антисрпска, антисемитска и антикомунистичка“ (Nigel & Mikulan, 1995: 12). Идеја усташког вођства била је да НДХ буде држава једне нације, а у остваривању тог плана највећу препреку представљали су Срби, који су, према Томашевићу (Tomasevich, 2001) чинили 30% популације која, уз то, није била концентрисана у конкретним регијама, већ је била распрострањена на 60-70% територије. Стотине хиљада припадника православне вере „било је обесправљено, одузета им је имовина, протерани су, затворени у логоре или пали као жртве убилачких агресија“ (Чалић, 2013: 173), а само у логору Јасеновац страдале су десетине хиљада Срба, Јевреја и Рома, чији број никада није прецизно утврђен. Осим Јасеновца, оформљен је и низ других логора, од којих су у појединима страдала махом деца.

Успоставивши контролу над НДХ путем подршке усташком режиму, Немачка је у августу исте, 1941. године, у Београду поставила Милана Недића за председника *Владе националног спаса*, чији је основни задатак био да домаћим трупам угуши отпор (Чалић, 2013: 175), али и да обезбеди Немачкој несметано коришћење ресурса: Дунава, железнице, те руда потребних за војну индустрију, пре свега олова, бакра и антимона (према Томашевић, 2001: 175).

Најдел и Макулан (Nigel & Mikulan, 1995) развој народноослободилачке борбе сажимају на следећи начин: Током лета 1941. партизани успевају да поврате део изгубљених територија, након чега следи Прва непријатељска офанзива, која ће трајати

⁸⁷ Аутор овог дела није, међутим, Драгољуб Михаиловић, већ правник Стеван Мољевић, близак четничком покрету.

до краја 1941. и означити поновну окупацију одбрањених територија. У јануару 1942. започиње Друга офанзива, када немачке и хрватске трупе напредују кроз источну Босну, потискујући партизанске одреде ка југу, тј. Фочи. Трећа офанзива одвијала се од априла до јуна 1942, када немачке, хрватске, италијанске и четничке снаге нападају Фочу, док се Титове трупе померају ка северозападу. Током четврте офанзиве, у јануару 1943, долази до поновног сукоба партизана и окупатора у оквиру операција Вајс 1, 2 и 3, када се воде битке на Неретви, Дрини и Лиму и ослобађају Прозор и Коњиц. Титови одреди се померају ка западној Црној Гори, након чега почиње Пета офанзива (Операција Шварц), после које следи размештање партизанских јединица по Босни, Србији и Хрватској, са жељом да се талас побуне што више прошири. Крајем 1943. започиње Шеста офанзива, када окупатор осваја Тузлу и Бихаћ. Партизани губе базу на Корчули и у Јајцу, а Тито се у јануару 1944. повлачи у Дрвар, где је избегао да током последње, Седме офанзиве, буде ухваћен. У јуну 1944. партизански одреди крећу ка Србији и воде борбе док чекају помоћ припадника совјетске Црвене армије, која у октобру 1944. ослобађа Београд. Немачке трупе повлаче се ка Босни, а 20. марта 1945. партизани започињу офанзиву да би до средине маја 1945. све југословенске територије биле повраћене.

Мари Жанин-Чалић наводи како је Југословенска репарациона комисија израчунала да је између 1941. и 1945. живот изгубило више од 1,7 милиона људи, тј. 11% југословенског становништва, али додаје и да је тај број „веома претеран“, те да су „српски, хрватски и словеначки научници израчунали, независно једни од других, око милион жртава рата, од чега 500.000 Срба, 200.000 Хрвата и до 100.000 муслимана“, при чему у измене демографске структуре треба урачунати и велики број оних који су протерани, пресељени или добровољно емигрирали (Чалић, 2013: 209). Пропорционално највеће жртве претрпели су југословенски Јевреји, будући да их је, од око 72.000, колико их је било пре рата, чак 55-60 хиљада пало као жртва холокауста (према Чалић, 2013). Када је реч о територијалној перспективи, највећи број жртава – око 62% – страдао је на територији Независне Државе Хрватске (према Venson, 2001).

5.1.4.6. *Распад Југославије*

Хрватска и Словенија прогласиле су независност од СФРЈ у јуну 1991. године, при чему је отцепљење Словеније – посматрано у контексту сукоба на другим

територијама – прошло уз најмање жртве. Сукоб ЈНА и Словеније „претворио се у десетодневни 'мали рат' који је за Словенију прошао још и релативно лако, са осам погинулих војника (према 44 југословенска)“ (Чалић, 2013: 384).

Према Жанин-Мари Чалић (2013), након што је Влада Хрватске одлучила да заузме касарне ЈНА, започела је офанзива из источне Славоније, као и сукоб у Вуковару, да би Дубровник био нападнут у октобру 1991. На територијама које су под контролом држале српске снаге проглашена је Република Српска Крајина са Книном као главним градом. Македонија и Босна и Херцеговина такође су прогласиле независност крајем 1991. године, док су се грађани Црне Горе на референдуму одржаном 1992. године определили за останак у заједничкој држави са Србијом, која је потрајала до 2006. године. Босански Срби прогласили су 9. јануара 1992. Српску Републику Босну и Херцеговину. Уследили су сукоби широм Босне и Херцеговине, у које се укључио и низ паравојних формација.

Један од највећих злочина током распада Југославије била је опсада Сарајева, које су српске снаге држале под својом контролом и гранатирале од 1992. до краја 1995. године. У том периоду је, према подацима Демографског одељења Међународног кривичног трибунала за бившу Југославију, страдало 9.500 грађана Сарајева (према Tabeau-Bijak & Lončarić, 2003: 6). Рат у БиХ није се одвијао само међу Србима и Бошњацима, већ и међу Бошњацима и Хрватима, и тај је сукоб, који ће потрајати до 1994, довео до великих страдања у централној БиХ, са Мостаром као неуралгичном тачком.

Године 1995. хрватска војска поразила је снаге Републике Српске Крајине, а потом у операцији Олуја, августа исте године, натерала на избеглиштво 150.000 до 200.000 Срба (према Чалић, 2013: 402), чиме је остварена „националистички сан из 19. века о независној етнички чистој Хрватској“ (Pavković, 2000: 154). У јулу 1995. у Сребреници је „до 8.000 људи пало као жртва систематских егзекуција од стране српских снага, првог правно признатог геноцида на европском тлу после 1945“ (Чалић, 2013: 399).

Рат у Босни Херцеговини окончан је потписивањем Дејтонског споразума у новембру 1995, чиме је БиХ призната у својим предратним границама, али са новим, изузетно сложеним системом државног уређења. Овај споразум, међутим, није донео коначни мир на Балкану: 1997. године на Косову започињу терористичке акције Ослободилачке војске Косова (ОВК), као одговор на политичку, друштвену и економску кризу у АП Косово и Метохија, али и у циљу одвајања те покрајине од Србије. Уследила је реакција српских снага, као и масовни прогон косовских Албанаца. У марту 1999. године НАТО је започео бомбардовање СР Југославије, које је трајало 78 дана, након

чега је Резолуцијом 1244 Савета безбедности УН успостављена међународна прелазна управа. Тиме је означено и повлачење српских војних и полицијских снага са Косова, које је унилатерално прогласило независност 2008. године. Према *Косовској књизи памћења* (Фонд за хуманитарно право, 2015), у рату на Косову погинуло је или нестало више од 13.000 људи, од чега Албанци чине око 80%, а Срби око 16%. Према подацима Фонда за хуманитарно право, „у НАТО нападима живот је изгубило укупно 754 људи, и то 454 цивила и 300 припадника оружаних снага. Међу цивилима је 207 српске и црногорске националности, 219 цивила Албанаца, 14 ромских цивила и 14 других националности“ (Фонд за хуманитарно право, 2018, пара. 1).

За утврђивање одговорности у ратним злочинима извршеним на територији бивше Југославије основан је Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, са седиштем у Хагу, у Холандији, чији је мандат трајао од 1993. до 2017. године. У покренутим процесима, праћеним великим бројем контроверзи, судило се укупно 161 особи, а део предмета уступљен је националним судовима, у случајевима када су окривљени „особе које се сматрају ниже или средње ранжираним у хијерархији оних који су учествовали у вршењу злочина који су предмет оптужнице“ (Димитријевић–Хаци-Видановић–Јовановић–Марковић и Милановић, 2013: 122).

5.2. Циљ истраживања и хипотезе

Иако је Википедија највећа енциклопедија у историји цивилизације и најчитанија енциклопедија данашњице, изградња њеног дискурса, дискурсни обрасци, нивои утицаја и могуће примене тек су спорадично били предмет интересовања домаће научне заједнице (Петковска, 2012, Anđelković Labrović, 2014, Клеут, 2014, Pavlović, 2017, 2018⁸⁸). Непосредни допринос овог истраживања огледа се у дубљем увиду у начин на који Википедија постаје медиј културе сећања, односно у начин на који се кроз сараднички модел уређивања креирају и намећу прихватљиви наративи о осетљивим темама какве су ратни сукоби на подручју Западног Балкана.

Циљ овог истраживања је идентификација уређивачких политика и наративних стратегија на српском, хрватском и бошњачком издању Википедије у чланцима о ратним сукобима на простору бивше Југославије. Истраживањем ће бити омогућено

⁸⁸ Списак аутора: Soler-Adillon, J; Pavlović, D. & Freixa, P. (2018).

компаративно сагледавање креирања дискурса на Википедији као медију културе сећања, будући да се посматрају три интерпретативне заједнице и два ратна периода: Други светски рат и сукоби којима је обележен распад Југославије.

Комбинацијом метода, које ће бити представљене у наредном поглављу, биће испитане четири хипотезе:

h1: Очекује се да ће се на основу метаподатака издвојити профили са различитим нивоом утицаја на чланке (контроверзности).

h2: Очекује се да се на српској, хрватској и бошњачкој Википедији у оквиру кластера чланака са највећим уређивачким притиском понављају исте теме.

h3: Очекује се да се наративи о ратним сукобима на Википедији одликују апострофирањем сопствених жртава и заслуга и умањивањем или замагљивањем туђих.

h4: Очекује се да се наративи о ратним сукобима на Википедији одликују апострофирањем туђе одговорности за злочине и умањивањем или замагљивањем сопствене.

6. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

6.1. Узорак

Узорак овог истраживања, у складу са наведеним предметом истраживања, чине чланци на српском, хрватском и бошњачком издању Википедије о ратним сукобима на простору бивше Југославије у периоду од 1941. до 1999. године. Јединица анализе не подразумева само површину чланка, већ и доступне метаподатке, историју измена и страницу за разговор.

а) **Површина чланка.** Под овим елементом подразумевамо целокупан садржај који је видљив у актуелној верзији чланка, што укључује наслове, поднасловe, основни текст, цитате, напомене администратора, визуелне садржаје (слике, видео-клипове, аудио-клипове, графиконе, мапе) и списак референци. Пресек је начињен 2. маја 2020. године, када су сви пронађени чланци екстерно сачувани, па се сви нивои анализе односе на верзије чланака које су биле доступне тог дана.

б) **Метаподаци.** Метаподаци су на Википедији доступни за сваки објављени чланак. Приступа им се путем Викимедијиног алата Xtools, путем следећег модела линка:

< https://xtools.wmflabs.org/articleinfo/xy.wikipedia.org/Назив_чланка >

где подвучени сегмент xy треба заменити скраћеницом жељеног језичног издања (sr / hr / bs), а назив_чланка дословно преписаним насловом конкретног чланка, с доњом цртом (_) уместо размака у случају вишечланих назива. Статистички формулар нуди обиље података који се константно ажурирају. Како је циљ овог истраживања утврђивање нивоа контроверзности чланака, одабрани су они статистички показатељи који сведоче о јачини уређивачког притиска: укупан број уредника (total editors), број регистрованих уредника (editors), број малих измена (minor edits), број измена нерегистрованих корисника, за које је позната само IP адреса (IP edits), број бот-измена⁸⁹ (bot edits), број

⁸⁹ Бот-измене су измене које се спроводе путем аутоматизованих алатки које обављају схематске послове или исправљају детектоване грешке. Према доступним подацима, на srW је активан 21 бот налог, а реч је о алаткама креираним путем програмских језика Chicken Scheme, Common Lisp, Haskell, Java, Microsoft .NET, Perl, PHP, Python и Ruby. (Википедија, N/Ав).

поновљених измена / повраћаја⁹⁰ (reverted edits), месец и година прве измене, месец и година последње измене, као и број речи (words).

в) **Историја измена** доступна је путем интерактивног панела до којих се долази кликом на опцију *Историја* у горњем менију, доступном у оквиру сваког чланка. Овај алат омогућава сагледавање трансформације текста од момента када је започет до садашњег тренутка, уз опцију поређења било којих двеју верзија. Википедија на овај начин ствара дигитални палимпсест, јер читаоцима није доступна само актуелна површина текста, већ и сви обрисани уноси.

г) **Разговор**. Док *Историја измена* пружа детаљне информације о некадашњим површинама текста, страница за *Разговор* омогућава увид у дилеме које је уређивачка заједница имала током стварања чланка, као и у поједине уређивачке ратове који су вођени о конкретним темама. Страница за разговор такође је доступна путем горњег менија у оквиру сваког чланка и на том месту је могуће прочитати актуелне / завршене расправе, или поставити питање и дати сугестију за исправљање / проширивање чланка.

Процес прикупљања узорка није могао бити обављен систематски и савршено доследно, с обзиром на разуђену структуру Википедије, која не нуди целовит попис чланака. Због тога су симултано коришћене различите методе претраживања: (1) путем категорија чланака (нпр. *Partizanski zločini u Drugom svjetskom ratu i poraću* на hrW), (2) путем портала⁹¹ (нпр. *НОБ* на srW), (3) путем инфокутија⁹² (бочних и доњих); (4) прегледањем менија за друге језичке опције (на српској, хрватској, бошњачкој и српскохрватској Википедији); (5) прегледањем пописа доступних унутар појединих чланака. Вишеструким системом провере смањивана је могућност изостављања релевантних чланака из корпуса, па је у том погледу простор за грешку изузетно мали код чланака од прворазредног значаја. Ипак, може се претпоставити да је до 10% тематски релевантних чланака изостало из овог истраживања, посебно када је реч о јединственим чланцима (онима који су доступни на само једној језичкој варијанти) и чланцима који нису прописно линковани, односно нису повезани с другим језичким варијантама. Ово ограничење истраживања није се могло предупредити било каквим

⁹⁰ О овом принципу често се говори у контексту уређивачких ратова, односно „двобоја враћања“ који настају „када два или више сарадника упорно враћају оно што је други променио у чланку“ (Википедија, N/Aг). На Википедији постоји и „правило о три враћања“ којим се (изузев када је реч о реакцији на вандалски напад) забрањује трострука истоветна измена у року од 24 сата.

⁹¹ Портали на Википедији функционишу као странице с избором релевантних тема из одређене области.

⁹² Инфокутија (eng. infobox) је правоугаони оквир који сумира садржај чланка (у контексту овог истраживања садржај сукоба или злочина), а постављен је десно, на врху чланка, или на дну чланка.

мануелним или софтверским методама провере, јер је условљено самим начином организације Википедије.

У оквир истраживања узети су чланци о Другом светском рату (на територији Југославије) и распаду Југославије, што укључује чланке о ратним сукобима, злочинима, логорима, војним снагама, привременим територијама с различитим степеном аутономије успостављаним у ратним периодима, као и ширем контексту сукоба (економском, пропагандном итд). У анализу нису уврштене биографије учесника рата (нпр. *Ратко Младић*), чланци о одликовањима (нпр. *Орден народног хероја*), чланци о засебним војним јединицама (нпр. *Тринаеста пролетерска ударна бригада*) нити чланци о одјецима рата у уметности (нпр. *Дневник Диане Будисављевић [филм]*). Иако су и ови елементи вредни анализе, нису ушли у оквир овог истраживања јер:

- а) излазе, барем делимично, из постављеног временског оквира (на пример, биографије обухватају и читав низ информација о деловању појединаца у мирнодопском периоду, као и читав низ информација о приватном животу, што је за предмет овог истраживања ирелевантно);
- б) излазе, барем делимично, из постављеног тематског оквира (на пример, чланци о филмовима, романима, стриповима и сл. не тичу се директно рата, већ начина на који су уметнички интерпретирани ратни догађаји);
- в) обухватају велики број чланака чије би уврштавање проузроковало померање фокуса истраживања и нарушавање идеје о компактном узорку (на пример, многобројни чланци о појединачним јединицама Народноослободилачке војске Југославије).

Укупно су уочене 774 теме, од чега их је 312 посвећено Другом светском рату, а 462 распаду Југославије. Као што је већ наведено, ове теме нису равномерно покривене на свакој од посматраних верзија Википедије: штавише, чак две трећине тема може се наћи на само једној од три верзије. Корпус за srW обухвата укупно 475 чланака, корпус за hrW 443 чланка, а за bsW укупно 211 чланака, што значи да је истраживањем обухваћено 1.129 јединица анализе.

За сваки чланак је, због једноставније анализе и прегледнијег система реферисања, одређена шифра која садржи укупно шест знакова. Први знак је слово „А“ (теме у вези са Другим светским ратом) или слово „В“ (теме у вези са распадом Југославије). Након тога следи троцифрени број (од 001 до 312 за групу А, те од 001 до 462 за групу В), за сваку од тема, одређен на основу азбучног редоследа чланака. При

успостављању редоследа је као критеријум узет назив чланка на srW, а у случају да чланка нема на srW записивана је транслитерација хрватског назива или – у крајњем случају, за јединствене чланке на bsW – транслитерација бошњачког назива. Након троцифреног броја следи скраћеница за конкретно језичко издање (SR за српско, HR за хрватско, BS за бошњачко), којим се шифра завршава. На конкретном примеру, чланци о теми *Хрватско вијеће одбране*, заступљени на све три верзије Википедије, носе шифре B457SR, B457HR и B457BS. Латинично слово „B“ указује на то да се чланак тиче распада Југославије, број „457“ на то да је (према азбучном редоследу) реч о 457. уоченој теми у оквиру корпуса о распаду Југославије, док ознаке „SR“, „HR“ и „BS“ означавају три језичке варијанте чланка.

6.2. Методе

Комбинацијом метода биће утврђено како се Википедија на поменута три језика, односно на варијантама једног истог (полицентричног) језика, односи према ратним сукобима: какве су разлике у интерпретацији сукоба и злочина, броју жртава, тумачењу узрока, околности и последица; да ли је могуће о деликатним темама на једној отвореној енциклопедијској платформи успоставити научни дискурс лишен острашћености, паушалности и популистичке интонације. Гредел сматра да је анализа онлајн енциклопедије „изазован подухват“, јер је систематски преглед досадашњих истраживања показао како „особености и комплексност Википедије исцрпљују потенцијал појединачних метода, те је потребно применити конвергенцију метода“ (Gredel, 2017: 7). Сходно томе, у оквиру овог истраживања биће примењене следеће методе:

1. Анализа садржаја
2. Критичка анализа дискурса
3. Анализа метаподатака
4. Полуструктурисани интервјуи

Ове методе до сада нису биле упоредно примењиване у истраживању Википедије. Тиме ће бити остварен свеобухватан увид у процес креирања дискурса о конфликтима на простору бивше Југославије на Википедији. У том светлу, резултати истраживања могу бити од користи:

- а) будућим проучаваоцима ове растуће онлајн енциклопедије, који ће моћи да исти или сличан сет метода примене на некој другој теми, односно на другим језичким варијантама Википедије;
- б) уредницима Википедије који теже објективном приступу и елиминацији острашћених наратива, будући да резултати истраживања указују на конкретне недостатке чланака о контроверзним темама, пре свега на моделе искривљавања историографског дискурса;
- в) читаоцима Википедије, с обзиром на то да је корпус високо контроверзних чланака истраживан путем критичке анализе дискурса, што је метод који „може да упути аудиторијум да буде свеснији дискурсивних елита и тога како јавни дискурс може да дезинформише, манипулише, или да на неки други начин доведе у заблуду, тачније да допринесе шуму у комуницирању у јавној сфери“ (Валић Недељковић, 2011: 257).

6.2.1. *Анализа садржаја*

Анализа садржаја може се дефинисати као „систематична, објективна и квантитативна анализа карактеристика поруке“ (Neuendorf, 2002: 1). Под систематичношћу се подразумева „идентификација кључних појмова и концепата унутар једног феномена, као и утврђивање односа између тих концепата“ (Riffe–Lacy & Fico, 2005: 25), а под објективношћу истраживачки приступ који омогућава репликабилност, односно омогућава да „истраживачи у различитим тренуцима а каткад и различитим условима добију исте резултате када примене исту технику на исте податке“ (Krippendorf 2004: 18). До резултата се, у оквиру анализе текстуалног садржаја, долази систематизацијом података и квантификацијом, што омогућава да се утврди заступљеност одређених лексема, синтагми, тема, актера, локација и томе слично.

Снежана Стојшин наводи како су пионирски подухвати у примени анализе садржаја (каквом је данас познајемо) били фокусирани на истраживање политичке пропаганде за време Другог светског рата, а да је подручје примене овог поступка данас веома широко: најчешће се односи на анализу медијских садржаја, али се примењује и на „процесе комуникације у уметности, образовању, изучавању школских уџбеника, у социологији, у анализи података прикупљених квалитативним методама и слично“ (Стојшин, 2015: 184). Анализа садржаја у склопу овог истраживања подразумева анализу

манифестног садржаја поруке, односно његове „очигледне, видљиве и бројиве компоненте“ (Попадић–Павловић и Жежељ, 2018: 446) и биће изложена у оквиру поглавља о тематској анализи јединствених чланака и компаративној анализи чланака о сукобима и злочинима. Анализа садржаја подразумевала је наредне кораке:

Корак 1. Чланци су најпре разврстани на две тематске категорије, при чему прва покрива теме у вези са Другим светским ратом, а друга теме у вези са распадом Југославије. На основу ове класификације свим чланцима су додељене јединствене шифре, по претходно објашњеном моделу.

Корак 2. Сprovedена је тематска анализа јединствених чланака, односно 505 тема које су заступљене на само једној од три посматране Википедије. У оквиру овог сегмента анализе јединствени чланци srW, hrW и bsW су тематски класификовани, што је отворило простор за анализу могућих узрока парцијалног интереса за поједине теме. Јединствени чланци о Другом светском рату класификовани су у следећих 13 категорија: (1) Позадина рата; (2) Сукоби партизана и окупатора; (3) Сукоби четника и окупатора; (4) Сукоби четника и партизана; (5) Сукоби четника и муслимана; (6) Сукоби партизана и муслимана; (7) Сукоби странаца у Србији; (8) Страдања у Србији; (9) Усташки злочини; (10) Четнички злочини; (11) Партизански злочини; (12) Партизанско-четнички злочини; (13) Италијанско-четнички злочини. Јединствени чланци о распаду Југославије такође су класификовани у 13 категорија: (1) Позадина рата, (2) Сукоб Срба и Бошњака, (3) Сукоб Срба и Хрвата, (4) Сукоб Хрвата и Бошњака, (5) Сукоб Срба и Албанаца, (6) Сукоб Србије и НАТО-а, (7) Злочини над Србима, (8) Злочини над Хрватима, (9) Злочини над Бошњацима, (10) Злочини над Албанцима, (11) Злочини над Ромима, (12) Војне формације, (13) Територије.

Корак 3: Детаљна компаративна анализа тема, наслова и актера спроведена је за чланке који (а) нису јединствени и који (б) тематизују конкретан сукоб страна А и Б или злочин стране А над страном Б. Табеларно су приказане сличности и разлике трију Википедија у насловљавању чланака, идентификовању супротстављених страна, као и у процени броја убијених, рањених и заробљених.

6.2.2. Критичка анализа дискурса

Критичка анализа дискурса представља сложенији ниво анализе садржаја, који се на задржава на класификацији тема и актера, већ настоји да укаже на њихове специфичне

позиције, односе између позиција и расподелу моћи. Према Теуну ван Дијку, једном од утемељивача ове методе, критичка анализа дискурса пре свега је заинтересована за „улогу дискурса у (ре)продукцији доминације“ (Van Dijk, 1993: 249), док Дубравка Валић Недељковић наводи како критичком анализом можемо да истражујемо шта је то у специфичним нормама и дискурсима „лоше, незаконито, погрешно, на проблематичан начин вођено“, те како се моћ злоупотребљава кроз „манипулације, дезинформације или намерно искривљавање информације, лаж, пропаганду и друге дискурсне форме чији је циљ управљање мишљењем и контролисање деловања људи уз респектовање репродукције моћи“ (Валић Недељковић, 2019: 235).

Овом методом ће у оквиру истраживања бити анализирани чланци који су на основу анализе метаподатака (двострука кластер анализа и анализа латентних профила) означени као високо контроверзни, односно као чланци са високим уређивачким притиском.

Према Душану Ристићу, критичка анализа дискурса „није посебан теоријски правац, већ мултидисциплинарно поље истраживања, начин или перспектива теоретисања, начин примене анализе дискурса у истраживању одређених друштвених проблема“ (Ристић, 2018: 197), док Ферклаф упозорава да критичка анализа не треба да буде само дескриптивна, већ и нормативна, што се остварује указивањем „на погрешке у дискурсним аспектима друштвених пракси, као и на могуће начине исправљања тих погрешака“ (Fairclough, 2013: 11). Водећи се тим принципом, настојаћемо да у оквиру анализе високо контроверзних чланака укажемо на наративне обрасце којима се на пристрасан, паушалан, неаргументован или на други енциклопедијском дискурсу непримерен начин, обликује текст о ратним сукобима.

Интерпретација дискурса нужно се заснива на постављању одређених питања, међу којима се нека намећу као логична и примерена, док друга могу бити протумачена као подупирачи наинтерпретације. Амерички књижевни критичар Вејн Бут сматра да хоризонт питања које постављамо у оквиру интерпретације увек проистиче из текстова које смо претходно читали и тумачили, односно из наше историје читања. Он наводи како бисмо причи вуку и три прасета могли да приђемо из различитих углова:

„...можемо да се запитамо о културном обрасцу који та прича чува и преноси; о историји неизвесности у нарацији; о односу светлијих и тамнијих раса; о великим и малим људима, косматим и ћелавим, мршавим и дебелим; о трагичним обрасцима људске историје; о тројству; о лењости и индустрији, породичној хијерархији, архитектури дома, праксама

исхране, стандардима правде и освете; о историји манипулација наративним тачкама гледишта ради успостављања симпатије...“ (Booth, 1982: 243).

Надовезујући се на Вејнов пример о три прасета, Џонатан Калер наводи примере подстакнутих и неподстакнутих примера, па каже како реченица „*Некада давно била су три прасета*“ захтева да питамо 'И шта се десило?'; не питамо 'Зашто баш три?' или 'Који је ту конкретан историјски контекст?'⁹³, на пример. Насупрот томе, надразумевање се састоји од потраге за питањима која текст не намеће свом типском читаоцу“ (Калер, 2014: 143). Спектар таквих, неподстакнутих питања, бесконачан је, што показују и Калерови и Бутови примери, а усмереност питања зависи од поменуте историје читања, као и од интересовања и сензибилитета интерпретатора. Будући да критичка анализа дискурса подразумева разматрање позиција моћи у тексту, од велике је важности да буде заснована на питањима „чије постављање сам текст не подстиче“ (Калер, 2014: 143).

У глобалним оквирима, највећи теоријски допринос критичкој анализи дискурса дали су лингвисти Норман Ферклаф (Norman Fairclough), Теун ван Дијк (Teun van Dijk) и Рут Вудак (Ruth Wodak), а на нашем говорном подручју Свенка Савић, Дубравка Валић Недељковић и Милорад Пуповац. Интересовање научне заједнице за критичку анализу дискурса непрекидно расте од средине прве деценије овог века, па се тако Дејан Пралица бавио дискурсом о спољној политици (2011), сиромаштву (2012), религији (2006, 2018) и култури (2018); Ана Кузмановић посветила се анализи политичког дискурса и дискурса родне идеологије (2010), Ени Буљубашић дискурсу о феминизму (2013), Сенка Божић Врбанчић дискурсу и идентитетским питањима (2009), док је Владимир Баровић спровео низ истраживања о медијском дискурсу о историји и историјском медијском дискурсу, с акцентом на пропагандне дискурсне стратегије (2007, 2010, 2014, 2016).

Предмет овог истраживања је култура сећања, чији је задатак – према Теодору Куљићу – да прати (1) „динамику промена избора садржаја прошлости, односно измене садржаја и смисла који се тражи у прошлости“, (2) „нарацију, тј. начин излагања, избора, повезивања и осмишљавање растрзаних садржаја“, као и (3) „друштвене склопове који погодују оживљавању памћења на одређена збивања“ (Куљић, 2006: 11). Истраживањем ће бити обухваћена прва и друга наведена сфера: прва кроз палимпсест-ниво Википедије (историјат чланка), а друга кроз површински ниво (видљива основа текста чланка). За

⁹³ Овај пример сугерише како је примарна потреба читаоца да разоткрије (схвати) *emplotment*, а да тек потом следи потреба за разумевањем контекстуалних наслага у тексту. *Разумевање* пре свега подразумева *разумети* *emplotment*, док одговори на друга питања – што више иду ка неизреченом, непровоцираном – залазе у домен *надразумевања*.

разлику од критичке анализе дискурса коју бисмо применили на новинском тексту, ТВ емисији, реклами или књизи, анализа Википедије подразумева донекле другачији приступ, условљен чињеницом да на Википедији нема јединственог приповедача, да су наративи устројени полифоно, а различити учесници могу да додају, измене или избришу садржај другог аутора (према Page, 2014: 64).

За контекст овог истраживања важно је поменути и то да се у литератури појављује и термин *анализа историјског дискурса (historical discourse analysis)*, који Беркхофер сматра неодговарајућим, будући да је вишесзначан, па може да се односи „на историјске документе као изворе, на текстове које стварају историчари као и на историјске дискурсе генерално“ (Berkhofer, 1997: 99). Будући да предмет овог истраживања нису историјски документи, већ чланци о историји на Википедији, па да нас у том контексту и историја занима као текст, служићемо се термином *анализа дискурса* уместо *анализа историјског дискурса* како бисмо избегли потенцијална вишесмислена тумачења.

У оквиру овог истраживања критичка анализа дискурса биће, упоредо са анализом садржаја, примењена у поглављима *Упоредна анализа чланака о сукобима* и *Анализа контроверзних чланака*, тако што ће експлицитни, манифестни и пребројиви елементи чланака бити подвргнути анализи садржаја (према претходно изложеним корацима), док ће имплицитне, латентне поруке чланака бити разматране на основу критичке анализе дискурса. У том светлу, у оквиру упоредне анализе чланака настојаћемо да утврдимо (1) ниво консензуса при именовању догађаја и актера, (2) тактике обликовања дискурса о победнику и пораженом, злочину и жртви; (3) потенцијалне факторе који утичу на стварање консензуса и дисонанци. У оквиру анализе чланака са високим уређивачким притиском биће разматрани дискурсни обрасци видљиви на површини десет најконтроверзнијих чланака, али и на страницама за разговор и у интерактивним прегледима историјата чланака. Тај сегмент истраживања указаће нам на који се начин на отвореној онлајн енциклопедији креира, мења, намеће, брише и учвршћује дискурс о ратним тријумфима и траумама.

6.2.3. Анализа метаподатака

Анализа контроверзи на Википедији не може се задржати на елементима који су видљиви на површини текста: „Услед начина на који је Википедија изграђена, детектовање контроверзи представља велики изазов. Захваљујући начелима уређивања,

већина чланака написана је прилично неутралним језиком, а аргументи и мишљења изражени су далеко суптилнијим језиком него на друштвеним мрежама“ (Sepehri-Rad & Barbosa, 2015: 2). Међутим, уколико зађемо испод онога што је видљиво на површини текста, која делује „вештачки хомогено“ (Page, 2014: 63), нуди се преглед читаве историје измена, на којој је могуће идентификовати појаве као што су повраћаји (*reverts*) и уреднички ратови. При упоредним анализама треба водити рачуна о томе да „на Википедији можемо уочити да је неки чланак контроверзан на једном језику, док на другом није“⁹⁴ (Jankowski-Lorek et al., 2014: 1).

Метаподатке можемо прикупити из статистичког прегледа, доступног за сваки текст, из историје измена, као и са страница за разговор. Статистички преглед нуди податке о броју прегледа чланка⁹⁵, величини чланка (у бајтовима), броју измена (растављених на минорне, крупне, бот-измене, аутоматске измене и враћене измене), броју уредника, првом уносу, последњој измени, максималној количини додатог текста, максималној количини избрисаног текста, просечном броју дана између две измене, просечном броју измена по кориснику, просечном броју измена по дану, месецу и години, броју измена које су начинили најактивнији уредници⁹⁶, броју линкова и редирекција у чланку, броју словних карактера, речи, секција, референци и јединствених референци. Крајњи списак индикатора који су коришћени у дефинисању кластера у двостепеној кластер анализи (ДКА) и анализи латентних профила (АЛП) садржао је број уредника (Editors), анонимних измена (IP edits), бот-измена (Bot edits) и враћених измена (Reverted edits).

Статистички приказ садржи детаљне податке и графике о најангажованијим уредницима и кретању измена. Све наведене опције доступне су путем Викимедијине лабораторије на адреси <https://xtools.wmflabs.org>. Осим статистичких података доступни су и историја измена, као страница где се види свака измена, „име уредника или његова ај-пи адреса и време измене у обрнутом хронолошком редоследу“, као и „страница за разговор која функционише попут форума где уредници могу потражити савет или

⁹⁴ Аутори као пример наводе чланак о бомбардовању пољског града Вјелуња у Другом светском рату: „Тумачење тог догађаја разликује се како међу пољским, тако и међу немачким историчарима, али је чланак о овој теми означен као контроверзан само на енглеској Википедији. Са друге стране, чланак на пољској Википедији означен је као изузетно квалитетан, док на немачкој уопште не постоји“ (Jankowski-Lorek et al., 2014: 1).

⁹⁵ Додатне могућности: избор конкретног периода; приказ по данима, месецима и годинама; раздвајање приказа са десктопа и мобилних телефона; приказ броја прегледа различитих језичких верзија одреднице; приказ најчитанијих чланака у посматраном периоду; странице са којих најчешће долази до редирекције на циљани чланак; статистички подаци о корисницима. Подаци су доступни за период након јула 2015.

⁹⁶ 10% најактивнијих уредника.

переговарати о садржају чланка“ (Page, 2014: 63). Анализи метаподатака су у оквиру овог истраживања подвргнути чланци о темама које се јављају на две или све три посматране верзије Википедије, а таквих је 269 тема.

У циљу идентификовања дистинктивних група тема на сету метаподатака са три Википедије примењена је крос-валидациона процедура спровођењем две групе анализа које користе различити приступ за груписање тема у кластере: 1) анализа латентних профила и 2) двостепена кластер анализа. Анализа латентних профила је спроведена у програмском пакету Mplus 7.32 (Muthén & Muthén, 2015), док је двостепена кластер анализа спроведена у програму SPSS 24 (eng. *Statistical Package for the Social Sciences*).

6.2.3.a. Анализа латентних профила

Анализа латентних профила (АЛП, енг. *Latent profile analysis*) је поступак заснован на мешовитом моделовању, чији је циљ да групише јединице посматрања, односно теме, на основу сета латентних варијабли, тако што се формирају кластери тема који се међусобно квантитативно и квалитативно разликују (Nylund-Gibson & Choi, 2018). Ова анализа почива на претпоставци мешовитих дистрибуција скорова унутар неког сета тема, које нису априори дате. Према томе, задатак анализе латентних профила је да открије теме са сличним дистрибуцијама скорова на унапред дефинисаним индикаторима (Collins & Lanza, 2009). Основна претпоставка анализе латентних профила је да у основи различитих профила постоје одређени неопсервирани латентни конструкти који се могу прочитати кроз сличне обрасце одговора на сету изабраних индикатора. Предност ове методе је што је базирана на структуралном моделовању, што омогућава математичку евалуацију тога у којој мери предложени модел одговара подацима.

За одеђивање оцене параметара расподела примењена је метода максималне веродостојности са робусним стандардним грешкама (енг. *Maximum likelihood robust*) преко алгоритма максимизације очекиване веродостојности (енг. *Expectation-maximization*). У питању је метода која сукцесивно генерише функције очекиване вредности логаритма веродостојности и израчунава, односно процењује параметре за поменућу функцију, конкретније за њену процењену максималну вредност. Естимација максималне веродостојности користи параметре модела чија ће вредност, уколико одговара подацима, максимизовати вероватноћу да се идентификује адекватан број класа.

Први корак у спровођењу анализе латентних профила је естимација класа, односно одређивање броја класа или профила које се квантитативно и квалитативно разликују према опсервираном скупу индикатора (Pastor–Barron–Miller & Davis, 2007). У питању је експлораторни поступак у коме се пореде различита решења, почевши од решења са једним профилем и поређењем вредности са сваким наредним профилем. За поређење решења са различитим бројем профила примењују се индикатори фита на основу којих се доноси коначна одлука о броју профила који најбоље описују податке (McLachlan & Peel, 2000). Од информационих критеријума, односно критеријума који су независни од дистрибуције скорова, биће коришћени: Акаике информациони критеријум (енг. *Akaike Information Criteria* - AIC: Akaike, 1987), Беџијански информациони критеријум (енг. *Bayesian Information Criterion* - BIC: Schwarz, 1978) и Беџијански информациони критеријум прилагођен у односу на величину узорка (енг. *sample size adjusted BIC* – ssaBIC, Sclove, 1987). Универзално правило за све наведене информационе критеријуме је да нижа вредност параметра указује на то да модел боље одговара подацима. Осим информационих критеријума, за одређивање броја профила биће коришћени статистици који пореде значајност два суседна решења. Ови индикатори пореде решење са k бројем профила са претходним решењем, односно са $k-1$ бројем профила. Значајна вредност статистика указује на то да k број профила боље описује податке од $k-1$ броја профила и да је потребно наставити са поређењем k и $k+1$ решења (McLachlan & Peel, 2000). Са друге стране, статистици који су незначајни указују на потребу да се прихвати парсимоничније решење са $k-1$ бројем профила. У питању су прилагођени тест Ло-Мендел-Рубин (енг. *adjusted Lo-Mendell-Rubin test* – aLMR: LRT, Lo, Mendell & Rubin, 2001) и тест вероватноће веродостојности самоузорковања (енг. *Bootstrap likelihood ratio test* – BLR: Arminger, Stein & Wittenberg, 1999). Осим наведених индикатора, биће приказана и вредност ентропије. У питању је индикатор прецизности класификације, чија вредност близу 1 указује на ниску грешку класификације. Овај индикатор се не примењује приликом одређивања оптималног броја профила, већ као крајњи показатељ прецизности класификације.

Постоје две основне предности анализе латентних профила у поређењу са осталим методама кластеризације: 1) јасни критеријуми одабира броја кластера, на основу индикатора фита, 2) у саму анализу могуће је укључити коваријате и дисталне исходе. На овај начин, кроз примену тростепене анализе латентних профила (енг. *3-step LPA*; Asparuhov & Muthen, 2014) могуће је унапред спецификовати коваријате за које се теоријски очекује да би могли да утичу на припадност тема одређеном профилу, што је

у случају овог истраживања дужина текста. Осим тога, могуће је спецификовати и дисталне варијабле, које нису укључене у одређивање кластера, али се очекује да се кластери на основу тих варијабли значајно разликују (Asparuhov & Muthen, 2014; Lanza–Tan & Bray, 2013). У овом раду ће се анализа латентних профила спроводити на низу индикатора који означавају различити утицај на чланке на Википедији у виду различитих измена које су унете у текст.

6.2.3.б. Двостепена кластер анализа

Осим анализе латентних профила, за одређивање броја кластера биће примењен и традиционалнији приступ кластеризације применом двостепене кластер анализе. У питању је поступак којим се пролази кроз два корака: 1) пре-кластерованье, 2) кластерованье. Приликом прекластерованья врши се груписање тема у неколико малих кластера, који се затим користе као улазни параметри за груписање у веће кластере (Theodoridis & Koutroumbas, 1999). Алгоритам прво процењује појединачне теме, за које се на основу мера удаљености доноси одлука да ли ће се дате јединице придружити неком од већ формираних кластера (Kent–Jensen, & Kongster, 2014). У овом кораку алгоритам на основу израчунавања мера удаљености између центара кластера процењује да ли је потребно спајање кластера, и дефинисање новог, са новим центром кластера (центроид). Овој методи су на располагању две мере удаљености: природни логаритам функције веродостојности и Еуклидска дистанца. Будући да су сви индикатори у моделу континуирани, у овом истраживању се користила Еуклидска дистанца, као мера удаљености између кластера. На основу Еуклидске дистанце, центар кластера је дефинисан као вектор средина свих индикатора за дати кластер (Tkaczynski, 2017). На основу мера удаљености рачуна се растојање између центроида кластера и доноси одлука о формирању нових кластера кроз њихово спајање.

Приликом спровођења другог корака субкластери који су креирани током првог корака групишу се у унапред процењени оптимални број кластера. Програм користи агломеративно хијерархијско кластерованье, секвенцијално спајајући субкластере са најмањим растојањем. Што је већи број субкластера формиран приликом прекластерованья, финални резултат ће бити прецизнији (Tkaczynski–Rundle-Thiele & Beaumont, 2010). Број кластера алгоритам одређује аутоматски, кроз израчунавање Бејзијанског информационог критеријума (BIC). Затим се израчунава промена вредности BIC, која се односи на разлику вредности BIC критеријума између два суседна

броја кластера. Осим тога, пријављује се и количник мере растојања, којим се израчунава растојање између кластера за два суседна кластера. Највеће смањене BIC вредности, као и највећи количник мере растојања, указују на то колики је оптималан број кластера. Двостепена кластер анализа процену броја кластера врши аутоматски, а затим процењује вредност центроида само за крајње решење.

6.2.3.v. Додатне анализе

Будући да је за спровођење кластер анализе потребно донети неколико одлука, попут списка индикатора који ће ући у анализу и начина трансформације варијабли, потребно је спровести неколико преданализа. Осим дескриптивне статистике, која обухвата и индикаторе нормалности дистрибуције, потребно је проверити мултиколинеарност између варијабли. Будући да је стандардна грешка већа у случају када се у анализи користе варијабле које су у високој корелацији, за испитивање мултиколинеарности ће бити примењен VIF коефицијент (енг. *Variance Inflation Factor*) (Mansfield & Helms, 1982). Вредности VIF коефицијента које не прелазе вредност 1 говоре у прилог томе да нема мултиколинеарности. Вредност VIF коефицијента која прелази 4 говори у прилог томе да би требало даље испитати мултиколинеарност, док вредност изнад 10 говори у прилог јаке мултиколинеарности (Miles, 2014). У том случају, корелациона матрица нам може служити за одлуку о изостављању неких индикатора, након чега се поново израчунава VIF коефицијент, до тренутка док вредност коефицијента не указује на одсуство мултиколинеарности. Осим VIF коефицијента, за утврђивање мултиколинеарности ће се користити и ниво толеранције. Овај индикатор указује на пропорцију варијансе неке варијабле која није повезана са другим варијаблама у моделу. У складу са тим, висок ниво толеранције (преко 0,80) указује на то да варијабла није повезана са другим варијаблама у моделу, док низак ниво толеранције (испод 0,20) указује на постојање мултиколинеарности (Miles, 2014). У овом истраживању ће се сматрати прихватљивим вредности VIF коефицијента испод 10, који је праћен вредношћу толеранције изнад 2 (Hair–Anderson–Tatham & Black, 1998). Након доношења одлуке о индикаторима који улазе у даљу анализу, на основу индикатора који указују на нормалност дистрибуције тих индикатора биће донесена одлука о потенцијалној трансформацији скорова.

6.2.4. Полуструктурисани интервјуи

Последњи сегмент истраживања чине интервјуи са уредницима српске, хрватске и бошњачке Википедије, замишљени као полуструктурисани интервјуи који ће омогућити увид у уређивачке процесе на овој онлајн енциклопедији, с посебним фокусом на однос према контроверзним темама, уређивачке ратове и могућности за унапређење садржаја. Полуструктурисани интервју подразумева „испитивање вођено унапред одређеним темама“ (Qu & Dumay, 2011: 246), али за разлику од строжих, структурисаних интервјуа, овај модел испитивања суштински представља вид „слободне комуникације у којој знамо шта су оквирне теме за разговор, али не и унапред куда ће нас то одвести“ (Попадић и др. 2018: 581). Док су структурисани интервјуи погодни за истраживања где постоји наглашена потреба за стандардизацијом и квантификацијом, полуструктурисани интервјуи се најчешће посматрају као оптимално решење, јер „осигуравају да ће све важне области бити покривене, а опет остављају саговорницима прилику да слободно искажу своје идеје и ставове“ (Desai & Potter, 2006: 145).

Истраживањем су била предвиђена три онлајн интервјуа дужине око 45 минута, путем софтвера за видео-комуникацију Скајп (енг. Skype), са по једним администратором сваке од три посматране Википедије. Интервјуи са администраторима srW и bsW успешно су остварени на овакав начин, што је омогућило проширивање иницијалног сета питања увођењем потпитања. Са друге стране, администратор hrW изразио је жељу да на питања одговори електронском поштом, па је структура тог интервјуа знатно другачија од претходна два.

Са администратором srW, Марком Станојевићем, професором историје, интервју је обављен 24. јула 2020. године. Са администратором bsW, Антоном Опрешником, инжењером машинства, интервју је обављен 24. августа 2020. године. Администратор hrW, регистрован под корисничким именом *SpeedyGonsales*, по струци инжењер, желео је да остане анониман, а на питања је одговорио електронском поштом 5. августа 2020. године.

Иницијални оквир разговора, који је у случају интервјуа вођених путем Скајпа био проширен, садржао је следећих седам питања: (1) Да ли бисте, на основу вашег уређивачког искуства, рекли да историјске теме на Википедији стварају више полемике од тема из других научних области? (2) Како се на Википедији борите против вандалских уноса? Уколико је одређени унос на Википедији чист и несумњив вандализам, колико је времена – према Вашем искуству – потребно да се он уклони? (3) Како се доноси одлука

о томе да одређени чланци буду закључани, тј. да се онемогући њихова измена? (4) Уколико око одређеног питања постоје неусаглашена мишљења, шта превагне при доношењу одлуке – став администратора, број референци којима се поткрепљује одређена теза или нешто треће? (5) Можете ли, на основу свог уређивачког искуства, упоредити контроверзност чланака посвећених Другом светском рату са онима који се тичу распада Југославије? (6) Уколико посматрамо квалитет чланака о Другом светском рату и распаду Југославије, да ли је већи проблем у достизању објективности мала временска дистанца или пак чињеница да Википедију – за разлику од традиционалних енциклопедија – могу да уређују и лаици? (7) Имате ли сазнања о томе да википедијанци из ваше земље учествују у стварању / обликовању садржаја о својој земљи на другим језичким варијантама Википедије – на енглеској или некој варијанти из региона?

На основу добијених одговора креиран је аналитички извештај који ће бити представљен у засебном поглављу истраживања. Транскрипти сва три интервјуа налазе се у прилогу дисертације.

7. ТЕМАТСКА АНАЛИЗА ЈЕДИНСТВЕНИХ ЧЛАНАКА

Као што је претходно наведено, у оквир овог истраживања ушле су укупно 774 теме, од којих су неке присутне на две или све три Википедије – што је омогућило простор за компаративну анализу, док су остале (приближно две трећине, тј. 65,3%) уочене на само једној од три посматране Википедије. Од укупно 774 теме 312 се односи на Други светски рат, а 462 на ратове којима је обележен распад Југославије. Већи део овог истраживања посвећен је темама које су заступљене на две или три верзије Википедије, али ћемо на самом почетку представити тематску анализу јединствених чланака, под чиме подразумевамо оне чланке који немају своју другу или трећу варијанту⁹⁷. Циљ овог сегмента истраживања је да идентификује теме за које је интересовање показала само једна од три посматране стране, као и да укаже на потенцијалне узроке таквог парцијалног интереса.

Табела 3: Расподела јединствених чланака

	Српска Википедија (srW)	Хрватска Википедија (hrW)	Бошњачка Википедија (bsW)	Укупно
Други светски рат	133	32	32	197
Распад Југославије	93	164	51	308
Укупно	226	196	83	505

При разматрању ове расподеле, као и тематске класификације јединствених чланака, треба узети у обзир два ограничења. Прво, с обзиром на разуђену структуру Википедије и непостојање индекса садржаја, постоји могућност да неки чланци нису уврштени у анализу јер се нису појавили ни у једном од модела претраге представљених у оквиру методологије. Друго, с обзиром на аутономију сваке верзије Википедије, не постоји прецизан образац којим се одређује обим појединачне теме, тј. чланка. Један исти догађај може на једној верзији бити представљен једним чланком, на другој верзији читавим низом чланака, а да на трећој уопште не буде поменут. Чланци су због тога

⁹⁷ На овом месту, као и до краја истраживања, израз „јединствени чланак“ не искључује могућност да је одређена тема заступљена чланком на српскохрватској верзији Википедије или некој од верзија Википедије ван говорног подручја Србије, Хрватске, Босне и Херцеговине и Црне Горе. Уколико се на чланак реферише као на *јединствен*, подразумева се да се налази на само једној од три посматране Википедије.

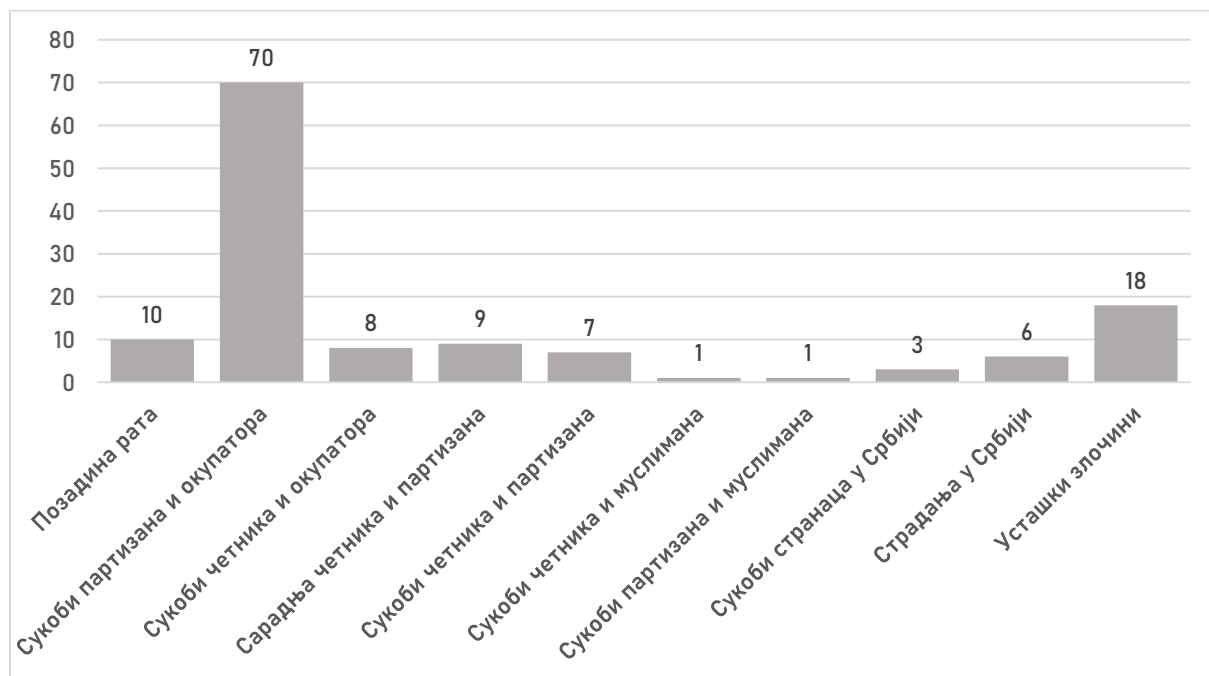
третирани као *јединствени* ако нису линком повезани ка другој или трећој варијанти, и ако уз то ни накнадном претрагом није установљено апсолутно тематско поклапање са нелинкованом другом или трећом варијантом.

7.1. Други светски рат: српска Википедија

Међу чланцима о Другом светском рату који се могу пронаћи само на srW најчешћи су они који тематизују сукобе партизана и окупатора. То су, азбучним редоследом, Битка за Глину [A013SR], Битка за Ивањицу јануара 1944. [A015SR], Битка за Коњиц фебруара 1943. [A016SR], Битка за Србију [A027SR], Битка на Кадиначи [A034SR], Бихаћка операција 1942. [A040SR], Борба у Ломници априла 1944. [A044SR], Борбе за Аранђеловац септембра 1944. [A045SR], Борбе за источну Босну [A047SR], Борбе за Јајце 1942. [A048SR], Борбе за Ливно 1942. [A049SR], Борбе за Рогатицу октобра и новембра 1944. [A050SR], Борбе за Травник 1943. [A051SR], Борбе на комуникацији Вишеград – Сарајево новембра 1944. [A053SR], Вировитички мостобран [A056SR], Друга тузланска операција НОВЈ [A075SR], Завршне операције за ослобођење Македоније [A082SR], Заседа код Нештина августа 1943. [A083SR], Заседа у Поповом пољу 6. марта 1944. [A084SR], Косовска операција 1944. [A105SR], Краљевачки мостобран [A105SR], Личко-приморска операција [A109SR], Мостарска операција 1945. [A167SR], Напад на аеродром у Рајловцу августа 1943. [A169SR], Напад НОВЈ на Босански Нови новембра 1942. [A171SR], Напад НОВЈ на Бугојно августа 1943. [A172SR], Напад НОВЈ на Вировитицу новембра 1943. [A173SR], Напад НОВЈ на Власеницу јуна 1942. [A174SR], Напад НОВЈ на Власеницу јуна 1943. [A175SR], Напад НОВЈ на Зворник јула 1943. [A179SR], Напад НОВЈ на Копривницу новембра 1943. [A180SR], Напад НОВЈ на Прозор фебруара 1943. [A182SR], Напад НОВЈ на Сански Мост децембра 1942. [A183SR], Напад НОВЈ на Сански Мост октобра 1943. [A184SR], Напад НОВЈ на Теслић јануара 1943. [A185SR], Напад НОВЈ на Шолту маја 1944. [A187SR], Напади НОВЈ на Штампетов вијадукт [A188SR], Нишка операција 1944. [A198SR], Операција Бета [A205SR], Операција Бијела [A206SR], Операција Бура 1944. [A207SR], Операција Вајс I [A209SR], Операција Волкенбрух [A209SR], Операција Вукодлак (1945) [A209SR], Операција Дунавски вилењак [A213SR], Операција Зоненвенде [A214SR], Операција Зоненштих [A215SR], Операција Пантер [A223SR], Операција Пик [A224SR], Операција Фолмонд [A224SR], Операција Фрилингсервахен

[A224SR], Операција Циркус [A230SR], Операција Цитен [A231SR], Операција Шнештурм [A232SR], Ослобођење Ваљева септембра 1944. [A233SR], Офанзива НОБЈ у Лици пролећа 1943. [A235SR], Партизанска акција у Карловцу новембра 1941. [A237SR], Пљеваљска битка [A243SR], Поход пролетерских бригара у Босанску крајину 1942. [A263SR], Прва непријатељска офанзива [A266SR], Пробој групе армија Е из Грчке [A271SR], Пробој групе армија Е кроз Санџак [A272SR], Продор НОБЈ у Србију пролећа 1944. [A274HR], Пролећна офанзива (1944) [A275SR], Сарајевска операција [A282SR], Сремски фронт [A290SR], Топличко-јабланичка операција [A292SR], Тршћанска операција [A296SR] и Фебруарски поход [A304SR].

Графикон 1: Јединствени чланци на srW – Други светски рат

Друга по заступљености група чланака која се појављује само на srW односи се на усташке злочине, а међу њима је највише оних који су посвећени логорима. Укупно је забележено 18 јединствених чланака: Вила Лубурић [A055SR], Дечји логор у Ливну [A069SR], Дечји логор у Сиску [A070SR], Злочини усташа у Другом светском рату [A091SR], Јунски устанак [A098SR], Логор Госпић [A110SR], Логор Ђаково [A112SR], Логор Керестинец [A117SR], Логор Лобор [A118SR], Логор Ступачиново [A124SR], Логор Тења [A125SR], Логор Цапраг [A126SR], Масакр у Благају 1941. [A134SR], Масакр у Пребиловцима [A152SR], Масакр у Санском Мосту [A156SR], Покољ у Паланчишту [A255SR], Покољ у Челебићу [A259SR] и Устанак у НДХ [A301SR].

Десет текстова јединствених за srW односи се на позадину рата: Бег из логора Керестинец [A008SR], Војводина у Народноослободилачкој борби [A058SR], Косово и Метохија у Народноослободилачкој борби [A104SR], Мајско саветовање ЦК КПЈ [A128SR], Македонија у Народноослободилачкој борби [A129SR], Муслиманска милиција Санџака [A168SR], Повлачење партизана у Санџак 1941. [A245SR], Саветовање у Столицама [A281SR], Списак осуђених за Други светски рат у Југославији [A281SR] и Србија у Народноослободилачкој борби [A289SR].

Када је реч о четничком покрету, чланке јединствене за srW могли бисмо тематски разврстати на четири групе. Најбројнија је она која тематизује заједничке борбе четника и партизана против окупатора: Битка за Бању Ковиљачу [A012SR], Битка за Крупањ 1941. [A018SR], Битка за Крушевац [A019SR], Битка за Шабац [A028SR], Борбе за Горњи Милановац [A046SR], Борбе за Требиње 1944.⁹⁸ [A052SR], Операција Мачва [A219SR], Ослобођење Крушевца октобра 1944.⁹⁹ [A234SR] и Устанак у Србији [A302SR]. С једним чланком мање следи група која се тиче сукоба четника и окупатора. Ту припадају Битка за Лозницу [A021SR] и Битка за снабдевање [A026SR], те чланци о шест операција: Операција Ваздушни мост [A208SR], Операција Копаоник [A217SR], Операција Михаиловић [A220SR], Операција Моргенлуфт [A221SR], Операција Рудник [A225SR] и Операција Форстрат [A228SR]. На трећем месту је група чланака која се тиче сукоба четника и партизана: Битка на Зеленгори [A032SR], Битка на Јеловој Гори [A033SR], Битка на Трешњици [A039SR], Масакр на Болечу [A135SR], Напад НОВЈ на Грачац јануара 1943.¹⁰⁰ [A178SR], Операција Алфа¹⁰¹ [A203SR] и општи преглед под називом Партизанско-четнички сукоб [A241SR]. Два чланка посвећена су сукобима са муслиманским снагама: Побуна балиста (сукоб партизана и муслимана) [A244SR] и Четнички напади на Нови Пазар 1941. (сукоб четника и муслимана) [A312SR].

Шест чланака јединствених за srW посвећено је страдањима у Србији: Бомбардовање Београда (1944) [A043SR] које је на hrW и bsW описано у оквиру сумарних чланака, Масакр у Драгинцу [A141SR], Масакр у Крагујевцу [A146SR], Масакр у Краљеву [A147SR], Немачки злочини у Југославији у Другом светском рату¹⁰²

⁹⁸ У чланку о борбама за Требиње ЈВУО и НОВЈ се представљају као две сукобљене стране које су се супротставиле трећој – Нацистичкој Немачкој.

⁹⁹ У чланку о ослобођењу Крушевца октобра 1944. ЈВУО и НОВЈ (уз подршку Совјетској Савеза) се представљају као две сукобљене стране које су се супротставиле трећој – Нацистичкој Немачкој.

¹⁰⁰ У чланку о нападу на Грачац наводи се да су у борби против НОВЈ биле удружене ЈВУО и италијанске снаге.

¹⁰¹ У чланку о операцији Алфа наводи се да су у борби против НОВЈ биле удружене ЈВУО и италијанске снаге.

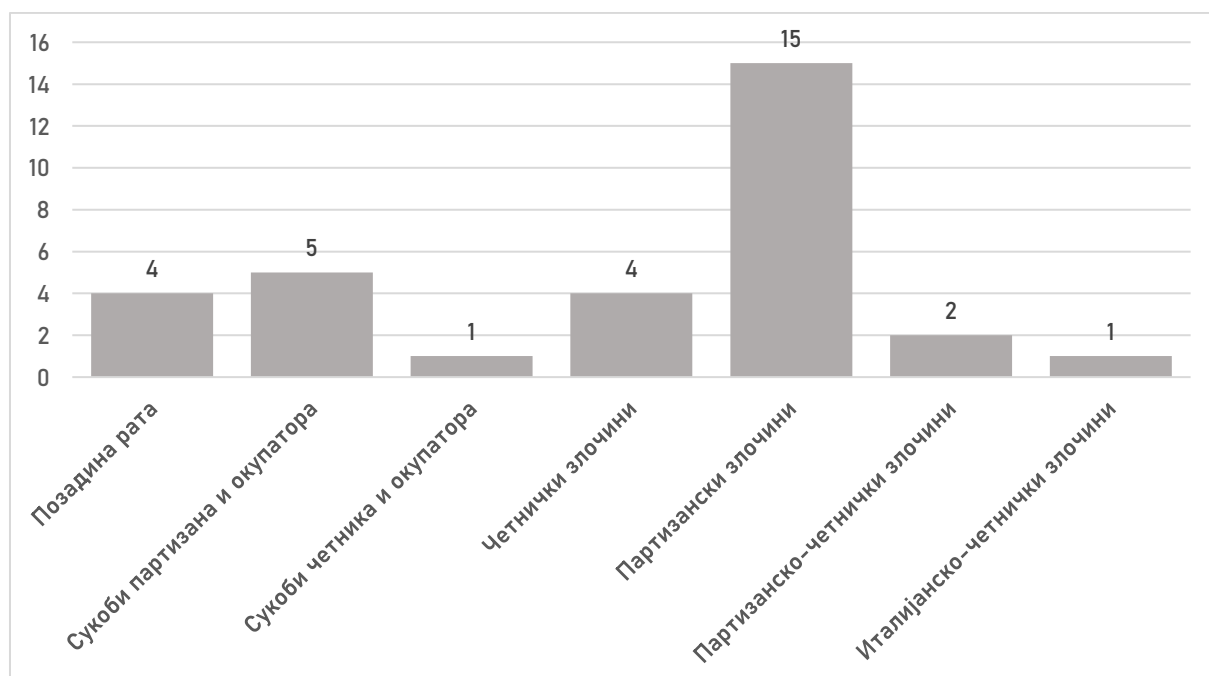
¹⁰² Чланак се не тиче искључиво страдања у Србији, али је махом фокусиран на њих.

[A197SR] и Рација у јужној Бачкој [A278SR]. Напоследку, три чланка се тичу сукоба страних снага у Србији: Десант на Смедерево [A068SR], Нишки инцидент [A199SR] и Савезничке војне мисије у Србији [A280SR].

7.2. Други светски рат: хрватска Википедија

Чланци о Другом светском рату јединствени за hrW у највећем броју случајева посвећени су ратним злочинима над Хрватима. Највише је чланака о партизанским злочинима: *Hercegovački franjevački mučenici* [A306HR], *Jazovka* [A094HR], *Kevina jama* [A101HR], *Križni put (1945.)* [A108HR], *Partizanski sabirni logori* [A240HR], *Partizanski zločini u Čemernici* [A239HR], *Pokolj franjevaca u Mostaru 14. veljače 1945.* [A260HR], *Pokolj fratara u Hercegovini* [A261HR], *Pokolji na otoku Daksi* [A248HR], *Pokolj u Gvozdanskom 26. prosinca 1941.* [A250HR], *Pokolj u Nevesinju 14. veljače 1945.* [A254HR], *Pokolj u Teznom* [A257HR], *Pokolj u Travniku listopada 1944.* [A258HR], *Progon Hrvata na Udbini 14. prosinca 1942.* [A273HR] и *Radni logor Valpovo* [A277HR].

Графикон 2: Јединствени чланци на hrW – Други светски рат

Четири чланка посвећена су злочинима за које су као одговорни означени искључиво четници: *Pogrom u Krnjeuši* [A246HR], *Pokolj kod Drvara 27. srpnja 1941.*

[A247HR], Pokolj u Bosanskom Grahovu 27. srpnja 1941. [A249HR] и Pokolj u Rami 1942. godine [A256HR]. За два злочина су као одговорни означени и партизани и четници – Pokolj u Kulen Vakufu 1941. [A252HR] и Svećenici stradali u Drugom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini [A283HR] – а за још један удружене италијанско-четничке снаге [A283HR].

На hrW је уочени укупно пет чланака о сукобу партизана и окупатора којих нема на srW и bsW, а то су Bitka za Koprivnicu 1944. [A017HR], Bitka za Ludbreg [A022HR], Bitka za Odžak [A024HR], Operacija „Albia“ [A202HR] и Operacija Dinara [A212HR], уз још један чланак посвећен сукобу четника и окупатора [A226HR]. Напоследку, уочена су и четири чланка која се тичу позадине рата: Drugi svjetski rat u Hrvatskoj [A226HR], Jasenovački mit [A095HR], Narodnooslobodilački pokret u Hrvatskoj [A194HR] и Svibanjska katastrofa [A284HR]. Јединствени чланци о усташким злочинима нису уочени.

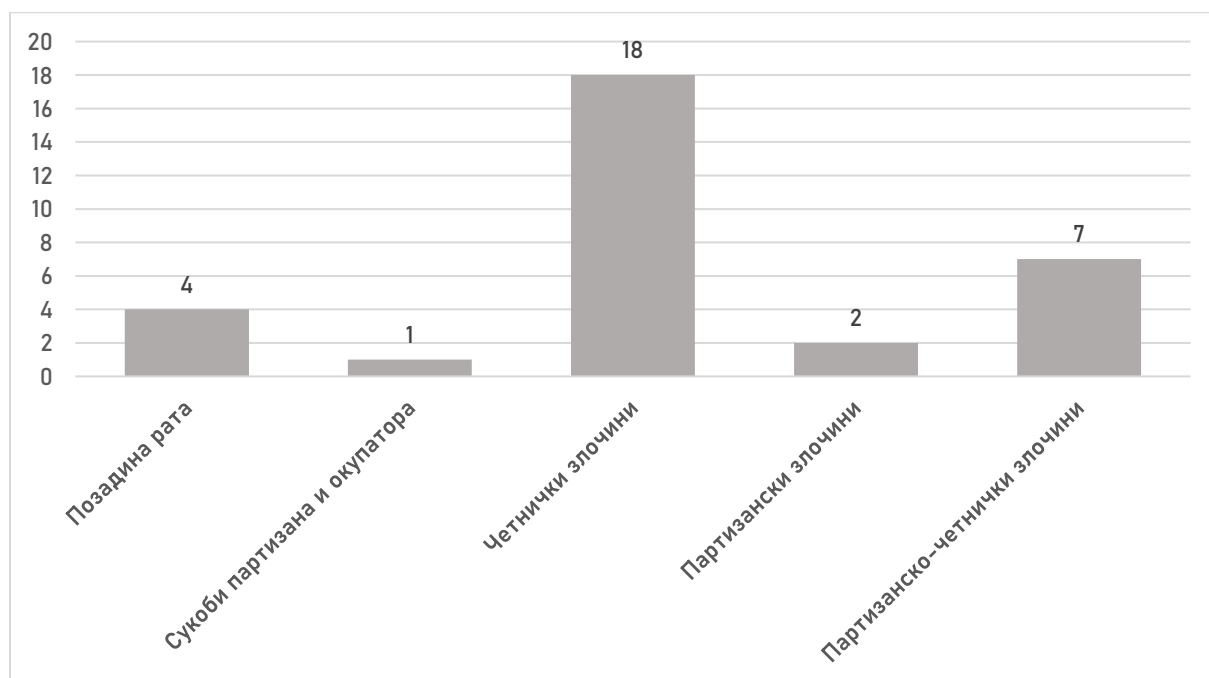
7.3. Други светски рат: бошњачка Википедија

Јединствене чланке на bsW могли бисмо класификовати у пет тематских група, од којих се три тичу злочина, понајпре четничких: Masakr u Avtovcu [A131BS], Masakr u Bijelom Polju [A133BS], Masakr u Bukovici [A136BS], Masakr u Čajniču [A162BS], Masakr u Foči 1941. [A161BS], Masakr u Goraždu [A140BS], Masakr u Koritniku [A145BS], Masakr u Kreminu [A148BS], Masakr u Planoj [A149BS], Masakr u Pljevskim podovima [A151BS], Masakr u Prozoru [A155BS], Masakr u rogatičkom kraju [A156BS], Masakr u srebreničkom kotaru [A158BS], Masakr u Starom Brodu [A159BS], Masakr u višegradskom kotaru [A138BS], Masakri o Jošanici i Slatini [A163BS], Masakri u Ljubinju [A164BS] и Masakri u Seljanima [A165BS].

Партизанским злочинима посвећени су чланци Masakr u Prijedoru [A154BS] и Masovna grobnica Pašinas [A166BS], а четничко-партизанским злочинима Masakr u Koraju [A144BS], Masakr u Prači [A152BS], Masakr u Tuholju [A161BS], Masakr u Velikom Duboviku [A137BS], Ubistva u Glamoču [A298BS], Ubistva u Vaganu [A297BS] и Zločini u Mrkonjić Gradu [A090BS].

О сукобу партизана и окупатора уочен је на bsW један јединствени чланак – Bitka za Pranjavor 1944. [A025BS], а о позадини рата, пре свега о куриозитетима, четири чланка: Partizanske bolnice kod Bosanskog Petrovca [A238BS], Prva omladinska radna akcija [A267BS], Prva zemaljska konferencija AFŽ [A265BS], и Prvi kongres ljekara partizana [A269BS].

Графикон 3: Јединствени чланци на bsW – Други светски рат

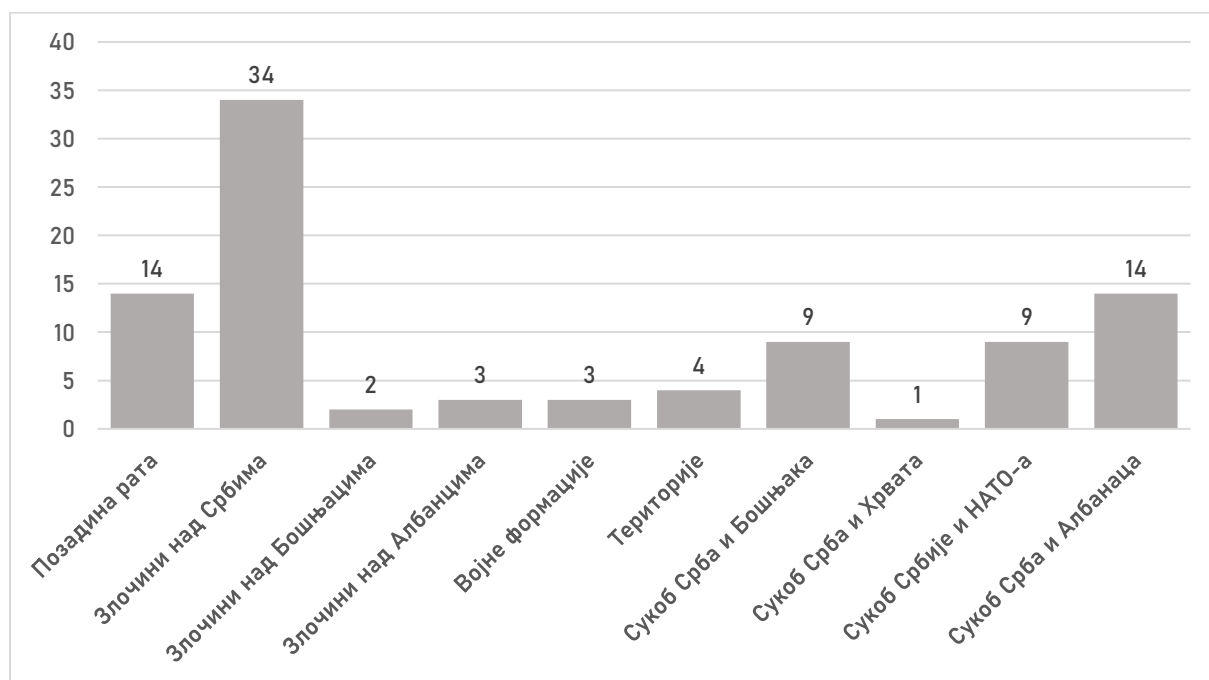

7.4. Распад Југославије: српска Википедија

Чланци који се тичу распада Југославије, а јединствени су за srW, у највећем броју се тичу злочина над Србима (у Хрватској, Босни и Херцеговини и Србији) и таквих је укупно 35: Бомбардовање зграде РТС [B048SR], Бомбардовање Ниша касетним бомбама [B050SR], Егзодус Срба из Сарајева [B086SR], Задарска кристална ноћ [B094SR], Злочин на Коранском мосту [B100SR], Злочин на Петровачкој цести [B101SR], Злочин у Брадини 1992. [B103SR], Злочин у Двору на Уни [B105SR], Злочин у Купресу 1992. [B106SR], Злочини над Србима у Вишеграду (1992—1995) [B110SR], Логор Рибарска колиба [B139SR], Логор Челебићи [B146SR], Масакр на Радоњићком језеру [B154SR], Масакр у Варварину [B167SR], Масакр у Вариводама [B168SR], Масакр у Горњој Јошаници [B174SR], Масакр у Клечки [B181SR], Масакр у Старом Грацком [B191SR], Масакр у Чемерну [B200SR], Масакри у Западној Славонији [B204SR], Минирање српских локала у Вуковару [B210SR], Напад на аутобус код Лужана [B217SR], Напад на Вишњицу [B218SR], Напад на кафић у Пећи [B221SR], Напад на колону ЈНА у Тузли [B223SR], Напад на путнички воз у Грделичкој клисури [B229SR], Смрт 12 бањалучких беба [B409SR], Убиства Срба у Вуковару (1991) [B437SR], Убиство породице Зеџ у Загребу [B439SR], Убиство породице Олујић [B440SR], Убиство породице Рокнић

[B440SR], Убиство српских цивила у Груборима 1995. [B443SR], Убиство старог свата испред Старе цркве на Башчаршији [B444SR] и Цивилне жртве у НАТО бомбардовању СРЈ [B459SR]. На srW нису уочени јединствени чланци који се тичу злочина над Хрватима, али јесу два која тематизују злочине над Бошњацима – Масакр у Зворнику¹⁰³ [B176SR] и Убиство породице Скендери [B442SR] – као и три посвећена злочинима над Албанцима: Масакр у Ћушкој [B195SR], Напад на албанске избеглице код Ђаковице [B215SR] и Напад на албанске избеглице код Корише [B216SR]. Од ових пет чланака посвећених злочинима над припадницима других нација, два се односе на убиства за која су као одговорни означени Срби (Масакр у Зворнику, Масакр у Ћушкој), а наведени починиоци преостала три злочина су НАТО и Ослободилачка војска Косова.

Графикон 4: Јединствени чланци на srW – Распад Југославије

Јединствени чланци на srW који се односе на ратна сучељавања могли би се класификовати у четири групе: сукоби Срба и Албанаца, сукоб Србије / Републике Српске и НАТО-а, сукоби Срба и Бошњака и сукоб Срба и Хрвата. Јединствени чланци посвећени сукобу Хрвата и Бошњака нису уочени на srW. Укупно се 14 чланака тиче сукоба са Албанцима: Битка за Глођане [B024SR], Битка код Подујева [B038SR], Битка

¹⁰³ Верзија овог чланка је на bsW додата 18. јуна 2020. године, након што је 2. маја 2020. завршено прикупљање корпуса. Ово је уједно, до момента завршетка истраживања, једини уочени случај додатог чланка којег није било до завршетка прикупљања корпуса. Верзија чланка о масакру у Зворнику на bsW идентична је оној са srW, уз језичка прилагођавања.

на Кошарама [B039SR], Деблокада Глоговца 1998. [B072SR], Деблокада Дечана [B073SR], Деблокада Дуља [B074SR], Дренички инцидент [B081SR], Напад на Ораховац [B225SR], Сукоб код рудника Белаћевац [B423SR], Сукоб у Јешкову [B425SR], Сукоб у Кабашу [B426SR], Сукоб у Лезу [B427SR], Сукоби код Поношевца [B430SR] и Сукоби на граници Југославије и Албаније [B431SR]. Сукобима Србије / Републике Српске и НАТО-а посвећени су чланци Бањалучки инцидент [B015SR], Бомбардовање аеродрома Удбина [B045SR], Бомбардовање Алексинца 1999. [B046SR], Бомбардовање Београда (1999) [B047SR], Бомбардовање кинеске амбасаде у Београду [B049SR], Бомбардовање Сурдулице 1999. [B051SR], Обарање F-117 код Буђановаца [B236SR], Операција Спречити лет [B294SR] и Хронологија НАТО бомбардовања CPJ [B458SR]. Уочено је укупно девет чланака јединствених за srW који тематизују сукоб Срба и Бошњака: Напад на Приједор [B228SR], Операција Звезда [B260SR], Операција Криваја [B267SR], Операција Садејство [B289SR], Операција Смолућа [B293SR], Операција Ступчаница [B297SR], Операција Церска [B302SR], Операција Штит [B304HR] и Покушај деблокаде Сарајева [B366SR]. Сукобу Срба и Хрвата посвећен је на srW само један јединствени чланак: Операција Пламен 95 [B286SR].

Позадини ратова на територији Србије, Хрватске и Босне и Херцеговине посвећени су следећи чланци: Војни губици у НАТО бомбардовању CPJ [B066SR], Девастирање православних светиња на Косову и Метохије у време НАТО бомбардовања CPJ [B075SR], Демонстрације у Сплиту 1991. [B078SR], Илегално наоружавање Хрватске [B112SR], Материјална штета у НАТО бомбардовању CPJ [B209SR], Мировни планови прије и током Рата у БиХ [B212SR], НАТО пропаганда и агресија на CPJ [B233SR], НАТО снаге у Операцији Савезничка снага [B234SR], План Контакт групе [B314SR], Плебисцит српског народа у Босни и Херцеговини [B315SR], Преговори у Рамбујеу [B369SR], Снаге ВЈ током НАТО бомбардовања [B410SR], Споразум Холбрук—Милошевић [B415SR] и Трговина људским органима на Косову и Метохији [B436SR].

Четири јединствена текста на srW посвећена су такозваним „српским аутономним областима“ које су постојале за време ратова у Хрватској и Босни и Херцеговини: САО Западна Славонија [B392SR], САО Книнска Крајина [B393SR], САО Крајина [B394SR] и САО Сјевјерна Босна [B436SR]. Напоследку, три текста којих нема на hrW и bsW тичу се војних формација: Грчка добровољачка гарда [B071SR], Жуте осе [B093SR] и ФАРК [B451SR].

7.5. Распад Југославије: хрватска Википедија

Највећи број јединствених чланака који се на hrW односе на распад Југославије тичу се сукоба Срба и Хрвата / Хрватске и таквих је чланака, којих нема на srW и bsW, чак 63: Акција Gredina [B001HR], Акција Коска [B003HR], Акција Krug – Dubrovnik [B004HR], Акција Krug – Požega [B005HR], Акција Mito [B006HR], Акција Nauk [B007HR], Акција Poskok 1 [B008HR], Акција Trokut [B009HR], Bitka na Putnikovom brdu [B040HR], Bitka u Doljanima 1. rujna 1991. [B041HR], Bitka za Batinjane [B018HR], Bitka za Čepikuće [B036HR], Bitka za Gospić [B025HR], Bitka za Mostar 1992. [B029HR], Bitka za Novi Farkašić 17. listopada 1991. [B030HR], Bitka za Nuštar [B031HR], Bitka za Osijek [B032HR], Bitka za Pakrac [B033HR], Bitka za Repetitor 5. ožujka 1994. [B034HR], Bitka za Srđ [B035HR], Bitka za Šibenik 1991. [B037HR], Bitka za Veli vrh [B020HR], Bitka za vojarne [B022HR], Bitka za Zadar [B026HR], Boj u Korčulanskom kanalu [B043HR], Boj u Splitskom kanalu [B043HR], Druga pomorska blokada Hrvatske [B083HR], Napad na Karlovac 4. listopada 1991. [B220HR], Napad na Pakrac 19. kolovoza 1991. [B226HR], Napad na policijsku postaju u Glini [B227HR], Obrambeni plan Maestral [B237HR], Obrana Hrvatske Kostajnice 1991. [B237HR], Obrana Livna [B238HR], Obrana Petrinje 1991. [B239HR], Obrana Topuskog 1991. [B240HR], Operacija Alfa [B243HR], Operacija Baranja [B244HR], Operacija Brđani '91 [B246HR], Operacija Burin [B248HR], Operacija Čelik [B303HR], Operacija Dolac [B254HR], Operacija Drenjula [B256HR], Operacija Fenix [B301HR], Operacija Grom (HV) [B253HR], Operacija Jaguar [B264HR], Operacija Konavle [B265HR], Operacija Logorište [B270HR], Operacija Medvjed [B276HR], Operacija Oluja – Obruč [B278HR], Operacija Orada (Oslobađanje Lipika) [B279HR], Operacija Oslobođena zemlja [B281HR], Operacija Papuk '91. [B283HR], Operacija Peruća [B285HR], Operacija Strijela [B296HR], Operacija Tigar [B298HR], Operacija Zbrojovka [B259HR], Operacija Žalac [B258HR], Pomorska blokada Hrvatske 17. - 23. rujna 1991. [B367HR], Pomorska blokada Hrvatske od 8. studenoga 1991. [B368HR], Raketiranje Banskih dvora [B371HR], Srpska pobuna u Livnu travnja 1992. [B420HR], Teroristički napad u Zadru 11. travnja 1991. [B435HR] и Velikosrpski desant na Bilogoru 29. travnja 1992. [B062HR]. Док о сукобу Срба и Бошњака нема јединствених чланака на hrW, уочена су два која се тичу сукоба Хрвата и Бошњака, Бошњачко-hrvatski sukob: Dolina Lašve [B054HR] и Бошњачко-hrvatski sukob: Mostar i dolina Neretve [B055HR].

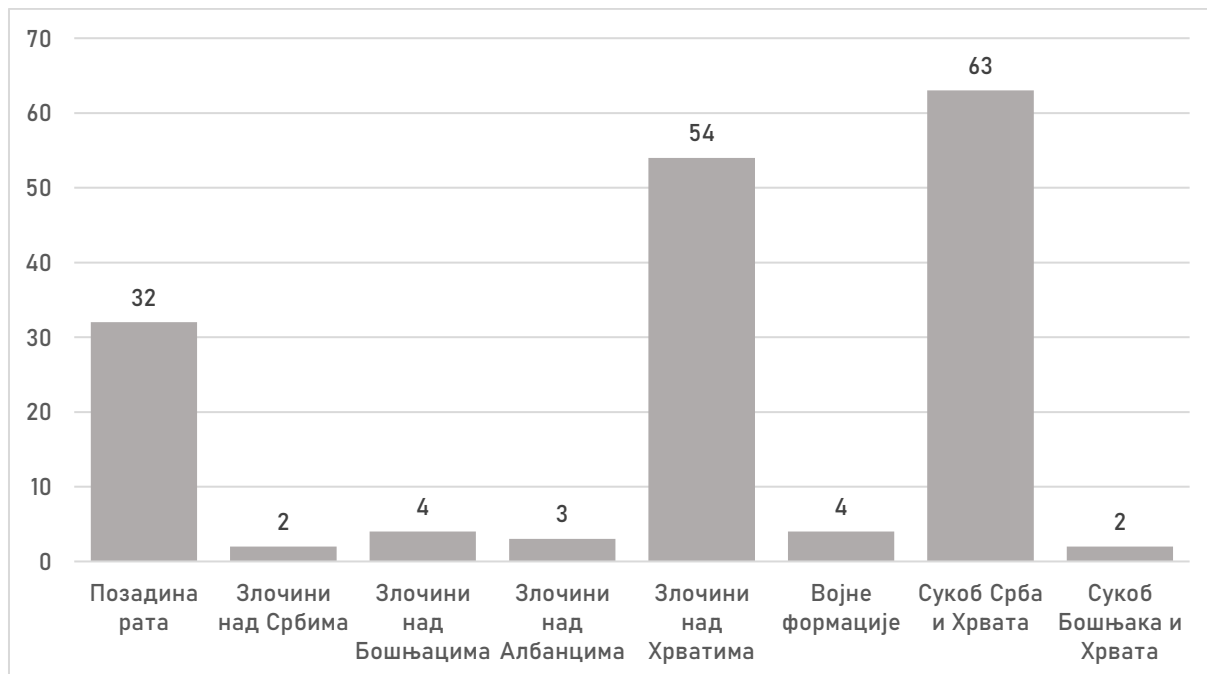
Када је реч о чланцима који тематизују ратне злочине, најбројнији су јединствени чланци о злочинима над Хрватима и њих је укупно 54. То су: Egzodus Hrvata i drugih

nesrba iz BiH kod Davora kolovoza i rujna 1995. [B087HR], Logor BH banka u Bugojnu [B126HR], Logor Gimnazija u Bugojnu [B128HR], Logor Kloster u Bugojnu [B131HR], Logor Manjača [B134HR], Logor MUP Bugojno [B136HR], Logor Muzička škola u Bugojnu [B135HR], Logor OŠ Vojin Aleksić u Bugojnu [B137HR], Logor Prusac [B138HR], Logor Salon pokućstva u Bugojnu [B138HR], Logor Srijemska Mitrovica [B142HR], Logor Stadion u Bugojnu [B143HR], Logor Šipad u Bugojnu [B147HR], Logor Športska dvorana u Konjicu [B148HR], Pokolj kod Baćina 21. listopada 1991. [B316HR], Pokolj kod Volinje listopada 1991. [B317HR], Pokolj policajaca u Žutoj Lokvi 24. kolovoza 1991. [B318HR], Pokolj u Briševu 24. i 25. srpnja 1992. [B322HR], Pokolj u Buhinim Kućama [B323HR], Pokolj u Čorcima listopada 1991. [B363HR], Pokolj u Dabru 21. studenoga 1991. [B330HR], Pokolj u Dalju [B331HR], Pokolj u Doljanima 28. srpnja 1993. [B333HR], Pokolj u Dragišićima 24. veljače 1993. [B334HR], Pokolj u Erdutu [B335HR], Pokolj u Gornjem Viduševcu [B327HR], Pokolj u Gornjim Jamama 11. prosinca 1991. [B328HR], Pokolj u Ivanovom Selu 21. rujna 1991. [B337HR], Pokolj u Jasenicama 30. prosinca 1991. [B338HR], Pokolj u Joševici 16. prosinca 1991. [B339HR], Pokolj u Karancu 17. listopada 1991. [B340HR], Pokolj u Kostrićima 15. studenoga 1991. [B341HR], Pokolj u Kraljevčanima 14. kolovoza 1991. [B342HR], Pokolj u Kuljanima 26. srpnja 1991. [B344HR], Pokolj u Kusunjama 8. rujna 1991. [B345HR], Pokolj u Lipovači 28. listopada 1991. [B346HR], Pokolj u Lovincu 8. kolovoza 1991. [B347HR], Pokolj u Lušcu 2. studenoga 1991. [B348HR], Pokolj u Maljinama 8. lipnja 1993. [B349HR], Pokolj u Medviđi 9. veljače 1993. [B350HR], Pokolj u Nadinu 19. studenoga 1991. [B353HR], Pokolj u Novom Selu Glinskom 16. listopada 1991. [B354HR], Pokolj u Peckima 16. kolovoza 1991. [B355HR], Pokolj u Poljanku 7. studenoga 1991. [B356HR], Pokolj u Saborskom 12. studenoga 1991. [B358HR], Pokolj u Skeli kod Gline 29. kolovoza 1991. [B359HR], Pokolj u Smoljancu 4. prosinca 1991. [B360HR], Pokolj u Širokoj Kuli 13. listopada 1991. [B364HR], Pokolj u Tovarniku 22. rujna 1991. [B362HR], Pokolj u Vagancu 9. listopada 1991. [B324HR], Pokolj u Zatonu Obrovačkom 26. siječnja 1993. [B336HR], Raketiranje Bizovca 7. studenoga 1991. [B372HR], Ratni zločin u Gospiću 4. kolovoza 1995. [B379HR] i Stradavanje djece u Slavonskom Brodu [B421HR].

Осим о злочинима над Хрватима, уочена су четири јединствена чланка о злочинима над Бошњацима, три о злочинима над Албанцима и два о злочинима над Србима. Првој наведеној групи припадају чланци Logor Heliudrom [B145HR], Pokolj u Doboju [B332HR], Pokolj u Mokronogama [B352HR] и Pokolj u Stupnom Dolu [B361HR]. Другој групи припадају чланци Masakr u Trnju [B193HR], Pokolj u Meji [B351HR] и Ratni

zločini u Kosovskom ratu¹⁰⁴ [B380HR], док су ратним злочинима над Србима посвећени јединствени чланци Logor Lapušnik [B132HR] и Slučaj „Selotejp“ [B406HR].

Графикон 5: Јединствени чланци на hrW – Распад Југославије

Позадини ратова у Хрватској, Босни и Херцеговини и Србији посвећена су 32 јединствена чланка на hrW. Реч је о чланцима Акција Zenit [B002HR], Antihrvatska propaganda i Domovinski rat [B012HR], Bedem ljubavi [B016HR], Bosanskohercegovački Hrvati u ratu u Bosni i Hercegovini [B053HR], Brijunski prijevizi [B056HR], Deklaracija o osudi Narodne skupštine Republike Srbije zbog miješanja u unutarnje stvari Republike Hrvatske [B077HR], ž Embargo na uvoz svih vrsta oružja i vojne opreme u Jugoslaviju [B089HR], Evakuacija bolnice u Pakracu [B085HR], Hrvatska improvizirana oklopna vozila [B453HR], Incident u Kruševu 26. listopada 1991. [B114HR], Izmišljena bitka kanadskog bataljuna UNPROFOR-a u Hrvatskoj 1993. [B111HR], Junaci Domovinskog rata [B115HR], KAME [B116HR], Konvoj Libertas [B118HR], Kukuruzni put [B123HR], Mirna reintegracija hrvatskoga Podunavlja [B211HR], Obadva, obadva, oba su pala! [B235HR], Operacija Slog [B292HR], Operacija Zenit [B002HR], Operacije "Labrador" i "Opera" [B305HR], Razoružanje Teritorijalne obrane SR Hrvatske 1990. [B370HR], Referendum o neovisnosti Slovenije [B388HR], Rezolucija Vijeća sigurnosti UN-a 815 [B383HR], Sabor u Srbu

¹⁰⁴ Чланак не говори само о злочинима над Албанцима, већ и о злочинима које су Албанци починили над Србима, као и о злочинима НАТО-а, али је фокус текста на српским ратним злочинима.

[B390HR], Strategija realne prijetnje [B422HR], Ukradene umjetnine [B445HR], Uloga Srpske pravoslavne crkve tijekom velikosrpske agresije [B446HR], Uloga srpskih medija u ratovima za Veliku Srbiju [B447HR], UN-ova rezolucija br. 981 [B448HR], Velika Britanija tijekom raspada Jugoslavije [B060HR], Velikosrpski miting na Petrovoj gori [B061HR] и Zaustavljanje tenkova u Pologu [B097HR].

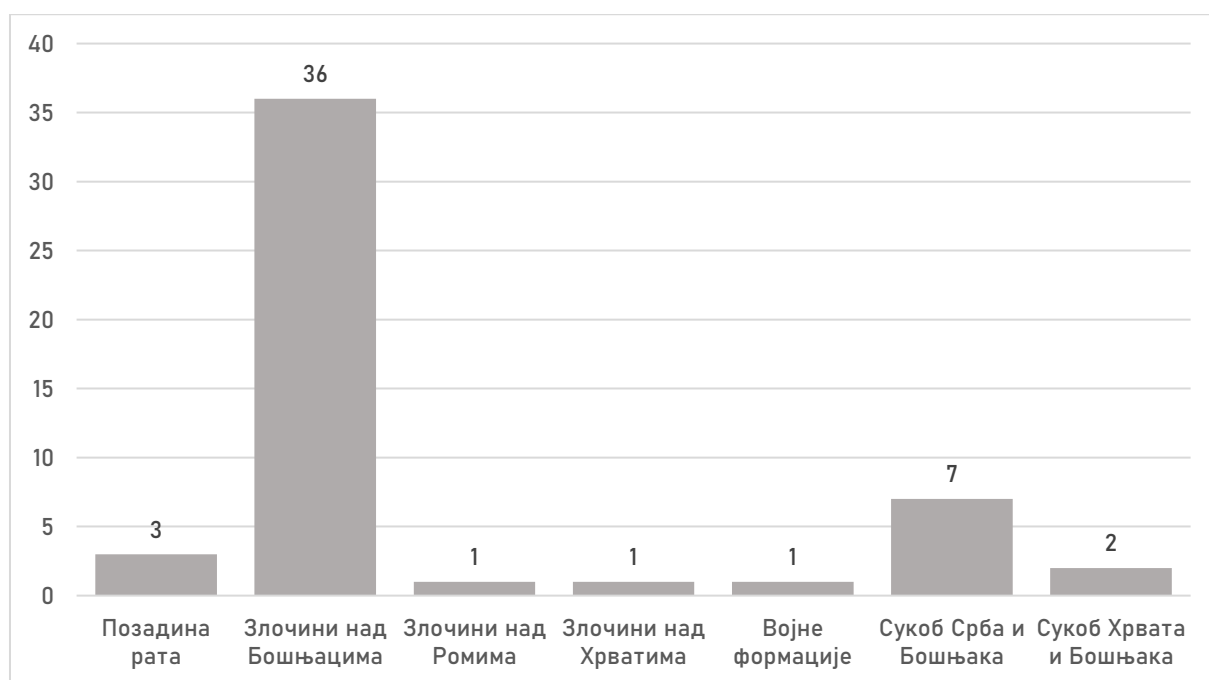
Напоследку, четири јединствена чланка на hrW посвећена су војним јединицама: Dragovoljci Domovinskog rata [B080HR], Hrvatski branitelji [B456HR], Oslobodilačka vojska RSK [B310HR] и Šakali [B461HR].

7.6. Распад Југославије: бошњачка Википедија

Већина јединствених чланака bsW о распаду Југославије тиче се злочина над Бошњацима. Тој групи од 36 текстова припадају: Genocid u Bosni i Hercegovini [B070BS], Koncentracijski logor Liplje [B119BS], Koncentracijski logor Sušica [B120BS], Koncentracijski logor Uzamnica [B121BS], Logor Vojno [B127BS], Masakr djece u Bakarevoj [B149BS], Masakr na Drveniji [B150BS], Masakr na Hrastovoj glavici [B158BS], Masakr na Obali [B152BS], Masakr na Trgu ZAVNOBiH-a [B155BS], Masakr na Uborku [B157BS], Masakr nad djecom u Srebrenici [B160BS], Masakr u Barimu [B161BS], Masakr u Bijelom Potoku [B162BS], Masakr u Biljanima [B163BS], Masakr u Boljakovom Potoku [B164BS], Masakr u Ferhadiji [B197BS], Masakr u Glogovoj [B172BS], Masakr u Halačima [B198BS], Masakr u Isevića sokaku [B179BS], Masakr u Jusićima [B180BS], Masakr u Pakleniku [B185BS], Masakr u Raštanima [B186BS], Masakr u Sasini [B187BS], Masakr u Snagovu [B188BS], Masakr u Sokolinama [B189BS], Masakr u ulici Oslobodilaca Sarajeva [B196BS], Masakr u Vrhpolju [B171BS], Masakri na Alipašinom Polju [B202BS], Masakri u Seljanima [A165BS], Masovna grobnica Branjevo – Pilica [B205BS], Masovna grobnica na Crnom vrhu [B206BS], Masovne grobnice u Lažetama [B208BS], Masovne grobnice u Zvorniku [B207BS], Snajperska aleja [B411BS] и Živa lomača na Bikavcu [B092BS].

На bsW нема јединствених чланака о сукобу Срба и Хрвата, Срба и Албанаца и Срба / Србије и НАТО-а. Сукобу Хрвата и Бошњака посвећена су два чланка – Etničko čišćenje u Lašvanskoj dolini [B091BS] и Sukobi u Busovači 1993/94. [B433BS], а сукобима Срба и Бошњака седам: Bitka za Zvornik [B027BS], Borbe na Vlašiću 1994. [B052BS], Operacija "Domet 95" [B255BS], Operacija "Rogoj 94" [B288BS], Operacija Sana '95 [B290BS], Operacija Tigar-sloboda 94 [B299BS] и Oslobođenje Vijenca [B311BS].

Графикон 6: Јединствени чланци на bsW – Распад Југославије

О злочинима над Србима нема јединствених чланака на bsW, док је о злочинима над Хрватима и Ромима забележен по један чланак: Масакр у Velikoj Brodi [B169BS], односно Масакр у Hamzićima [B199BS]. Један јединствени чланак посвећен је војној формацији, SDB "Crni Vukovi" Kalesija [B402BS], а три чланка тичу се позадине рата: Ratovi u bivšoj Jugoslaviji [B381BS], Rezolucija Vijeća sigurnosti broj 1031 [B382BS] и Silovanja u ratu u Bosni i Hercegovini [B403BS].

8. УПОРЕДНА АНАЛИЗА ЧЛАНАКА О СУКОБИМА

Овај сегмент анализе обухвата чланке који нису јединствени, односно чланке који се појављују на две или све три посматране верзије Википедије (srW, hrW, bsW), и који притом тематизују конкретан сукоб или злочин. Уколико чланак задовољава први услов (присуство на две или три верзије Википедије), али не и други, већ се тиче војних снага (нпр. *Бела гарда*), мировних планова (нпр. *Венс-Овенов план*), позадине рата (нпр. *Српска православна црква у Другом светском рату*) или територија (нпр. *САО Семберија*), такав чланак није уврштен у компаративну анализу.

Најпре ће, азбучним редоследом (према називу са srW¹⁰⁵) бити представљени подаци за чланке о Другом светском рату, а затим за чланке о распаду Југославије. На овај начин су табеларно приказане сличности и разлике трију Википедија у идентификовању супротстављених страна, као и у процени броја убијених, рањених и заробљених. У појединим чланцима су супротстављене стране навођене на различите начине, али је првенство имала она формулација која се нашла у инфокутијама¹⁰⁶, а уколико инфокутија не постоји забележена је прва формулација из основног текста. Наводи у табели написани су изворно, без стилских и правописних корекција. При бележењу података коришћени су симболи који су сумирани и објашњени у легенди која следи:

Табела 4: Легенда

►	прва сукобљена страна
◄	друга сукобљена страна
▼	трећа сукобљена страна
•	жртва / жртве
→	промена која је уследила
З / Z	заробљени
У / U	убијени
П / P	погинули

P / R	рањени
H / N	нестали
PP / PR (број)	погинули и рањени број жртава
[навод]	навод из формулације
≈	приближно / око
>	више од
≥	барем / најмање
<	мање од

¹⁰⁵ Уколико чланак не постоји на srW, у обзир је узета верзија наслова са hrW.

¹⁰⁶ Инфокутија (eng. infobox) је правоугаони оквир који сумира садржај чланка (у контексту овог истраживања садржај сукоба или злочина), а постављен је десно, на врху чланка, или на дну чланка.

8.1. Упоредни преглед података у чланцима о Другом светском рату

Табела 5: Упоредни преглед података у чланцима о Другом светском рату

Назив чланка	Српска Википедија	Хрватска Википедија	Бошњачка Википедија
Андријевичка операција	► НОВЈ ◄ Немачки Вермахт	► Partizani (≈500 P) ◄ Treći Reich (>1000 P)	/
Априлски рат	► Краљевина Југославија (5012 П, 298.652 З) ◄ Нацистичка Немачка (151 П), Краљевина Италија (3324 ПР), Краљевина Мађарска; марионетске државе: Краљевина Албанија, Независна Држава Хрватска	► Kraljevina Jugoslavija (<i>Tisuće P vojnika i civila</i> , 254,000–345,000 Z od Nijemaca, 30,000 Z od Talijana) ◄ Treći Reich (151 P, 392 R, 15 N), Kraljevina Italija (3,324 PR), Kraljevina Mađarska (120 P, 223 R, 13 N), Kraljevina Bugarska, Kraljevina Rumunjska	► Jugoslavija (<i>Hiljade vojnika i civila</i> , 254.000-345.000 Z od Nijemaca, 30.000 od Italijana) ◄ Treći rajh (151 P, 392 R, 15 N), Italija (3,324 PR), Mađarska (120 P, 223 R, 13 N)
Бањички логор	► Двојна немачко-квислиншка управа под немачком командом • Јевреји, Роми, [од 1941] „углавном противници Недићевог режима, већином заробљени партизани и српски комунисти“ (23.697 З; 3.849 У)	► Srpska policija / Gestapo • Židovi, Romi, [od 1941] „uglavnom protivnici Nedićevog režima, većinom zarobljeni partizani i srpski komunisti“ (<i>broj žrtava</i> : 27.000-80.000)	/
Барбарин ров	► Титови партизани	► Titovi partizani	/

	<ul style="list-style-type: none"> • војници и цивили, „међу којима је било највише Срба али и припадника других народа из бивших југословенских република“ (12.000 У) 	<ul style="list-style-type: none"> • vojnici i civili, „među kojima je bilo najviše Hrvata, ali i pripadnika drugih naroda iz bivših jugoslavenskih republika“ (726 U + 2300? U)
Београдска операција	<ul style="list-style-type: none"> ► Црвена армија (2.953 П, 14.488 Р), НОВЈ (4.350 П) ◄ Немачки Вермахт (45.000) 	<ul style="list-style-type: none"> ► Bugarska armija, Crvena armija (19.000 <i>opći izgubljeni u radnoj snazi</i>) ◄ Treći Reich (25.000 <i>opći izgubljeni u radnoj snazi</i>)
Битка за Глину 1943.	<ul style="list-style-type: none"> ► НОВЈ (64 П, 178 Р, 3 Н) ◄ Немачки Вермахт, снаге НДХ (≈155 П, 67 З) 	<ul style="list-style-type: none"> ► Hrvatski partizani ◄ Treći Reich, NDH
Битка за Зрин	<ul style="list-style-type: none"> ► НДХ (85 П) ◄ партизани (14 П, 40 Р) 	<ul style="list-style-type: none"> ► Titovi partizani • Hrvati (103 У)
Битка за Купрес	<ul style="list-style-type: none"> ► Југословенски партизани (480 <i>избачених из строја</i>) ◄ НДХ (340 <i>избачених из строја</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> ► NDH (340 PR) ◄ Jugoslavenski partizani (1000 PR)
Битка за Нашице	<ul style="list-style-type: none"> ► НОВЈ (156 П, 812 Р) ◄ Нацистичка Немачка / Домобрани (900 П, 600 Р) 	<ul style="list-style-type: none"> ► Partizani (156 P, 812 R) ◄ Treći Reich / NDH (1.200 P, 600 R)
Битка за Сплит	<ul style="list-style-type: none"> ► НОВЈ ◄ Немачки Вермахт / снаге НДХ (>1000 <i>избачених из строја</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> ► Jugoslavenski partizani (?) ◄ Treći Reich / NDH (>1000 <i>izbačenih iz stroja</i>)

Битка код Батине	► НОВЈ (648 П), Црвена армија (1.237 П) ◄ Немачка / Мађарска (2.000 ПР)	► NOVJ, Crvena armija (1.297 P) ◄ Wehrmacht i saveznici	/
Битка код Болмана	► Југословенска армија / Црвена армија / Бугарска армија (400 П) ◄ Немачки Вермахт (4.000 ПР)	► Jugoslavenska armija / Crvena armija / Bugarska armija (400 P) ◄ Njemački Wehrmacht (4.000 PR)	/
Битка код Шушњара	► НОВЈ (2 П, 7 Р) ◄ Усташе / Домобрани (185 П, 583 З)	► 12. slavonska brigada NOVJ (2 P, 7 R) ◄ Ustaško-domobranski slavonski zdruk (185 P, 583 Z)	/
Битка на Козари	► НОП и ДВ Југославије (2.500 избачених из строја) ◄ Немачки Вермахт, трупе НДХ (2.800 избачених из строја)	► Treći Reich / NDH (≈500 P) ◄ Partizani (≈1500 P)	► Treći Reich, NDH, Mađarska ◄ Partizani
Битка на Лијевчу пољу	► ЈВУО (≈200 П, ≈3.000 З) ◄ НДХ (мали)	► Četnici (7.000 PR, 5.000 Z) ◄ NDH	/
Битка на Неретви	► ЈВУО (2.000-3.000 П), Италија (1.605 П, 983 З), Нацистичка Немачка (514-583 П, 1.214-1.642 Р, 145-158 Н), НДХ (126 П, 258 Р, 218 Н) ◄ НОВЈ (11.915 П, 616 заробљених и погубљених, 2.506 З)	► Treći Reich (600 P), Italija (1.500 P), NDH (>200), četnici (2.000 P) ◄ partizani (10.000-12.000 P, 600 streljano, 2.000 Z)	► NOV i POJ (8.000 P, 2.000 Z) ◄ Treći Rajh (335 P, 101 N), NDH, Italija, JVUO (18.000 P)

Битка на Сутјесци	► Немачка (583 П, 1.760 Р, 425 Н), Краљевина Италија (290 П, 541 Р, 1.502 Н), НДХ (40 П, 166 Р, 205 Н), Бугарска ◄ НОВ и ПОЈ (7.543 П)	► Трећи Reich (514 Р), Кралjevina Италија, NDH (126 Р), Бугарска ◄ Partizani (7.543 Р)	► Нjемачка, Италија, NDH, Бугарска (?) ◄ Partizani (6.391 Р)
Бомбардовање Београда 1941.	► Југославија (2.274 П) ◄ Немачка	► Трећи Reich ◄ Кралjevina Jugoslavija (2.274 Р)	► Кралjevina Jugoslavija ◄ Нjемачка
Геноцид над Србима у 2. светском рату	► НДХ • Срби (900.000-1.200.000? У)	► NDH • Срби (335.000-370.000? У)	/
Десант на Брач 1944.	► НОВЈ ◄ Нацистичка Немачка (113 П, 583 З)	► 26. dalmatinska divizija NOVJ (?) ◄ 118. lovačka divizija (113 Р, 583 З)	/
Десант на Дрвар	► НОВЈ (6.240? ПЗ) ◄ Немачки Вермахт (789 П, 929 Р, 57 Н), ЈВУО	► Трећи Reich / NDH / четници (789 Р) ◄ partizani (13.947 Р)	► NOV i POJ (6.240 Р, 479 Р, 859 Н) ◄ Трећи Rajh (789 Р, 929 Р, 51 Н), NDH, ЈВУО
Десант на Корчулу	► НОВЈ (≈1.100 избачених из строја) ◄ Немачки Вермахт (≈240 избачених из строја)	► 26. dalmatinska divizija NOVJ-a (1.100 РР) ◄ 118. lovačka divizija (393 Р, 485 Р)	/
Дринске мученице	► четници • дјевике и мученице, часне сестре (5)	► четници • djevice i mučenice, blaženice Katoličke Crkve, časne sestre (5)	► четници • djevice i mučenice, blaženice Katoličke Crkve, časne sestre (5)
Друга бањалучка операција	► НОВЈ	/	► Трећи Reich, NDH ◄ partizani

	<p>◄ Немачки Вермахт / снаге НДХ (10.000 <i>избачених из строја</i>)</p>	
Друга непријатељска офанзива	<p>► Трећи рајх / НДХ (730 ПР, 464 <i>промрзла</i>)</p> <p>◄ НОП и ДВЈ (<i>знатни</i>)</p>	<p>► Treći Reich / NDH (200 PR) /</p> <p>◄ partizani / četnici (521 P, 1400 Z)</p>
Други светски рат у Босни и Херцеговини	<p>► ◄ Италија, Немачка, НДХ, партизани, четници</p>	<p>► ◄ Treći Reich, NOVJ, NDH, четници (80.000-250.000 P vojnika i civila, <i>najviše stradalih je Hrvata, i to preko dvije trećine</i>)</p> <p>► ◄ Sile Osovine, NOVJ, NDH, четници</p>
Други светски рат у Југославији	<p>► НОВЈ, СССР, Бугарска [од 1944.]; подршка: УК [од 1943.], САД [од 1943.]; остала подршка: Југословенска избегличка влада [од 1944.]; Демократска влада Албаније</p> <p>◄ Краљевина Југославија, ЈВУО; подршка: Југословенска избегличка влада [до 1944.], УК [до 1943.], САД [до 1943.]</p> <p>▼ Силе осовине: Немачка, Италија [до 1943.], Мађарска, Бугарска [до 1944.], НДХ; марионетски режими: Краљевина Велика Албанија, Краљевина Албанија, Влада народног спаса, Независна Држава Црна Гора;</p>	<p>► NOVJ, SSSR, SAD, UK, / Kraljevina Bugarska [od 1944.]</p> <p>◄ Treći Reich, Kraljevina Italija, Kraljevina Mađarska, Kraljevina Bugarska [do 1944.]; marionetski režimi: NDH, Nedićeva Srbija, Kraljevina Crna Gora, Albanija; четници</p> <p>(ukupni gubici: 600.000-1.700.000)</p>

	остале формације: Словеначки домобрани, Муслиманска милиција Санџака (људске жртве: >1.000.000, <i>Срби чинили између 48% и 58% од укупног броја жртава</i>)		
Завршне операције за ослобођење Југославије	<p>► ЈА, Црвена армија, Бугарска армија</p> <p>◄ Немачки Вермахт / Хрватске оружане снаге / четници / Српски добровољачки корпус / словеначка Бела гарда (100.000 П, 300.000 З)</p>	<p>► Crvena armija, ЈА</p> <p>◄ Sile osovine</p>	/
Зимске операције	<p>► Немачка, Бугарска, НДХ, четничке групе</p> <p>◄ НОВЈ</p>	/	<p>► Treći reich, Kraljevina Jugoslavija, NDH</p> <p>◄ partizani</p>
Злочини партизана у 2. светском рату	<p>► НОВЈ</p> <p>● цивили и ратни заробљеници (низ различитих процена, 40.000-350.000)</p>	<p>► NOVJ</p> <p>● ratni zarobljenici, njemački civil (1.500 U), hrvatski civil u Hrvatskoj (8.000 U), hrvatski civil u Bosni i Hercegovini (6.000 U), muslimanski civil u Bosni i Hercegovini (2.000 U)</p>	/
Злочини четника у Другом светском рату	<p>► четници</p>	<p>► četnici</p>	/

	<ul style="list-style-type: none"> • заробљеници, медицинско особље, цивили осумњичени за везу са другим војскама и покретима, припадници других етничких група 	<ul style="list-style-type: none"> • hrvatske žrtve genocida (32.000), muslimanske žrtve genocida (33.000) 	
Карловачка операција	<ul style="list-style-type: none"> ► Југословенска армија ◄ Немачки Вермахт / снаге НДХ 	<ul style="list-style-type: none"> ► Jugoslavenski partizani / ◄ Treći Reich, NDH 	
Книнска операција	<ul style="list-style-type: none"> ► НОВЈ (≈4.200 <i>избачених из строја</i>) ◄ Немачки Вермахт / НДХ / четници (≈12.700 <i>избачених из строја</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> ► NOVJ / ◄ Njemački Wehrmacht / četnici / NDH (≈12.700 <i>izbačenih iz stroja</i>) 	
Логор Даница	<ul style="list-style-type: none"> ► усташе • Срби (2.259 З), Јевреји (600 З), Хрвати (434 З), Муслимани (24 З), Црногорци (12 З), Роми (10 З), Словенци (9 З), Мађари (5 З), Украјинци (2 З), Македонац (1 З), Румун (1 З), Рус (1 З); (укупно 2.862 П) 	<ul style="list-style-type: none"> ► ustaše / • [uglavnom] židovi 	
Логор Јадовно	<ul style="list-style-type: none"> ► усташе • [познато:] Срби (38.012 У), Јевреји (1.998 У), Хрвати (88 У), остали (25 У); (укупна процена: 10.000-68.000) 	<ul style="list-style-type: none"> ► Ustaška obrana / • Srbi, Romi, Židovi i Hrvati (različite procene broja žrtava: 1.794->70.000) 	
Логор Јасеновац	<ul style="list-style-type: none"> ► НДХ 	<ul style="list-style-type: none"> ► NDH 	<ul style="list-style-type: none"> ► NDH

	<ul style="list-style-type: none"> ● Срби, Роми, Јевреји, Хрвати, муслимани (различите процене броја жртава: 60.000-1.200.000) 	<ul style="list-style-type: none"> ● Срби, Židovi, Romi i Hrvati [protivnici ustaškog, a poslije rata i jugoslavenskog komunističkog režima] (različite procene broja žrtava: 18.600-700.000) 	<ul style="list-style-type: none"> ● Срби, Židovi, Romi, protivnici NDH, komunisti, Hrvati i Bošnjaci [protivnici ustaškog režima i zarobljeni jugoslavenski partizani] (100.000-1.000.000 U)
Логор Јастребарско	<ul style="list-style-type: none"> ▶ усташе ● српска деца (3.336 З, 768 У) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ усташе ● деца (3.336 З, 1.018 У) 	/
Логор Кампор	<ul style="list-style-type: none"> ▶ италијанска окупаторска власт ● Хрвати, Јевреји и Словенци (≈15.000 З; 4.000 умрлих) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ talijanska okupatorska vlast ● Hrvati, Židovi i Slovenci (≈15.000 З; 4.000 умрлих) 	/
Логор Крушчица	<ul style="list-style-type: none"> ▶ НДХ ● Срби и Јевреји (3.000 З) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ NDH ● protivnici NDH, komunisti, Srbi i Židovi 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ NDH ● protivnici NDH, komunisti, Srbi i Židovi
Логор Лепоглава	<ul style="list-style-type: none"> ▶ НДХ ● антифашисти из Хрватске и Босне и Херцеговине (1.300 У) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ усташе ● затвореници (4.952 З, 1.000-1.300 У) 	/
Логор на острву Паг	<ul style="list-style-type: none"> ▶ усташе ● Јевреји и Срби (16.000 З, највећи број је У) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ усташе ● Срби i Židovi (8.000 Ж) 	/
Логор Сајмиште	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Нацистичка Немачка / НДХ ● српски Јевреји (7.000 З); Роми; [од маја 1942.] комунисти / партизани / четници (парцијалне процене) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Njemački SS ● Срби, Židovi, Romi, zarobljeni partizani i ostali protivnici režima (100.000 З, 48.000 У) 	/
Логор Стара Градишка	<ul style="list-style-type: none"> ▶ НДХ ● Јевреји / Срби (>9.586 У) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ ustaška obrana ● Срби, Židovi, Romi i Hrvati (12.790-75.000 У) 	/

Логор Црвени крст у Нишу	<p>► Нацистичка Немачка</p> <ul style="list-style-type: none"> • таоци, Јевреји, Роми, припадници и сарадници партизана, припадници и сарадници равногорског покрета, странци из Пољске, Француске, Грчке и других земаљ (5.000-12.000 У) 	<p>► Nijemci</p> <ul style="list-style-type: none"> • simpatizeri pokreta otpora / komunisti / Židovi / Romi (30.000 Z, 12.000 U) 	/
Масакр на Кочевском Рогу	<p>► јединице југословенских партизана</p> <ul style="list-style-type: none"> • словеначки домобрани, припадници Српског добровољачког корпуса, четници, усташе, Хрватски домобрани, немачке и италијанске трупе, Срби цивили из Србије и Црне Горе (18.500 У) 	<p>► Titovi partizani</p> <ul style="list-style-type: none"> • vojnici i civili „među kojima je bilo najviše Hrvata ali i osoba iz drugih bivših jugoslavenskih republika“ (>40.000 U) 	<p>► NOVJ</p> <ul style="list-style-type: none"> • slovenski domobрани, hrvatski domobрани i ustaše, crnogorski i srpski četnici (<i>nekoliko desetaka hiljada</i> U)
Масакр у Бару	<p>► југословенске партизанске јединице</p> <ul style="list-style-type: none"> • Албанци (400-450? У / 1.500-2.000? У) 	<p>► јединице Desete crnogorske brigade NOVJ</p> <ul style="list-style-type: none"> • civili kosovski Albanci (400-450? U / 1.500-2.000? U) 	/
Масакр у Гатима	<p>► четничке формације</p> <ul style="list-style-type: none"> • становници Гата (79), становници околних села (21) 	<p>► pripadnici четничких snaga</p> <ul style="list-style-type: none"> • žitelji Gata (79) i žitelji obližnjih zaseoka (16) 	/
Масакр у Дракулићу	<p>► ustaše</p> <ul style="list-style-type: none"> • српски цивили (>2.300 У) 	<p>► pripadnici ustaške voјnice</p> <ul style="list-style-type: none"> • srpsko stanovništvo (≈2.300 U) 	/
Масакр у Забиоковљу	<p>► четници</p>	<p>► четници</p>	/

	● цивили (141 У)	● civili (>141 U)	
Масакр у пљеваљском, фочанском и чајничком крају фебруара 1943.	► Лимско-санџачки четнички одреди ● муслимани (3.000-8.000 У)	/	► четници ● Бошњаци (> 9.200 U)
Напад на Подгорач	► Дванаеста славонска бригада НОВЈ (9 П, 28 Р) ◄ немачки фелдјандарми (361 П, 101 З)	► Dvanaesta slavonska brigada NOVJ-a (9 P, 28 R) ◄ njemački feldžandarmi (361 P, 101 Z)	/
Напад НОВЈ на Гојло	► НОВЈ ◄ Нацистичка Немачка (32 У, 3 З), Домобрани (76 З)	► NOVJ ◄ Wehrmacht / Domobrani (32 U, 7 Z)	/
Напад НОВЈ на Травник	► НОВЈ (94 У, >200 Р) ◄ Домобрани (900 У, 712 З)	► NDH ◄ Jugoslavenski partizani	/
Операција Ахзе	► Краљевина Италија (164.986 <i>разоружано</i> у Југославији), НОВЈ ◄ Нацистичка Немачка	► Treći Reich, NDH (?) ◄ Kraljevina Italija (20.000-30.000 P, 800.000 Z) ▼ Jugoslavenski partizani (?)	/
Операција Истра	► НОВЈ (2.000 П), цивили (2.000 П) ◄ Нацистичка Немачка	► Wehrmacht ◄ hrvatski ustanici (≈2.000 U) i civili (≈2.000 U)	/
Операција Кугелблиц	► НОВЈ (≈2.000 <i>избачених из строја</i>) ◄ Немачки Вермахт, Бугарска армија, ЈВУО (?)	► Partizani (9.000 P) ◄ Wehrmacht / NDH / Bugarska vojska / четници (106 P, 545 R, 7 N)	/
Операција Озрен	/	► Treće Carstvo / NDH ◄ Partizani (60-70 P, 300 Z)	► Njemački Wehrmacht / Hrvatsko domobranstvo / Ustaška vojnica

			◄ Jugoslavenski partizani (60-70 P, 300 Z)
Покољ у Гравицама	► усташе • српско цивилно становништво (12.000 У)	/	► ustaše • srpsko civilno stanovništvo (12.000 U)
Покољ у Гудовцу	► усташе • Срби (196 У)	► ustaše • Srbi (≈190 U)	/
Покољи Срба у глином срезу	► усташе • Срби (<i>више различитих процена броја жртава</i>)	► ustaše • Srbi (260 U)	/
Прва бањалучка операција	► НОВЈ (192 П, 503 Р) ◄ Немачки Вермахт / снаге НДХ (697 П, 557 Р, 1.275 З)	/	► Treći reich / NDH ◄ Partizani
Прва тузланска операција	► НОЈВ (≈550 <i>избачених из строја</i>) ◄ Нацистичка Немачка / Домобрани (≈3.000 <i>избачених из строја</i>)	► Partizani / Dobrovoljačka vojska Jugoslavije / JVUO ◄ Nacistička Njemačka / NDH	/
Просиначке жртве 1943.	► усташе • антифашисти (16 У)	► ustaše • antifašisti (16 U)	/
Ријечка операција	► Југословенска армија ◄ Немачки Вермахт / снаге НДХ (16.000 З)	► Jugoslavenska armija ◄ Njemački Wehrmacht / NDH (16.000 Z)	/
Случај Блајбург	► Југословенска армија • војници и цивили повезани са снагама осовине (<i>хиљаде људи У</i>)	► Jugoslavenska armija • hrvatska vojska i civili, „neprijateljski vojnici“ (veliki broj različitih procena broja žrtava)	► Jugoslavenska armija • vojnici i civili povezani s silama Osovine (<i>desetine hiljada U</i>)

Трећа непријатељска офанзива	<ul style="list-style-type: none"> ► Трећи рајх, Италија, НДХ, ЈУОВ ◄ НОП и ДВЈ 	<ul style="list-style-type: none"> ► Treći Reich (4 P, 11 R), Kraljevina Italija (3 P, 1 R), NDH (9 P, 11 R) ◄ Partizani / Dobrovoljačka vojska Jugoslavije (80 P, 786 Z) ▼ Četnici (≈3.000 PR) 	<ul style="list-style-type: none"> ► Njemački Wehrmacht (4 P, 11 R), Ustaška vojnica / Hrvatsko domobranstvo (9 P, 11 R), Italijanska vojska (3 P, 1 R) ◄ Partizani (80 P, 786 Z) ▼ Četnici (≈3.000 PR)
Тринаестојулски устанак	<ul style="list-style-type: none"> ► НОП / бивши официри Југословенске војске (72 П, 53 Р) ◄ Краљевина Италија (735 П, 1.120 Р, 2.070 З), Краљевина Албанија, Муслиманска милиција Санџака 	<ul style="list-style-type: none"> ► Ustaničke formacije ◄ Talijanske snage 	/
Усташки сабирни логори	<ul style="list-style-type: none"> ► НДХ • Српски народ, други народи (<i>парцијалне процене броја жртава</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> ► NDH • Romi, Židovi, Srbi i Hrvati (>100.000) 	<ul style="list-style-type: none"> ► NDH • nehrvati i Hrvati protivnici ideologije NDH (<i>parcijalne procene broja žrtava</i>)
Холокауст у НДХ	<ul style="list-style-type: none"> ► НДХ • Јевреји (26.000-32.000 У) 	<ul style="list-style-type: none"> ► Ustaški režim • Židovi (20.000-30.300 U) 	/

8.2. Упоредни преглед података у чланцима о распаду Југославије

Табела 6: Упоредни преглед података у чланцима о распаду Југославије

Назив чланка	Српска Википедија	Хрватска Википедија	Бошњачка Википедија
Балван револуција	► Срби у Хрватској ◄ хрватске власти	► Hrvatska policija ◄ Srpske pobunjeničke postrojbe	/
Битка за Бугојно 1993.	/	► Hrvatsko vijeće obrane (119 P) ◄ Armija BiH / mudžahedini	► Republika Bosna i Hercegovina (92 P, 211 R) ◄ Hrvatska zajednica Herceg-Bosna / Republika Srpska (107 P, 130 R)
Битка за Возућу	► Армија Републике БиХ (129 П) ◄ Војска Републике Српске (614 П, 60 З)	► Republika BiH (129 P) ◄ Republika Srpska (614 P, 60 Z)	► 3. korpus Armije Republike BiH i strane trupe bosanskih mudžahedina ◄ Vojska Republike Srpske
Битка за Вуковар	► ЈНА / Територијална одбрана / Српска добровољачка гарда / Бели орлови / Добровољци Српске Радикалне Странке (1.103 П, 2.500 Р) ◄ Збор народне гарде / Хрватска полиција / ХОС (921 П, 770 Р).	► Jugoslovenska narodna armija / Teritorijalna odbrana Republike Srbije / Srpska dobrovoljačka garda (<i>hrvatski izvori</i> : 10.000-15.000 P, 5.000-10.000 R; <i>srpski izvori</i> : 1.103 P, 2.500 R) ◄ Zbor narodne garde / Hrvatska kopnena vojska / Hrvatska policija / Hrvatske obrambene snage (1.329 P, 777 R + 4.074 P civila, 2.500 R civila)	/

Битка за Купрес 1994.	<ul style="list-style-type: none"> ► ХВО / Армија Републике БиХ ◄ Војска Републике Српске 	<ul style="list-style-type: none"> ► HVO / Armija BiH ◄ Vojska Republike Srpske 	<ul style="list-style-type: none"> ► HVO / Armija BiH ◄ Vojska Republike Srpske
Блокада Дубровника	<ul style="list-style-type: none"> ► Комбиноване снаге ЈНА, ЈРМ и ЈРЗ / ТО Црне Горе, Источне Херцеговине / српски добровољци ◄ хрватске снаге 	<ul style="list-style-type: none"> ► SFRJ → SRJ (442 P) ◄ Hrvatska (417 P + 92 P civila) 	<ul style="list-style-type: none"> ► JNA / Crnogorska teritorijalna odbrana (≈150 P) ◄ Hrvatska vojska / Hrvatske odbrambene snage (≈100 P + 82-88 U <i>civila</i>)
Друга митровданска офанзива	<ul style="list-style-type: none"> ► Војска Републике Српске / Добровољци Српске радикалне странке (42 П, 750 Р) ◄ Хрватско вијеће одбране / Хрватске одбрамбене снаге / Хрватска војска / Армија Републике БиХ (580 П, 1.300 Р) 	<ul style="list-style-type: none"> ► Hrvatsko vijeće obrane / Hrvatska vojska / Hrvatske odbrambene snage (580 P, ≈900 R) ◄ Vojska Republike Srpske (42 P, ≈ 820 R) 	/
Злочин у Босанском Броду 1992.	<ul style="list-style-type: none"> ► Хрватске оружане снаге / муслиманске паравојне јединице / Армија Републике БиХ • српски цивили (74) 	<ul style="list-style-type: none"> ► Armija BiH / Hrvatske odbrambene snage • Srbi iz Sijekovca (20-60? U) 	<ul style="list-style-type: none"> ► pripadnici HOS-a • srpski civili (9 U)
Злочин у Воћину	<ul style="list-style-type: none"> ► Хрватска војска • српски цивили (25 У) 	<ul style="list-style-type: none"> ► srpske postrojbe • hrvatski civili (45-55 U) 	/
Злочин у Паулин Двору	<ul style="list-style-type: none"> ► Хрватска војска • српски цивили (18 У), мађарски цивил (1 У) 	<ul style="list-style-type: none"> ► pripadnici Hrvatske vojske • civili (19 U) 	/
Злочин у Скланима	<ul style="list-style-type: none"> ► Армија БиХ • мештани српске националности (69 У) 	<ul style="list-style-type: none"> ► Armija BiH • srpsko stanovništvo (69 U) 	/

Злочини у Фочи	/	► Војни и цивилни органи Републике Српске ● Бошњаци (2.805 N – 1.899 U)	► VRS / полиција RS ● Бошњаци (2.707 U)
Инцидент код Мркоњић Града	► РВ и ПВО Војске Републике Српске ◄ Америчко ратно ваздухопловство	► USAF ◄ RV i PVO Републике Српске	/
Кржави Ускрс на Плитвицама	► МУП Хрватске (1 П) ◄ милицајци САО Крајине (1 П)	► Hrvatska полиција (1 П) ◄ побунjeni Срби (1 П)	/
Ликвидација терористичке групе Јашари	► ЈСО / САЈ (2 П, 8 Р) ◄ Ослободилачка војска Косова (38 П + 28 П цивила)	► Српска полиција (2 П) ● pripadnici OVK, civili (>54 U)	/
Логор Дретељ	► Хрватско вијеће одбране ● Срби, Муслимани и други нехрватски цивили (3.000 З)	► Hrvatska Република Herceg- Bosna ● Бошњаци, Срби (≥4 U)	/
Логор Кератерм	► војне и полицијске снаге Републике Српске ● цивили бошњачке и хрватске националности (1.000-3.000 З)	► српске војне и полицијске власти општине Prijedor ● civili бошњачке и хрватске nacionalnosti (1.000-3.000 З – 300 U)	► српске војне и полицијске власти општине Prijedor ● civili бошњачке и хрватске nacionalnosti (1.000-3.000 З – 300 U)
Логор Лора	► Хрватска војска ● Срби (1.005 З)	► Hrvatska војска ● заробљени непријатељски војници, civili (100-500 З)	► ●
Логор Силос	► Муслиманска Армија БиХ ● српски цивили (≈600 З – 24 У)	► Muslimani-Бошњаци ● хрватски цивили (>10.000 З), pripadnici HVO (>4.000 З)	/

Логор Трнопоље	/	<ul style="list-style-type: none"> ▶ bosanski Srbi • бошњачки и хрватски заробљеници, углавном цивили (20-500 U) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ српске војне и полицијске власти општине Приједор • Бошњаци и Хрвати (≈30.000 Z)
Маркале	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Војска Републике Српске (Армија БиХ?) • сарајевски цивили (105 У, 234 Р) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ VRS / JNA / паравојне формације • сарајевски цивили (105 Р, 234 Р) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Војска Републике Српске • сарајевски цивили (111 У, 228 Р)
Масакр на Корићанским стијенама	<ul style="list-style-type: none"> ▶ припадници специјалног одјела тима Центра јавне безбједности Приједор • Бошњаци и Хрвати (>200 У) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ српске власти у Босанској крајини • бошњачки и хрватски цивили из Приједора (>224 У) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Војска Републике Српске • бошњачки и хрватски цивили из Приједора (>224 У)
Масакр на Овчари	<ul style="list-style-type: none"> ▶ припадници ЈНА и српских паравојних формација • цивили и војници [углавном <i>Хрвати</i>] (255-264 У) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ припадници ЈНА и српских паравојних постројба • цивили и војници [<i>većinom Hrvati</i>] (255-264 У) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ припадници ЈНА и српских паравојних постројба • цивили и војници [<i>većinom Hrvati</i>] (255-264 У)
Масакр на Тузланској капији	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Војска Републике Српске • цивили у Тузли (71 У, 240 Р) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ српске снаге • грађани Тuzle (71 У, 150 Р) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Војска Републике Српске • цивили (71 У, >150 Р)
Масакр на Црном врху	<ul style="list-style-type: none"> ▶ страни плаћеници муџахедини • српски војници (3) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ страни плаћеници муџахедини • српски војници (3) 	/
Масакр у Ахмићима	/	<ul style="list-style-type: none"> ▶ неки припадници 4. бојне VP HVO-a и јединице “Jokeri” • муслимански војници и цивили (72-104 У) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ припадници 4. бојне VP HVO-a и јединице “Jokeri” • бошњачки цивили (116 У)
Масакр у Бијељини	/	<ul style="list-style-type: none"> ▶ српске паравојне постројбе предвођене Арканом • цивили (48 У) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Српска добровољачка гарда / Мirkови четници • Бошњаци (48-78)

Масакр у Бравницама	▶ припадници хрватске регуларне војске - хрватских оружаних снага ● српски цивили (81 У)	/	▶ Hrvatska vojska ● srpski civili iz Donjeg Vakufa (81 U)
Масакр у Будаковићима	▶ [граната испалјена са српских положаја] ● грађани Сарајева (10 У, 3 Р)	***	▶ [granata ispaljena sa srpskih položaja] ● građani Sarajeva (10 U, 3 R)
Масакр у Великој Круши	▶ српске специјалне јединице ● особе (42 У)	▶ srpske vojne snage ● Albanci (>90 U)	/
Масакр у Врбањи	/	▶ војници HVO ● civili Bošnjaci (45 U)	▶ војници HVO ● civili Bošnjaci (45 U)
Масакр у Горњем Обрињу	▶ српске снаге безбедности ● чланови породице Дељијај (21 У)	▶ srpske snage sigurnosti ● albanski civili (21 U)	/
Масакр у Госпићу	▶ ЗНГ / ХОС ● Срби (>123 У)	▶ hrvatski vojnici ● lokalni civili [većinom Srbi] (23-100 U)	/
Масакр у Зеници	▶ [гранате испалјене на центар Зенице са положаја ХВО] ● цивили (више П, више Р)	▶ [granate ispaljene prema centru Zenice] ● civili (više P, više R)	▶ Hrvatsko vijeće odbrane ● civili (15 P, 50 R)
Масакр у Избици	▶ српске снаге ● Албанци (>100 У)	▶ Srpske paravojne postrojbe i vojne snage ● Albanci (89-166 U)	/
Масакр у Кокићима	/	▶ srpske snage ● bošnjački civili (≈15 U)	▶ srpske snage ● bošnjački civili (≈15 U)
Масакр у Кравици	▶ муслиманске снаге тадашње војске РБиХ	▶ Armija BiH	▶ jedinice Armije Republike Bosne i Hercegovine

	<ul style="list-style-type: none"> • становници српског села Кравица (49 У) 	<ul style="list-style-type: none"> • srpski civili (<i>više različitih procena</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> • Srbi: vojnici (35 U), civili (11 U)
Масакр у Ловасу	<ul style="list-style-type: none"> ▶ српске паравојне формације • Хрвати и други несрби (>70 У) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ snage JNA i srpskih paravojnih postrojba • mještani Lovasa (70-85 U) 	/
Масакр у Оборцима	<ul style="list-style-type: none"> ▶ припадници Првог крајишког корпуса Војске Републике Српске • Муслимани (24 У), Хрвати (4 У) 	/	<ul style="list-style-type: none"> ▶ pripadnici 1. krajiškog korpusa Vojske Republike Srpske • Bošnjaci (24 U), Hrvati (4 U)
Масакр у Сребреници	<ul style="list-style-type: none"> ▶ припадници српских војних и паравојних јединица • муслимански мушкарци (<i>неколико хиљада У</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ vojnici Vojske Republike Srpske i specijalna srpska vojna postrojba Škorpioni • bošnjački muškarci i dječaci (U 8.372) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ vojnici Vojske Republike Srpske i specijalna srpska vojna postrojba Škorpioni • bošnjački muškarci i dječaci (U 8.372)
Масакр у Сувој Реци	<ul style="list-style-type: none"> ▶ полиција Србије • албански цивили (48 У) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ srpska policija • albanski civili (48 U) 	/
Масакр у Трусини	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Јединице АРБиХ • Хрвати (22 У) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Armija BiH • pripadnici HVO (8 U), civili (16 U) 	/
Масакр у Шкабрњи	<ul style="list-style-type: none"> ▶ снаге ЈНА, ТО Бенковца и паравојне формације • особе хрватске националности (58 У) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ pobunjeni Srbi uz pomoć snaga JNA • branitelji (26 U), civili (58 U) 	/
Митровданска офанзива	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Војска Републике Српске / добровољци Српске радикалне странке (42 П, 750 Р) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Hrvatsko vijeće obrane / Hrvatska vojska / Hrvatske obrambene snage (580 Р, ≈900 R) 	/

	◀ Хрватско вијеће одбране / Хрватске одбрамбене снаге / Хрватска војска / Армија Републике БиХ (580 П, 1.300 Р)	◀ Војска Републике Српске (42 Р, ≈820 Р)	
Муслиманско-хрватски сукоб	▶ Република БиХ ◀ Херцег-Босна / Хрватска	▶ Република БиХ (? Р, ≈50.000 Р) ◀ Република Републике Херцег- Босна (1.606 Р)	▶ Република Републике Херцег- Босна / Република Републике ◀ Република БиХ
Напад на гарнизон ЈНА у Бјеловару	▶ ЈНА (14 П) ◀ Збор народне гарде / МУП Хрватске / ТО Бјеловар (12 П)	▶ Република Републике Херцег- Босна (11 Р) ◀ ЈНА / Српска паравојска? / драгољци из Србије?	/
Напад на колону ЈНА у Сарајеву	▶ снаге Армије БиХ ◀ ЈНА (42 П)	▶ Армија Републике БиХ ◀ ЈНА (6-42 Р, 71 Р, 215 З)	▶ Армија Републике БиХ ◀ ЈНА (6-42 Р, 71 Р, 215 З)
Напад на Миљевачки плато	▶ војне снаге Републике Хрватске ◀ Република Српска Крајина (40 П)	▶ Република Републике Хрватске (6 Р, 2 Р) ◀ tzv. „Република Српска Крајина“ (75 Р)	/
НАТО бомбардовање Републике Српске	▶ НАТО ◀ Република Српске (? П)	▶ НАТО ◀ Република Српска (>40 Р)	▶ НАТО ◀ војни арсенал Срба
НАТО бомбардовање СРЈ	▶ СР Југославија: војници (249 П), полицајци (22 П), цивили (≈2.500 П, ≈6.000 Р). ◀ НАТО (2 П, 4 Р, 3 З).	▶ НАТО (2 Р) ◀ СР Југославија: војници (132- 169 Р, 299 Р), цивили (489-528 Р)	▶ НАТО ◀ СР Југославија (1.200-2.500 Р, ≈5.000 Р)
Операција Бљесак	▶ Хрватска (40-60 Р, 186 Р) ◀ Р. С. Крајина (283 Р [укључујући 57 жена и 9 деце], 1.450 З [војника и официра], 15.000-18.000 избеглица)	▶ Република Републике Хрватске (42 Р, 162 Р) ◀ РСК (350-450 Р, 1.000-1.200 Р, 1.500 З)	/

Операција Бреза	► Војска Републике Српске (≈80 П, <i>много</i> Р) ◄ Армија Републике БиХ (≈30 П, <i>много</i> Р)	/	► Peti korpus Armije RBiH ◄ 1. krajiški korpus VRS / Panteri
Операција Вагањ	► Република Српска ◄ Хрватска / Херцег-Босна / Република БиХ	► RSK / Republika Srpska / AP / Zapadna Bosna ◄ Hrvatska / Bosna i Hercegovina	
Операција Вихор	► Хрватска (18 П, 18 Р, <i>[незванично]</i> 100-200 П) ◄ Р. С. Крајина (21 П)	► HV (17 Р, 19 Р) / ◄ pobunjeni Srbi (20 Р, 3 Z, 1 N)	
Операција Влаштица	► хрватске снаге ◄ српске снаге	► Republika Hrvatska ◄ Republika Srpska	► hrvatske snage ◄ srpske snage
Операција Врбас 92	► Република Српска (?) ◄ Херцег-Босна / Република БиХ (103 П, 492 Р, 5 Н)	► JNA / Vojska Republike Српске ◄ HVO / HOS / TO BiH (103 Р, 492 Р, 5 Н)	/
Операција Дрина	► Војска Републике Српске ◄ Армија Републике БиХ	/	► Republika Srpska ◄ Republika BiH
Операција Зима 94	► Република Хрватска / Херцег-Босна (30 П, 58 Р) ◄ Република Српска (?)	► Hrvatska / Herceg-Bosna (29 Р, 58 Р, 3 Н) ◄ Republika Srpska (?)	/
Операција Јужни потез	► Хрватска војска / Хрватско вијеће одбране (42 П, 182 Р) ◄ Војска Републике Српске (224 П), припадници МУП-а (3 П), цивили (137 П)	► HV / HVO (42 Р, 162 Р) / ◄ Vojska Republike Srpske (350-450 Р, 1.000-1.200 Р, 1.500 Z)	

Операција Коридор 92	<p>► Република Српска / Република Српска Крајина (413 П, 1.509 Р) ◄ Хрватска / Херцег-Босна / Република БиХ (1.261 П, 6.250 Р)</p>	<p>► Vojska Republike Srpske ◄ Armija RBiH</p>	<p>► Vojska Republike Srpske, Srpska vojska Krajine ◄ Armija RbiH / Hrvatsko vijeće odbrane / Hrvatska vojska</p>
Операција Купрес	<p>► ЈНА (85 П, 154 Р) ◄ Хрватска / Херцег-Босна / ХОС (160 П)</p>	<p>► HVO / HOS (160 Р) ◄ JNA / VRS (85 Р, 154 Z)</p>	<p>► Hrvatsko vijeće odbrane / Hrvatske odbrambene snage (160 Р) ◄ Jugoslovenska narodna armija / Vojska Republike Srpske (85 Р, 154 Z)</p>
Операција Липањске зоре	<p>► ХВО / ХОС / ХВ • српско становништво (≈45.000 <i>прогнаних</i>)</p>	<p>► HVO / HV / HOS (?) ◄ JNA / VRS (?)</p>	<p>► HVO / HV / HOS (14 Р, 23 Р) ◄ JNA / VRS (?)</p>
Операција Лукавац 93	<p>► Република Српска (?) ◄ Армија БиХ (470 П, ? РН)</p>	<p>► Republika Srpska ◄ Armija BiH</p>	/
Операција Љето '95	<p>► Република Хрватска / Херцег-Босна (18 П, 155 Р) ◄ Република Српска / Република Српска Крајина (?)</p>	<p>► Hrvatska / Herceg-Bosna (23 Р, 180 Р) ◄ Republika Srpska / RSK (?)</p>	/
Операција Маестрал	<p>► Република Хрватска / Република БиХ / Херцег-Босна / НАТО (74 П, 226 Р) ◄ Република Српска (?)</p>	<p>► HV / HVO / Armija BiH (74 Р, 226 Р) ◄ Vojska Republike Srpske (?)</p>	/
Операција Масленица	<p>► Република Хрватска ◄ Република Српска Крајина (348 П)</p>	<p>► Republika Hrvatska (127 Р, 158 Р)</p>	/

		◄ tzv. „Rep. Srpska Krajina“ (≈490 P)	
Операција Медачки цеп	► Хрватска (10-27 П, 84 Р) ◄ Унпрофор (4 Р) ▼ Република Српска Крајина: војници (46 П), полицајци (8 П), цивили (36 П)	► Republika Hrvatska (6 P, 53 R) ◄ pobunjeni Srbi u Hrvatskoj: vojnici (71 P), civili (29 P)	/
Операција Олуја	► Хрватска / Република БиХ / НАТО (174-196 П, 1.430 Р) ◄ Република Српска Крајина / Република Западна Босна: војници (742 У), цивили (>1.196 У) • избеглице (200.000-250.000)	► Hrvatska / Republika BiH (211 P, 1.100 R) ◄ RSK / Republika Srpska / AP Zapadna Bosna: vojnici (410/560/755 P), civili (116/681/1.205 P) • izbeglice (90.000 / 150.000 / 200.000-250.000)	► Hrvatska vojska / Hrvatsko vijeće odbrane / Armija BiH (174 P) ◄ Srpska vojska Krajine / Vojska Republike Srpske (560 P, 1.850 R), Narodna odbrana Zapadne Bosne • izbeglice (90.000 / 150.000 / 200.000-250.000)
Операција Оркан '91	/	► HV (184 P, 595 R) ◄ Banjolučki i Bjelovarski korpus JNA / SAO Krajina (516 P, 615 R)	► Hrvatska (184 P, 595 R) ◄ Republika srpska krajina / Jugoslovenska narodna armija (516 P, 615 R)
Операција Откос 10	► припадници хрватске полиције и паравојске • људи [углавном српске националности] (>4.000 протерано)	► ZNG / MUP RH (6P, <i>više desetaka</i> R) ◄ JNA / lokalni Srbi (?)	/

Операција Паук	► Република Српска / Република Српска Крајина ◄ Република БиХ	/	► Autonomna Pokrajina Zapadna Bosna / Republika Srpska Krajina / Republika Srpska / Savezna Republika Jugoslavija ◄ Republika BiH
Операција Потковица	► Војска Југославије / полиција Србије • Албанци са територије Косова и Метохије	► srpske snage • albansko stanovništvo (700.000 / 862.000 <i>izbeglih</i>)	► srpske snage • albansko stanovništvo (700.000 / 862.000 <i>izbeglih</i>)
Операција Скок 1 и Скок 2	► Република Хрватска / Херцег-Босна (4 П, 34 Р) ◄ Република Српска, Република Српска Крајина (?)	► Hrvatska / Herceg-Bosna (2Р) ◄ RSK / Republika Srpska (?)	/
Операција Стрела	► Ослободилачка војска Косова / Албанска војска / НАТО / Норвешке специјалне јединице (1.400 П, 500 Р) ◄ Војска Југославије / руски добровољци (25 П, 126 Р)	► Oslobodilačka vojska Kosova (?) ◄ Vojska Jugoslavije (?) ▼ NATO	/
Операција Уна	► Република Српска: војници (44 П), МУП (6 П), цивили (54 П) ◄ Хрватска (>70 П, 250 Р)	► Republika Hrvatska ◄ Republika Srpska	/

Опсада Бихаћа	/	<ul style="list-style-type: none"> ► Bosna i Hercegovina / Hrvatska ◄ JNA / Republika Srpska / Republika Srpska Krajina / [od 1993] Autonomna Pokrajina Zapadna Bosna 	<ul style="list-style-type: none"> ► Armija Republike BiH (4.856 P) ◄ Vojska Republike Srpske / Republika srpska krajina
Опсада Сарајева	<ul style="list-style-type: none"> ► АРБиХ (6.110 П), ХВО (67 П), [1995] НАТО ◄ ЈНА → ВРС (4.200 У) • цивили (5.000-6.000 У) 	<ul style="list-style-type: none"> ► Bosna i Hercegovina / NATO (6.177 P) ◄ SFRJ, Republika Srpska, SR Jugoslavija (2.229 P) • civili (5.604 P) 	<ul style="list-style-type: none"> ► ARBiH / NATO (>6.305 P) ◄ Jugoslovenska narodna armija / Vojska Republike Srpske (>2.687 P) • građani (11.541 U, 50.000 R)
Покољ у Вишеграду		<ul style="list-style-type: none"> ► srpske paravoјne postrojbe • Bošnjaci (14.000 <i>protjerano</i>, 1.760 U) 	<ul style="list-style-type: none"> ► Vojska Republike Srpske ◄ Bošnjaci (1.000-3.000 P)
Покољ у Грабовици 9. рујна 1993.	/	<ul style="list-style-type: none"> ► pripadnici Armije BiH • civili Hrvati (33 U) 	<ul style="list-style-type: none"> ► pripadnici 9. brigade Prvog korpusa Armije RBiH • hrvatski stanovnici sela Grabovica (>13 U)
Покољ у Крижанчеву Селу	/	<ul style="list-style-type: none"> ► pripadnici Armije BiH • voјnici HVO / civili (<i>znatan broj</i> U) 	<ul style="list-style-type: none"> ► Armija Republike BiH • Hrvati (<i>deseci</i> U)
Покољ у Приједору	/	<ul style="list-style-type: none"> ► JNA / srpska paravoјska • nesrpski stanovnici Prijedora (5.209 UN) 	<ul style="list-style-type: none"> ► Vojska Republike Srpske / paravoјne formacije • Bošnjaci i Hrvati (5.200 U)
Ракетирање Загреба (1995)	<ul style="list-style-type: none"> ► Војска Републике Српске Крајине • хрватски војни и цивилни циљеви (6 П, 176 Р) 	<ul style="list-style-type: none"> ► pobunjeni Srbi • civilni ciljevi u Zagrebu (7 P, >200 R) 	/

Рат на Косову и Метохији	<p>► СР Југославија (1.008 П) ◄ ОБК (>4.000 У), ФАРК, Муцахедини, НАТО (2 П, 4 Р, 3 3) • цивили (10.317 УН)</p>	<p>► Republika Kosovo / Oslobođilačka vojska Kosova (11.183 Р), NATO [od 1999] ◄ SR Jugoslavija / srpske paravojne snage, uključujući strane borce (3.302-3.796 Р)</p>	<p>► Oslobodilačka vojska Kosova / AFRK / Albanija / NATO (1.700 Р) ◄ SR Jugoslavija: vojnici (462 Р), policajci (114 Р)</p>
Рат у Босни и Херцеговини	<p>► Република Босна и Херцеговина [1992-1995] (>63.993 П), Хрватска [1994-1995], Хрватска заједница Херцег-Босна [1994-1995], НАТО [1995] ◄ Хрватска Република Херцег-Босна [1992-1994] / Хрватска [1992-1994] (7.338 П) ▼ Република Српска [1992-1995], СФР Југославија [1992], Република Српска Крајина [1992-1995], АП Западна Босна [1993-1995] (24.206 П)</p>	<p>► Republika Bosna i Hercegovina: civili (33.071 Р), vojnici (31.270 Р), Herceg-Bosna [1994-1995], Hrvatska [1994-1995] ◄ Herceg Bosna [1992-1994], Hrvatska [1993-1994]: civili (2.163 Р), vojnici (5.439 Р) ▼ Republika Srpska / SR Jugoslavija: civili (4.075 Р), vojnici (20.649 Р), AP Zapadna Bosna</p>	<p>► Republika Bosna i Hercegovina: civili (31.583 Р), vojnici (30.521 Р), Herceg-Bosna [1992], Hrvatska [1992] ◄ Herceg Bosna [1992-1994], Hrvatska [1993-1994]: civili (2.484 Р), vojnici (6.000 Р) ▼ Republika Srpska / SR Jugoslavija: civili (4.179 Р), vojnici (21.173 Р)</p>
Рат у Словенији	<p>► Словенија (18 П, 182 Р) ◄ СФРЈ (44 П, 146 Р, 5.000 3)</p>	<p>► Slovenija / Teritorijalna obrana u Sloveniji (19 Р, 182 Р) ◄ JNA (44 Р, 146 Р)</p>	/
Рат у Хрватској	<p>► Република Хрватска (13.583 УН), Република Босна и Херцеговина [1995]</p>	<p>► Hrvatska / Herceg-Bosna: vojnici (8.147 Р), civili (6.605 Р, 1.218 Н)</p>	<p>► Hrvatska: vojnici (6.788-8.784 У), civili (4.508-7.186 УН), Bosna i Hercegovina</p>

	◄ СФРЈ Југославија [1991-1992], Република Српска Крајина / Република Српска [1992-1995]; [посредни учесници] СР Југославија / Западна Босна (8.038 УН)	◄ RSK / SR Jugoslavija (7.501 Р)	◄ Republika srpska krajina / Republika Srpska: војници (4.177 Р), civili (2.650 УН) Jugoslavenska narodna armija [1991-1992] (1.279 У)
Сабирни логор Омарска	/	► локални властодршци • бошњачко и хрватско становништво с подручја општине Приједор (<i>више тисућа</i> З)	► локалне власти • бошњачко и хрватско становништво с подручја општине Приједор (<i>више хиљада</i> З)
Случај Рачак	► српска полиција (1 Р) ◄ терористи Албанци ([српски извори:] неколико десетина бораца П / [албански извори:] 41 цивил У, 9 војника ОВК У, 8 војника ОВК Р)	► [Srbijanski napad] • kosovski Albanci (45 У) [dijelom sigurno civila]	/
Случај Холмец	► Територијална одбрана Словеније (2 П, 3 Р) • војници ЈНА (3 П, 6 Р, 45 З)	► ЈНА (3 Р, 6 Р, 45 З) ◄ Slovenska teritorijalna obrana (2 Р, 3 Р)	/
Сукоб у Боровом Селу	► Хрватска (12 У, 21 Р, 2 З) ◄ Српско национално вијеће за Славонију, Барању и Западни Срем (3 У, 4 Р)	► Hrvatska (12 У) ◄ SAO Krajina	/
Сукоб у Ликошану	► Полиција Србије (4 П, 2 Р) ◄ Ослободилачка војска Косова (16 П)	► srpska specijalna policija • članovi obitelji Ahmeti (<i>nekoliko</i> У)	/
Сукоб у Рогову	► Полиција Србије (1 П, 2 Р)	► srpska policija	/

	<ul style="list-style-type: none"> ◄ Ослободилачка војска Косова (26 П) 	<ul style="list-style-type: none"> • Albanci [<i>navodno pripadnici OVK</i>] (24 U)
Сукоби на југу Србије (1999-2001)	<ul style="list-style-type: none"> ► СР Југославија: полицајци (18 П), војници (6 П) ◄ Ослободилачка војска Прешева, Медвеђе и Бујановца (28 П) 	<ul style="list-style-type: none"> ► Vojska Jugoslavije / Srpska policija / Jedinica za specijalne operacije (4 P) ◄ Oslobodilačka vojska Preševa, Medveđe i Bujanovca (20-30 P, 60 Z)
Убиства Срба у Сиску	<ul style="list-style-type: none"> ► групе наоружаних особа • цивили углавном српске националности (611 У) 	<ul style="list-style-type: none"> ► paravoјne postrojbe • грађани српске националности (≈100 U)

8.3. Анализа актера

Неусаглашеност историографског дискурса на посматраним верзијама Википедије најлакше се, осим у насловима, ишчитава у начину на који су представљени актери, њихове улоге, бројност и намере. У упоредном прегледу који је претходно дат у оквиру овог поглавља могуће је сагледати како су актери идентичног догађаја представљани на различите начине, у зависности од угла посматрања интерпретативне заједнице. Иако језичке варијанте Википедије нису замишљене као национални пројекти, већ треба да се воде начелима објективности и непристрасности, јасно је да је у корпусу посматраних тема свака од три Википедије везана за нацију¹⁰⁷: њој се обраћа и (уз разноврсне изузетке) велича њене победе, одржава сећање на њене жртве, те различитим стратегијама настоји да наративно ублажи трауматична искуства где је нација коју та Википедија репрезентује означена као агресор или као губитник. У овом сегменту рада указаћемо на то којим се језичким средствима ојачава та релација *Википедија – нација*.

У самом именовању актера наилазимо на различите врсте неподударности. Најнижи степен неподударања у инфокутијама и уводима чланака односи се на наизменичну употребу назива покрета и припадника покрета (НОВЈ / партизани; ЈВуО / четници) и назива државе и војске (Трећи рајх / Вермахт).

Други степен неподударања уочава се у инфокутијама и уводима чланака где се у верзији Википедије *А* указује на учешће једне војне снаге као такве, у целини, а у верзији Википедије *Б* на конкретну јединицу те војне снаге. Ова се разлика може тумачити као намера аутора *Б* да читаоцима пружи што конкретнију информацију, али и као жеља да се сопствена интерпретативна заједница представи у позитивном контексту. У чланку *Народ НОВЈ на Глину 1943*. Вермахту и НДХ се, према srw [A013SR] супротставила *Народноослободилачка војска Југославије*, а према hrW [A013SR] – *хрватски партизани*. По сличном моделу, у чланку *Битка код Шуињара* srW [A031SR] као противника усташа означава *НОВЈ*, а hrW [A031HR] *12. славонску бригаду НОВЈ*, док је у десанту на Брач према

¹⁰⁷ Илустративни пример овог односа могуће је пронаћи у чланку *Логор Даница*, где је део текста на srW исписан у првом лицу множине по моделу *Ми = Срби*, односно *Ми = наследници српских жртава / чувари сећања на српске жртве*: „Благодарећи управо честитим мајкама и супругама, 486 наших људи из Грубишног Поља код Бјеловара, који су побијени на Јадовну и у логору Слана на острву Пагу, обиљежена је по први пут /тек 1957. г./ и каменом обзидана бездана Шаранова јама на Велебиту. Били су то синови и мужеви, између 16 и 60 година, који ни у јами нису заборављени од драгих мајки и верних супруга.“ [A111SR]

srW, поново, учествовала *HOBJ* као таква [A170SR], а на hrW 26. *даламтинска дивизија HOBJ* [A170HR]. Оваква врста партикуларизације у опису актера Другог светског рата може се у различитим форматима уочити на све три верзије Википедије, али је најприсутнија на hrW. Иако не можемо поуздано знати с каквим су се мотивима аутори hrW опредељивали за овај приступ, једно од могућих објашњења било би да се на тај начин, апострофирањем антифашистичких акција Хрвата у НДХ прави контратежа негативно интонираним наративима о усташком покрету и НДХ.

Други ниво неподударања има и своју супротну страну, онда када је реч о навођењу одговорних за злочине или нереди. Упоредна анализа показује да се као одговорни каткад означавају појединци или војне јединице, а каткад (ређе) читаве војне силе или нације. Тако се у чланку *Масакр на Кочевском рогу* као починилац на srW наводе *јединице југословенских партизана* [A130SR], на hrW *Титови партизани* [A130HR], а на bsW – *Народноослободилачка војска Југославије* [A130BS].

Трећи ниво неподударања јавља се у чланцима где постоји група или низ актера, у оквиру којег је могуће циљано фокусирати једног а замаглити (или чак изоставити) другог. На srW се наводи да је Бањичким логором управљала „двојна немачко-квислиншка управа под немачком командом“ [A006SR], а на hrW да су тим логором управљале „српска полиција и Гестапо“ [A006HR]. Иако обе верзије Википедије помињу и српски и немачки елемент, наводе их различитим редоследом и с различитом хијерархијом (агенс + коагенс / два агенса), што може утицати на интерпретацију информације. У чланку *Априлски рат* на srW [A004SR] наводи се да се против Краљевине Југославије борила, уз силе осовине, и Независна Држава Хрватска, док се на hrW и bsW НДХ не помиње као противник.

Четврти ниво неподударања односи се на случајеве где су наведене информације контрадикторне. У чланку о масовној гробници Барбарин ров као жртва партизанског покоља се на srW наводе војници и цивили, „међу којима је било највише Срба али и припадника других народа из бивших југословенских република“ [A007SR], а на hrW *vojnici i civili, „među kojima je bilo najviše Hrvata, ali i pripadnika drugih naroda iz bivših jugoslavenskih republika“* [A007HR]. У овом случају имамо готово идентичну реченицу, у којој се једина разлика односи на националност већине жртава. Истоветност дужине и реченице и одабира речи указује на то да је крајње мала вероватноћа да су два аутора, један на српској, а други на хрватској Википедији, независно један од другог формирали готово

истовестан закључак. Будући да Википедија омогућава детаљан преглед историје измена, једноставно је установити да је hrW верзија чланка старија и да је настала у септембру 2009, док је srW верзија постављена у априлу 2011. године. У два верзијама овог кратког чланка могуће је видети идентичне реченичне конструкције, док се кроз историју измена види да је чланак srW суштински преписан, уз одређене измене, са hrW. Чињеница да је hrW верзија чланка старија не значи истовремено и да је тачнија. Читалац који би желео да, у потрази за истином о националној припадности жртава из Барбариног рова, упореди srW и hrW верзију чланка о том злочину, могао би, осим историје измена, да провери и на које се изворе ослањају ове две верзије Википедије када тврде да су Хрвати, односно Срби, чинили највећи део жртава. На srW је управо та реченица маркирана као упитна, напоменом „[*тражи се извор*]“, док на hrW такве напомене нема, али нема ни означеног извора који би потврдио да су, како се ту наводи, Хрвати чинили највећи део жртава.

Пети, највиши ниво неподударања, односи се на мањи број чланака у којима су наведени подаци потпуно супротстављени, уз инверзију улога агенса и пацијенса. Такав је чланак *Злочин у Воћину*, који се односи на догађај из децембра 1991. године, који srW интерпретира као злочин хрватске војске над српским цивилима, а hrW као злочин „српских постројби“ над хрватским цивилима.

Верзија srW (уводни параграф)

„Злочин у Воћину се догодио 13. децембра 1991. године, када су припадници ХВ-а убили 25 српских цивила у месту Воћин. Према подацима Центра за суочавање са прошлошћу "Documenta", војници ХВ-а су 13. децембра 1991. године извршили напад на српска села Секулинци, Горњи Мељани, Ђуричићи, Бокане, Хум Пустара и Мацуте у општини Воћин и убили 25 цивила српске националности. Реч је углавном о старим и болесним лицима који су остали у својим кућама и након уласка ХВ-а. За ове злочин још увек нико није процесуиран“ [B104SR]

Верзија hrW (уводни параграф)

„Pokolj u Voćinu 12. i 13. prosinca 1991. je bio ratni zločin kojeg su počinile srpske postrojbe za vrijeme Domovinskog rata. U ovom masakru srpske su snage ubile između 45 i 55 hrvatskih civila u Voćinu. Kasniji nalazi su došli do brojke od 47 hrvatskih civila“ [B104HR]

На овом примеру можемо да сагледамо и разлику између четвртог и петог нивоа неподударања. У засебним верзијама чланка *Злочин у Воћину* не постоје два агресора и две групе жртава, од којих би уредничком интервенцијом био фокусиран (истакнут) један агресор и једна група жртава, већ су подаци потпуно супротстављени: на srW су искључиво Срби жртве, а на hrW искључиво Хрвати, уз један изузетак: у четвртом пасусу хрватске верзије чланка наводи се да је као жртва српске агресије страдао и „S.N., 77-godišnji Srbin, koji je prema izvještaju za autopsiju preminuo od krvarenja. Mjesni svećenik je izjavio da je on poginuo u pokušaju da zaštiti svoje hrvatske susjede“ [B104HR]. Осим ове напомене, нема ни говора о злочинима сопствене нити страдањима друге стране: на srW је дат детаљан списак српских жртава, именом и презименом, према селима у којима су страдале, док је hrW верзија чланка фокусирана на хронологију догађаја и контроверзе које су пратиле његово медијско покривање. Оно што у наративном смислу повезује ова два чланка јесте намера да се изнесена верзија догађаја истакне као веродостојна навођењем независних извора, па се тако srW ослања на податке загребачке организације *Центар за суочавање с прошлошћу Документа*, а hrW на *Амнести интернационал* (енг. *Amnesty International*). Увидом у целину саопштења на које се srW позива и које линкује у листи референци, могуће је испоставља се како поменута загребачка организација указује на то да су у Воћину и околним селима децембра 1991. злочине чинили и Срби и Хрвати:

„Područje Voćina i okolnih sela je od kolovoza do prosinca 1991. godine bilo pod kontrolom srpskih snaga. Tada su počinjeni brojni zločini nad Hrvatima, od strane "Šešeljevaca" i "Belih orlova", dobrovoljačkih paravojnih jedinica. Ulaskom HV-a na područje Voćina i okolice, zločini nad civilnim stanovništvom ne prestaju. U idućih nekoliko dana događaju se ubojstva i nestanci Srba koji su ostali u svojim domovima. Nadležne institucije u RH samo su djelomično procesuirale zločine nad Hrvatima u Voćinu. (...) Za zločine nad Srbima u Voćinu, nakon ulaska postrojbi HV-a, dosada nitko nije odgovarao.“ (Documenta, 13. 12. 2013).

У наставку цитираног документа побројане су све жртве, именом и презименом, најпре жртве „српских постројби“, а потом и жртве „хрватских постројби“, при чему је списак српских жртава идентичан (по редоследу, начину организовања података и другим појединостима) оном који се појављује на српској верзији Википедије. Може се закључити да је аутор чланка на srW (креираног 2017. године) у овом случају цитирао релевантан

извор, али крајње пристрасно, узимајући из тог извора искључиво податке који се односе на страдања Срба. Са друге стране, чланак на hrW (креиран 2007. године) не наводи међу референцама поменуто саопштење, већ се ослања само на оне изворе који у први план постављају хрватске жртве. На овај начин је један слојевит догађај, трауматичан по обе интерпретативне заједнице, у два наврата представљен једнодимензионално. Овакав приступ стварања садржаја на Википедији искључује чак и могућност да се читањем две верзије чланка стекне укупан и поштен закључак о контроверзном догађају, јер два текста овде не дају целину, већ нуде само тенденциозно одабране и тенденциозно интерпретиране елементе те целине.

Претходно указивање на степене различитости и неподударања који постоје међу чланцима на srW, hrW и bsW не треба да упути на предимензиониран закључак о различитости интерпретација актера, будући да је упоредна анализа указала на то да је расподела улога (победник : поражени; агресор : жртва) слична или истоветна на трима верзијама Википедије у већини тема. Као што је већ наведено, овој групацији сличних чланака пре свега припадају они који се тичу борбе против окупатора за време Другог светског рата. Уз мање осцилације при навођењу броја погинулих и заробљених, чланци *Битка на Неретви* и *Битка на Сутјесци* на srW, hrW и bsW на веома сличан начин представљају супротстављене актере. Овде нас разлике у идентификацији учесника¹⁰⁸, као и разлике у процени њихове бројности наводе на закључак да је основа чланака настала независно на свакој од посматраних Википедија (без пуког копирања садржаја), а опет су, упркос томе, srW, hrW и bsW дошле до сличних закључака. Са друге стране, има и оних чланака о ратним сукобима где је идентификација актера апсолутно уједначена, на плану језичких одабира, редоследа и бројчаних процена. И srW и hrW наводе како су се у Бици код Болмана сукобиле „Југословенска (Jugoslavenska) армија, Црвена армија и Бугарска армија“ са „Немачким Вермахтом“ (Njemačkim Wehrmachtom), при чему је прва страна изгубила 400 војника, док су на другој страни погинуле или рањене четири хиљаде ([A030SR], [A030HR]). У сличном духу су представљени и злочини које је починио окупатор за време Другог светског рата. У чланку о Кампору, логору који је био под управом италијанске власти, идентификација актера је апсолутно идентична на srW и hrW, па се наводи да је „италијанска (talijanska) окупаторска власт“ злостављала „Хрвате, Јевреје

¹⁰⁸ Нацистичка Немачка / Treći Reich / Treći Rajh; JBYO / четници / JVUO; HOBj / партизани / NOV i POJ.

(Židove) и Словенце“, те да је укупно било заточено око 15.000, а убијено 4.000 људи ([A116SR], [A116HR]).

Иако је ниво сличности највиши у темама где три нације заузимају исту или сличну улогу (заједничка борба, заједничке жртве), постоје слични, па и идентични чланци о темама које се тичу међусобних сукоба тих нација, односно представника тих нација. Тако у чланку *Битка за Купрес 1994* ([B028SR], [B028HR], [B028BS]), srW, hrW и bsW идентично наводе актере: ХВО и Армију БиХ насупрот Војсци Републике Српске. Консензус у идентификацији актера постиже се чак и у неким чланцима где је једна страна директно означена као одговорна за злочин, а таква врста искорака посебно је приметна на srW. Чланак *Дринске мученице*, посвећен часним сестрама које су убили четници, има идентичну идентификацију актера на srW, hrW и bsW ([A072SR], [A072HR], [A072BS]), као што и све три верзије чланка о логору Кератерм као агресора представљају „војне и полицијске снаге Републике Српске“, а као жртве 1.000-3.000 „цивила бошњачке и хрватске националности“ ([B130SR], [B130HR], [B130BS]). Овакви примери опште сагласности углавном се везују за кратке чланке који нису мењани много пута. Чланак о Кератерму на srW садржи само две реченице и данас је готово исти као што је био и јула 2018. године, када је креиран. У чланцима који изазивају више полемике степен консензуса је много нижи, што се види и из резултата приказаних у следећем поглављу.

Један од елемената са највећим одступањима на посматраним верзијама Википедије свакако је процена броја жртава, где велике разлике могу и не морају бити условљене пристрасношћу аутора чланка на Википедији. О многим злочинима, поготово онима који су се десили за време Другог светског рата, не постоје прецизни подаци, па се број страдалих утврђује посредно, поређењем резултата пописа становништва. На Википедији није дозвољено спровођење самосталног истраживања, али ауторима остаје слобода да из низа различитих сетова података употребе или посебно нагласе онај који сматрају најверодостојнијим или онај који највише одговара предвиђеном наративном обрасцу. Посматрано у целини, у чланцима о злочинима можемо видети различите праксе: од тога да се број жртава уопште не наводи, преко тога да се износи више различитих процена, до тога да су жртве редом наведене, именом и презименом, као у већ поменутом примеру злочина у Вођину на srW [B104SR] или у чланцима *Злочин у Босанском броду* [B102SR] или *Покољ у Забиоковљу 29. коловоза 1942.* [A143HR]. У чланцима о злочинима који су трајали

дуго или су имали масовни карактер углавном се износе и цитирају различите процене историчара, мада и уз такав, скептички приступ, долази до огромних раскорака, па се на srW наводи да је у геноциду над Србима у Другом светском рату страдало 900.000 до 1.200.000 Срба [A063SR], док је тај распон на hrW [A063HR] троструко нижи (335.000-370.000).

Уз одређене изузетке, о жртвама злочина се најопсежније пише уколико су *наше*, а тамо где су жртве колективне често се истиче удео *наших* настрадалих. Док се на srW и hrW у осврту на жртве Другог светског рата у Босни и Херцеговини не наглашава расподела по националности, на hrW се наводи да је међу настрадалима највише Хрвата, „и то двије трећине“ [A054HR]. На сличан образац наилазимо и у чланку *Други светски рат у Југославији*, где се на srW наводи да је тај рат однео више од милион жртава, од чега су „Срби чинили између 48% и 58%“ [A076SR]. Један од ретких примера који одудара од оваквог обрасца апострофирања сопствених жртава јесте чланак *Масакр у Ловасу* где и srW и hrW као агресора означавају „српске паравојне формације“, с том разликом што srW као жртве експлицитно наводи „Хрвате и друге несрбе“ [B184SR] а hrW „несрпско становништво“ [B184HR].

У наративима о агресору и жртви се, након упоредне анализе, може препознати још неколико образаца, ниске заступљености:

- 1) **Жртва као таква.** У већини текстова о злочинима на srW, hrW и bsW постоји јасна информација о националности агресора и националности жртве, али има и оних чланака где је избегнута друга информација, па тако hrW за *Масакр у Великој Круши* наводи да су га починиле српске војне снаге над више од „90 Албанаца“ [B170HR], док се на srW наводи да су у нападима српских снага страдале 42 *особе* [B170SR]. У том смислу је индикативно и то што се овај текст srW отвара уз пасивну дијатезу¹⁰⁹, тј. рефлексивну конструкцију, па се не наводи ко је одговоран за масакр, већ стоји да *се масакр збио*. У чланку *Логор*

¹⁰⁹ У пасивној дијатези пацијенс преузима улогу субјекта у реченици, док агенс остаје неизречен (према Танасић, 2004).

Јастребарско srW као жртве усташког злочина наводи „српску децу“¹¹⁰ [A115SR], а hrW само – „дјесу“ [A115SR], без националне идентификације.

- 2) **Неименовани агресор.** Анонимизација агресора се у анализираним чланцима на Википедији остварује на три начина. Први, најређи, подразумева конструкције са граматички субјектом из којих изостаје информација о нацији или било које друго ближе одређење. У чланку *Убиства Срба у Сиску* srW као агресора наводи „групе наоружаних особа“ [B438SR], а hrW „паравојне постројбе“ [B438HR]. Други начин подразумева пасивну дијатезу, којом се из реченице у потпуности изоставља агенс: у чланку *Масакри на Маркалама* srW наводи да „су два масакра над сарајевским цивилима почињена“ [B203SR], а у чланку *Масакр у Будаковићима* bsW наводи да се овај масакр десио [B166BS]. Анонимизација се остварује и на трећи начин, конструкцијама у којима улогу субјекта уместо реалног агенса (појединца или групе) добија средство којим је злочин почињен. У чланку *Масакр у Зеници* наводи се да су цивиле усмртиле „гранате испаљене на центар Зенице са положаја ХВО“ [B177SR], односно „гранате испаљене према центру Зенице“ [B177HR], а само bsW као агресора експлицитно наводи Хрватско вијеће одбране [B177BS]. Овакви поступци могу бити тумачени на два начина: као жеља да означени агресор остане поштеђен именовања у контексту, изразито негативном, или као мера опреза, у спорним случајевима где још није утврђено ко је кривац. Понекад спекулативни карактер текста иде дотле да доводи у питање да ли се догађај тематизован у чланку уопште догодио. Иако се у чланку hrW *Покољ у Глинској цркви* најпре експлицитно наводи да је реч о злочину који је НДХ починила над Србима, у наставку следи низ наводних празнина које делимично потиру примарни навод: „Nije pouzdano tko je nalogodavac, tko je izvršitelj, koji su razlozi, niti koliko je bilo žrtava, a ne zna se ni točan dan; neki kritičari dovode u pitanje je li se taj događaj uopće dogodio“ [A262HR].

¹¹⁰ Овај чланак је на srW написан изразито сентименталним, неенциклопедијским дискурсом. Један од поднаслова гласи *Деца у логорима су била број — без имена и презимена*, а под тим поднасловом исписан је следећи текст: „Ову децу није имао ко да сахрани а камоли ожали“ [A115SR]. У истом чланку цитиран је и новинар РТС-а (*Ако желиш да уништиш један народ, најпре му убиј децу*), иако су и извор и његова изјава у контексту енциклопедијског чланка ирелевантни.

На сличан начин hrW описује и *Убојства у Сијековцу*: „Ubojstva u Sijekovcu ostaju predmet proučavanja i kontroverzi. (...) Prema nekim izjavama, stratište bosanskih Srba u BiH u Sijekovcu predmet je falsifikacija i prijevara“ [B102HR].

3) Варијација сукоб / злочин. Иако за већину тема постоји усаглашеност трију верзија Википедије око тога треба ли конкретан догађај оквалификовати као сукоб или као злочин, у мањем броју случајева долази до супротстављених интерпретација. Та разлика се понекад може ишчитати и из самог наслова, као у случају чланка *Ликвидација терористичке групе Јашиари* на srW [B125SR] који је на hrW назван *Напад на Преказ* [B125HR]. У srW верзији догађај је описан као сукоб ЈСО и САЈ са ОБК, док је hrW исти случај представила као злочин над Албанцима. Слично је и са чланком *Операција Липањске зоре*, где је догађај који је на hrW [B269HR] и bsW [B269BS] објашњен као *сукоб* (ХВО, ХВ и ХОС против ЈНА и ВРС) на srW [B269RS] представљен као *злочин* над српским становништвом у Хрватској. У примерима оваквих дискрепација, Википедија оне стране која је означена као агресорска описује догађај као *сукоб*, док страна која је означена као жртва или страна која је трећа, „посматрачка“, исти догађај описује као *злочин*. У корпусу група чланака са оваквим варијацијама нису уочени изузеци, односно инверзије позиција.

4) Теорија забрањеног сећања. У оквиру чланака о злочинима почињеним за време Другог светског рата неретко се на hrW може наћи напомена о томе да је злочин *прећутан*, да је о њему за време СФРЈ било *забрањено говорити*¹¹¹. У чланку *Битка за Зрин* наводи се да је „Југословенска историографија својом

¹¹¹ На хрватској Википедији је, у оквиру посматраних тема, могуће пронаћи још низ слободних интерпретација о СФРЈ и КПЈ, у духу који не приличи енциклопедијском дискурсу. Као екстремни пример могао би се навести чланак *Операција Слог*, испуњен од почетка до краја субјективним ставовима аутора, на шта указује и неколико опомена уредништва hrW – да чланак није википедизован, да је потребно поправити стил писања, као и да је неопходно форматирати текст. Завршни део спорног текста гласи: „Umjesto prije popularnih jugohrvata, tzv. reformirane desnice, sad na hrvatskoj političkoj sceni nastupaju tobožnji eurohrvati. Zbog toga u Hrvatskoj i svim bivšim jugoslavenskim republikama nije učinjena lustracija, jer bi YUTA i njezini pouzdanci bili maknuti s javnog prostora. YUTA-ni pouzdanci odgađaju međusobnu sukcesiju i rade kroz tzv. regijon da bi obnovili svoje stare aktivnosti i ojačali negdašnju mrežu. Zato je tzv. zlatna mladež, danas sastavljena od druge i treće generacije poslijeratne partijske nomenklature, najspremnije dočekala i najbolje se snašla u srbo-četničkoj agresiji na Hrvatsku, BiH i Kosovo. Iz redova YUTE se unovačilo suradnike Operacije Slog“ [B292HR].

tumačenjem zaobilazila i prešućivala zbivanja o tim - i sličnim - zločinima nad hrvatskim civilnim stanovništvom u NDH“ [A014HR]; у чланку *Злочини партизана у Другом светском рату* на сличан начин се наводи да се „за вријеме SFR Југославије није смјело говорити ни писати о партизанским злочинима“ [A089HR]; у чланку *Покољ у Бару* стоји да је „у SFRJ ово била табу тема о којој се десетљећима шутјело“ [A132HR]. На овај начин наратив о жртвама добија додатну димензију јер призива осећај двоструке неправде: неправде према онима који су убијени, а потом и прећутани.

9. АНАЛИЗА МЕТАПОДАТАКА

Анализом метаподатака обухваћени су чланци који се јављају на најмање две од три посматране Википедије, а циљ анализе је утврђивање степена уређивачког притиска на чланке. Пре спровођења анализа намењених кластеризацији тема, на свим подацима ће бити спроведене неопходне анализе, како би се донела одлука о томе који индикатори улазе у даље анализе и о потенцијалној трансформацији скорова.

9.1. Дескриптивна статистика

У Табели 7 приказани су дескриптивни показатељи за метаподатке текстова три Википедије који се односе на Други светски рад, док су у Табели 8 дескриптивни показатељи за текстове о распаду Југославије. Осим распона, аритметичких средина (стандардна мера централне тенденције) и стандардних девијација (мера варијабилитета), у табелама су приказани и коефицијенти који говоре о нормалности дистрибуције. У питању су: 1) коефицијент асиметрије дистрибуције (закривљеност дистрибуције) и 2) коефицијент облика дистрибуције (спљоштеност или издуженост дистрибуције). Ова два показатеља указују на то да ли дистрибуција скорова на појединачним индикаторима одговара Гаусовој криви или постоји одступање од нормалне дистрибуције. У случају спровођења кластер анализе, предуслов је да се провери да ли су подаци нормално дистрибуирани, будући да свако одступање од нормалне дистрибуције може довести до тога да индикатори на основу којих се дефинишу кластери немају једнаку тежину у одређивању кластера.

Вредност коефицијената асиметрије и облика дистрибуције, која у случају свих индикатора прелази граничну вредност ± 2 , указује нам да је реч о дистрибуцијама скорова које одступају од нормалне дистрибуције. Будући да се региструје позитиван предзнак у случају коефицијената асиметрије дистрибуције, можемо закључити да је реч о позитивно искошеној дистрибуцији. Позитиван предзнак у случају коефицијената облика дистрибуције, говори у прилог томе да је дистрибуција издужена, односно лептокуртична. Како не би различити распони индикатора и то што скорови нису нормално дистрибуирани

реметили спровођење кластер анализе, биће спроведена стандардизација вредности. У питању је поступак рескалирања података, тако да аритметичка средина за сваки индикатор одговара нули, док стандардна девијација износи један. Овакав вид трансформације скорова се најчешће користи у статистици и њиме се омогућава очување редоследа скорова на рескалираној варијабли која не одступа од нормалне дистрибуције.

Табела 7: Дескриптивна статистика за метаподатке за текстове о Другом светском рату

	<i>Бошњачка Википедија (N = 42)</i>				<i>Хрватска Википедија (N = 103)</i>				<i>Српска Википедија (N = 115)</i>			
	Распон	AS (SD)	Sk	Ku	Распон	AS (SD)	Sk	Ku	Распон	AS (SD)	Sk	Ku
Total edits	3-216	45.95 (47.48)	2.05	4.27	1-1045	68.67 (128.85)	5.05	33.22	2-975	148.88 (169.55)	2.37	6.53
Editors	2-97	20.17 (21.55)	1.95	4.02	1-284	30.31 (40.52)	3.23	14.99	2-182	39.67 (39.57)	2.04	4.13
Minor edits	1-96	21.81 (24.42)	1.75	2.73	0-449	29.12 (53.99)	5.14	35.96	1-422	71.10 (72.66)	2.19	5.69
IP edits	0-43	5.90 (10.73)	2.47	5.61	0-205	11.72 (25.11)	5.41	36.84	0-192	16.30 (30.49)	3.76	16.78
Bot edits	0-75	18.43 (17.26)	1.57	2.66	0-72	7.32 (11.59)	2.85	10.44	0-272	46.65 (43.64)	2.16	6.23
Reverted edits	0-25	3.10 (5.46)	2.58	6.95	0-86	6.21 (13.01)	3.70	16.61	0.85	6.42 (14.16)	3.73	14.65

Табела 8: Дескриптивна статистика за метаподатке за текстове о распаду Југославије

	<i>Бошњачка Википедија (N = 90)</i>				<i>Хрватска Википедија (N = 142)</i>				<i>Српска Википедија (N = 135)</i>			
	Распон	AS (SD)	Sk	Ku	Распон	AS (SD)	Sk	Ku	Распон	AS (SD)	Sk	Ku
Total edits	2-558	61.53 (83.71)	3.43	15.34	4-973	91.01 (165.11)	3.44	12.37	5-1181	154.01 (216.10)	2.64	7.09
Editors	1-137	24.98 (26.89)	2.09	4.78	1-239	36.42 (44.31)	2.35	5.91	3-241	42.23 (46.81)	2.28	5.28
Minor edits	0-223	30.04 (38.47)	2.85	9.67	0-430	34.68 (60.48)	3.69	16.68	1-485	76.17 (94.51)	2.46	6.31
IP edits	0-70	8.01 (13.49)	2.58	7.16	0-195	18.41 (30.14)	3.06	11.30	0-152	16.70 (30.87)	2.91	8.09
Bot edits	0-107	19.54 (20.40)	2.22	5.31	0-69	10.39 (14.52)	2.13	4.37	1-227	41.68 (47.81)	2.16	4.63
Reverted edits	0-38	4.50 (7.58)	2.54	6.83	0-93	8.40 (16.01)	3.21	10.77	0-168	9.16 (19.94)	4.77	30.99

Белешке: AS – аритметичка средина, SD – стандардна девијација, Sk (скјунис/skewness) – коефицијент асиметрије дистрибуције; Ku (куртозис/kurtosis) – коефицијент облика дистрибуције

9.2. Мултиколинеарност

Да би се одредио крајњи број индикатора који улазе у анализу, спроведено је израчунавање VIF коефицијента и нивоа толеранције, како би се утврдило да ли постоје варијабле у моделу које високо корелирају (мултиколинеарност). Иако се очекује да мора постојати повезаност између индикатора, о мултиколинеарности се говори када је корелација између два индикатора у моделу толико висока, да може да се каже да та два индикатора представљају исти конструкт. Када се региструје мултиколинеарност између две или више варијабли у кластер анализи, индикатори који су мултиколинеарни добијају већу тежину него они који не остварују тако високе корелације са осталим индикаторима. На пример, уколико у модел укључимо два индикатора која савршено корелирају, тај конструкт ће имати два пута већу тежину у дефинисању кластера, од других индикатора.

У табели 9. приказане су вредности VIF коефицијента и нивоа толеранције за индикаторе који су иницијално планирани да буду укључени у кластер анализу. Будући да се један од индикатора односи на број едитора, а сви остали на различите индикаторе броја едитовања, провераваће се мултиколинеарност индикатора едитовања у моделу у односу на број едитора. На овај начин ће се проверити да ли је реч о различитим мерама едитовања или је листу индикатора потребно редуковати, након изостављања мера које високо корелирају. Након укључивања свих индикатора у првом кораку, доносила се одлука о изостављању индикатора који показују највиши VIF и најнижи коефицијент толеранције. У 4 од 6 случајева, највиши VIF (преко 10) и најнижа толеранција (испод .20) регистровани су за Total edits, а у 2 од 6 случајева за Minor edits. У другом кораку је изостављен први индикатор са највишим VIF коефицијентом и најнижом толеранцијом, након чега су приказане вредности VIF и коефицијента толеранције за преостале индикаторе. Будући да се у случају свих 6 модела регистровала потреба за изостављањем још једног индикатора, анализа је поновљена и трећи пут. У случају свих решења прихватљиве вредности VIF коефицијента и толеранције су нађене у трећем кораку за следеће индикаторе: IP edits, Bot edits и Reverted edits. У случају ова три индикатора едитовања корелација није толико висока, па се може рећи да нема мултиколинеарности. Одлуци о изостављању Total edits и Minor edits из даљих анализа доприноси то што корелација између ових индикатора и укупног броја едитора у случају свих 6 модела прелази .90.

На основу преданализа донешени су следећи закључци:

1) Крајњи списак индикатора који ће се користити у дефинисању кластера у двостепеној кластер анализи и анализи латентних профила: Editors, IP edits, Bot edits и Reverted edits.

2) Потребна је стандардизација података, због неуједначених распона и одступања података од нормалне дистрибуције.

Табела 9: Колинеарност – VIF и коефицијент толеранције

<i>Други светски рат</i>																		
	Бошњачка Википедија						Хрватска Википедија						Српска Википедија					
	I корак		II корак		III корак		I корак		II корак		III корак		I корак		II корак		III корак	
	VIF	T	VIF	t	VIF	T	VIF	t	VIF	T	VIF	t	VIF	t	VIF	t	VIF	T
Total edits	29.86	.03	-	-	-	-	48.84	.02	-	-	-	-	35.48	.03	30.6	.03	-	-
Minor edits	13.29	.08	8.99	.11	-	-	39.15	.03	13.29	.08	-	-	48.67	.02	-	-	-	-
IP edits	11.99	.08	6.62	.15	5.73	.24	7.69	.13	6.16	.16	4.41	.23	4.56	.22	4.49	.22	3.25	.31
Bot edits	7.74	.13	4.41	.23	4.32	.23	5.24	.19	5.12	.19	2.83	.35	3.49	.29	3.26	.31	3.01	.33
Reverted edits	8.71	.12	8.49	.19	3.51	.29	5.98	.17	4.78	.21	3.91	.26	4.74	.21	4.38	.23	2.61	.38
<i>Распад Југославије</i>																		
	Бошњачка Википедија						Хрватска Википедија						Српска Википедија					
	I корак		II корак		III корак		I корак		II корак		III корак		I корак		II корак		III корак	
	VIF	T	VIF	T	VIF	T	VIF	t	VIF	T	VIF	t	VIF	t	VIF	t	VIF	t
Total edits	15.24	.07	-	-	-	-	33.73	.03	14.02	.07	-	-	32.22	.03	-	-	-	-
Minor edits	11.05	.09	9.39	.11	-	-	36.23	.03	-	-	-	-	19.94	.05	7.34	.14	-	-
IP edits	10.69	.09	4.15	.24	3.92	.26	8.84	.11	7.91	.12	5.91	.23	5.74	.17	5.59	.18	4.58	.22
Bot edits	5.19	.19	5.16	.19	4.77	.21	5.21	.19	2.93	.34	2.40	.42	9.01	.11	7.09	.17	3.84	.26
Reverted edits	6.62	.15	6.61	.15	2.65	.38	18.87	.05	11.62	.16	6.03	.21	4.53	.22	3.77	.26	3.26	.31

Белешке: t – ниво толеранције.

9.3. Анализа метаподатака на бошњачкој Википедији: Други светски рат

Анализа латентних профила

У табели 10. приказани су индикатори фита за четири модела којим се тестирало који је оптималан број класа у случају анализе метаподатака на бошњачкој Википедији на текстовима о Другом светском рату, на основу четири индикатора измене текстова: Editors, IP edits, Bot edits и Reverted edits. Индикатори фита указују на то да се у случају овог корпуса тема подаци најбоље описују помоћу два латентна профила. Незначајне вредности aLMR (aLMR = 68.28, $p > .05$) и BLRT (aLMR = 71.93, $p > .05$) у случају решења са три профила указују на то да је потребно одлучити се за претходно, парсимонијније решење. Решење са два латентна профила има перфектну вредност ентропије (1.00) што указује на то да оваква класификација у потпуности одговара подацима. Такође, вредности Акаике и Бејзијанског информационог критеријума су нише у поређењу са решењем са једним профилем, а вредности aLMR (aLMR = 170.35, $p < .01$) и BLRT (BLRT = 179.47, $p < .01$) статистички значајне.

Табела 10: Индикатори фита за одређивање броја профила

	AIC	BIC	saBIC	aLMR	BLRT	Entropy
1 профил	488.715	502.616	477.564	-	-	1.00
2 профила	319.25	341.84	301.12	170.35**	179.47**	1.00
3 профила	257.31	288.59	232.22	68.28	71.93	.98
4 профила	230.81	270.77	198.74	34.65	36.51	.99

Белешке: AIC = Akaike Information Criterion; BIC = Bayesian Information Criterion; saBIC = Sample-Adjusted BIC; aLMR = Adjusted Lo-Mendel-Rubin Test (aLMR); BLR = Bootstrap Likelihood Ratio Test.

** $p < .01$, * $p < .05$

Увидом у Табелу 11 (Графикон 7) може се регистровати да је реч о два профила код којих се региструје различит степен притиска на чланке. Први кластер чини 38 тема на којима је притисак на текстове исподпросечан. Реч је о кластеру који може да се дефинише као *Низак притисак на чланке*, будући да се у случају сва четири индикатора измене текстова (Editors, IP edits, Bot edits и Reverted edits), региструје веома ниска и исподпросечна тенденција ка изменама. Други профил чини четири текста на којима је притисак на текстове изнад две стандардне девијације. У питању је профил *Високог*

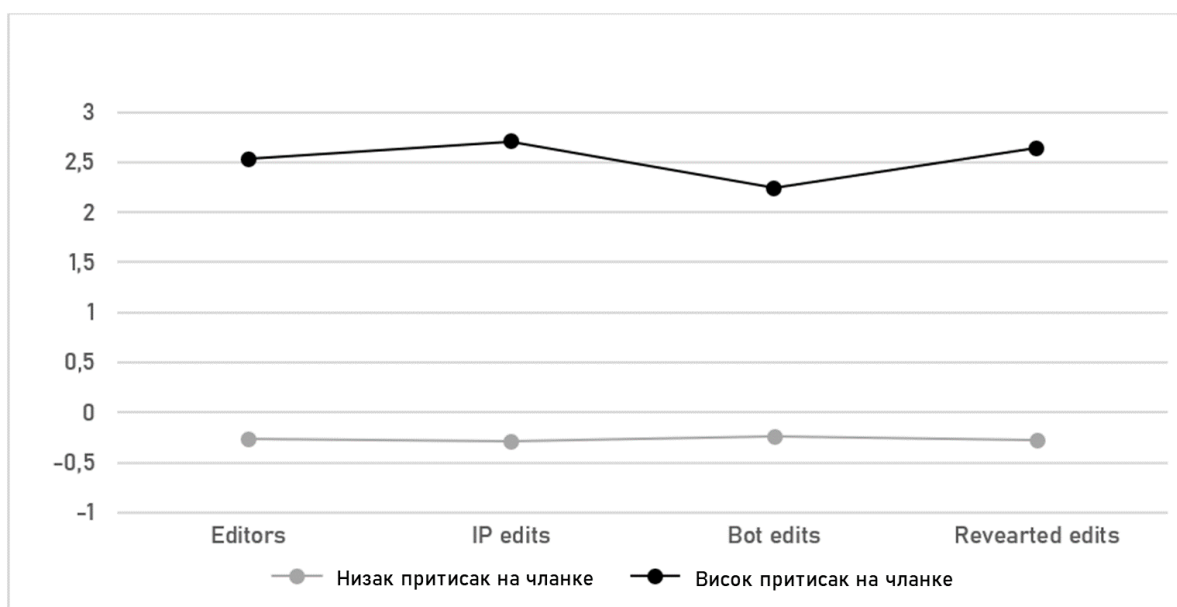
притиска на чланке, где сви индикатори указују на високу тенденцију ка променама у тексту.

Табела 11: Латентни профили: дескриптивна статистика и број тема

	Editors (S.E)	IP edits (S.E)	Bot edits (S.E)	Reverted edits (S.E)	<i>N</i>
Низак притисак	-.267 (.08)	-.285 (.06)	-.235 (.11)	-.277 (.07)	38
Висок притисак	2.53 (.36)	2.71 (.38)	2.24 (.44)	2.64 (.48)	4

Белешке: S.E – стандардна грешка

Графикон 7. Анализа латентних профила на метаподацима из бошњачке Википедије: просечне вредности на кластерима

У оквиру профила *Високог притиска на чланке* налазе се следеће теме: *Усташе*, *Ханџар Дивизија*, *Четници* и *Независна Држава Хрватска*. У табели 12. приказан је број измена који је вршен на текстове који се у бошњачкој Википедији могу сматрати контроверзним. Сви параметри, осим броја Bot edits су највећи за чланак о *Независној Држави Хрватској*. Највећи број Bot edits је регистрован је у оквиру теме *Ханџар Дивизија*.

Табела 12: Чланци који припадају профилу Високог притиска

	Editors	IP edits	Bot edits	Reverted edits
<i>Усташе</i>	53	22	50	10
<i>Ханџар дивизија</i>	71	34	75	18
<i>Четници</i>	78	41	36	17
<i>Независна држава Хрватска</i>	97	43	67	25

Двостепена кластер анализа

У табели 13. приказани су коефицијенти на основу којих је алгоритам одређивао оптималан број кластер: Бејзијански информациони критеријум (BIC), Промена вредности Бејзијанског информационог критеријума (Промена BIC) и количник мере удаљености. Аутоматски су спроведене анализе за десет модела, како би вредности коефицијената могле бити поређење за доношење крајње одлуке о оптималном броју кластера.

Табела 13: Аутокластерованье

Бр.	BIC	Промена BIC	Количник мере удаљености
1	144.34		
2	108.05	-36.29	3.16
3	117.02	8.97	2.74
4	139.29	22.27	2.31
5	165.88	26.59	1.16
6	192.94	27.07	1.19
7	220.46	27.52	1.37
8	248.63	28.16	1.01
9	276.79	28.16	1.22
10	305.27	28.48	1.13

BIC коефицијент опада само у случају када се пореде решења са једним или два профила (Промена BIC = -36.29), док у случају поређења свих осталих суседних решења

BIC коефицијент расте. Такође, највећи количник мере удаљености (3.16) региструје се у случају модела са два кластера. Оба индикатора аутокластерисања указују на то да решење са два кластера најбоље описује податке.

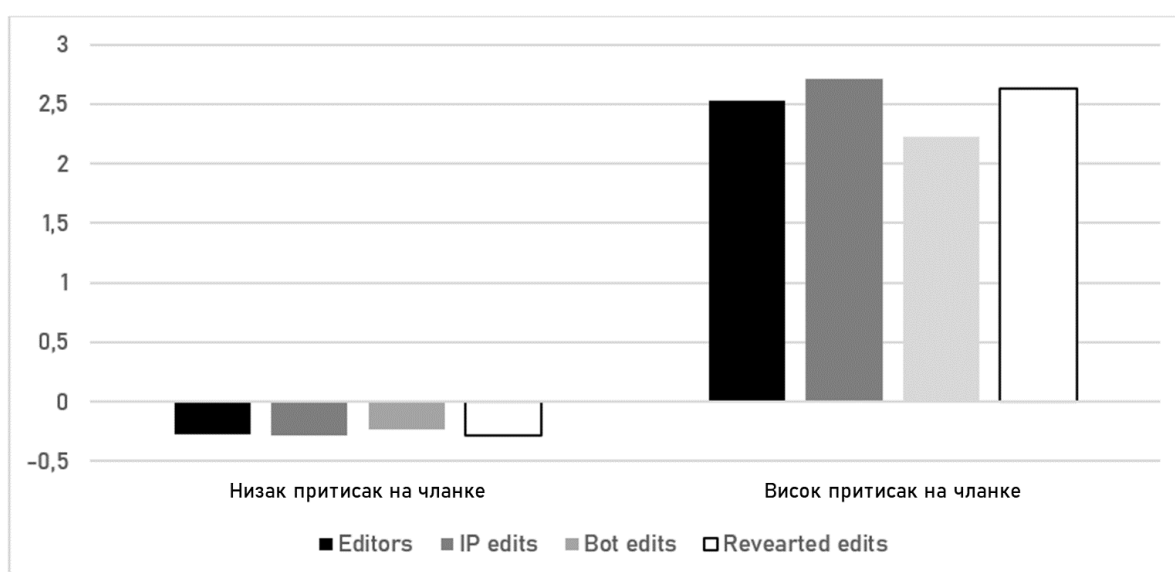
На основу табеле 14. и графика 8. може се уочити да је реч о кластерима који су добијени и анализом латентног профила. У питању су кластер ниског притиска на чланке ($N = 38$) који има исподпросечне вредности на свим мерама измене текста. Мањи кластер чини четири теме које се налазе у оквиру кластера високог притиска на чланке. На свим индикаторима измене текста овај кластер има центроид већи од 2, што указује на то да је реч о темама чији број измена је две стандардне девијације удаљен од просека.

Табела 14: Кластери добијени на основу двостепеног кластеризовања

	Editors		IP edits		Bot edits		Reverted edits	
	AS	SD	AS	SD	AS	SD	AS	SD
Низак притисак на чланке	-.27	.53	-.28	.41	-.23	.64	-.28	.42
Висок притисак на чланке	2.53	.84	2.71	.88	2.23	1.01	2.63	1.12

Белешке: AS – аритметичка средина, SD – стандардна девијација

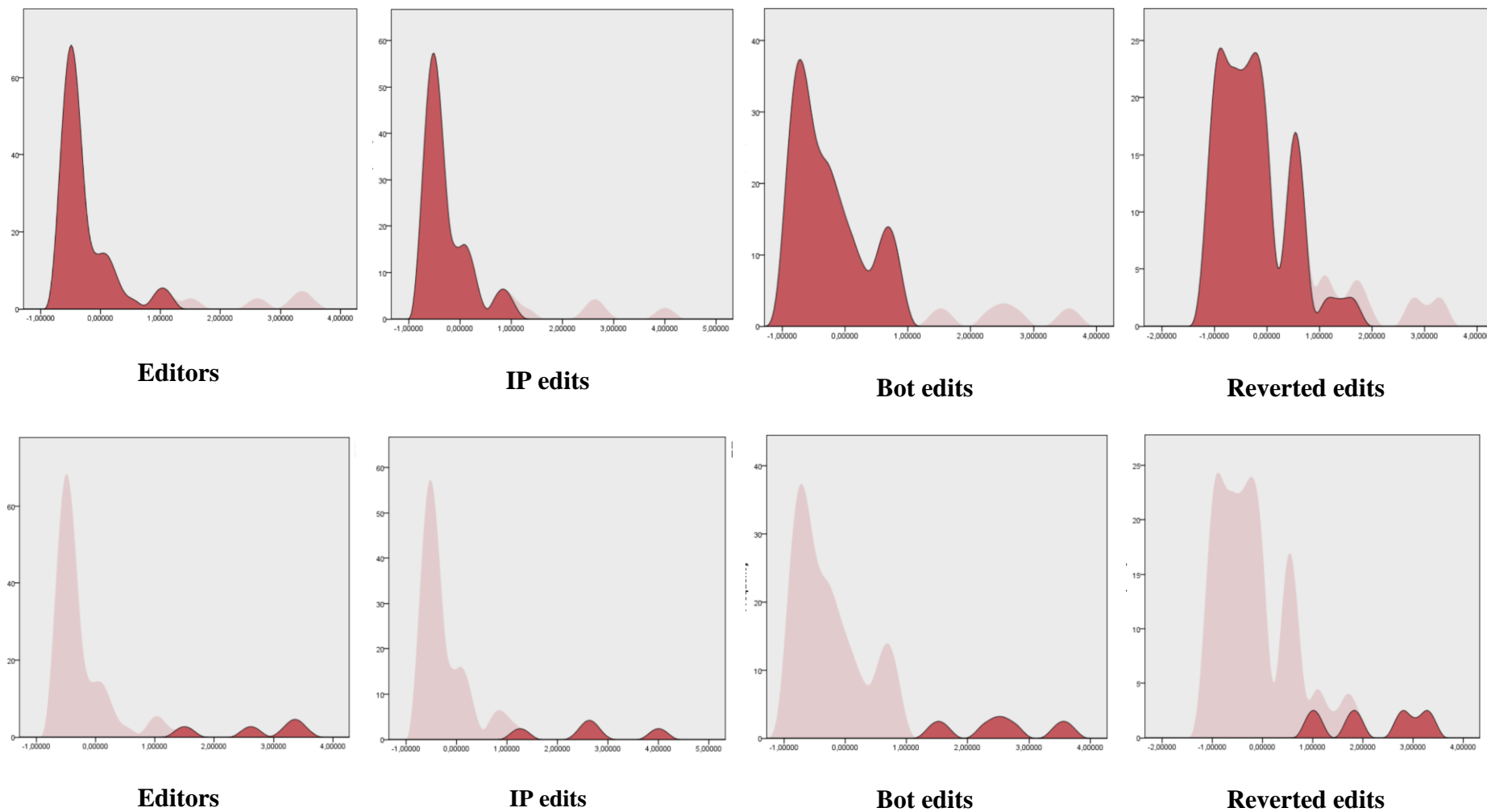
Графикон 8: Кластери тема на метаподацима из бошњачке Википедије добијени применом двостепене кластер анализе

У случају анализа рађених на метаподацима текстова са бошњачке Википедије у случају обе анализе се региструје једнак број кластера, који се састоје од истих тема. И у случају двостепене кластер анализе у кластер текстова са високим притиском спадају теме: *Независна Држава Хрватска*, *Усташе*, *Четници* и *Ханџар Дивизија*. Будући да су се на основу две различите методе кластеризовања добили идентични кластери, можемо закључити да је потврђена валидност донесеног решења.

На графикону 9. приказане су дистрибуције кластера на сваком појединачном индикатору.

Графикон 9: Дистрибуције кластера: *Низак притисак на чланке* (горе) и *Висок притисак на чланке* (доле)

9.4. Анализа метаподатака на хрватској Википедији: Други светски рат

Анализа латентних профила

У табели 15. приказани су индикатори фита за пет различитих решења спроведених на метаподацима текстова са хрватске Википедије. На основу вредности aLMR (aLMR = 59.59, $p > .05$) и BLRT (BLRT = 60.58, $p > .05$), које су незначајне када се пореде решења са четири и пет профила, потребно је прихватити парсимоничније решење. Код решење са четири профила Lo-Mendel-Rubin тест (aLMR = 95.31, $p < .01$) и тест вероватноће веродостојности самоузорковања (BLR = 97.59) су статистички значајни, што указује на то да ово решење најбоље описује податке. Тој одлуци додатно доприносе ниске вредности информационих коефицијената, као и висока вредност ентропије (.99). На основу индикатора фита се може закључити да решење са четири профила најбоље описује скуп метаподатака у случају базе текстова екстраховане са хрватске Википедије.

Табела 15: Индикатори фита за одређивање броја профила

	AIC	BIC	saBIC	aLMR	BLRT	Entropy
1 профил	1181.18	1202.26	1176.99	-	-	1.00
2 профила	932.71	966.96	925.89	247.78**	258.48**	.98
3 профила	643.71	691.14	634.28	288.09**	300.52**	.99
4 профила	556.11	616.71	544.06	95.31**	97.59**	.99
5 профила	499.48	573.25	484.81	59.59	60.58	.96

Белешке: AIC = Akaike Information Criterion; BIC = Bayesian Information Criterion; saBIC = Sample-Adjusted BIC; aLMR = Adjusted Lo-Mendel-Rubin Test (aLMR); BLR = Bootstrap Likelihood Ratio Test.

** $p < .01$, * $p < .05$

Регистровани кластери се разликују пре свега квантитативно и имају уједначене обрасце на сва четири индикатора промене (Табела 16, Графикон 10). На основу просечних вредности које остварују на индикаторима промене, профили се могу дефинисати као: 1) средњи притисак на чланке (13 тема), 2) екстремни притисак на чланке (једна тема), 3) висок притисак на чланке (пет тема) и низак притисак на чланке (84 теме). Просечне вредности индикатора у оквиру профила ниског притиска на чланке су исподпросечне у односу на цео корпус тема. Теме на које је вршен средњи притисак

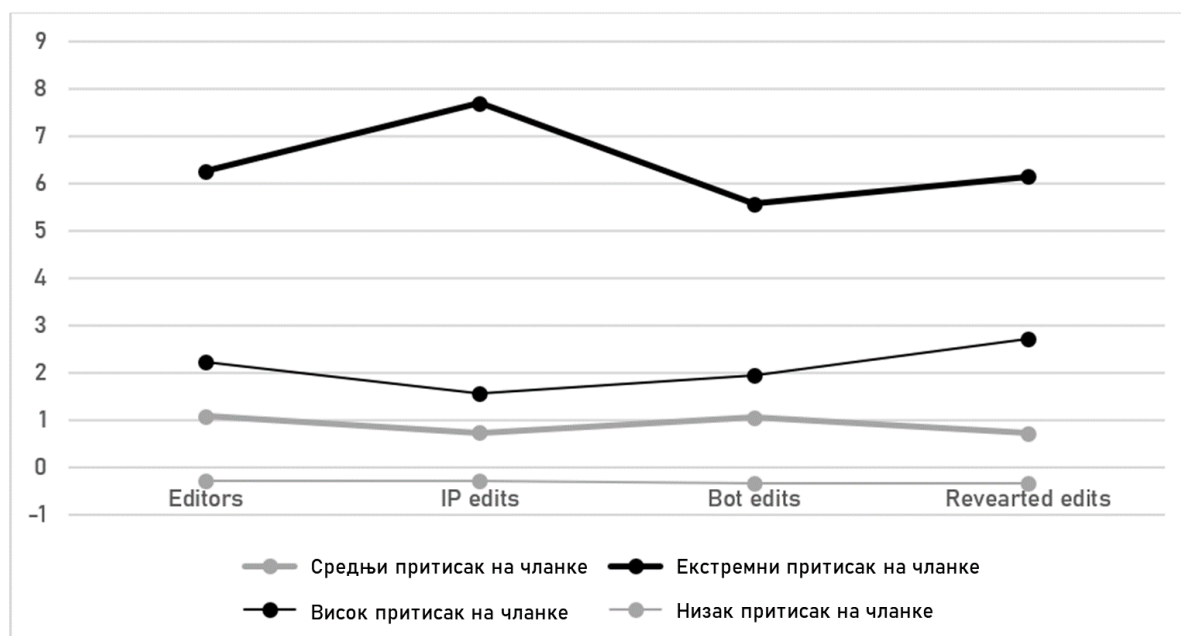
су око једне стандардне девијације изнад просека. У случају тема са високим или екстремним притиском реч је о просечној вредности центроида која указује на притисак две или више стандардних девијација изнад просека.

Табела 16: Латентни профили: дескриптивна статистика и број тема

	Editors	IP edits	Bot edits	Reverted edits	<i>N</i>
	(S.E)	(S.E)	(S.E)	(S.E)	
Средњи притисак	1.09 (.17)	.74 (.20)	1.05 (.24)	.73 (.23)	13
Екстремни притисак	6.26 (.00)	7.70 (.00)	5.57 (.00)	6.14 (.00)	1
Висок притисак	2.22 (.21)	1.56 (.59)	1.95 (.58)	2.72 (.36)	5
Низак притисак	-.37 (.04)	-.29 (.03)	-.34 (.06)	-.34 (.02)	84

Белешке: S.E – стандардна грешка

Графикон 10. Анализа латентних профила на метаподацима из хрватске Википедије: просечне вредности на кластерима

У табели 17. приказане су вредности на појединачним метаподацима за текстове који су припали профилима високог или екстремног притиска на чланке. Текст на који је у хрватској Википедији извршен екстремни притисак је текст о *Независној Држави Хрватској*. Осим тога висок притисак је извршен на следеће текстове: *Холокауст у НДХ*, *Партизани*, *Усташе*, *Логор Јасеновац* и *Четници*. Ови текстови имају у просеку 147.66 уредника, 76.67 IP промена, 49 бот промена и 49 враћених промена.

Табела 17: Чланци који припадају профилима Екстремног и Високог притиска

	Editors	IP edits	Bot edits	Reverted edits
Екстремни притисак				
<i>Независна Држава</i>	284	205	72	86
<i>Хрватска</i>				
Висок притисак				
<i>Холокауст у НДХ</i>	98	46	4	43
<i>Партизани</i>	102	37	46	35
<i>Усташе</i>	125	26	44	31
<i>Логор Јасеновац</i>	127	30	25	61
<i>Четници</i>	150	116	31	38

Двостепена кластер анализа

У табели 18 приказане су вредности Бејзијанског информационог критеријума (BIC), промене Бејзијанског информационог критеријума (Промена BIC) када се пореде два суседна решења и количник мере удаљености.

Табела 18: Аутокластеризовање

Бр.	BIC	Промена BIC	Количник мере удаљености
1	320.65		
2	208.26	-112.39	2.57
3	187.08	-21.17	2.68
4	202.45	15.37	1.71
5	226.81	24.36	2.16
6	257.99	31.19	1.11
7	289.76	31.76	1.08
8	321.92	32.16	1.01
9	354.10	32.18	1.75
10	388.38	34.28	1.06

Вредност Беџијанског информационог критеријума опада између првог и другог и између другог и трећег модела, након чега расте. Осим тога количник мере удаљености је највећи у случају решења са три кластера. На основу приложених показатеља алгоритам је проценио да решење са три кластера најбоље описује скуп метаподатака на хрватској Википедији.

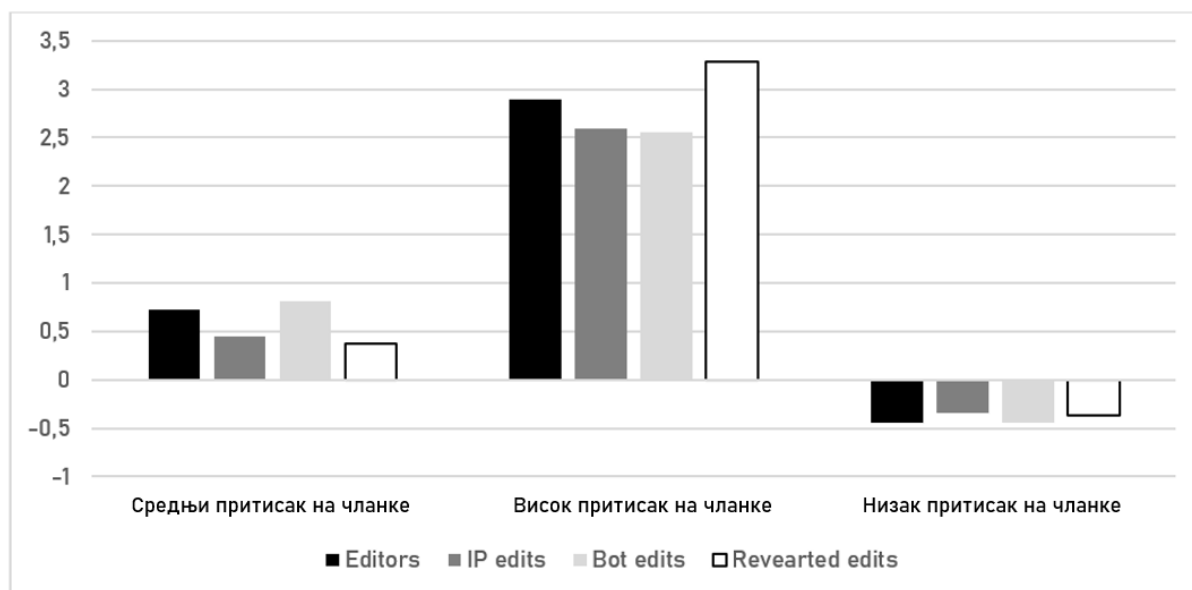
У табели 19. приказане су аритметичке средине и стандардне девијације за појединачне профиле, на различитим индикаторима измена текстова. На основу вредности аритметичких средина на приложеним индикаторима, добијени кластери се могу именовати на следећи начин: 1) средњи притисак на чланке, 2) висок притисак на чланке, и 3) низак притисак на чланке. Кластер средњег притиска на чланке чине 22 теме, чије су просечне вредности (од .37 до .81) на индикаторима промене нешто изнад просека на нивоу целог сета тема. Кластер ниског притиска чини 75 тема, које имају исподпросечне вредности (од -.34 до -.44) на индикаторима измена текста. Кластер високог притиска чини шест тема које имају вредности на индикаторима измена изнад 2 стандардне девијације од просека (од 2.56 до 3.29).

Табела 19: Кластери добијени на основу двостепеног кластеризовања

	Editors		IP edits		Bot edits		Reverted edits	
	AS	SD	AS	SD	AS	SD	AS	SD
Средњи притисак на чланке	.72	.56	.45	.55	.81	.69	.37	.63
Висок притисак на чланке	2.89	1.71	2.59	2.83	2.56	1.98	3.29	1.61
Низак притисак на чланке	-.44	.22	-.34	.17	-.44	.23	-.37	.17

Белешке: AS – аритметичка средина, SD – стандардна девијација

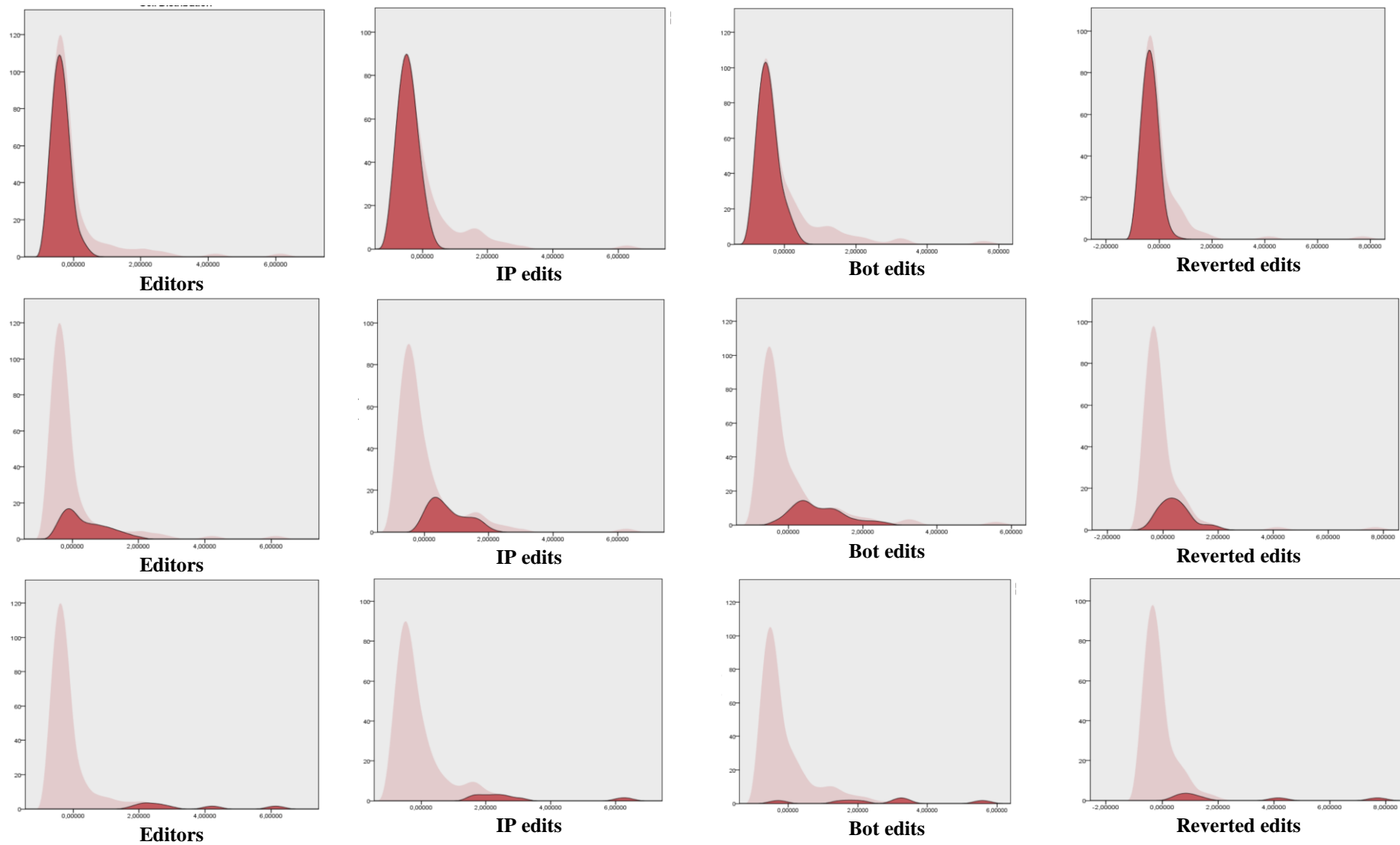
Графикон 11. Кластери тема на метаподацима из хрватске Википедије добијени применом двостепене кластер анализе

На основу двостепене кластеризације у оквиру кластера високог притиска на чланке, издвојено је шест тема: *Логор Јасеновац*, *Партизани*, *Независна Држава Хрватска*, *Усташе*, *Холокауст у НДХ* и *Четници*. У питању су исте теме препознате као теме са највишим притиском применом анализе латентних профила.

На графикону 12. приказане су дистрибуције кластера на сваком појединачном индикатору, за сваки профил у оквиру података добијених на текстовима из хрватске Википедије.

Графикон 12. Дистрибуције кластера: *Низак притисак на чланке* (горе), *Средњи притисак* (средина) и *Висок притисак* (доле)

9.5. Анализа метаподатака на српској Википедији: Други светски рат

Анализа латентних профила

У табели 20. приказани су индикатори фита приликом поређења 4 модела са различитим бројем кластера. Вредности прилагођеног Lo-Mendel-Rubin testa (aLMR = 122.67, $p > .05$) и теста вероватноће веродостојности самоузорковања (BLRT = 127.85, $p > .05$), које су незначајне када се пореде решења са три и четири профила, указују на то да је потребно прихватити парсимонијније решење. Решење са три профила се статистички значајно разликује од решења са два профила (aLMR = 148, 74, $p < .01$; BLRT = 155.01, $p < .01$), има ниже информационе критеријуме и високу вредност ентропије (.99). Индикатори фита указују на то да је метаподацима добијеним на текстовима из српске Википедије, најбоље одговара решење са три профила.

Табела 20: Индикатори фита за одређивање броја профила

	AIC	BIC	saBIC	aLMR	BLRT	Entropy
1 профил	1317.41	1339.37	1314.08	-	-	1.00
2 профила	901.81	937.49	896.39	408.39**	425.61**	1.00
3 профила	756.79	806.20	749.31	148.74**	155.01**	.99
4 профила	654.62	717.76	645.06	122.67	127.85	.96

Белешке: AIC = Akaike Information Criterion; BIC = Bayesian Information Criterion; saBIC = Sample-Adjusted BIC; aLMR = Adjusted Lo-Mendel-Rubin Test (aLMR); BLR = Bootstrap Likelihood Ratio Test.

** $p < .01$, * $p < .05$

У табели 21. приказане су просечне вредности и стандардне грешке за решење са три профила. Просечне вредности и стандардне грешке су приказане на индикаторима измене текста, који су коришћени за дефинисање кластера. Највећи кластер обухвата 97 тема и на основу вредности на индикаторима измене текста може се означити као кластер ниског притиска на чланке. У питању је кластер на ком се региструју исподпросечне вредности на свим индикаторима измене текста. Профил који се може означити као средњи притисак на чланке, обухвата 17 тема. У питању је профил на ком су вредности на свим индикаторима измена близу просеку, са изузетком индикатора бот измена, на ком су вредности једну стандардну девијацију изнад просека. Профил високог притиска на теме обухвата седам тема, које имају просечне вредности на

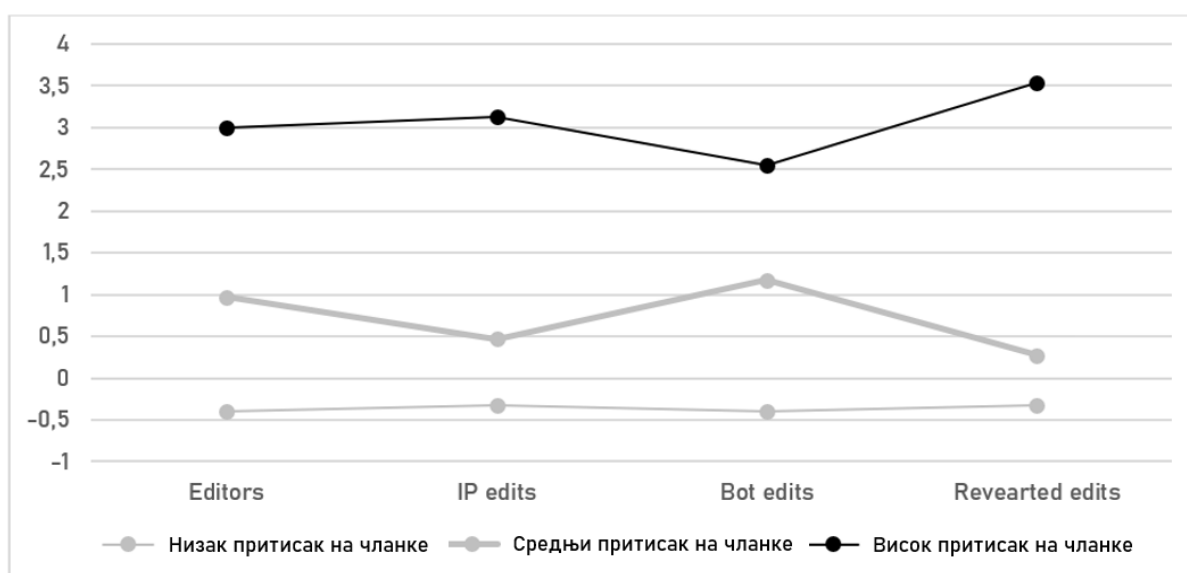
индикаторима измена за 2, односно 3 стандардне девијације (од 2.54 до 3.54) веће од просека узорачког сета података.

Табела 21: Латентни профили: дескриптивна статистика и број тема

	Editors (S.E)	IP edits (S.E)	Bot edits (S.E)	Reverted edits (S.E)	<i>N</i>
Низак притисак	-.40 (.06)	-.32 (.04)	-.40 (.06)	-.32 (.03)	91
Средњи притисак	.97 (.28)	.47 (.17)	1.17 (.39)	.27 (.12)	17
Висок притисак	2.99 (.26)	3.12 (.66)	2.54 (.46)	3.54 (.46)	7

Белешке: S.E – стандардна грешка

Графикон 13. Анализа латентних профила на метаподацима из српске Википедије: просечне вредности на кластерима

У табели 22. приказане су теме које су припадале профили високог притиска на чланке. У питању су следеће теме: *Други светски рат у Југославији*, *Југословенска војска у отаџбини*, *Логор Јасеновац*, *Усташе*, *Независна Држава Хрватска* и *Четници*. Ове теме имају у просеку 144.28 уредника (од 146 до 182), 106.42 IP иземна (од 67 до 192), 143.28 бот измена (од 120 до 272) и 46.42 враћених измена (од 28 до 85).

Табела 22: Чланци који припадају профилу високог притиска

	Editors	IP edits	Bot edits	Reverted edits
<i>Други светски рат у Југославији</i>	146	178	125	44
<i>Југословенска војска у отаџбини</i>	162	123	150	28
<i>Логор Јасеновац</i>	170	67	164	85
<i>Усташе</i>	174	192	272	62
<i>Независна Држава Хрватска</i>	176	84	172	51
<i>Четници</i>	182	101	120	55

Двостепена кластер анализа

У табели 23. приказани су резултати аутокластеризовања на основу вредности следећих индикатора: ВИС, Промена ВИС и Количник мере удаљености. Вредност ВИС коефицијента се смањује када се пореде решења са једним и два, односно два или три кластера, док се у случају поређења осталих суседних решења вредности ВИС коефицијента повећавају. Количник мере удаљености је највећи у случају решења са три кластера, те се сматра да ово решење најбоље одговара подацима.

Табела 23: Аутокластеризовање

Br.	ВИС	Промена ВИС	Количник мере удаљености
1	354.81		
2	211.08	-143.72	2.91
3	186.65	-24.43	5.18
4	212.58	25.92	1.15
5	240.08	27.51	1.17
6	269.13	29.05	1.55
7	301.34	32.21	1.19
8	334.50	33.16	1.26
9	368.66	34.16	1.33
10	403.78	35.18	1.01

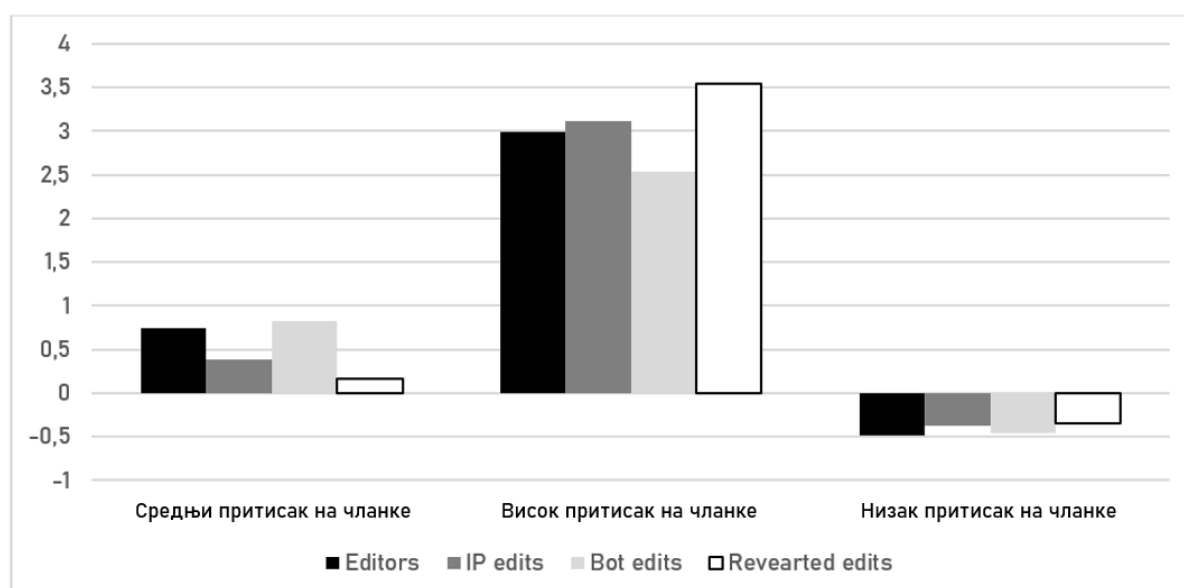
Три регистрована кластера према садржају одговарају профилима регистрованим применом анализе латентних профила на истим подацима. Кластер ниског притиска на чланке обухвата 83 теме, са изнадпросечним вредностима на свим индикаторима измене текста (од -.35 до -.48). Кластер средњег притиска на чланке обухвата 25 тема, и остварује просечне вредности на свим индикаторима измене текстова (од .17 до .82). Кластер високог притиска на чланке обухвата 7 тема, које остварују високо вредности, преко две стандардне девијације веће од просека (од 2.53 до 3.54) (графикон 14). У даљем тексту ће бити речи само о темама које припадају кластеру високог притиска.

Табела 24: Кластери добијени на основу двостепеног кластеризовања

	Editors		IP edits		Bot edits		Reverted edits	
	AS	SD	AS	SD	AS	SD	AS	SD
Средњи притисак на чланке	.74	.56	.38	.42	.82	.78	.17	.36
Висок притисак на чланке	2.99	.74	3.12	1.88	2.53	1.30	3.54	1.31
Низак притисак на чланке	-.48	.30	-.38	.24	-.46	.33	-.35	.16

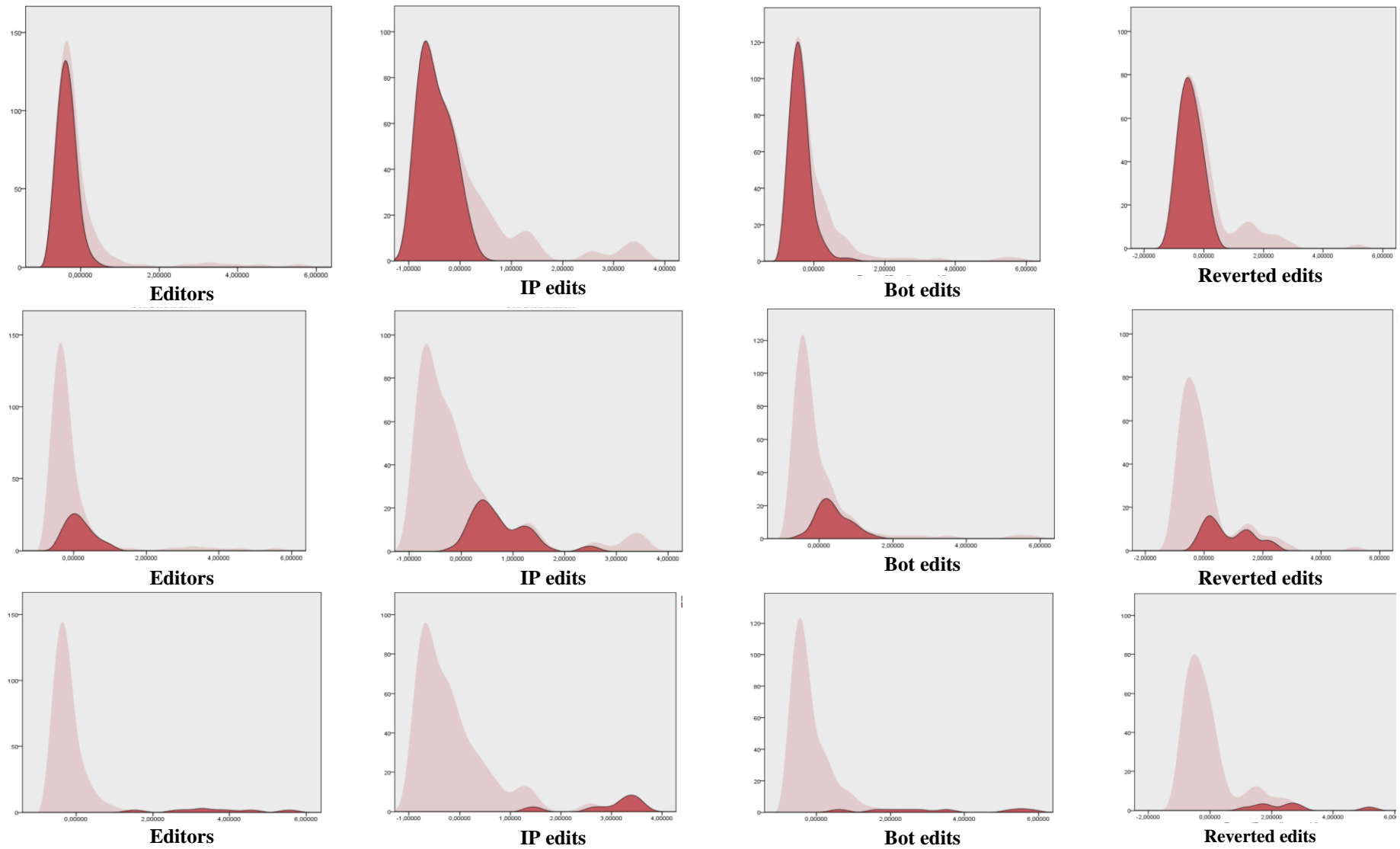
Белешке: AS – аритметичка средина, SD – стандардна девијација

Графикон 14. Кластери тема на метаподацима из српске Википедије добијени применом двостепене кластер анализе

Кластеру високог притиска на чланке, припадају следеће теме: *Други светски рат у Југославији, Логор у Јасеновцу, Независна Држава Хрватска, Усташе, Четници, Југословенска војска у отаџбини и НОБ*. Када се пореде чланци са високим притиском добијеним на основу два различита приступа кластеризовања, региструје се да се тема НОБ јавља само у случају двостепене кластер анализе, али не и када се спроводи анализа латентних профила.

Графикон 15. Дистрибуције кластера: *Низак притисак на чланке (горе), Средњи притисак (средина) и Висок притисак (доле)*

9.6. Закључна анализа метаподатака на три Википедије: Други светски рат

Применом двоетапне крос-валидационе процедуре, односно применом два поступка кластеризовања регистровано је укупно десет тема на три различите Википедије, које се одлику високим степеном уређивачког притиска, дефинисаног преко индикатора измене текста. Девет од десет тема је регистровано и преко анализе латентних профила и преко двостепеног кластеризовања. Изузетак је тема НОБ, која је у српској Википедији регистрована само применом двостепене кластер анализе. Три теме се појављују као контроверзне на све три Википедије и применом обе методе кластеризовања: Независна Држава Хрватска, Усташе и Четници. Тема Логор Јасеновац се региструје као тема која је трпела висок притисак на хрватској и српској Википедији. Остале теме се региструју као теме са високим притиском, али на само једној од три Википедије: *Ханџар Дивизија* на бошњачкој Википедији, *Партизани* и *Холокауст у НДХ* на хрватској Википедији, те *Други светски рат у Југославији*, односно *Југословенска војска у отаџбини* на српској Википедији.

Табела 25: Теме на које је вршен висок притисак

	<i>Бошњачка Википедија</i>		<i>Хрватска Википедија</i>		<i>Српска Википедија</i>	
	АЛП	ДКА	АЛП	ДКА	АЛП	ДКА
<i>Независна Држава Хрватска</i>	+	+	+	+	+	+
<i>Усташе</i>	+	+	+	+	+	+
<i>Четници</i>	+	+	+	+	+	+
<i>Логор Јасеновац</i>			+	+	+	+
<i>Ханџар дивизија</i>	+	+				
<i>Холокауст у НДХ</i>			+	+		
<i>Партизани</i>			+	+		
<i>Други светски рат у Југославији</i>					+	+
<i>Југословенска војска у отаџбини</i>					+	+
<i>НОБ</i>						+

Белешка: АЛП – анализа латентних профила, ДКА – двостепена кластер анализа

9.7. Анализа метаподатака на бошњачкој Википедији: распад Југославије

Анализа латентних профила

У табели 26. приказани су индикатори фита након спроведене анализе латентних профила на сету метаподатака на бошњачкој Википедији, на текстовима о распаду Југославије. Тестирана су четири модела, која су међусобно поређена на основу три информациона критеријума (AIC, BIC, ssaBIC), као и на основу прилагођеног Lo-Mendel-Rubin testa (aLMR) и теста вероватноће веродостојности самоузорковања (BLRT). У случају поређења решења са три и четири профила, статистички незначајан прилагођени Lo-Mendel-Rubin test (aLMR = 80.97, $p > .05$) и тест вероватноће веродостојности самоузорковања (BLRT = 84.57, $p > .05$), указују на то да је потребно прихватити парсимоничније решење са три профила. Решење са три профила има ниже информационе критеријуме (AIC, BIC i ssaBIC) од решења са два профила, а значајни су и aLMR (aLMR = 156.63, $p < .01$) и BLR тест (BLRT = 163.59, $p < .01$). Вредност ентропије за решење са три профила је висока (.99), што указује на то да је ниска грешка класификације.

Табела 26: Индикатори фита за одређивање броја профила

	AIC	BIC	saBIC	aLMR	BLRT	Entropy
1 профил	1033.61	1053.61	1028.36	-	-	1.00
2 профила	685.45	717.95	676.92	342.92**	358.16**	.99
3 профила	531.86	576.86	520.05	156.63**	163.59**	.99
4 профила	457.29	514.78	442.19	80.97	84.57	.95

Белешке: AIC = Akaike Information Criterion; BIC = Bayesian Information Criterion; saBIC = Sample-Adjusted BIC; aLMR = Adjusted Lo-Mendel-Rubin Test (aLMR); BLR = Bootstrap Likelihood Ratio Test.

** $p < .01$, * $p < .05$

У табели 27. приказани су латентни профили добијени у оквиру решења са три кластера. Највећи профил обухвата 76 тема, на којима је регистрован низак притисак, у смислу спроведених измена. Овај профил има исподпросечне вредности на свим индикаторима измена текста. Следећи по величини је профил средњег притиска на чланке који садржи 11 тема. Притисак на ове теме је изнадпросечан и креће се око једне стандардне девијације изнад просека (од 1.51 до 1.60). Најмањи профил садржи свега

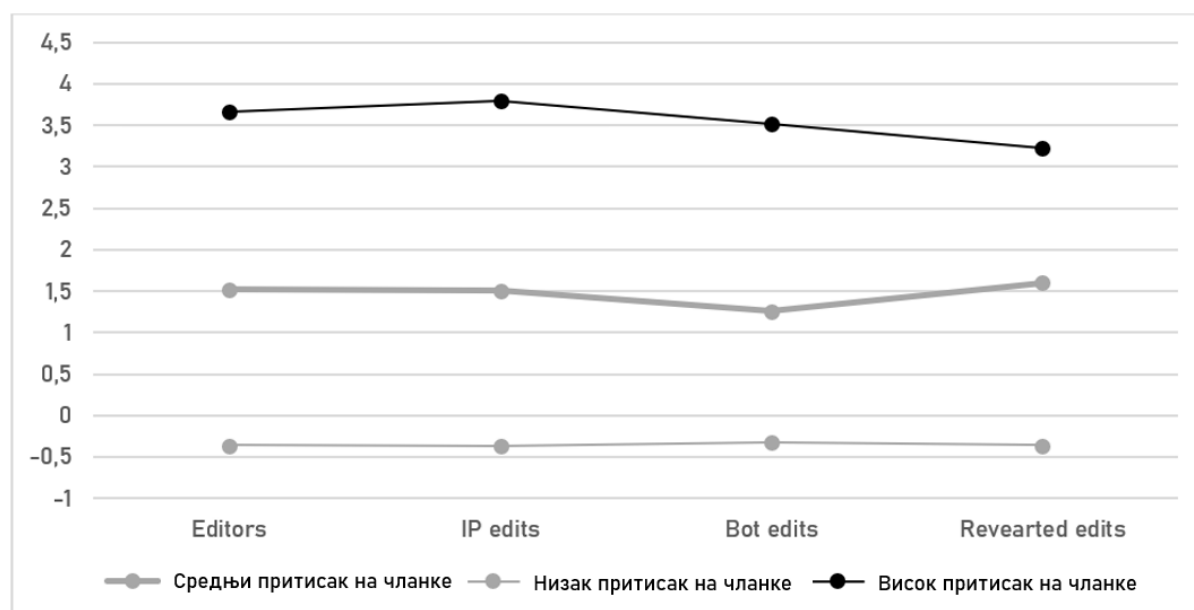
три теме, и на основу просечних скорова на индикаторима измена може се дефинисати као профил са високим притиском на чланке. У питању је профил на коме се на свим индикаторима измена аритметичке средине крећу изнад три стандардне девијације од просека (од 3.23 до 3.80) (Графикон 16).

Табела 27: Латентни профили: дескриптивна статистика и број тема.

	Editors (S.E)	IP edits (S.E)	Bot edits (S.E)	Reverted edits (S.E)	N
Средњи притисак	1.52 (.11)	1.51 (.16)	1.26 (.26)	1.60 (.28)	11
Низак притисак	-.36 (.04)	-.37 (.03)	-.32 (.06)	-.36 (.04)	76
Висок притисак	3.66 (.22)	3.80 (.41)	3.52 (.35)	3.23 (.51)	3

Белешке: S.E – стандардна грешка

Графикон 16. Анализа латентних профила на метаподацима из бошњачке Википедије: просечне вредности на кластерима.

У оквиру профила високог притиска на чланке издвојене су следеће теме: *Рат у Босни и Херцеговини*, *Масакр у Сребреници* и *Хрватска република Херцег-Босна*. У питању су теме које је у просеку мењало 123.33 уредника (од 113 до 137), а регистровано је и 59.33 IP измена (од 47 до 70), 91.33 бот измена (од 77 до 107) и 29 враћених измена (од 22 до 38). Вредности на појединачним индикаторима измене су приказани у табели 28.

Табела 28: Чланци који припадају профилу високог притиска

	Editors	IP edits	Bot edits	Reverted edits
<i>Рат у БиХ</i>	137	61	107	22
<i>Масакр у Сребреници</i>	120	47	90	27
<i>Хрватска Република Херцег-Босна</i>	113	70	77	38

Двостепена кластер анализа

У табели 29. приказани су индикатори који служе за доношење одлуке о броју кластера који најбоље описују податке. На основу промене Бејзијанског информационог критеријума, уочава се да његова вредност пада када се пореде решења са једним и два кластера, док у случају поређења осталих суседних решења, вредност ВИС-а расте. Такође, количник мере удаљености је највећи у случају решења са два кластера, што доприноси одлуци о прихватању тог решења. Након аутокластеризовања, алгоритам је представио центроиде кластера на решењу са два кластера.

Табела 29: Аутокластеризовање

Бр.	ВИС	Промена ВИС	Количник мере удаљености
1	283.53		
2	229.92	-53.61	4.71
3	168.59	-61.32	1.48
4	199.61	31.01	1.16
5	227.96	28.35	1.11
6	260.91	32.95	1.83
7	292.54	31.63	1.07
8	318.51	25.97	1.18
9	353.13	34.81	1.76
10	388.12	34.85	1.09

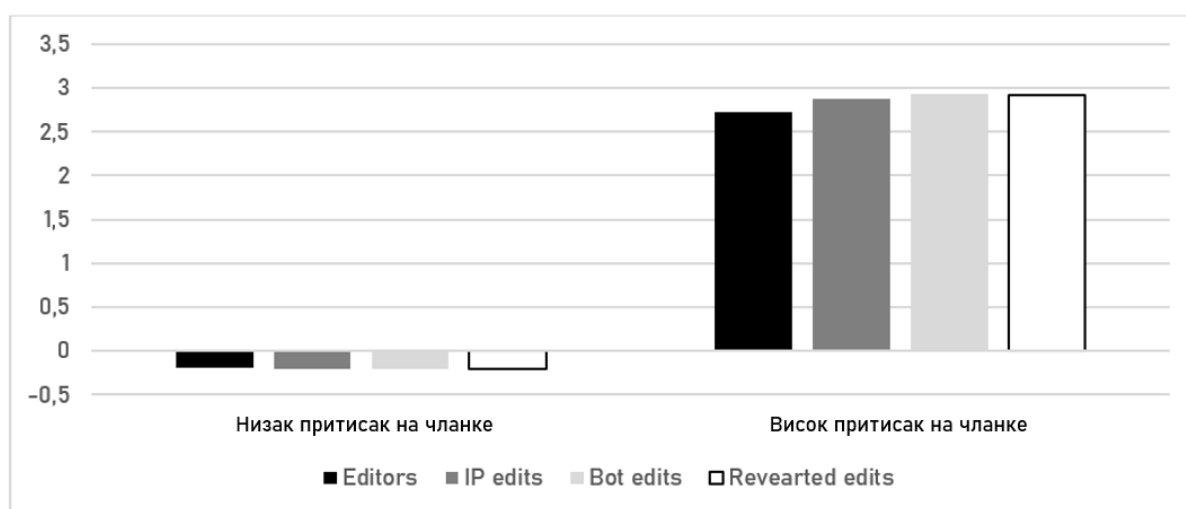
Увидом у табелу 30. могу се на основу индикатора измене текстова дефинисати добијени кластери. Први кластер, који чини шест тема, може се на основу скорова на индикаторима измена текстова окарактерисати као високи притисак на чланке. У питању је кластер чије вредности центроида указује на то да су вредности на индикаторима измена текстова преко две стандардне девијације већи од просека (од 2.72 до 2.93). Други кластер чине текстови, који имају вредност центроида са негативним предзнаком, што значи да су у питању исподпросечне вредности (од -.19 до -.21). Овај кластер може бити окарактерисан као кластер са ниским притиском на чланке и садржи 84 теме (видети Графикон 17).

Табела 30: Кластери добијени на основу двостепеног кластеризовања

	Editors		IP edits		Bot edits		Reverted edits	
	AS	SD	AS	SD	AS	SD	AS	SD
Висок притисак на чланке	2.72	1.07	2.88	1.17	2.93	.93	2.92	1.09
Низак притисак на чланке	-.19	.65	-.21	.58	-.21	.59	-.21	.58

Белешке: AS – аритметичка средина, SD – стандардна девијација

Графикон 17. Кластери тема на метаподацима из бошњачке Википедије добијени применом двостепене кластер анализе.

Осим тема које су издвојене анализом латентних профила (*Рат у Босни и Херцеговини*, *Масакр у Сребреници* и *Хрватска република Херцег-Босна*), двостепеном кластер анализом се издвајају још три теме: *Хрватске одбрамбене снаге*, *Рат у Хрватској* и *Република Српска Крајина*.

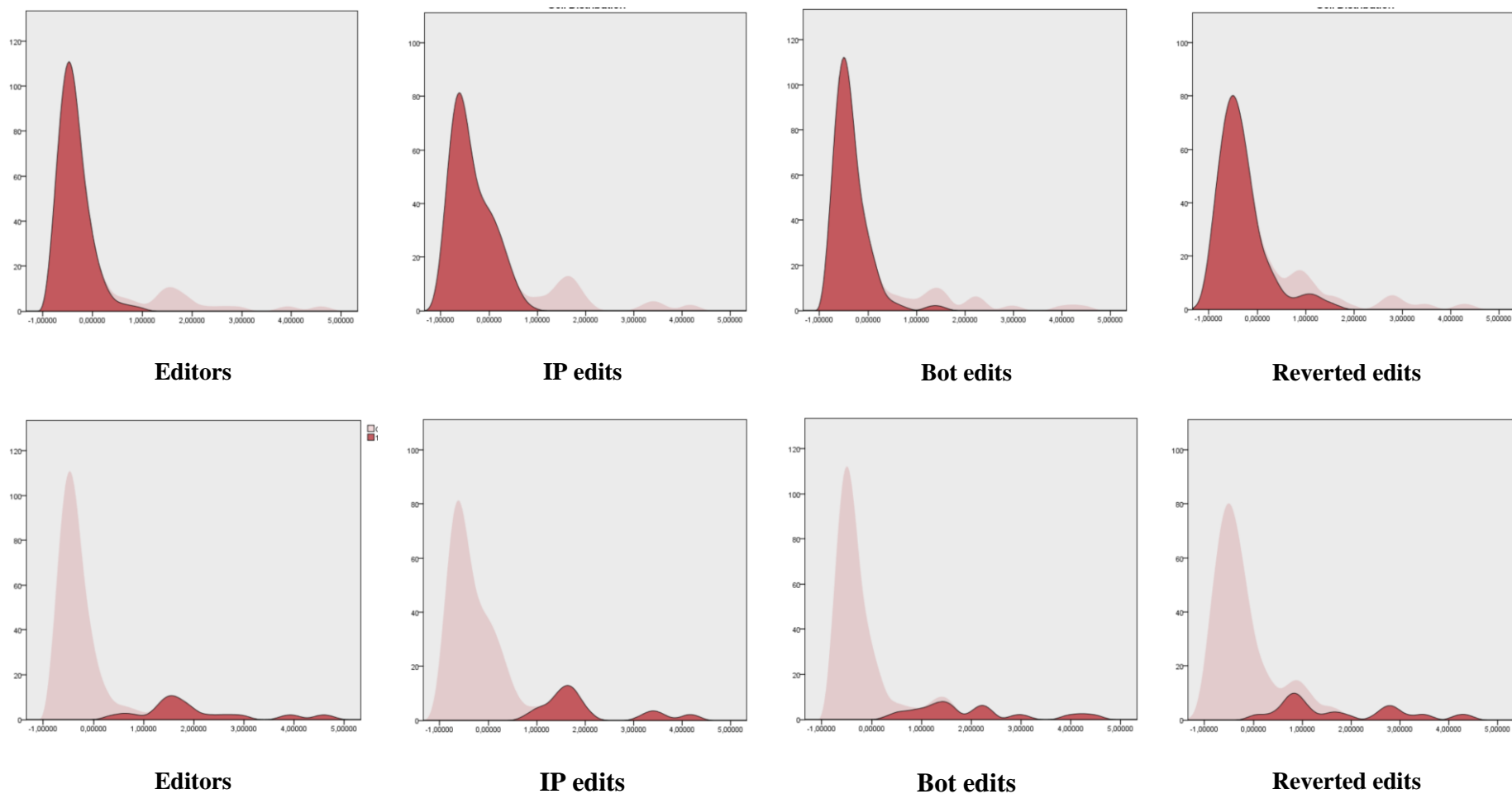
Будући да су у табели 28. приказани само индикатори измена на три теме које су анализом латентних профила процењене као оне са највећим притиском, овде ће бити додата табела само за три теме које нису анализиране након анализе латентних профила. Из табеле 31. се види да су у питању текстови са мањим притиском од оног код тема издвојених анализом латентних профила.

Табела 31: Чланци који су додатно препознати као контроверзни двостепеном кластер анализом

	Editors	IP edits	Bot edits	Reverted edits
<i>Рат у Хрватској</i>	74	41	73	17
<i>Хрватске одбрамбене снаге</i>	66	28	50	35
<i>Република Српска Крајина</i>	79	35	79	21

На графикону 18. приказане су дистрибуције кластера на сваком појединачном индикатору, за сваки профил у оквиру података добијених на текстовима бошњачке Википедије.

Графикон 18. Дистрибуције кластера на појединачним индикаторима: *Низак притисак на чланке* (горе) и *Висок притисак на чланке* (доле)

9.8. Анализа метаподатака на хрватској Википедији: распад Југославије

Анализа латентних профила

У табели 32. приказани су индикатори фита, након спроведених анализа латентног профила на решењима од једног до четири профила. На основу вредности прилагођеног Lo-Mendel-Rubin теста и теста вероватноће веродостојности самоузорковања, може се уочити да ови статистици нису статистички значајни када се пореде решења са три и четири профила ($aLMR = 101.67$, $p > .05$; $BLRT = 105.77$, $p > .05$), али да се статистичка значајност на оба статистика региструје када се пореде решења са два и три профила ($aLMR = 267.15$, $p < .01$; $BLRT = 277.93$, $p < .01$). Осим наведених критеријума, вредности информационих критеријум (AIC, BIC и ssaBIC) нижи су за решење са три него за решење са два профила. Индикатори фита јасно указују да је податке најбоље представити решењем са три профила, што је додатно поткрепљено високом вредношћу ентропије (.99), која указује на веома ниску грешку класификовања.

Табела 32: Индикатори фита за одређивање броја профила

	AIC	BIC	saBIC	aLMR	BLRT	Entropy
1 профил	1623.90	1647.55	1622.23	-	-	1.00
2 профила	1102.25	1140.67	1099.54	511.03**	531.65**	.99
3 профила	834.32	887.53	830.57	267.15**	277.93**	.99
4 профила	738.55	806.53	733.76	101.67	105.77	.95

Белешке: AIC = Akaike Information Criterion; BIC = Bayesian Information Criterion; saBIC = Sample-Adjusted BIC; aLMR = Adjusted Lo-Mendel-Rubin Test (aLMR); BLR = Bootstrap Likelihood Ratio Test.

** $p < .01$, * $p < .05$

У табели 33. описани су добијени профили, преко индикатора измене који су коришћени у анализи латентних профила. Највећи кластер, који садржи чак 119 тема, на основу вредности на индикаторима измене текста, може се окарактерисати као профил са ниским притисцима на чланке. Центроиди на индикаторима измена текста су исподпросечни у поређењу са целим корпусом текстова (од -.33 до -.36). Други профил се састоји од 16 тема које се могу окарактерисати као теме са средњим до благим притиском. Реч је о темама које су чешће мењане од просека (од .86 до 1.31), али у много мањој мери него текстови који припадају профили високог притиска на чланке. У

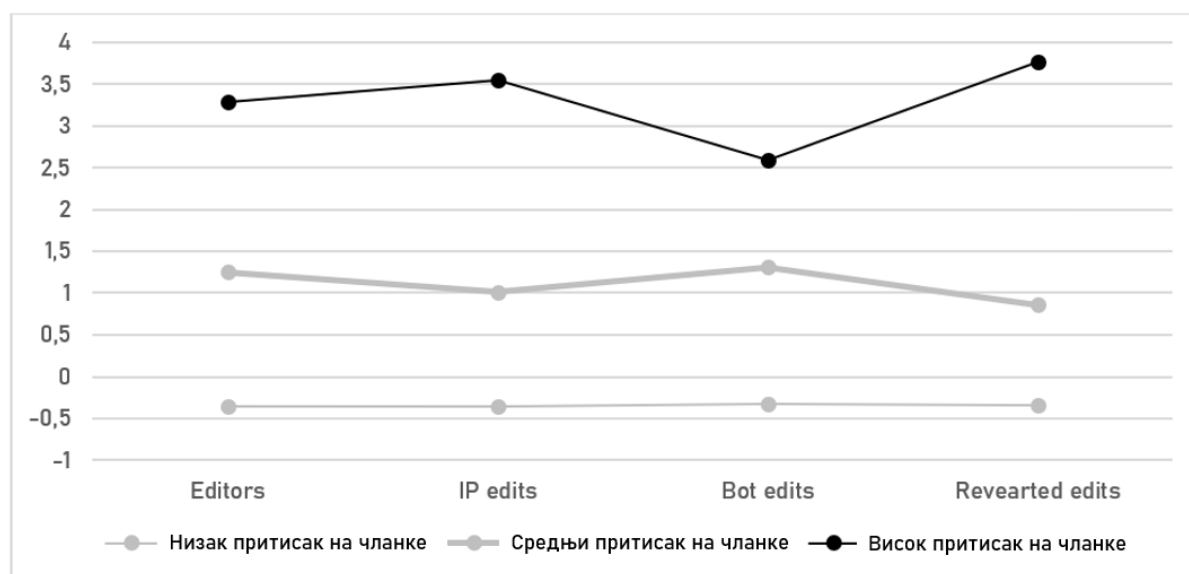
профил високог притиска на чланке потпада седам тема, чије вредности центроида на индикаторима измена говоре у прилог томе да су ове теме веома контроверзне (од 2.59 до 3.78) (видети Графикон 19).

Табела 33: Латентни профили: дескриптивна статистика и број тема

	Editors (S.E)	IP edits (S.E)	Bot edits (S.E)	Reverted edits (S.E)	N
Низак притисак	-.36 (.03)	-.35 (.03)	-.33 (.05)	-.34 (.02)	119
Средњи притисак	1.26 (.16)	1.01 (.15)	1.31 (.29)	.86 (.18)	16
Висок притисак	3.29 (.29)	3.55 (.41)	2.59 (.37)	3.78 (.29)	7

Белешке: S.E – стандардна грешке

Графикон 19. Анализа латентних профила на метаподацима из хрватске Википедије: просечне вредности на кластерима

На основу анализе латентних профила издвојено је седам тема које су припале профилу високог притиска на чланке. У табели 34. издвојене су теме са високим притиском, као и вредности на појединачним индикаторима измене чланка. У питању су следеће теме: *Операција Олуја*, *Рат у Хрватској*, *Хрватска република Херцег-Босна*, *Рат у Босни и Херцеговини*, *Хрватске одбрамбене снаге*, *Битка за Вуковар*, *Муслиманско-хрватски сукоб*. У питању су теме са високом просечном вредношћу на броју уредника која износи 182.14 (у распону од 121 до 239), као и са 125.42 IP измена

(од 91 до 195), 48 бот измена (од 32 до 69) и 68.86 враћених измена (од 52 до 93), у просеку.

Табела 34: Чланци који припадају профилу високог притиска

	Editors	IP edits	Bot edits	Reverted edits
<i>Операција Олуја</i>	239	195	35	71
<i>Рат у Хрватској</i>	203	108	44	56
<i>Хрватска Република Херцег-Босна</i>	198	128	68	93
<i>Рат у Босни и Херцеговини</i>	187	129	69	75
<i>Хрватске одбрамбене снаге</i>	173	133	32	70
<i>Битка за Вуковар</i>	154	94	37	52
<i>Муслиманско-хрватски сукоб</i>	121	91	51	65

Двостепена кластер анализа

У табели 35. приказани су индикатори фита који су добијени поређењем десет различитих решења у процесима прекластеризовања и кластеризовања. Вредности информационих коефицијената и промена у информационим коефицијентима указују на то да решење са два кластера боље описује податке него решење са једним кластером. У случају свих осталих поређења између два суседна решења, вредност ВИС коефицијента расте, што указује на то да решење са два профила најбоље одговара подацима. Тој одлуци додатно доприноси највећи количник мере удаљености, када се пореде решења са два кластера и једним кластером.

Табела 35: Аутокластеризовање

Бр.	ВІС	Промена ВІС	Количник мере удаљености
1	431.35		
2	241.67	-189.68	2.52
3	273.71	32.04	1.52
4	304.09	30.29	1.22
5	338.81	34.71	1.43
6	312.44	-26.36	1.40
7	340.83	28.39	1.06
8	376.47	35.64	1.37
9	414.32	37.85	1.11
10	452.77	38.45	1.01

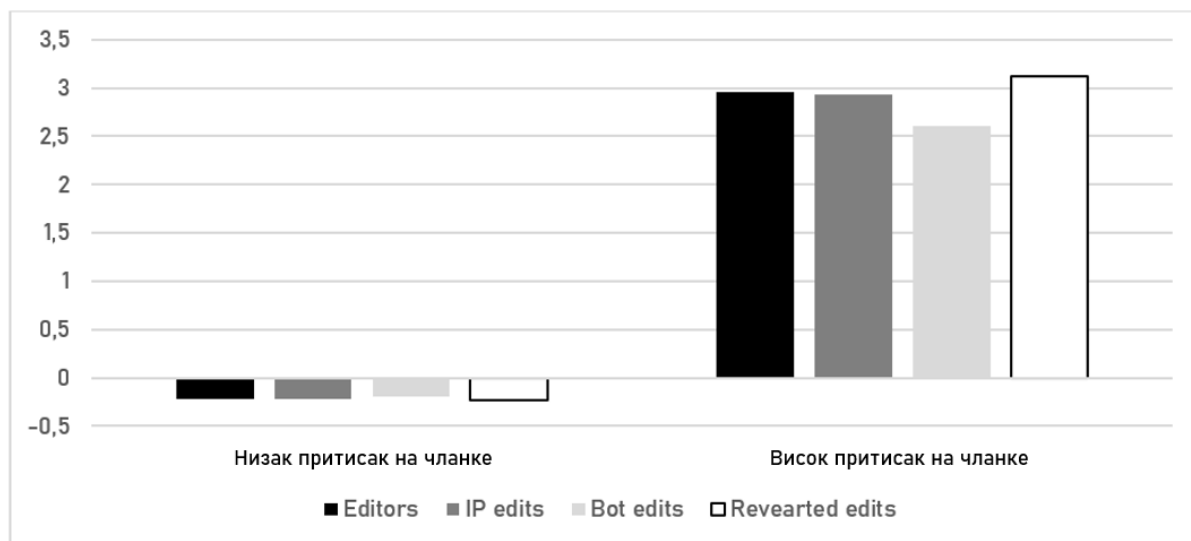
На основу табеле 36. и графикана 20. може се уочити да је реч о кластерима ниског притиска на чланке који има исподпросечне вредности на свим мерама измене текста (од -19 до -.23), односно високог притиска на чланке који на свим индикаторима измене текста има центроиде веће од 2, што указује на то да је реч о темама чији број измена је две стандардне девијације удаљен од просека. Кластер високог притиска на чланке садржи 11 тема, док у кластер ниског притиска на чланке спадају преостале теме, њих 131.

Табела 36: Кластери добијени на основу двостепеног кластеризовања

	Editors		IP edits		Bot edits		Reverted edits	
	AS	SD	AS	SD	AS	SD	AS	SD
Висок притисак на чланке	2.96	.87	2.93	1.38	2.60	.98	3.12	1.29
Низак притисак на чланке	-.22	.54	-.22	.48	-.19	.67	-.23	.41

Белешке: AS – аритметичка средина, SD – стандардна девијација

Графикон 20. Кластери тема на метаподацима из хрватске Википедије добијени применом двостепене кластер анализе.

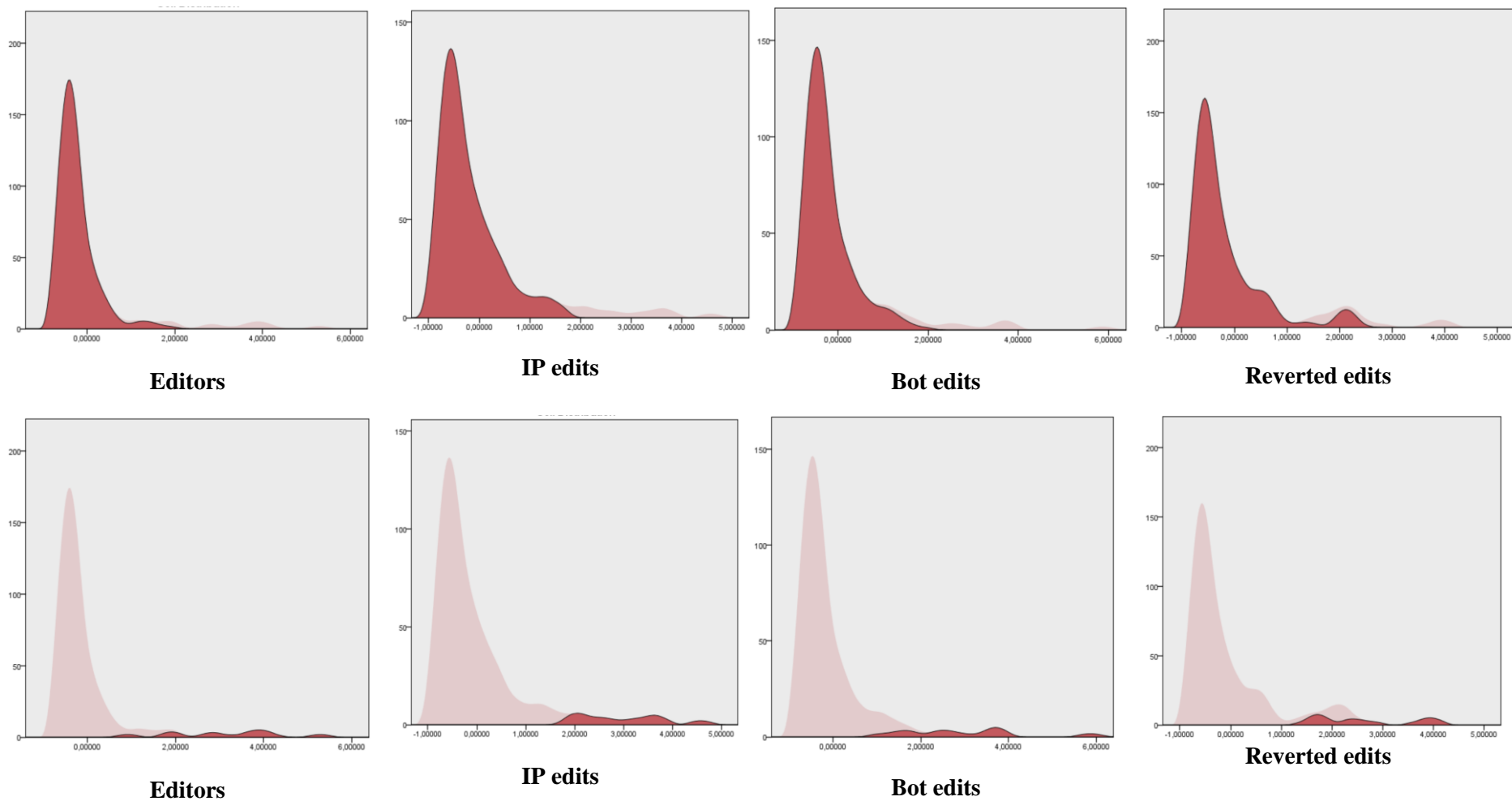
Применом двостепене кластер анализе на текстовима хрватске Википедије издвојено је десет тема које припадају кластеру високог притиска на чланке. Осим седам тема, које су претходно биле издвојене анализом латентних профила (*Операција Олуја*, *Рат у Хрватској*, *Хрватска република Херцег-Босна*, *Рат у Босни и Херцеговини*, *Хрватске одбрамбене снаге*, *Битка за Вуковар*, *Муслиманско-хрватски сукоб*), издвајају се још три теме: *Масакр у Сребреници*, *Република Српска Крајина* и *Хрватско вијеће одбране*. Вредности на индикаторима измена чланака приказани су у табели 37, само за оне чланке о којима није претходно дискутовано у оквиру анализе латентних профила.

Табела 37. Чланци који су додатно препознати као контроверзни двостепеном кластер анализом

	Editors	IP edits	Bot edits	Reverted edits
<i>Хрватско вијеће одбране</i>	128	71	36	40
<i>Масакр у Сребреници</i>	129	52	64	23
<i>Република Српска Крајина</i>	145	67	46	38

На графикону 21. приказане су дистрибуције кластера на сваком појединачном индикатору, за сваки профил у оквиру података добијених на текстовима хрватске Википедије.

Графикон 21. Дистрибуције кластера на појединачним индикаторима: *Низак притисак на чланке* (горе) и *Висок притисак на чланке* (доле)

9.9. Анализа метаподатака на српској Википедији: распад Југославије

Анализа латентних профила

У табели 38. приказани су индикатори фита приликом поређења четири модела са различитим бројем кластера. Вредности прилагођеног Lo-Mendel-Rubin теста (aLMR = 23.94, $p > .05$) и теста вероватноће веродостојности самоузорковања (BLRT = 24.4, $p > .05$), које су статистички незначајне када се пореде решења са три и четири профила, указују на то да је потребно прихватити парсимоничније решење. Решење са три профила се статистички значајно разликује од решења са два профила (aLMR = 194, 98, $p < .01$; BLRT = 202.94, $p < .01$), има ниже информационе критеријуме и високу вредност ентропије (.99). Индикатори фита указују на то да је метаподацима добијеним на текстовима српске Википедије најбоље одговара решење са три профила.

Табела 38: Индикатори фита за одређивање броја профила

	AIC	BIC	saBIC	aLMR	BLRT	Entropy
1 профил	1544.44	1567.68	1542.37	-	-	1.00
2 профила	984.07	1021.84	980.71	548.03**	570.37**	.99
3 профила	791.13	843.42	786.48	194.98*	202.94**	.98
4 профила	638.36	705.18	632.42	23.94	24.44	.95

Белешке: AIC = Akaike Information Criterion; BIC = Bayesian Information Criterion; saBIC = Sample-Adjusted BIC; aLMR = Adjusted Lo-Mendel-Rubin Test (aLMR); BLR = Bootstrap Likelihood Ratio Test.

** $p < .01$, * $p < .05$

У табели 39. приказани су латентни профили добијени у оквиру решења са три кластера. Највећи профил обухвата 104 теме, на којима је регистрован низак притисак, у смислу спроведених измена на текстовима. Овај профил има исподпросечне вредности на свим индикаторима измена текста, у распону од -.32 до -.43. Следећи по величини је профил средњег притиска на чланке који садржи 21 тему. Притисак на ове теме је благо изнадпросечан, али у оквиру прве стандардне девијације удаљености од просека, у распону од .38 до .73. Најмањи профил садржи десет тема, и на основу просечних скорова на индикаторима измена може се дефинисати као профил са високим притиском на чланке. У питању је профил на коме се на свим индикаторима измена аритметичке

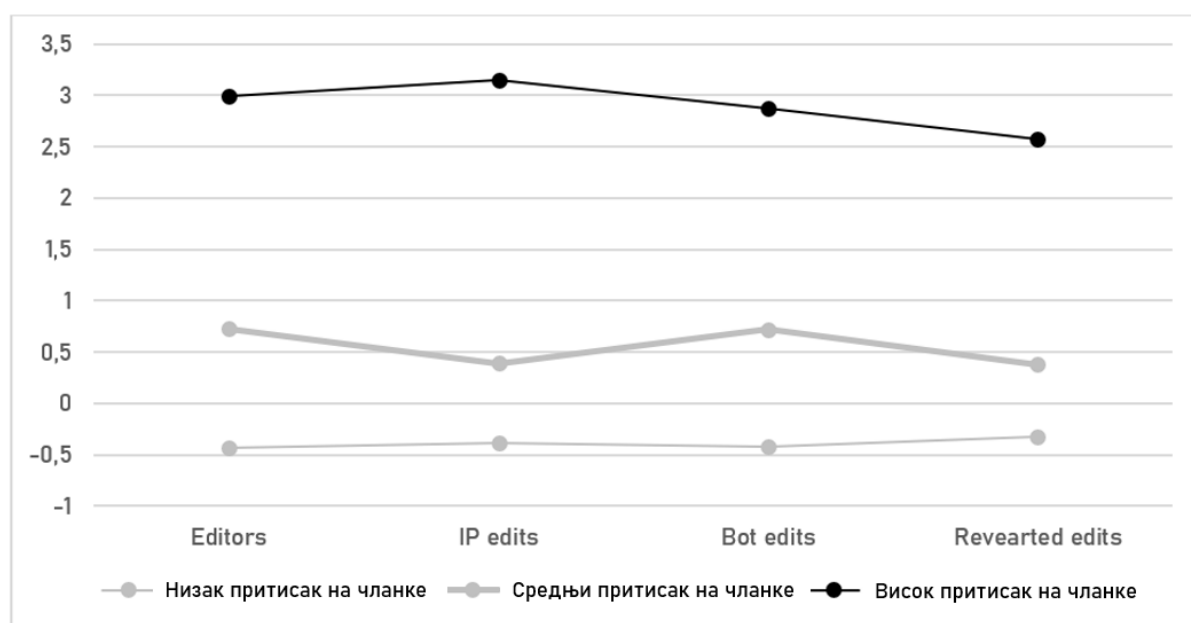
средине крећу изнад две стандардне девијације од просека, у распону од 2.58 до 3.15 (Графикон 22).

Табела 39: Латентни профили: дескриптивна статистика и број тема

	Editors (S.E)	IP edits (S.E)	Bot edits (S.E)	Reverted edits (S.E)	N
Низак притисак	-.43 (.03)	-.38 (.02)	-.42 (.04)	-.32 (.03)	104
Средњи притисак	.73 (.09)	.39 (.13)	.72 (.12)	.38 (.13)	21
Висок притисак	2.99 (.20)	3.15 (.28)	2.87 (.24)	2.58 (.61)	10

Белешке: S.E – стандардна грешка

Графикон 22. Анализа латентних профила на метаподацима из српске Википедије: просечне вредности на кластерима

На основу анализе латентних профила издвојено је десет тема које су припале профили високог притиска на чланке. У табели 40. издвојене су теме са високим притиском, као и вредности на појединачним индикаторима измене чланка. У питању су следеће теме: *Операција Олуја*, *Рат у Хрватској*, *НАТО бомбардовање СРЈ*, *Рат у Босни и Херцеговини*, *Масакр у Сребреници*, *Битка за Вуковар*, *Република Српска Крајина*, *Рат на Косову и Метохији*, *Распад Југославије*, *Војска Републике Српске*. У питању су теме са високом просечном вредношћу на броју уредника која износи 182.2 (у распону од 145

до 241), као и са 113.1 IP измена (од 54 до 152), 179.3 бот измена (од 147 до 227) и 86.86 враћених измена (од 27 до 168), у просеку.

Табела 40: Чланци који припадају профилу високог притиска

	Editors	IP edits	Bot edits	Reverted edits
<i>Масакр у Сребреници</i>	241	152	193	168
<i>НАТО бомбардовање СРЈ</i>	220	149	186	68
<i>Рат у Босни и Херцеговини</i>	205	125	205	76
<i>Република Српска Крајина</i>	185	94	227	53
<i>Операција Олуја</i>	182	97	147	58
<i>Рат на Косову и Метохији</i>	176	114	160	37
<i>Распад Југославије</i>	164	102	150	27
<i>Восјка Републике Српске</i>	153	123	220	32
<i>Рат у Хрватској</i>	151	54	198	49
<i>Битка за Вуковар</i>	145	121	107	40

Двостепена кластер анализа

У табели 41. приказани су индикатори који служе за доношење одлуке о кластерском решењу које најбоље описују податке. На основу промене Бејзијанског информационог критеријума уочава се да његова вредност пада када се пореде решења са једним и два кластера, односно решења са два и три кластера, док у случају поређења осталих суседних решења, вредност ВИС-а расте. Такође, количник мере удаљености је највећи у случају решења са три кластера, односно приликом поређења решења са три и два профила, што доприноси одлуци о прихватању решења са три кластера.

Табела 41: Аутокластеризовање

Бр.	BIC	Промена BIC	Однос мере удаљености
1	388.29		
2	342.43	-45.86	3.26
3	166.67	-175.75	4.92
4	176.64	9.96	1.36
5	186.61	9.97	1.36
6	199.99	13.39	1.00
7	158.59	-41.4	1.26
8	171.77	13.18	1.06
9	185.52	13.75	.97
10	196.96	11.44	1.17

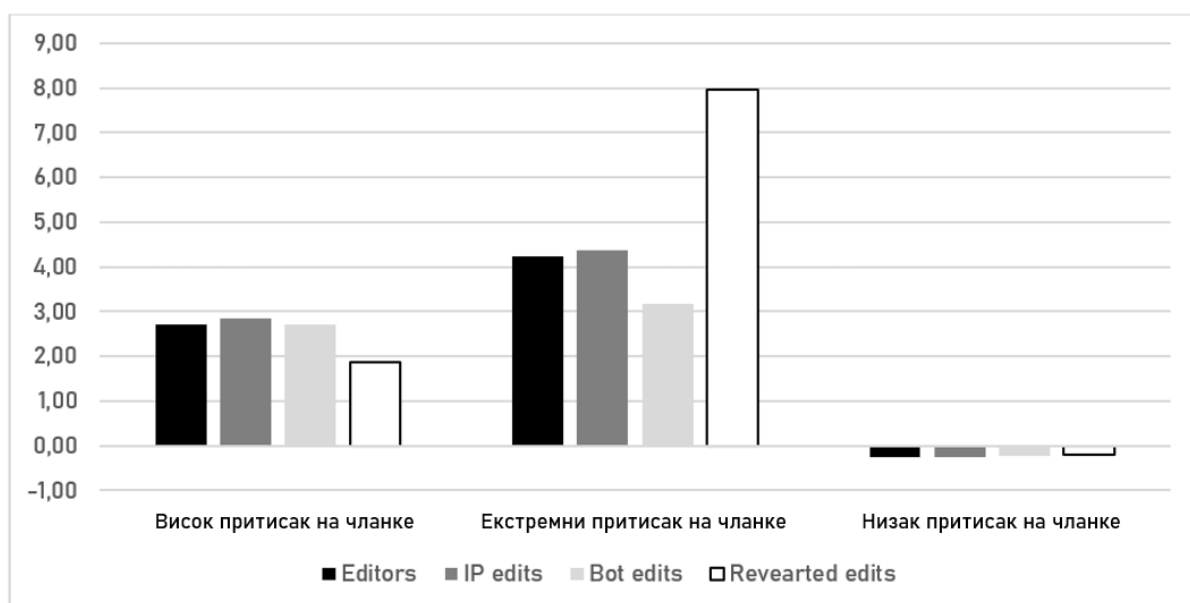
У табели 42. (Графикон 23) приказане су аритметичке средине и стандардне девијације за појединачне кластере, на различитим индикаторима измене текстова. На основу вредности аритметичких средина на приложеним индикаторима, добијени кластери се могу именовати на следећи начин: 1) екстремни притисак на чланке, 2) висок притисак на чланке, и 3) низак притисак на чланке. Кластер екстремног притиска на чланке чини само једна тема, која има екстремне вредности на свим индикаторима измене чланака (од 3.16 до 7.98). У питању је тема Масакр у Сребреници. Кластер ниског притиска чине 124 теме, које имају исподпросечне вредности (од -.21 до -.26) на индикаторима измене текста. Кластер високог притиска чини 10 тема које имају вредности на индикаторима измене изнад 2 стандардне девијације од просека (од 1.87 до 2.84).

Табела 42: Кластери добијени на основу двостепеног кластеризовања.

	Editors		IP edits		Bot edits		Reverted edits	
	AS	SD	AS	SD	AS	SD	AS	SD
Висок притисак на чланке	2.72	.64	2.84	.97	2.70	.90	1.87	.86
Екстремни притисак на чланке	4.24	-	4.38	-	3.16	-	7.96	-
Низак притисак на чланке	-.25	.49	-.26	.37	-.24	.54	-.21	.43

Белешке: AS – аритметичка средина, SD – стандардна девијација

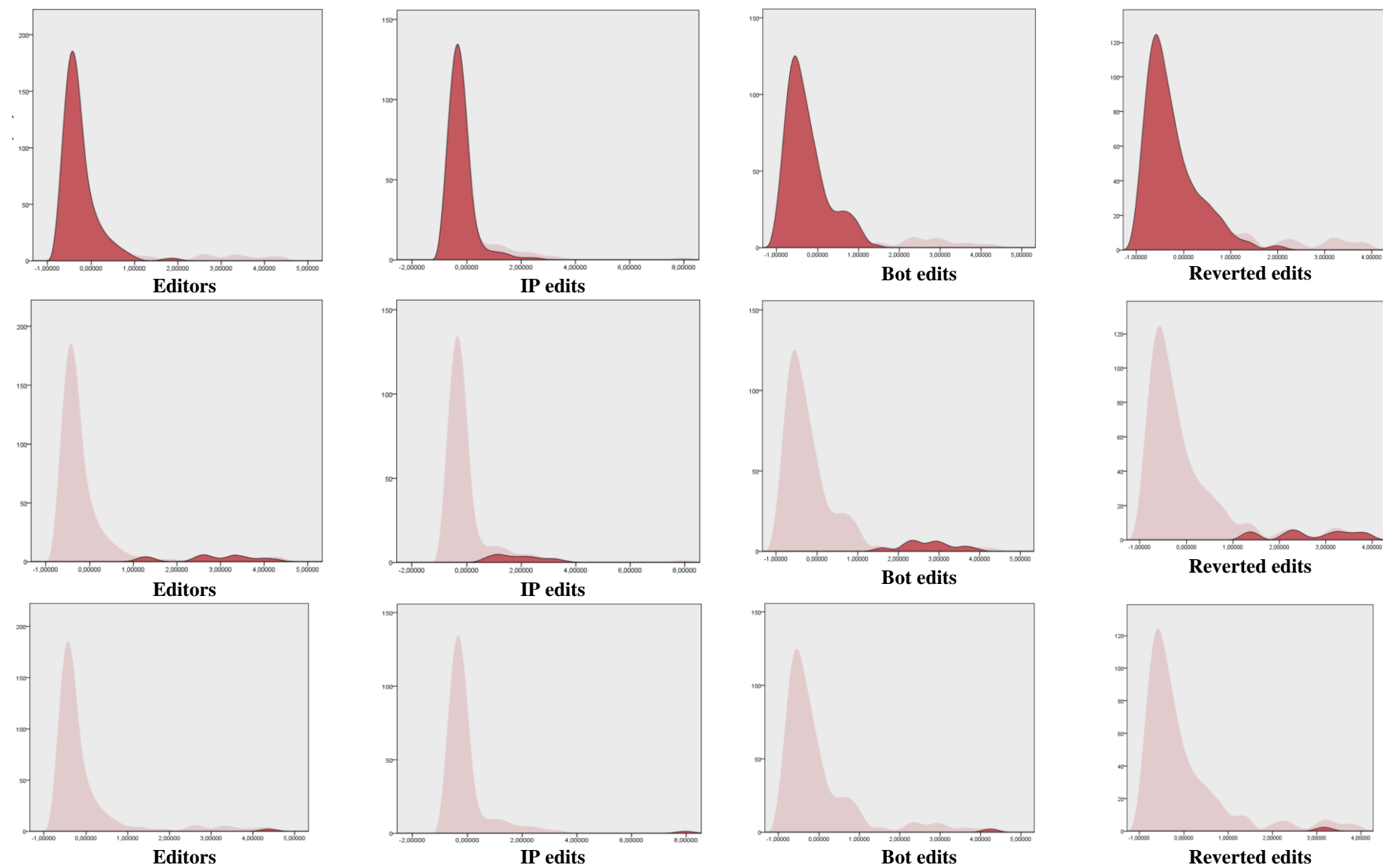
Графикон 23. Кластери тема на метаподацима из српске Википедије добијени применом двостепене кластер анализе.

Приликом спровођења двостепене кластер анализе, тема *Масакр у Сребреници* препозната је као тема са екстремним притиском на чланак у оквиру српске Википедије. Осим ове теме, издваја се још десет тема које припадају кластеру високог притиска на чланке. У питању су теме које су добијене и анализом латентних профила, са изузетком теме *Сукоб у Боровом селу*, која се није претходно појавила као контроверзна применом анализе латентних профила. У питању је тема која има нешто ниже вредности на индикаторима измена, у поређењу са темама издвојеним анализом латентних профила. На овој теми је измене је уносио 71 уредник, а регистровано је и 25 IP измена, 86 бот измена и 15 враћених измена.

На графикону 24. приказане су дистрибуције кластера на сваком појединачном индикатору, за сваки профил у оквиру података добијених на текстовима српске Википедије.

Графикон 24. Дистрибуције кластера: *Низак притисак на чланке (горе), Висок притисак на чланке (средина) и Екстремни притисак на чланке (доле)*

9.10. Закључна анализа метаподатака на три Википедије: Распад Југославије

На основу два поступка кластеризовања сета података, региструје се 15 тема које су препознате као теме са високим притиском. *Рат у Босни и Херцеговини* је једина тема која се региструје као контроверзна на све три Википедије, применом две врсте метода кластеризовања. *Масакр у Сребреници* се региструје као контроверзна тема на све три Википедије применом двостепене кластер анализе, док се анализом латентних профила ова тема није издвајала као контроверзна на хрватској Википедији. Осим тога, као контроверзне теме на све три Википедије применом двостепене кластер анализе издваја се и тема *Рат у Хрватској*, која се није издвајала на бошњачкој Википедији применом анализе латентних профила. На бошњачкој и хрватској Википедији се као теме с високим притиском издвајају следеће: *Хрватска република Херцег-Босна*, *Хрватске одбрамбене снаге* и *Република Српска Крајина* (двостепеном кластер анализом). Теме која се издвајају као контроверзне на српској и хрватској Википедији су *Операција Олуја* и *Битка за Вуковар*. На хрватској Википедији се као контроверзне издвајају и теме *Муслиманско-хрватски сукоб* и *Хрватско вијеће одбране*, док су на српској Википедији то *НАТО бомбардовање СРЈ*, *Рат на Косову и Метохији*, *Распад Југославије*, *Војска Републике Српске* и *Сукоб у Боровом селу*.

Табела 43: Теме на које је вршен висок притисак

	<i>Бошњачка Википедија</i>		<i>Хрватска Википедија</i>		<i>Српска Википедија</i>	
	АЛП	ДКА	АЛП	ДКА	АЛП	ДКА
<i>Рат у Босни и Херцеговини</i>	+	+	+	+	+	+
<i>Масакр у Сребреници</i>	+	+		+	+	+
<i>Хрватска Република Херцег-Босна</i>	+	+	+	+		
<i>Операција Олуја</i>			+	+	+	+
<i>Рат у Хрватској</i>		+	+	+	+	+
<i>Битка за Вуковар</i>			+	+	+	+
<i>Хрватске одбрамбене снаге</i>		+	+	+		
<i>Муслиманско-хрватски сукоб</i>			+	+		
<i>Хрватско вијеће одбране</i>				+		
<i>НАТО бомбардовање СРЈ</i>					+	+
<i>Република Српска Крајина</i>		+		+	+	+
<i>Рат на Косову и Метохији</i>					+	+
<i>Распад Југославије</i>					+	+
<i>Војска Републике Српске</i>					+	+
<i>Сукоб у Боровом Селу</i>						+

Белешке: АЛП – Анализа латентних профила, ДКА – двостепена кластер анализа

10. АНАЛИЗА КОНТРОВЕРЗНИХ ЧЛАНАКА

Анализом контроверзних чланака обухваћене су теме које су двоструко – и анализом латентних профила и двостепеном кластер анализом – идентификоване као контроверзне на најмање две Википедије. Узевши у обзир тај критеријум, издваја се укупно десет тема, од чега се четири односе на Други светски рат (Независна Држава Хрватска, Усташе, Четници и Логор Јасеновац), а шест на ратове деведесетих (Рат у Босни и Херцеговини, Масакр у Сребреници, Хрватска Република Херцег-Босна, Рат у Хрватској, Операција Олуја и Битка за Вуковар).

Анализа подразумева не само компаративно сагледавање површине текстова, тј. актуелне верзије чланака, већ и странице за разговор¹¹², као и историјат чланака¹¹³. Зарад компактности текста и једноставнијег модела реферисања, цитирани изводи из чланака су уместо пуним линком означени шифром од шест знакова, чија је структура описана у предмету истраживања, а чији се попис налази у прилогу дисертације. Цитирани елементи, без обзира на то да ли потичу с површине чланка, са странице за разговор или историјата измена, навођени су дословно, без граматичких и правописних исправки.

10.1. Независна Држава Хрватска

У све три посматране верзије чланка *Независна Држава Хрватска* препознат је висок уређивачки притисак. Реч је о теми око које се отвара неколико поља наративних сукоба: (1) може ли се настанак НДХ разумети као резултат тежње свих Хрвата тог доба; (2) колико је вођство НДХ било самостално у доношењу одлука, а колико под утицајем Немачке и Италије; (3) колико је било жртава усташког режима и каква је расподела жртава према националностима / религији; (4) да ли је, и ако јесте – колико, након Другог светског рата, за време комунизма, искривљена перцепција о НДХ. Напетост која постоји у сучељавањима око ових питања прелива се на још два текста означена као високо контроверзна, *Усташе* и *Логор Јасеновац*, па – укупно посматрано – чак три

¹¹² Када је цитиран сегмент разговора, уз шифру чланка је као део референце додата и реч *Разговор*; на пример: [A303RS, Разговор].

¹¹³ Када је цитиран унос који више није видљив на површини текста, уз шифру чланка је као део референце додата и година уноса измене; на пример: [A311HR, 2006].

од четири најконтроверзнија текста о Другом светском рату тематизују усташки покрет и његове злочине.

Три верзије чланка разликују се у великој мери, и дужином и фокусом и бројем референци, а разлика у односу према овој теми видљива је већ у уводном параграфу:

Верзија srW (уводни параграф)	Верзија hrW (уводни параграф)	Верзија bsW (уводни параграф)
„Независна Држава Хрватска је била фашистичка квинслиншка (марионетска) држава основана на делу окупиране Краљевине Југославије, која је уз помоћ Хитлерове Немачке постојала под вођством усташког режима од 1941. до 1945. НДХ је у историји остала забележена по зверствима и геноциду које су припадници режима чинили над Србима, Јеврејима, Ромима, као и Хрватима неистомишљеницима, претежно комунистима“ [A195SR]	„Независна Država Hrvatska (NDH) je bila marionetska država za vrijeme Drugog svjetskog rata u okviru osovinskoga poretka. Osnovana je 10. travnja 1941., uslijed Travanjskog rata i raspada Kraljevine Jugoslavije. NDH je vodstvo ustaškoga pokreta proglasilo 10. travnja 1941. nakon sloma Kraljevine Jugoslavije; bila je dio osovinskoga poretka nacističke Njemačke i fašističke Italije“ [A195HR]	„Независна Država Hrvatska (NDH) bila je fašistička marionetska država Trećeg rajha i Kraljevine Italije za vrijeme Drugog svjetskog rata, između 1941. i 1945. godine. Proglašena je 10. aprila 1941., nakon invazije Sila Osovina na Kraljevinu Jugoslaviju“ [A195BS]

На самом почетку све три верзије Википедије наводе да је НДХ била *марионетска* држава, али том атрибуту – једином на hrW – bsW додаје још један – *фашистичка*, а srW још два – *фашистичка квинслиншка*. У даљем тексту hrW ће режим Анте Павелића ипак окарактерисати као „репресивни фашистички“, али ће и Краљевина Југославија бити названа „монархофашистичком“ државом. Док srW наводи да је НДХ настала „на делу окупиране Краљевине Југославије“, а bsW да је проглашена након што су Силе осовине извршиле инвазију на Југославију, на hrW је тумачење другачије обликовано, па стоји да је НДХ настала „*услијед* Травањског рата и распада Краљевине Југославије“. Таква формулација, да је НДХ настала *због* распада КЈ, може се читати као да је стварање нове државе било природан, легитиман и нужан процес, а оно што је на друге две Википедије тек временски контекст (настанак НДХ *након* окупације КЈ) на hrW се тумачи као узрок. Уводни текст srW допуњен је и информацијом о „зверствима

и геноциду“ усташког режима, док се hrW и bsW на те аспекте не осврћу. Бошњачка Википедија, штавише, у својој верзији чланка о овој теми ни у једном сегменту не помиње усташке злочине.

Начин обликовања три чланка о овој теми крајње је асиметричан. BsW нуди текст просечне дужине (834 речи), који је углавном посвећен административним питањима, са исцрпним пописом жупа и котара. Када се бави демографијом НДХ, bsW износи две процене предратне националне структуре, али не доноси податак о томе како је рат утицао на њихову промену. Чланак на srW има 3890 речи, од чега се трећина односи на злочине над Србима, а још трећина на опис историјске позадине НДХ и анализу предратних сепаратистичких и антисрпских тенденција Хрвата. Напослетку, hrW верзија чланка је убедљиво најдужа: садржи 17.529 речи (4,5 пута је дужа од srW) и чак 24 поглавља, а означена је звездицом због истакнутог квалитета. Хрватска верзија није, попут bsW, фокусирана на административна питања, нити попут srW на злочине, већ пружа свеобухватан увид у институционални оквир државе, законски систем и његове дискриминаторне аспекте, спољну политику, празнике, оружане снаге, валуту и низ других тема, укључујући и наслеђе НДХ. Из обимног hrW чланка нису изостављени ни злочини према Србима, а гледано по броју речи, тај сегмент је чак и шири од оног на srW.

У оквиру хрватске верзије чланка о НДХ могуће је уочити неколико сугерисаних закључака у вези са спорним питањима, а на овом месту ћемо их укратко изложити.

- 1) *Сентимент Хрвата према НДХ није био јединствен.* Ова теза износи се како на општем нивоу, тврдњом да је режим био репресиван и према Хрватима, као и да је изневерио њихова очекивања, тако и кроз појединачне примере, па се наводи читава листа уметника који су због неподобности били стрељани (Цесарец, Ација, Кершовани) или затворени (Мештровић, Кљаковић). Са друге стране, srW се – разматрајући исту дилему – ослања на „добро информисаног историчара усташтва“ Јереа Јареба, који је, како се наводи, „поставио тврдњу да је сав хрватски народ био за НДХ“ [A195SR].
- 2) *Међу жртвама рата на простору НДХ најбројније су хрватске жртве.* HrW сумира податке по нацијама, према – како се наводи – „novijim procjenama demografa“ и износи да је у рату страдало „384.000 Hrvata, 351.000 Srba i 159.000 Вошњака“ [A195HR]. Овај податак се, међутим, не ослања ни на какву конкретну референцу, нити се именују демографи који су дошли до оваквог закључка.

- 3) *Међу агресорима на простору НДХ било је свих нација.* У тексту се наводи да је „posljedica višegodišnjeg ratovanja na području NDH smrt oko jedne desetine stanovništva, velikim dijelom u ratnih zločinima protiv ratnih zarobljenika i civila, koje su činile sve strane koje su sudjelovale u sukobima“ [A195HR]. Оваквом формулацијом избегава се анализа удела у одговорности, па се одговорност приписује свима. Таква врста релативистичког наратива, у овом и сличним случајевима, одговара ономе ко у општем поимању носи терет највеће одговорности.
- 4) *У партизанским јединицама које су се супротстављале НДХ највише је било Хрвата.* У чланку се наводи да су „Hrvati dali razmjerno najviše boraca Narodnooslobodilačkoj vojsci u drugoj polovici rata“ [A195HR], што се користи као додатни потпорни аргумент првом сугерисаном закључку са ове листе.
- 5) *Предимензионирани су закључци о улози НДХ и усташким злочинима.* Док се у неколицини чланака на srW комунистичка власт оптужује за прећуткивање усташких злочина, на hrW верзији чланка о НДХ комунистичка власт се оптужује да је проглашавањем жртава „државном тајном“ у СФРЈ омогућила „kasnije manipulacije, tako da će 'povjesničari' u službi velikosrpske agresije tijekom zadnjih godina zajedničke države govoriti o milijun ili više ubijenih Srba na području NDH“ [A195HR]. Ово је пример како две стране, полазећи од истог, негативног сентимента према наводној цензури у СФРЈ долазе до различитих закључака, јер у националном кључу тумаче последице те цензуре.
- 6) *Хрватска носи терет наслеђа НДХ у већој мери него што је то оправдано.* У чланку се тврди да је „Hrvatima u razdoblju Druge Jugoslavije nametana hipoteka ustaštva i genocidnosti. (...) Hrvatska strana je u Jugoslaviji često nosila teret Pavelićevog režima. To je znatno slabilo pregovarački položaj Hrvatske u Jugoslaviji, te je dovelo do dugotrajnog razdoblja tzv. hrvatske šutnje, prekinute tek 1971. Hrvatskim proljećem, dijelom pokrenutim i da se skine nametnuti teret ustaštva“ [A195HR]. У склопу овог обрасца наводи се, у негативном контексту, и то да су Срби створили „мит о Јасеновцу“, којем је hrW посветила и посебан чланак.

Када је реч о броју жртава усташког режима, можемо поредити само податке које нуде srW и hrW јер на bsW, као што је већ речено, таквог податка нема. У самом чланку

о НДХ на srW нема конкретног податка о броју убијених Срба, већ се само наводи број оних који су депортовани или су побегли у Србију до краја рата, а таквих је, према извору на који се ослања srW, било 300.000. Питању жртава srW је више пажње посветила у чланку *Геноцид над Србима у НДХ* [A063SR], о коме је већ било речи у оквиру упоредне анализе чланака. Ту се наводи процена од 900.000 до 1.200.000 убијених Срба, која се – с друге стране – у hrW верзији чланка о НДХ такође помиње, али као апсурдна и претерана, тј. као доказ „митоманског разбацивања бројевима“ [A195HR]. Међутим, упркос различитим становиштима које нуде ове две верзије Википедије, погрешно би било закључити да hrW систематски умањује димензију злочина над Србима. Као што је већ наведено, сегмент о тој теми је по обиму већи на hrW него на srW. На hrW се наводи да је усташки режим пропагирао нестанак или асимилацију Срба, да их је ставио ван закона, приморао да носе траке са знаком „Р“ (П), забранио ћирилицу и систематски уништавао. Чак је и на нивоу одређених језичких одабира могуће ишчитати изразит отклон од поступака усташког вођства, па се тако Јадовно описује као „porrište zločina nevjerojatnih razmjera“, док се покољ српског становништва у Глини описује атрибутом *стравичан*.

У чланку о НДХ на hrW нема препоручених измена и он је оцењен као одличан. На srW верзији чланка се у одељку *Геноцид над Србима* напомиње да је потребно чишћење или прерађивање текста, док се у bsW верзији препоручује проширивање одељка *Нестанак*, који се односи на крај НДХ. Увидом у историјате чланака може се установити да је hrW верзија изазвала велики број расправа међу ауторима и администраторима, видљивим у одељку *Разговор*. Тексту је, између осталог, замерана пристрасност, оличена кроз изношење ставова искључиво хрватских аутора, као и „манипулисање и лицитирање“ бројем жртава.

Најмање промена претрпела је bsW верзија чланка, која је уједно и најкраћа. На hrW верзији је, примера ради, измењена уводна реченица, која је 2010. године укључивала интерпретацију да су Трећи Рајх и фашистичка Италија „udovoljili stoljetnim hrvatskim težnjama za samostalnošću, nakon raspada i kapitulacije Kraljevine Jugoslavije“ [A195HR, 2010]. На srW је начињен низ измена, које се углавном односе на сузбијање изразито емотивног, патетичног, неенциклопедијског дискурса. На овом месту навешћемо и неколико примера избачених навода:

2004: „Усташе су похватане убијали често на крајње звјерски начин, какав је могао измислити и развити само суров, нељудски, до сржи покварени тип склон уништавалаштву и крволоштву. Тешко је и замислити такву могућност, да се похватане људе дивљачки

мучи, да им се режу уши, нос, други дијелови тијела, да их се бode са ножевима, па чак и очи да им се ваде“ [A195SR, 2004]

2006: „Језиве стравичности терора у НДХ ужасавале су сав свет који је за то сазнао. Чудовишна недела, сурове нечовечности, крволоштва у правом смислу те речи, разуларени садизам силовање и сладострашће, неспутани нагон за мучењем беспомоћних жртава, уживање у страдању људи, незаситна халапљивост за туђим иметком, пироманско уживање у паљењу читавих насеља, распојасано зверство у нељудским манијацима, све се то испољавало у дивљању, за кога нису биле постављене границе дозвољеног и забрањеног. Ко год буде прелиставао многобројна документа, тај ће се можда питати - да ли је тако нешто уопште било могуће“ [A195SR, 2006]

2015: „НДХ је захватила права бесомучност у прогањању Срба и бавила се мишљу, како да истреби све Србе из подручја НДХ“ [A195SR, 2015].

Могуће је закључити како су све три Википедије током низа година успеле да из чланака искључе изразито емотивно набијене наративе и да текст, у језичком смислу, прилагоде захтевима енциклопедијског дискурса.

Полемика подстакнута контроверзним питањима о НДХ се, због своје изузетне димензије, не задржава само на конкретном историјском догађају, па се изнова актуелизује кроз дебате о имицу Хрватске и Хрвата, о српско-хрватским односима, као и кроз историјске теме које немају непосредну везу са Другим светским ратом, већ му претходе или следе, али се у јавном дискурсу, па и на Википедији као медију културе сећања, у тим темама питање усташтва користи као полазиште и контекст.

10.2. Усташе

У све три посматране верзије чланка *Усташе* препознат је висок уређивачки притисак, а поље сукоба формирано је према сличном обрасцу као у претходном чланку, посвећеном НДХ. Верзија на srW означена је звездицом као добра, али је у исто време и закључана, што онемогућава слободне измене. У складу са проценом квалитета чланка, нема елемената у којима је сугерисана исправка. Верзије на hrW и bsW су отворене за измене, с тим да је у bsW чланку о усташама истакнута напомена о недовољној поткрепљености изворима.

Сам начин дефинисања усташког покрета на извешан начин рефлектује све оно што следи у наставку текста, будући да srW велики део чланка посвећује идеолошким

карактеристикама хрватског национализма и усташким злочинима, док је hrW верзија детаљна у анализи узрока незадовољства Хрвата Краљевином Југославијом. Дефиницијама на srW и bsW заједничко је то што га описују као *фашистички*, односно *профашистички*. Хрватска Википедија, дакле, као и у претходном примеру (НДХ), за разлику од друге две посматране Википедије не користи атрибут *фашистички*, већ дефиницију гради атрибутима мање симболичке снаге, од којих два (*сепаратистички*, *националистички*) могу указивати на легитимне циљеве, да би тек трећи атрибут у низу (*тоталитаристички*) био недвосмислено негативне конотације.

Верзија srW (дефиниција)	Верзија hrW (дефиниција)	Верзија bsW (дефиниција)
„Усташе, званично Усташа — Хрватски револуционарни покрет, биле су хрватска фашистичка ултранационалистичка, клерикална и терористичка организација, коју је основао Анте Павелић 1929. године у Италији.“ [A303SR]	„Ustaša - Hrvatska revolucionarna organizacija bio je hrvatski separatistički i nacionalistički, totalitaristički pokret koji se borio protiv velikosrpskog centralizma i hegemonije u Jugoslaviji.“ [A303HR]	„Ustaše je naziv za pripadnike hrvatskog profašističkog pokreta koji se razvio iz organizacije 'Ustaša - Hrvatska revolucionarna organizacija'. Naziv se također odnosi na nosioce vlasti u NDH te vojnike i oficire vojnog krila pokreta, 'Ustaške vojnice'.“ [A303BS]

Верзија чланка на srW убедљиво је најдужа – садржи више од 8.000 речи, док hrW верзија има упола толико, а bsW шеснаест пута мање. Оваква несразмера потиче од исцрпних описа идеологије хрватског национализма и усташких злочина, којима srW верзија очекивано посвећује много више простора од hrW и bsW. Када дефинише идеологију усташког покрета, srW у инфокутуји наводи одреднице „хрватски национализам, ултранационализам, клерофашизам и фашизам“ [A303SR] док у инфокутуји на hrW поново нема помена о фашизму: као идеолошки правци наводе се „хрватски национализам и сепаратизам“ [A303HR], иако сепаратизам не можемо посматрати као идеологију, већ само као настојање, односно намеру. Отклон од разматрања усташког покрета у оквирима фашизма видљив је и на другим местима у hrW чланку – наводи се да је антисемитска идеологија „увезена“ и „хрватској

политичкој култури страна“¹¹⁴, као и да је усташки режим због пакта са Осовином „примио туђу идеологију мржње према Жидовима и Ромима те судјеловао у прогонима и геноцидом над тим народима“ [A303HR].

Сегменти чланака који се тичу ратних сукоба на простору НДХ нуде различите интерпретације улога и одговорности актера. На srW се наводи да су по почетку геноцида над Србима, Ромима и Јеврејима побуну против усташког режима најпре почели четници, а потом и партизани. За разлику од таквог тумачења, којим се успоставља јасна дистанца међу актерима (*агресор – побуњена жртва*), hrW верзија наглашава заједничку одговорност, при чему за узрок сукоба не узима усташке злочине, већ општу нестабилност и економске прилике:

„Čitavo vrijeme 1941.-1945. u kojem ustaše upravljaju Hrvatskom (te područjem Bosne i Hercegovine) obilježene su velikom nestabilnošću, visokom inflacijom i nesigurnošću stanovništva koje su sve vojske - njemačka, talijanska, snage NDH, partizani i četnici - izlagale proganjanju koje je uključivalo protjerivanja, ubijanja, palež i pljačku“ [A303HR].

Оваква перспектива, која сугерише подељену одговорност пет група актера (при чему су усташке снаге наведене треће по реду) може се тумачити на два начина. Први би био да је таква перспектива поштена, јер уколико је свака од побројаних група учинила барем један злочин и тиме макар у малој мери допринела несигурности и осећају страха других група, испуњен је довољан услов да се све групе поброје као агресори. Други би био да је таква перспектива непоштена, јер уопштавањем замагљује кривицу оних који су за сукобе најодговорнији, тј. оних чији су поступци довели до највећег броја жртава.

Описујући начела усташког покрета, и srW и hrW цитирају изводе из новина *Усташа* објављених 1932. године. SrW наводи такозвано „усташко еванђеље“ које је гласило „Усташка је дужност враћати мило за драго. Ну не једнаком мјером. Усташе, запамтите, усташки се плаћа: за зуб — главу, за главу — десет глава!“ [A303SR], док hrW осим изјаве Миле Будака „Бјеж'те псине преко Дрине“ из *Усташе* цитира и манифест према којем су „у борби за свете циљеве сва средства допуштена, па и она најстрашнија“, као и овај навод: „Нож, револвер, стројна пушка и паклени строј, то су идоли, то су звона, која ће навијестити освит зоре и ускрснуће Независне Државе Хрватске“ [A303HR].

¹¹⁴ На истом месту наводи се да је таква, наметнута идеологија, компромитовала „хрватску борбу за независност, што је обилато злоупотребљено против Хрвата у Југославији и Хрвата у иностранству“ [A303HR].

У побројању жртава по националности српска и хрватска Википедија сагласне су једино око броја јеврејских жртава (30.000). Разлика у процени страдалих Рома износи 266% (30.000 на hrW наспрам 80.000 на srW), док се за српске жртве не нуде прецизни подаци, већ процене које варирају и 400%. Тако се на hrW наводи да је „број страдалих српских цивила око 217.000“ [A303HR], а на srW да је „током усташког геноцида убијено између 197.000 и 800.000 Срба“ [A303SR]. BsW у свом кратком чланку не наводи укупан број жртава већ само јасеновачке жртве (око 100.000), из чега је посебно издвојен само број убијених Бошњака (1.520) [A303BS].

Верзија чланка на srW укључује 140 референци, као и литературу на српском, руском, енглеском, немачком и хрватском језику. Иако појединачна референца (наведена у фусноти) упућује на то да означени навод није произвољан, већ да је ослоњен на релевантну грађу, пример референце која се односи на изјаву Милета Будака показује да систем референцирања може бити веома замршен и непоуздан. У чланку се наводи да је Миле Будак, као један од усташких првака, „током свог говора у Госпићу 22. јуна 1941“ формулисао „акциони план према Србима, који је 26. јуна објавио у новинама *Хрватски лист*“ [A303RS]. Тај захтев је, према srW, гласио „Један дио Срба ћемо побити, други раселити, а остале ћемо превести у католичку вјеру и тако их претопити у Хрвате“ [A303RS]. Иако би се дало претпоставити да би, због блискости језика и поузданости навода, на овом месту требало цитирати директно *Хрватски лист*, srW то не чини, већ упућује на научни чланак на руском језику *Сербский народ в Хорватии — национальное меньшинство* ауторке И. В. Рудневе, објављен 2014. године у зборнику Руске академије наука под називом *Национальные меньшинства в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: исторический опыт и современное положение*. Увидом у овај чланак уочено је да се ауторка у свом истраживању и сама ослања на Википедију, тј. њено руско издање, и то у три наврата. Међутим, ни Руднева као свој извор за изјаву М. Будака не наводи *Хрватски лист*, већ зборник *Югославия в XX веке. Очерки политической истории* Руске академије наука из 2011. године, односно поглавље *Независимая Хорватия с независимыми Сербам*. Ипак, ни у том поглављу нема директног цитата из *Хрватског листа*, већ се наводи да је Будакова изјава преузета из књиге *Хрвати у светлости историјске истине* Велише Раичевића Псуњског, конкретно из издања објављеног 1992. године. Ни у тој књизи, напослетку, нема директног цитата из *Хрватског листа*, већ се наводи да је Будак спорну изјаву дао на једном банкету у Госпићу, без прецизног назначавања датума. Дакле, овде се аутор чланка на Википедији уместо на директан цитат ослонио на посредни, и то не први

(најближи извору), већ нас систем повезаних референци води преко два рада на руском језику до књиге на српском у којој, на самом крају, и нема прецизних података који су наведени на самој Википедији. Не можемо поуздано знати шта је у конкретном случају проузроковало овакав модел реферисања, али бисмо могли имати у виду следеће опције: (1) оригиналног извора више нема јер није сачуван, а о његовом постојању сведоче само секундарни извори; (2) оригинални извор постоји, али само у штампаном формату, у архиви или библиотеци, и због тога је био тешко доступан аутору текста; (3) аутор је сматрао да ће ослањање на страни извор – дакле ни српски ни хрватски, већ руски – оставити утисак непристрасности; (4) аутор не зна да ли постоји доказ за тврдњу коју је навео, па је, свестан тога да тврдњу мора поткрепити некаквим извором како не би била означена као непоуздана, намерно одабрао посредан, ланчани систем референцирања како би створио привид научности; (5) посредни систем референцирања није настао као последица лоше намере, већ немара и недовољног ангажмана.

Увидом у страницу *Разговор* запажа се да је заједница окупљена око srW имала сучељене ставове о неколико питања у оквиру чланка о усташама, при чему се полемика најдуже водила о наводу да је у Јасеновцу 24. августа одржано „такмичење у броју закраних логораша“ у којем је победио Петар Брзица, „који је *србосјеком* за једно вече пререзао грла 1.360 логораша“, због чега је награђен златним сатом, сребрним сервисом, печеним прасетом и боцом вина [A303RS]. За овај догађај је као референца наведена књига *Фратри и усташе кољу* Лазара Лукајића, у издању *Фонда за истраживање геноцида* (2005), а увидом у књигу може се закључити да је навод о Петру Брзици верно пренет. Међутим, корисник „Војан“ изразио је у оквиру странице за разговор сумњу у аутентичност те приповести, наводећи да је Брзица „вероватно измишљена личност“, да је „немогуће пијан убити ножем 1.360 особа за једну ноћ“ и да постоји само један извор тог догађаја [A303RS, Разговор, Војан]. У наставку полемике овај корисник, доказујући своју тезу онима који му се противе, наводи:

Војан: „(...) vi samo znate da držite patriotske govore, umesto da objasnite istoriju i razmišljate logično. (...) Koliko je vremena potrebno zaklati jednu osobu koja se, pretpostavljam, otima, rita, šutira, bori za život/ili barem da naškodi svom dušmaninu? Ajde neka je u pitanju 30 sekundi. Jedan sat 120 ljudi, 10 sati 1200 ljudi. Ispada da je Brzica bio natčovek koji je mogao nekoliko sati da kolje, a da se ne umori, da sam ubije polovinu/trećinu ljudi“ (A303RS, Разговор)

Овај пример показује како један члан заједнице проблематизује тврдњу *de dicto*, иако не постоји начин да поуздано утврди да ли се описани догађај заиста десио и, уколико јесте,

да ли је верно пренет. У недостатку других примарних извора корисник спорни навод поставља на логичку раван, преиспитујући да ли се догађај у наведеним околностима могао одвијати онако како га је представио једини доступни примарни извор.

У оквиру разговора о чланку о усташама на srW налазе се и подаци о коришћеним изворима које су поједини корисници сматрали спорним. Један замера то што је одељак *Усташе и ислам* – како наводи – преписан из неке „проусташке књиге“ [A303RS, Разговор, Srpski Patriotizam], а други објашњава да је текст преводио „са Википедије на руском језику јер тамо има статус доброг чланка“ [A303RS, Разговор, Ранко Николић]. Секција *Разговор* на hrW сведочи о расправама корисника о броју српских жртава, а прича о 700.000 страдалих названа је „митологијом српске крчме“ [A303HR, Razgovor, Mir Narven]. Неколицина аутора оптужује „комунистичку пропаганду“ за смештање усташког покрета у оквире фашизма, а остала је забележена и напомена администратора из 2005. године да је страница препуна „шикаре да би се презаузети администратор хтио пробијати кроз њу“, због чега ју је преместио у архиву и упозорио да ће „емоционални испади највероватније бити брисани“ [A303HR, Razgovor, SpeedyGonsales].

Када је реч о искљученим елементима, видљивим путем историје странице, чланак о усташама на srW ослобођен је неколицине генерализација и енциклопедијском стилу неприличних коментаторских осврта, попут овог:

2006: „О зверствима усташа, о монструозности хрватске усташке власти, у српском колективном сећању усађена је неизбрисива информација и успомена. Колико год су се послератне власти трудиле да га избришу, нису успеле. Однос Срба према Хрватима и поратној Хрватској није последица заборавља, него велике људске црте и особине – праштања“ [A303RS, 2006]

Хрватска верзија чланка претрпела је 2019. једну вандалску измену, када је корисник обрисао читав увод и на то место унео следећи текст: „Издаде су југославенски нарочито хрватски народ. Сада ће платити за све што су учиниле“ [A303HR, 2019]. Седам година раније на hrW верзији чланка о усташама постојао је и поднаслов *Промисања о судбини усташког покрета*. Такав поднаслов, сам по себи, упућује на то да је реч о есејистичком, коментаторском приступу, каквом не би требало да буде места на Википедији. Аутор *промисања* наводи како је након апстраховања историјских података могуће повући паралелу између усташког режима и српске политике у Босни и Херцеговини деведесетих година, у контексту застрашивања, оснивања логора и етничког чишћења [према A303HR, 2012]. Одлука заједнице да елиминише овај унос

оправдана је из најмање два разлога: неприлагођеног стила и самосталног истраживања, које је забрањено трећим правилом Википедије – *Без оригиналног истраживања*.

10.3. Четници

Уколико се фокусирамо на временски обухват, чланак *Југословенска војска у отаџбини* више би одговарао посматраном периоду (Другом светском рату) од чланка о четничком покрету, будући да је четнички покрет настао неколико деценија пре Другог светског рата, као и да је четничко наслеђе делимично опстало и након рата, реактивирано за време распада Југославије кроз паравојне формације које су себе називале *четничким*. Ипак, чланак *Југословенска војска у отаџбини* идентификован је као високо контроверзан (ДКА/АЛП) само на srW, док је чланак *Четници* идентификован као високо контроверзан и једном и другом методом на све три верзије Википедије. Чланак о четницима трпи већи уређивачки притисак јер се у симболичком и идеолошком смислу испоставља као основни, матични, док чланак о ЈВуО приказује једну фазу четничког покрета. Та је фаза у историјском погледу најважнија и најконтроверзнија, али се у контексту енциклопедијског садржаја и даље третира као *фаза*, субординирани исечак, који због обухваћеног временског опсега не пружа довољно простора за ширу анализу четничке идеологије и наслеђа. На језичком плану, о акцијама ЈВуО и злочинима које је починила далеко чешће се говори као о *четничким* акцијама и злочинима него као акцијама и злочинима ЈВуО.

Чланак *Четници* најдужи је на hrW, где садржи 5.200 речи, након чега следе srW са 3.800 речи и bsW са 460 речи. Као што је већ наведено, чланци о четницима нису фокусирани само на Други светски рат, већ говоре и о настанку четничког покрета, Првом светском рату, међуратном периоду, али и ратовима деведесетих. Удео посвећен Другом светском рату нигде не прелази једну петину чланка: на srW износи 18%, на hrW 14%, а на bsW 13%. Иако ниједна посматрана верзија није означена звездом као узорна, у srW и hrW верзији чланка нема додатних захтева или упозорења администратора, док је на bsW сугерисано да би требало допунити сегмент чланка посвећен четничкој идеологији током деведесетих година.

Начин на који је дефинисан четнички покрет драстично се разликује на srW у односу на објашњења која нуде hrW и bsW. Дефиниција srW је примарно оријентисана на лекичку раван, па се објашњава порекло речи *четник* и разлика у односу на лексеме *комита* и *андарт*. Тек након тога следи објашњење приказано у табели:

Верзија srW (дефиниција)	Верзија hrW (дефиниција)	Верзија bsW (дефиниција)
„У Другом светском рату назив четници се односи и на остатке војске Краљевине Југославије које је реорганизовао Драгољуб Михаиловић, а чије је званично име било Југословенска војска у отаџбини, као и за борце Косте Пећанца“ [A311SR]	„Četnik je izraz kojim se označavaju pripadnici srpskog nacionalističko-šovinističkog pokreta velikosrpske ideologije.“ [A311HR]	„Četnici, velikosrpski reksistički nacionalistički pokret, nastao prvobitno u Makedoniji za vrijeme raspada Osmanlijskog carstva, u vremenu od prijelaza 19. vijeka do Balkanskih ratova 1912-1913.“ [A311BS]

Из наведеног видимо да srW из дефиниције изоставља било какво – позитивно или негативно – одређење према дефиниендуму, док је негативно одређење окосница дефиниенса на hrW, где се четнички покрет описује као националистички и шовинистички, односно на bsW, где се описује као великосрпски, рексистички¹¹⁵ и националистички.

Осамнаест процената чланка о четничким покрету се на srW односи на период Другог светског рата. Увод у ово поглавље, који се може тумачити и као анализа прилика и повода за оснивање Равногорског покрета под вођством Драгољуба Михаиловића, говори пре свега о геноциду „над српским живљем“ у Независној Држави Хрватској [A311SR]. Након тога следи опсервација четничких акција, која је већим делом негативно интонирана. Четницима се замера (1) дефанзиван и пасиван став према окупатору; (2) разбијање јединственог устаничког фронта; (3) отворена колаборација са окупатором и напади на партизане, док се са друге стране као позитивна консеквенца четничког деловања наводи смањивање репресалија на српско становништво, посебно у Книнској крајини и на планини Озрен [A311SR]. Кључно поље сукоба у чланку на srW односи се на тумачење дефанзивне стратегије четника, односно на дилему да ли је она у првом реду знак сарадње са окупатором или знак тежње да се прилике „пацификују до повољног тренутка када треба окренути оружје на окупатора“ [A311SR]. О томе говори и наредна дискусија, забележена у оквиру странице за Разговор:

¹¹⁵ Израз се ослања на фашистички, антисемитски, *рексистички* покрет који је деловао у Белгији до пред крај Другог светског рата. Покрет је био познат по сарадњи са нацистима и изузетном верском конзервативизму.

Orion1964: Po tome kako je clanak napisan izgleda da su cetnici ziveli u velikoj ljubavi sa Nemcima i ustasama. Probao sam da juce napravim izmenu, ali vidim da je ekspeditivno obrisana. Kazete da su moje teme lako osporive bajke, ali postoje mnoga dokumenta koja govore drugacije. Molim da pogledate knjigu "Nemacki ratni plakat u Srbiji". Mozete je pogledati na sajtu scribd.com.

Bojan: ово је чланак о свим четницима од Јована Бабунског па до Томе Николића, ја предлагем да расправа пређе на чланак ЈВуО који се тиче само Дражених четника

Orion1964: Cetnici su ovde optuzeni za strasan zlocin - kolaboraciju sa okupatorom. Valjda moze da se sa nekoliko recenica napise i o razlozima te kolaboracije. Ovde dolaze klinци od 10-15 godina da se informisu, i nece ni kliknuti na link JVuO.

Bojan: Ja i ne posmatram stvari crno-belo. Ja ne negiram da je bilo četnika koji su se borili protiv Nemaca, niti da su partizani bezgrešni, ali ipak partizani su nešto belom sa mrljama, dok su četnici tamno sivo, slikovito rečeno.

Orion1964: Politika otvorenog sukoba sa okupatorom u prvim godinama rata je bila neodgovorna i bezobzirna prema sopstvenom narodu. Ubijete jednog Nemca iz kukuruza, a oni posle toga streljaju 100 civila.

(A311RS, Разговор)

Док у чланку о четницима на srW нема информација о злочинима четничког покрета, та тема је на hrW позиционирана изузетно високо, одмах након дефиниције наведене у претходној табели. HrW бележи да су четници над Хрватима и Муслиманима починили геноцид, а да се број жртава, иако никад није прецизно утврђен, процењује на преко 60.000 (33.000 Муслимана и 32.000 Хрвата). Осим тога, hrW помиње и злочине четника над Србима, „клањем ножем ако је то икако могуће“ [A311HR], али без навођења процењеног броја жртава. Када је реч о сарадњи са окупаторима, и srW и hrW је описују метафорама – srW као „љубав из користи“ [A311SR], а hrW као сарадњу „с фигом у цепу“ [A311HR]. Оваква изражајна средства, нетипична за енциклопедијски дискурс, сликовито сажимају мисао аутора и представљају једну врсту наративне пречице. Њих би, међутим, требало избегавати, с обзиром на то да пренесена значења могу бити недовољно позната или недовољно прецизна, па тако лексема *љубав* у изразу „љубав из користи“ може унети непоштену значењску нијансу.

HrW посебно поглавље чланка о четницима посвећује *Оцјени четничког покрета*, коме – као и srW – ставља на терет сарадњу с окупатором. На hrW страници за разговор највећи простор посвећен је управо анализи четничког деловања, а у расправи

су учествовали и аутори за које се према начину идентификације или начину писања може претпоставити да су из Србије. Тако корисник „Milan Nikolic Beograd“ наводи да објективан аутор не сме да се ослања „само на хрватску енциклопедију и пар веб сајтова“, већ и на „извештаје немачке војске за време окупације“ [A311HR, Разговор]; корисник „Janka“ се жали на то да се информација о сарадњи четника и партизана „увијек брише из заглавља“, што сматра неправедним, јер „ако већ наводимо да су четници сурађивали с усташама, исто морамо учинити с партизанима. Навести обоје или ништа, правила се не могу примјењивати селективно“ [A311HR, Разговор]; напоследку, корисник „Vule91“ на неформалан па и вулгаран начин коментарише како је „četnička komanda bila neefikasna i u blagom haosu, što je omogućavalo pojedini(mnogim) komandantima sa činovima poručnika i manje da se proglase za neкакве *vojvode od pičkovca*“, напомињући да су те војводе „прави злочинци“ [A311HR, Разговор]. Прегледом историје измена на hrW чланку може се уочити и једна вандалска измена из 2006. године, када је читав увод избрисан и замењен реченицом

2006: „KO STE VI DA PRICATE O CETNICIMA KAO NACISTIMA A HRVATSKA I USTASE SU NAJVIŠE POMOGLI OKUPACIJU KRALJEVINE JUGOSLAVIJE ChatNick“ [A311HR, 2006].

Најкраћи чланак, онај који нуди bsW, четнички покрет за време Другог светског рата приказује у икључиво негативној конотацији, кроз програм *Велике Србије* и навод да је циљ тог програма „bio istrebljenje ili nasilna srbizacija Bošnjaka, Albanaca, Hrvata i Makedonaca sa prostora tzv. srpskih zemalja“ [A311BS]. У чланку се помињу и четнички злочини, пре свега они над Бошњацима, али тај злочин није, као на hrW, оквалификован као геноцид. Увидом у историју измена утврђено је да је 2004. године чланак започињао у приповедном тону („Jugoslovenska priča o četnicima počinje 1903. godine“, A311BS, 2004), а да су 2007. године, супротно правилима бошњачке Википедије, уношене ћириличне измене на екавском изговору. Оне су се, као и највећи број контроверзних елемената у верзијама овог чланка на srW и hrW, односиле на анализу тактике четничког покрета, односно Драгољуба Михаиловића

2007: „Сматрао је да је улажење у отворен сукоб са немачком окупационом силом неодговорно, јер би било безизгледно и да би само изазвало крваве репресалије. Прва детерминанта Михаиловићеве стратегије била је да у отворени сукоб са окупатором треба ући тек кад он буде пред колапсом, услед пораза на осталим фронтовима или савезничког искрцавања на Балкан. До тада је целокупна активност морала бити ограничена на

организовање и евентуалне ситне диверзије које не би изазвале окупатора на снажнију реакцију“ [A311BS, 2007].

Укупно посматрано, све три Википедије у махом негативном светлу приказују улогу четничког покрета у Другом светском рату. Иако је у том погледу постигнут одређени ниво консензуса, контроверзности чланака допринела је потреба аутора трију Википедија да растумаче мотиве дефанзивне стратегије четника, односно колаборације са окупатором. То се питање, како смо видели, може тумачити двоструко: у негативном духу (идеолошка блискост са окупатором, заједнички циљеви окупатора и четника) и позитивном (пацификација у ишчекивању повољнијих прилика и спречавање одмазде). Међутим, проблем са овим сегментом чланка јесте у томе што се, без обзира на одабрано / доминантно стајалиште, не може у целости поткрепити доказима, већ се заснива на *интерпретацији* догађаја, која делимично залази и на поље контрафактуалне историје¹¹⁶ концентрисане око питања *шта би било да четници нису сарађивали са окупатором?* Да ли би такав сценарио повећао број жртава или допринео бржој победи над окупатором? На ово питање је немогуће дати прецизан одговор, а делује како поједини аутори чланака управо тај *немогући* одговор – или барем његове могуће варијанте – сматрају важним елементом ове теме, тј. елементом без којег би чланак о четницима био непотпун или пристрасан. Историја измена пружа нам увид у читав низ расправа, као и успешних и повучених уноса, који се управо тичу интерпретације улоге четничког покрета. На hrW постоји чак и посебно поглавље насловљено као *Ocjena četničkog pokreta*, иако формат *оцене* не би требало да буде део енциклопедијског дискурса. Уколико је *оцена* одраз личног става аутора крши се правило „Неутрална тачка гледишта“, док се, са друге стране, и тежња да се представи синтеза супротстављених оцена, тј. интерпретација, коси са правилима Википедије (*Без оригиналног истраживања*).

¹¹⁶ Блек и Макрејлд наводе да је контрафактуална или противчињенична историја „размишљање о ономе што се није догодило или што се могло догодити, како бисмо схватили оно што се јесте догодило“ (Блек и Макрејлд, 2007: 154) и то илуструју следећим примером: „Ниједан историчар 20. века није пропустио да се упита какав би тај најгори век у људској историји био без Хитлера, или без два светска рата, или пак без комунизма и фашизма, без атомске бомбе итд. Списак противчињеничних ситуација које можемо претпоставити заиста је огroman“ (Блек и Макрејлд, 2007: 156).

10.4. Логор Јасеновац

Међу чланцима на Википедији који тематизују злочине почињене током Другог светског рата на простору бивше Југославије *Логор Јасеновац* издваја се као убедљиво најконтроверзнија. Та контроверзност се у контексту овог истраживања ишчитава на основу метаподатака и утврђеног уређивачког притиска, али ју је могуће уочити и ван Википедије, будући да је управо чланак о Јасеновцу, тј. његова хрватска верзија, покренула читав низ јавних дебата о позицији Википедије, светоназорима које промовише, веродостојности извора и кредибилитету администратора. Портал Индекс, најпосећенији информативни сајт у Хрватској, објавио је у децембру 2019. године ауторски текст научног новинара Ненада Јарића Дауенхауера у ком се оцењује да „хрватском Википедијом већ годинама доминирају администратори из редова радикалне, клерикалне деснице који искривљују све важне информације о рецентнијој хрватској повијести, због чега је она постала срамотним случајем и црном овцом иначе вриједног глобалног пројекта“ (Јарић Дауенхауер, 8. 12. 2019). Овај новинар је своју тезу илустровао поредећи чланак о Јасеновцу на енглеској и хрватској Википедији. Прва, према његовој анализи, нуди преглед релевантних тема попут услова живота у логору, окрутности усташа и „драматичних сведочења очевидаца“, док је на hrW „пола текста посвећено релативизацији злочина“ (исто). До сличног закључка је годину и по дана раније дошао и Свен Милекић у тексту за *Balkan Insight* под насловом „Како је Јасеновац као концентрациони логор нестао у хрватској верзији на Википедији“. Милекић наводи да је скоро 40% текста о Јасеновцу посвећено доказивању тезе да се бројем убијених у великој мери манипулише. Уз то се, наводи Милекић, „истиче да је Јасеновац био логор ког су након Другог светског рата користили комунисти, иако за то не постоји валидан историјски доказ“ (Милекић, 26. 3. 2018). Два дана након ове анализе, на садржаје hrW реаговао је и писац Миљенко Јерговић у тексту за загребачки *Јутарњи лист*, где наводи следеће:

„О хрватској Wikipediji se, a da se ne griješi duša i da se ne pretjeruje, odavno moglo govoriti kao o ustaškoј Wikipediji. I jedno vrijeme se o tome i pisalo po novinama, ali čovjeku s vremenom i to dosadi. Na kraju, svaki narod i svaka kultura imaju Wikipediju po mjeri vlastite gluposti, prije nego pameti. I naravno, svaka kultura ima Wikipediju kakvu zaslužuje“ (Јерговић, 28. 3. 2018).

Као и код претходно анализираних чланака о Другом светском рату, верзија на bsW је најкраћа од три посматране (1.100 речи), с том разликом што у овом случају она и није препозната као високо контроверзна, ни на основу анализе латентних профила ни на основу двостепене кластер анализе. Чланак је откључан и недовршен, а према упутствима администратора потребно је допунити одељке *Zatvaranje logora*, *Pokušaji bijega*, *Broj žrtava* и *Revizionizam*, који су у тренутку анализе били потпуно празни. Верзија чланка на srW садржи 4.500 речи, закључана је и садржи једну напомену – да је потребно проширити одељак о периоду најинтензивнијих ликвидација. Напослетку, верзија на hrW има 9.100 речи, откључана је и нема назнака о додатним захтевима.

**Верзија srW
(дефиниција)**

„Логор Јасеновац је био највећи концентрациони и логор смрти у тадашњој Независној Држави Хрватској на простору окупирани Југославије за време Другог светског рата. (...) „Радни логор Јасеновац“, како га назива хрватска државна администрација, био је стратиште за Србе, Роме и Јевреје, свих узраста, полова, старосних доби, социјалних, образовних и других профила, као и за комунисте, партизане, помагаче и симпатизере Срба, Рома и Јевреја.“ [A114SR]

**Верзија hrW
(дефиниција)**

„Sabirni logor Jasenovac bio je najveći sabirni i radni logor u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a u stanovitoj mjeri je logor nastavio djelovati i kasnije u SFR Jugoslaviji. Sabirni logori osnovani su kao mjesta zatočenja, prisilnog rada i ubojstva velikog broja Srba, Židova, Roma i Hrvata (protivnika ustaškog, a poslije rata i jugoslavenskog komunističkog režima).“ [A114HR]

**Верзија bsW
(дефиниција)**

„Koncentracijski logor Jasenovac (Sabirni logor Jasenovac) je bio ustaški koncentracijski, radni, sabirni i logor smrti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u kojem su za vrijeme Drugog svjetskog rata bili zatvarani i ubijani Srbi, Židovi, Romi, protivnici NDH, komunisti, Hrvati i Bošnjaci protivnici ustaškog režima i zarobljeni jugoslavenski partizani.“ [A114BS]

Дефиниције на srW и bsW су сличне: описују Јасеновац као (1) концентрациони (koncentracijski), (2) усташки / НДХ (3) логор смрти, након чега следи сличан попис жртава, који пре свега укључује Србе, Роме и Јевреје. Са друге стране, на hrW је сваки од наведених елемената приказан у другачијем светлу:

1. Логор се на hrW не описује као *концентрациони*, већ као *сабирни*. Овакво језичко решење изазвало је полемике у страници за Разговор¹¹⁷, али и у јавности, па за већ поменути текст портала *Balkan Insight* историчар Хрвоје Класић каже како „говорити о Јасеновцу само као о сабирном или радном логору значи коришћење *истог дискурса* као и усташка пропаганда, која није јавно спомињала убиства у логору“, што према његовом мишљењу већ самом стратегијом именовања „минимизира злочине који су тамо почињени“ (Milekić, 26. 3. 2018).

2. Док srW и bsW у дефиницији везују логор искључиво за усташки покрет / НДХ, hrW већ у првој реченици напомиње да је логор „u stanovitoj mjeri nastavio djelovati i kasnije u SFR Jugoslaviji“ [A114HR]. На овај се начин креирају два ефекта. Први, који се непосредно разоткрива: да се за почињене злочине подели одговорност, односно да се у сличној конотацији прикажу усташе и комунисти¹¹⁸. Други, који се разоткрива тек касније у тексту: да се комунистички режим оптужи како је због прикривања сопствених злочина заташкавао истину о броју страдалих, што је – како се наводи на hrW – касније омогућило српској страни да креира „јасеновачки мит“ и предимензионира број српских жртава. Напомена из прве реченице дефиниције, да је логор „u stanovitoj mjeri“ (тј. у *извесној / некој / одређеној* мери) „nastavio djelovati i kasnije u SFR Jugoslaviji“ [A114HR] веома је опрезно сročена, односно довољно непрецизно да може да обухвати било коју *меру*, будући да би се, на логичком нивоу, и један случај комунистичког злочина почињеног у логору могао третирати као потврда наведеног исказа. И овом се темом бавио портал *Balkan Insight*, који наводи да за комунистичко управљање логором „не постоје валидни докази“, већ да је та теза конципирана на основу анализа „врло контроверзне загребачке невладине организације *Друштво за истраживање троструког логора Јасеновац*“ (Milekić, 26. 3. 2018), која – како се наводи – највећим делом окупља особе које нису професионални историчари.

¹¹⁷ Портал *Balkan Insight* упутио је у вези са овим проблемом питање администратору Википедије под именом *SpeedyGonzales*. Он је одабир атрибута *сабирни* уместо *концентрациони* правдао тиме што је „НДХ официјално за овај логор користила термин *сабирни логор* и да је термин *концентрациони логор* само *колоквијалност*“ (Milekić, 2018, пара. 18).

¹¹⁸ Корисник „Dean72“ наводи на страници за разговор hrW како је на основу чланка о Јасеновцу направио експеримент, замоливши двоје деце старости 11 година да прочитају уводни део чланка и да препричају шта су разумели. Уз низ тачних закључака, деца су – према његовој тврдњи – резумела и то да су „ljude u Jasenovcu trpale jugokomunističke vlasti (!) sve do 1947./48. i tamo ih ubijali“ [A114HR, Разговор]. Овим коментаром проблематизује се не само чињеница да hrW значајан део свог чланка посвећује наводним злочинима који су се у логору десили након Другог светског рата, већ и то што се тај навод налази у самом уводу текста.

3. У дефиницији коју нуди hrW изостаје синтагма „логор смрти“ коју користе и srW и bsW. Питању броја страдалих, односно контроверзи која постоји у вези са тим бројем, на hrW је посвећено више од половине чланка. Међу оне који се баве релативизацијом злочина srW убраја и хрватску Википедију, за коју наводи да је „под контролом хрватске крајње деснице“ [A114SR].

4. Међу три посматране Википедије srW најдужим низом побраја јасеновачке жртве по националностима, наводећи пре свега Србе, Роме и Јевреје. На bsW је редослед нешто другачији (Срби, Жидови, Роми), након чега се наводе и Хрвати и Бошњаци. На hrW се након Срба, Јевреја и Рома као четврта најчешћа група жртава наводе и Хрвати, и то као „protivnici ustaškog, a poslije rata i jugoslavenskog komunističkog režima” [A114HR], чиме су маркирани као двоструке жртве.

Неусаглашени елементи дефиниција уједно представљају најаву свих поља сукоба која се могу увидети у тексту, како на његовој површини тако и у историји измена. Две кључне контроверзе односе се на именовање злочина и процену броја жртава.

SrW је овај злочин окарактерисала као „геноцид над Србима, Ромима и Јеврејима“, али истовремено трага за појмом који би био већи од *геноцида*. Та намера је видљива већ у трећем пасусу, где се испољава графички истакнутим цитатом историчара Гидеона Грајфа „Јасеновац је далеко бруталнији од Аушвица“ [A114SR]. Оваква компаративна тактика, којом се Јасеновац не само пореди са најпознатијим логором из периода Другог светског рата и симболом нацистичких злочина¹¹⁹, већ се поставља *изнад* њега, нуди *кључ* према којем треба приступити даљем читању текста. Потрага за појмом већим од геноцида завршава се параграфом у оквиру поглавља о страдањима деце, где се јасеновачки злочини дефинишу као *погром*:

„У Незавсној Држави Хрватској, је извршен погром, новијој историји непознат и по броју убијених и по методама, над нехрватским становништвом у Босанској Крајини и Хрватској. Овај погром је виши од геноцида. Ни правна, ни морална терминологија не познају примерену квалификацију за оваку нељудскост. Истина о овом погрому српске,

¹¹⁹ Овај компаративни дискурсни образац додатно се наглашава цртицама о нацистичким генералима који су били „запањени ужасима Јасеновца“, па се тако наводи да је генерал фон Хорстенау забележио да су НДХ логори „суштина ужаса“, док је официр Артур Хефнер да би се Јасеновац „могао поредити једино са Дантеовим *Паклом*“ [A311SR].

ромске и јеврејске деце није потребна само жртвама већ и хрватској деци, а нарочито у познатим констелацијама српско-хрватских историјских односа.“ [A114SR]

Русизам *погром* је у Речнику Матице српске дефинисан као „масовно уништавање неке етничке или верске мањине праћено отимањем имовине од њених власника: ~ Јевреја“ (Вујанић и др. 2007: 945). У претходно цитираном параграфу srW наводи се да је језичко решење немогуће, јер га не поседују „ни правна ни морална терминологија“, али се то решење ипак нуди, и то у виду лексеме *погром*. Она, међутим, није универзално прихваћена као модел именовања злочина *већих од геноцида*, већ је пре свега, у контексту овог чланка, резултат намере аутора да укаже на то да ниво окрутности усташког режима превазилази сва расположива језичка решења. Параграф се завршава поуком према којој „истина о погрому српске, ромске и јеврејске деце није потребна само жртвама већ и хрватској деци“ [A114SR], што излази из нормираних оквира енциклопедијског дискурса. На hrW се овај злочин не назива геноцидом, али се уз тзв. „јасеновачки мит“ критички преиспитује и „мит о хрватској геноцидности“ за који се наводи да је настао у 19. веку и да је на основу њега успостављен „култ угроженог Србина“ [A114HR]. Иако је чланак bsW дискурсно ближи оном на srW него на hrW, ни у њему се злочини у Јасеновцу не називају геноцидом.

О броју јасеновачких жртава не постоје прецизни историјски подаци, а расположиве процене варирају у драстичној мери, од 1.500 до 1.200.000. Иако srW и hrW побрајају процене различитих извора, чиме испуњавају очекивања која се у погледу начела објективности постављају пред енциклопедију, позиције тих процена нису једнаке у тексту, већ се низом дискурских стратегија истичу и фаворизују оне које су најпожељније. Две кључне стратегије односе се на кредибилитет проценитеља и малициозност процене.

Табела 45: Типови наративних образаца о проценитељима и проценама

Лош проценитељ (srW / hrW)	Добар проценитељ (srW / hrW)
Дискурсни обрасци: проценитељ је пристрасан / фалсификатор; анализа је пропагандног карактера; анализа садржи грубе, лако доказиве грешке.	Дискурсни обрасци: проценитељ је непристрасан; проценитељ је независни експерт / институција; проценитељ је интелектуалац; проценитељ не припада ни једној ни другој страни, већ је странац; проценитељ припада <i>њиховој</i> страни, али му се мишљење у великој мери разликује од <i>њиховог</i> доминантног мишљења и ближе је <i>нашем</i> ; анализа је настала непосредно након злочина; анализа је систематична.
Малициозно повећање (hrW)	Малициозно смањење (srW)
Дискурсни обрасци: <i>Њихова</i> страна намерно број жртава приказује већим; <i>Њихова</i> страна бави се историјским ревизионизмом; <i>Њихова</i> страна креира „јасеновачки мит“.	Дискурсни обрасци: <i>Њихова</i> страна намерно број жртава приказује мањим; <i>Њихова</i> страна бави се историјским ревизионизмом.

Уколико се процене различитих извора разликују у драстичној мери, као у случају процене јасеновачких жртава, настају следеће дилеме у вези са обликовањем енциклопедијског текста: (1) треба ли одустати од намере да се одређена процена, протумачена као реалнија на основу степена сагласности различитих извора, посебно истакне у тексту (у уводном пасусу и инфокутији), па да се сходно томе наведе да број жртава никада није прецизно утврђен?; (2) треба ли уместо експлицитног броја жртава на кључним местима истицати формулу „од-до“, која би укључивала две екстремне вредности, минималну и максималну?; (3) треба ли коментарисати наведене процене или препустити читаоцима да сами процене степен кредибилитета? Ни једно од могућих решења не може се сматрати идеалним. Уколико се уместо конкретне процене наведе да број жртава „никада није утврђен“, постиже се оглађивање од пристрасних оцена, али се истовремено и замагљује димензија злочина. Формула „од-до“ јасно указује на неусаглашеност процена и контроверзност теме, али самим тим што обухвата две екстремне вредности (од којих је максимална на примеру Јасеновца већа од минималне чак 725 пута) не приближава читаоца истини, већ га само упућује на размеру контроверзности. Коментарисање процена (чешће у форми оспоравања) може се, с једне

стране, сматрати чином пристрасности и кршењем неутралне тачке гледишта, али са друге стране може помоћи читаоцима да стекну увид у потенцијалне методолошке пропусте или манипулације до којих би тешко самостално дошли, ишчитавањем низа линкованих референци.

SrW у својој инфокутији о логору Јасеновац наводи како је на том месту страдало најмање 83.000 људи. Чланак на hrW нема инфокутију, нити у уводу у текст помиње број жртава. При побрајању различитих процена hrW као прву истиче процену публицисте Романа Лељака, објављену у књизи *Мит о Јасеновицу*, према којој је у том логору умрло 1.654 људи, од чега неки и природном смрћу [A114HR]. На bsW се у уводу текста налази формула „од-до“, са минималном проценом од 100.000, а максималном од милион људи. Три верзије Википедије овде се опредељују за три различита концепта, с тим да srW и hrW нуде и детаљније пописе процена. На овом месту ћемо их побројати азбучним редоследом, уз напомену да ли су процене коментарисане афирмативно (A), негативно (N), или је коментар изостао (X).¹²⁰

Табела 46: 26 различитих процена броја јасеновачких жртава на srW и hrW.

Проценитељ	Број жртава	srW	hrW
Александар Лер	400.000	X	/
Београдски музеј холокауста	80.022	X	/
Владимир Дедијер	700.000-1.200.000	X	/
Владимир Жерјавић / Богољуб Кочовић	80.000 (±30%)	N	A
Драган Цветковић	122.279-130.120	/	N
Државна комисија Југославије	500.000-600.000	X	X
Ернст Фик	600.000-700.000	X	/
Земаљска комисија Хрватске	500.000-700.000	X	X
Јад-Вашем центар	700.000	X	/
Јасеновачки меморијални центар	>72.193	N	/
Јединствена народно-ослободилачка фронта Хрватске	800.000	/	N

¹²⁰ Са пописа су изостављене процене немачких генерала за које се на hrW наводи да су настајале у периоду док је логор био активан. Приказани су само они извори који процењују коначни, укупан број жртава.

Комисија за попис жртава рата Савезног извршног већа СФРЈ	59.188	/	A
Лотар Рендулић	500.000	X	/
Међународна комисија за истину о Јасеновцу	>700.000 Срба, 23.000 Јевреја, 80.000 Рома	X	/
Музеј Холокауста у Вашингтону	77.000-99.000	/	X
Пројекат <i>Последња шанса за Хрватску</i>	>85.000	X	X
Роман Лељак	1.654	X	A
Славко Голдштајн	60.000-90.000	X	/
Спомен-подручје Јасеновац	>83.145	X	N
Табла у Доњој Градини	700.000	X	/
Томислав Николић	700.000	/	N
Уџбеници историје за 8. разред основне школе у Србији	600.000; 500.000-600.000; >73.000	/	X
Фрањо Туђман	30.000-40.000 Срба, 30.000 Јевреја, 10.000 хрватских антифашиста	X	A
Херман Нојбахер	>750.000	X	/
Хрватска дружба повјесничара др Рудолф Хорват	7.133	/	X
Центар Симон Визентал	600.000	X	/

Укупно је на srW и hrW наведено 26 различитих процена, при чему је коментарисање процена далеко чешћа пракса на hrW него на srW. Замерке које се износе на hrW, од којих су неке поткрепљене референцама а неке не, исказују се у следећим формама: процена је пропагандне природе; процена садржи грубе грешке; процена укључује људе преминуле на другим местима; процена је настала под притиском комунистичке власти; процена је преувеличана како би се Срби приказали као жртве, а Хрвати као зликовци; поименичне процене су непоуздане јер (а) не садрже све неопходне податке о жртвама, (б) садрже имена људи рођених после Другог светског рата; (в) садрже поновљене податке о истим особама. Чак 12% чланка на hrW посвећено је поглављу *Utjecaj komunističke propagande na predodžbu o Sabirnom logoru*

Jasenovac, којим се крши правило о неутралној тачки гледишта, те се у коментаторском тону, који не приличи енциклопедијском дискурсу, анализира поменути утицај:

„Službena je propaganda intenzivno promovirala megalomansko mitomansko prikazivanje Jasenovca kao izrazito masovnog stratišta u kojem je na najsvirepije načine pobijeno čak oko 750 tisuća žrtava. Cilj održavanja tog crnog mita bilo je ocrnjivanje, stigmatiziranje i ušutkivanje Hrvata, uzgoj stalnog osjećaja sramote neraskidivo vezanog uz hrvatsku nacionalnu svijest i tabuiziranje svake pomisli na hrvatsku samostalnost; a s druge strane, cilj je bio vječito izdizanje Srba kao nedužnih žrtava hrvatske državne i nacionalne ideje kojima se Hrvati i Hrvatska dovijeka moraju ispričavati i vječnim ustupcima i darovima na svoju štetu umilostivljivati, tješiti "ugrožene Srbe" kao "vječnu žrtvu" i nadoknađivati neke "zasluge" "državotvornim" "čuvarima Jugoslavije" – Srbiji i Srbima.“ [A114HR]

Са друге стране, и srW у описима злочина над Србима употребљава дискурс који је ближи књижевно-уметничком него научном функционалном стилу. Тако се у поглављу *Методи и средства масовног уништења људи у Јасеновцу* наводи да су усташе „превазишле све оно што чак ни најболеснији ум није могао да замисли и спроведе, по питању бруталности са којом су људи убијани“, као и да „људи у Јасеновцу више нису ни били људска бића већ објекти подесни за иживљавање сваког усташког хира“ [A114SR]. Оваквим реченицама се у текст уноси емотивна компонента, лишена информативне вредности која би требало да буде основ енциклопедијског садржаја. У вези са оваквим приступом уочене су и замерке у оквиру странице за Разговор. Тако корисник „Бране Јовановић“ каже како је реченица у којој се наводи да Јасеновцу „по свирепости, садизму, бестијалности највишег степена нема равног [логора] у историји“ заправо „произвољна процена и као таквој јој није место у једном енциклопедијском чланку“, па је у вези с тим замолио уреднике „да се уздрже од излива беса при писању и да хладне главе, чињеницама покажу карактер логора“ [A114SR, Разговор]. На истом месту повела се и дискусија о томе пружа ли Википедија на енглеском језику поузданије податке од верзија на српском, хрватском и бошњачком:

Анонимни корисник: На интернационалној Википедији на енглеском, која је била једна од последњих која се чврсто држала званичне бројке из СФРЈ о 700.000, сада стоје подаци са две референце: 77.000-99.000 (Меморијални музеј холокауста у САД) и 80.000-100.000 (Меморијални музеј у Јасеновцу) [A114SR, Разговор]

Жељко Тодоровић: Енглеска википедија није никакво божанство, него отприлике википедија гдје је најтеже ући у траг разноразним вандализмима, па између осталог и тихо

прекрајање броја жртава разноразних сукоба разнораних ратова. Тако да се чланак треба прилагођавати референцама, а не енглеским писанијама. [A114SR, Разговор]

Анонимни корисник: Заправо је обрнуто. Српска, хрватска и босанска википедија су опскурне википедије чији садржај умеју да прочитају и оцене само ликови из региона, а по подели у три нације свако се утаборио у своју, аутистички је уређује, туђих се гнуша и понаша се као мали бог јер је толико срећан да пише на језику који 99,91% светске популације не разуме. Тиме се промашује поента постојања википедија као брзог извора енциклопедијских информација. Ово што ти пријатељу користиш је логичка фалација, где само заобиђеш аргумент и лабелишеш га као "енглеска писанија", а то се тако не ради. Енглеска википедија није енглеска, него интернационална и често референтна. [A114SR, Разговор]

Жељко Тодоровић: Све је то паушално посматрање „три википедије“. Не постоји босанска википедија већ бошњачка. Википедија на српском језику је далеко испред свих у региону по „енциклопедичности“, а то што неко жели то да умањи па нас ставља у исти кош са хрватском или бошњачком, прије свега је његов проблем. Прихватите чињеницу да је српска вики „божје савршенство“ у односу на комшијске „националне википедије“, и то је видљиво у сваком сегменту. [A114SR, Разговор]

Када је реч о проценама броја жртава, на страници за разговор srW администратори су поставили упозорење о потенцијалном *троловању*, уз следећу напомену: „Пре него што одговорите на коментар, имајте у виду да тролове не треба хранити. Једноставно игнорисање неких коментара би могло бити најбоље решење“ [A114SR, Разговор]. Више корисника се укључило у расправу о овој теми, наводећи да су процене броја жртава „препуне емотивног набоја“ или да су добијене „плуц-методом“. На hrW се у одељку за разговор највише расправљало о томе треба ли злочине у Јасеновцу означити као *геноцид*. Један анонимни корисник критиковао је 2006. године чланак након што је из њега обрисана реченица „Radi se naravno o neporecivom zločinu golemih razmjera, genocidu i teroru“, наводећи да је „геноцида сигурно било“. Уследио је одговор корисника „Zmaj“:

Zmaj: (...) Rečenica je izbačena zato što se razmeće izrazima ne donoseći konkretne informacije. (...) Takvi izrazi ne pomažu da se istakne važnost članka. Pustite da činjenice govore same za sebe. [A114HR, Разговор]

Анонимни корисник: А, зашто онда лепо не избаците и реч genocid из чланка genocid u Srebrenici, neka brojke govore za sebe? [A114HR, Разговор]

Чланци о логору Јасеновац на srW и hrW имају веома широк списак референци: 52 штампана извора и 71 онлајн извор на srW, односно три штампана и 102 онлајн извора на hrW. Међутим, у основном тексту чланка могуће је пронаћи (а) тврдње с ненаведеним изворима¹²¹, (б) тврдње поткрепљене изворима упитног кредибилитета – попут блога о *Послератном Титовом логору Јасеновац*¹²² на који се ослања hrW, као и (в) тврдње поткрепљене неадекватним референцама, према моделу о којем је већ било речи у анализи чланака о усташама. Примера ради, на hrW се наводи како је надбискуп Алојзије Степинац „осудио постојање овог логора и њему сличних“ [A114HR], али линковани извор не нуди директан цитат Степинца, већ цитат из вести Информативне католичке агенције (ИКА, 2011, пара. 2) који се приписује Блажу Топлаку, професору Фрањевачке класичне гимназије у Сињу. На hrW се такође може пронаћи податак да је Степинац 1943. писао Анти Павелићу, огорчен након погубљења седам католичких свештеника у Јасеновцу. HrW на овом месту цитира три Степинчеве реченице¹²³, реферишући на научни рад Владимира Хорвата под насловом *Надбискуп Алојзије кардинал Степинац и тоталитарни режими*¹²⁴. Међутим, у том раду се помиње само прва наведена реченица – не и друге две – при чему је и прва преписана из другог, посредног извора, односно из публикације *Загреб – деветстољетна бискупија* Андрије Лукиновића из 1995. године. Овај пропуст, дакако, не мора значити да су реченице фалсификоване, али указује, уз друге сличне примере, на то да системи референци на Википедији нису довољно контролисани и да су често беспотребно ослоњени на терцирајне изворе.

Чланак о Јасеновцу, као чланак који је у посматраном узорку чланака о ратним сукобима изазвао највећу јавну дебату, показује како се у оквиру осетљивих тема веома лако може манипулисати дискурсом, тако да дискурс привидно, површински, остане у оквирима енциклопедијског стила, а да се путем различитих механизма – поетизације, колигације, непоштеног реферисања, пристрасне селекције извора, коментаторског приступа, националистичких и завереничких тумачења, изостављања важних података

¹²¹ На srW се наводи како се након распада Југославије „у десничарским круговима у Хрватској појавила тенденција упоређивања броја логораша убијених у Јасеновцу од стране усташа и усташа убијених у партизанској освети код Блајбурга“, уз напомену да „критичари указују да се ради о историјском ревизионизму“ [A114SR, Разговор]. Није, међутим, наведено, који су конкретни критичари изrekli овакву оцену.

¹²² Цитирани материјали доступни су на сајту www.safaric-safaric.si.

¹²³ „Ovo je sramotna ljava i zločin, koji vapi u nebo za osvetom, kao što je i čitav jasenovački logor sramotna ljava za Nezavisnu Državu Hrvatsku. Čitava javnost, a napose rodbina ubijenih traži zadovoljštinu, odštetu, izvođenje krvnika pred sud. Oni su najveća nesreća Hrvatske!“ [A114HR].

¹²⁴ Часопис *Обновљени живот* (1996), Vol. 51 No. 1-2, 149-166.

и инсистирањем на онима који су непоуздани или тривијални – стави у службу једне интерпретативне заједнице.

10.5. Рат у Босни и Херцеговини

Међу чланцима из друге тематске групе, *Рат у Босни и Херцеговини* једини је на све три посматране верзије Википедије обема методама (АЛП / ДКА) утврђен као високо контроверзан. Реч је о сумарном чланку чији је задатак да читаоце прегледно информише о најважнијим ратним дешавањима на простору Босне и Херцеговине од 1992. до 1995, као и да их упутује на засебне чланке који се тичу конкретних сукоба и злочина. Изазов који се код оваквог типа чланака поставља пред уредништво огледа се у одређивању праве мере: како хронологију изузетно великог броја догађаја приказати компактно, а избећи превелико поједностављивање, те како писати о конкретним злочинима (нпр. Сребреница, Кравица) а не заћи у ширину која се очекује од засебних чланака о тим злочинима. Свака од три Википедије је уз сâм ток рата исцрпно описивала догађаје који су му претходили, с тим да се интерпретација srW у знатној мери разликује од оне коју нуде hrW и bsW. Две потоње верзије нису у потпуности усаглашене – крупне разлике примећују се у анализи хрватско-бошњачких сукоба – али садрже велики број истоветних реченица, као и сличан дискурс о српском национализму.

Чланак се на srW састоји из око 3.800 речи, а у самом заглављу истиче се напомена да је „неутрална тачка“ чланка оспорена. У самом тексту, као ни на страници за разговор нису видљиве детаљније назнаке у вези са указаним проблемом. Верзија на hrW је изузетно дуга и садржи 18.600 речи, док је верзија bsW закључана и састоји се из 7.500 речи. Наслов чланка истоветан је на све три Википедије, иако свака од њих наводи како три супротстављене стране користе различите називе¹²⁵ за овај сукоб.

Рат је на све три Википедије дефинисан сличним стилом, фактографски, уз навођење периода ратовања. Иако се може уочити да srW, hrW и bsW имају консензус око датума завршетка рата, што би био 14. децембар 1995, односно датум потписивања Дејтонског споразума, све три Википедије наводе различит датум почетка рата: srW као почетак означава 1. март 1992, hrW 18. септембар 1991, а bsW 6. април 1992. године.

¹²⁵ Све три Википедије наводе да Хрвати овај рат називају „домовинским“, Срби из Републике Српске „одбрамбено-отаџбинским“, а Бошњаци „агресијом на Босну и Херцеговину“.

Верзија srW (дефиниција)	Верзија hrW (дефиниција)	Верзија bsW (дефиниција)
„Рат у Босни и Херцеговини (краће Рат у БиХ) био је војни сукоб на подручју Босне и Херцеговине, који је трајао од 1. марта 1992. до 14. децембра 1995.“ [B376SR]	„Rat u Bosni i Hercegovini je opće prihvaćeni naziv za međunarodni oružani sukob na području Bosne i Hercegovine, koji se vodio između 18. rujna 1991. i 14. prosinca 1995. godine.“ [B376HR]	„Rat u Bosni i Hercegovini je općeprihvaćeni naziv za međunarodni vojni sukob na području Bosne i Hercegovine, koji je trajao od 6. aprila 1992. do 14. decembra 1995. između Srbije i Crne Gore, Republike Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske.“ [B376BS]

Неусаглашеност у вези са почетком рата дубоко је повезана с начином тумачења повода међунационалних сукоба и позиције сопствене интерпретативне заједнице. SrW као почетак рата посматра 1. март 1992, за који се везују два важна догађаја. Први је референдум о независности БиХ, којим су – према srW – бошњачка Странка демократске акције (СДА) и Хрватска демократска заједница (ХДЗ), без учешћа српског народа, „плебисцитарно успоставиле независну републику Босну и Херцеговину“, након чега је земља „утонула у хаос“ [B376SR]. Други догађај је убиство старог свата на Башчаршији, у Сарајеву, где srW као починиоца наводи групу осуђиваних криминалаца и оснивача Зелених беретки [B376SR]. У питању су, дакле, два догађаја различите природе, референдум и убиство, при чему је, према тумачењу srW, први на ширем, политичком, а други на конкретном нивоу означио почетак агоније Срба у Босни и Херцеговини.

Међу три посматране Википедије hrW за почетак рата узима најранији датум – 18. септембар 1991. године. То је био дан када су до Мостара, према hrW, ненајављено дошле резервне јединице ЈНА, где их је у намери да уђу у град спречио „mostarski krizni stožer u suradnji s hrvatskim kadrovima u ondašnjem MUP-u“ [B376HR]. Наводи се још и да су те јединице биле мобилизоване за рат против Хрватске, те да су стварале инциденте и плашиле становништво [B376HR]. Иако овај догађај не укључује оружане сукобе, hrW га тумачи као почетак рата, а за такав избор индикативно је што се директно тицао Хрватске, односно Хрвата.

Напослетку, bsW као почетак рата означава 6. април 1992, тј. датум почетка опсаде Сарајева и датум када је Европска заједница признала Босну и Херцеговину као независну државу. Видимо, дакле, да је из низа догађаја којима можемо означити

почетак рата у БиХ, свака Википедија одабрала различит догађај: srW убиство Србина у Сарајеву, као и референдум којим је, како се наводи, занемарена политичка воља Срба, hrW догађај који наглашава позицију Хрвата и Хрватске у првим сукобима са ЈНА, а bsW почетак опсаде којом су српске снаге држале Сарајево под својом контролом, чинећи низ ратних злочина.

Преглед догађаја који су претходили оружаном сукобом заузима (по броју речи) 23% чланка на bsW, 15% чланка на hrW и чак 46% чланка на srW. Такав несразмеран увод на srW може се тумачити на три начина: (1) као потреба да се у сумарном чланку изнесу контекстуалне информације којих неће бити у чланцима о појединачним оружаном сукобима и злочинима; (2) као потреба да се исцрпно објасни положај српског народа у Босни и Херцеговини и да се тек након тога изложе информације о конкретним сукобима у којима су Срби учествовали, као и злочинима за које су оптужени или осуђени; (3) као одраз површног приступа према сукобима и злочинима у којима су припадници српског народа означени као одговорни, тј. као агресори.

Чланак *Рат у Босни и Херцеговини* је на srW доживео велике трансформације од јануара 2006. године, када је започет, до данас. Текст је 2007. имао 6.000 речи (за трећину више него 2020. године), од чега су 4.000 биле посвећене злочину у Сребреници. Тај одељак био је пре свега концентрисан на оспоравање тврдње да су српске снаге убиле 7.000-8.000 Бошњака, а једно од потпоглавља звало се *Лажни сведоци, непоуздана сведочења*. Две године касније у чланку се могла пронаћи информација да су босански Срби заузели Сребреницу и „pri tome su odveli oko 8000 muškaraca čiji ostaci još uvijek nisu u potpunosti pronađeni“¹²⁶ [B376SR, 2008], што је из текста уклоњено, као и тумачење да је комунизам у Југославији слабио „pred najezdom nacionalizma, u prvom redu srpskog koji je ujedno rasplamsavao i ostale“ [B376SR, 2008]¹²⁷. У актуелној верзији чланка Сребреница се помиње веома површно, без детаљнијих напомена о димензији злочина. Наводи се да 11. јула 1995. Војска Републике Српске „zauzima Srebrenicu, jednu od najvažnijih muslimanskih enklava“, као што се претходно наводи да су српске паравојне снаге „predvođene Arkanom 1. aprila [1992] zauzele Bijeljину, važan saobraćajni čvor na severoistoku SR Bosne i Hercegovine“ [B376SR], с тим

¹²⁶ У ћириличном, екавском тексту, начињена је латинична, ијекавска измена.

¹²⁷ Из srW верзије чланка уклоњене су и следеће тврдње: да је рат настао „због прегласавања једног конститутивног народа (Срба)“ [B376SR, 2008] и да су „злоупотребе људских права документоване на свим странама у сукобу“, али да је „муслиманска страна била та која их је најбоље искористила као моћно оружје за добијање симпатија међународне заједнице“ [B376SR, 2007].

да је у случају Бијељине придодата и кратка напомена да су паравојне снаге убиле више цивила.

Укупно посматрано, начин формулисања исказа у хронолошком прегледу злочина на srW у великој мери се разликује у зависности од тога да ли су као починиоци означени Бошњаци или Срби. Уколико је муслиманска страна означена као агресорска, искази су децидни: *муслиманске снаге су нападе / извршиле напад / нападају / извршиле масакр*. У супротном случају, искази су или пасивни (*експлозија се десила, погинуло је ХУ људи, а Срби су оптужени*) или не указују експлицитно на почињени злочин (ВРС заузима Сребреницу). Посебно поглавље у тексту посвећено је улози исламиста у рату.

Сличан, мада не идентичан приступ, може се уочити и на bsW, односно hrW. Пишући о злочинима у Бијељини, ове две верзије Википедије користе истоветне реченице, наводећи да је Српска добровољачка гарда Жељка Ражнатовића Аркана одговорна за масовна убиства, „koja nisu bila manifestacija ratnog ludila, nego sustavnog uklanjanja viđenijih ljudi, kao i bošnjačkog stanovništva“ [B376HR, B376SR]. Злочин у Сребреници окарактерисан је и на hrW и bsW као геноцид над „више од 8.000 Бошњака“ [B376HR, B376BS]. Злочин над Србима у Кравици на hrW се помиње као *Напад на Кравицу*, док се на bsW ни речју не помиње. У контексту оваквих супротстављених наратива као изузетак се издваја сегмент чланка hrW под насловом *Злочинци и хероји*, где се наводи да је „neupitna činjenica da su tijekom rata 90 % akcija etničkog čišćenja izvršile srpske snage“, али да се *морамо сјетити* „i velikog broja 'malenih' srpskih heroja koji su spašavali živote svojih bošnjačkih susjeda ili ako ništa drugo moralno postupali dovodeći samog sebe u opasnost da bi smanjili muke Bošnjaka“ [B376HR], уз наредне примере:

„Kada se govori o zločincu Milomiru Stakiću optuženom za genocid nad Nesrbima na području Prijedora gdje je ubijao logoraše ili Draganu Nikoliću koji je vršio identičnu stvar u istočnoj Bosni ne smije se zaboraviti niti Lazara Manojlovića koji je spašavao Bošnjake iz logora u Batkoviću, ili Srđana Aleksića i doktora Sekulu Stanića koji su ubijeni jer su spašavali Bošnjake od svojih sunarodnjaka.

Kada se govori o ratnom zločincu i silovatelju Radomiru Kovaču koji je žene za silovanje zaključavao u svojem stanu i ostavljao ih bez hrane da skapavaju od gladi, moramo se sjetiti i njegovog rođaka koji je tim ženama dostavljao hranu preko prozora i kasnije na suđenju svjedočio o zločinima svog rođaka ili se trebamo sjetiti slučaja Almire S. za čiju je slobodu njen srpski susjed platio 5,600 njemačkih maraka u doba kada je mjesečna plaća bila ispod 50 maraka.“ [B376HR].

Оваквим поглављем о „малим српским херојима“ делимично се прекида континуитет једнозначног наратива с јасном поделом улога, а чланак добија нову димензију на основу које га део читалаца може сматрати непристрасн(иј)им и поштен(иј)им. Међутим, начин на који је наративно обликован овај сегмент не одговара стандардима енциклопедијског дискурса, будући да су поређења „злочинаца и хероја“ изведена реторички, те се наглашава контраст између насумично повезаних појединаца, уз условни образац *ако* (говоримо о X) – *онда* (не смемо заборавити ни Y) и моралну поуку у првом лицу множине (*moramo se sjetiti*).

Висок степен усаглашености чланака hrW и bsW очекивано се снижава у сегменту посвећеном сукобу Бошњака и Хрвата. HrW наводи како је хрватско-муслимански рат избио „uz svesrdnu potporu britanskih agenata koji su pripremili teren“ [B376HR], иако су Хрвати и Бошњаци до тада ратовали заједнички, против Срба. Са друге стране, за bsW је сукоб између Хрвата и Бошњака почео због неслагања Армије РБиХ и ХВО око успостављања јединственог заповедништва. Слично претходно уоченим приступима, фокус текста је на жртвама сопствене интерпретативне заједнице и агресији супарничке, уз изузетке оличене у конкретним примерима (hrW наводи како је ХВО починила тежак злочин у Ахмићима, убивши 120 бошњачких цивила [B376HR]) или уопштеним наводима („Na obje strane su počinjeni ratni zločini, pljačke i paljenje imovine“ [B376BS]). О квалитету овог сегмента чланка дискутовало се и на страници за Разговор. Један корисник hrW пише како је „nevjerojatno da jedan članak na hrvatskoj wikipediji sadrži ovoliko anti-hrvatske propagande“ [B376HR, Разговор], а други да је „dio Bošnjačko-hrvatski sukob apsolutno netočan, cijeli taj dio je napisan protiv Hrvata, i potpuno je na strani Muslimana“ [B376HR, Разговор]. Корисник под именом „Trejning“ сматра да је идеја чланка да *изједначи Хрвате са Србима* и томе додаје следећи коментар: „Zašto se u članku spominju Ahmići (120 žrtava) i Stupni Do (37 žrtava), a ne spominju se masakri nad Hrvatima, kao npr. Uzdol (29 žrtava), Trusina (22 žrtve), Doljani (37 žrtava), Križančevo Selo (74 žrtve)...“ [B376HR, Разговор]. На небалансиран приступ жалио се и корисник bsW регистрован као „Rjesina2“, који је тој верзији Википедије замерио што више пажње посвећује сукобу Бошњака и Хрвата него Бошњака и Срба: „Ako idemo brojiti linije zaključak glasi da rat bošnjaka i hrvata koji je trajao godinu dana ima 82 linije teksta dok s druge strane rat bošnjaka i srba koji je trajao 3.5 godina manji broj linija teksta“ [B376BS, Разговор].

Када је реч о жртвама, srW наводи да је током рата страдало око 100.000 људи, а да је 1.800.000 расељено. Највише губитака су, према srW, претрпели Бошњаци (око 64.000 мртвих), потом Срби (око 24.000) и напослетку Хрвати (око 7.000) [B376SR]. HrW наводи сличне податке, али раздваја војнике и цивилне жртве, чији је однос код Бошњака 50%:50%, код Хрвата 71%:29%, а код Срба 83%:17% [B376HR]. На bsW су, у односу на ове податке, уочене тек незнатне разлике. Када је реч укупно посматраним злочинима и националности њихових починилаца, на hrW се наводи да су према извештају агенције ЦИА из 1995. (који у тексту није поткрепљен прецизним цитатом) „snage Srba u Bosni i Hercegovini odgovorne za 90% ratnih zločina počinjenih tijekom sukoba“ [B376HR]. На bsW се наводи застарели податак да је Међународни кривични суд за бившу Југославију „do početka 2008. godine osudio 45 Srba, 12 Hrvata i 4 Bošnjaka zbog ratnih zločina u Ratu u Bosni i Hercegovini“ [B376SR], док се srW овом тематиком не бави у оквиру анализираног текста.

Осим овог, сумарног чланка, обележеног дубоко супротстављеним тумачењима, која варирају у зависности од конкретних позиција *наше* стране (агресор : жртва), на трима верзијама Википедије јављају се још два чланка о рату у Босни и Херцеговини означена као високо контроверзна. Први је *Масакр у Сребреници*, који тематизује најпознатији случај у низу сукоба Срба и Бошњака, а други *Хрватска Република Херцеговина*, посвећен сукобу Бошњака и Хрвата.

10.6. Масакр у Сребреници

Чланак *Масакр у Сребреници* утврђен је двоструком кластер анализом као високо контроверзан на све три верзије Википедије, док је на srW и bsW висока контроверзност тог чланка утврђена и анализом латентних профила. Овакав резултат био је очекиван, с обзиром на то да је злочин у Сребреници

„један од кључних симбола рата у Југославији, јер је реч о злочину са (1) великим бројем жртава, који је (2) оквалификован као геноцид, први пут у Европи након Другог светског рата, а уз то и као (3) врхунац српске националистичке политике. Сâм злочин је, дакле, постао неодвојив од своје накнадно успостављене симболичке снаге, па га у том светлу тумаче обе супротстављене стране, не либећи се крајности – од негирања злочина до приписивања кривице и одговорности читавој нацији“ (Јањић, 2017: 118).

Чланак о овој теми најдужи је на hrW (6.400 речи). Сличан обим има и bsW верзија (6.000 речи), док је srW упола краћа (2.900 речи). Чланак на srW је откључан и без уводних уредничких напомена о пристрасности, али се на девет места тражи додатни извор за наведене податке, док се у оквиру три одељка захтева проширење. Чланак на hrW је откључан и не садржи додатне захтеве, док је верзија на bsW закључана, али и истакнута као узоран, квалитетан чланак.

Уводни параграфи на три посматране Википедије имају сличан формат, али се разликују на неколико нивоа: (1) злочин се на srW означава као *масакр*, а на hrW и bsW као *геноцид*; (2) датумске одреднице везују се за јул 1995, али нису усаглашене; (3) жртве се на srW описују као „муслимански мушкарци“, док се на hrW и bsW наглашава да су осим мушкараца страдали и дечаци; (4) број жртава је у оквиру уводног параграфа експлицитно наведен једино на hrW (8.372), док srW, у чијем се чланку број жртава третира као упитан, наводи да је живота лишено „nekoliko hiljada muslimanskih muškaraca“ [B190SR]; (5) као агресора srW и hrW наводе српске војне и паравојне јединице, чему bsW додаје „nekoliko stotina grčkih i ruskih volontera“ [B190BS].

Верзија srW (уводни параграф)	Верзија hrW (уводни параграф)	Верзија bsW (уводни параграф)
„Масакр у Сребреници је ратни злочин који су између 11. јула и августа 1995. године, током рата у БиХ, починили припадници српских војних и паравојних јединица, лишивши живота неколико хиљада муслиманских мушкараца на ширем подручју Сребренице, Братунца и Зворника. Један део мушкараца је страдао током пробоја колоне муслиманских снага и цивила од Сребренице до Тузле. Многи други су заробљени, те одведени на места на којима су стрељани, а њихова тела су закопана у масовне гробнице.“ [B190SR]	„Genocid u Srebrenici događao se između 13. i 19. srpnja 1995. године, tijekom rata u Bosni i Hercegovini, u kojemu je ubijeno 8.372 bošnjačkih muškaraca i dječaka s područja enklave Srebrenice, a ubili su ih vojnici Vojske Republike Srpske i specijalne srpske vojne postrojbe Škorpioni.“ [B190HR]	„Genocid u Srebrenici je ratni zločin izvršen u julu 1995. za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini. Genocid se sastojao od masovnih, planski provedenih ubistava zarobljenih bošnjačkih muškaraca i dječaka između 12 i 77 godina. Desio u regionu Srebrenice, a izvršile su ga Vojska Republike Srpske pod komandom generala Ratka Mladića, uključujući i paravojnu formaciju "Škorpioni", pod kontrolom Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije, zajedno s nekoliko stotina grčkih i ruskih volontera.“ [B190BS]

Тема овог чланка је таква да се и процес одређивања наслова може тумачити као заузимање става о теми. Док су hrW и bsW одабрани наслов ускладили са начином на који је тематизовани злочин оквалификовао Међународни кривични суд за бившу Југославију, srW се одређује за израз *масакр*. „Ужи фокус анализе могао би навести на закључак да srW покушава да [овим] умањи димензију злочина (...), будући да *масакр* – упркос томе што означава масовни покољ – искључује геноцидну намеру, односно намеру уништења верске / националне групе“ (Јањић, 2017: 122). Међутим, треба имати у виду и то да:

а) SrW доследно не користи израз *геноцид* у насловима чланака који се тичу појединачних ратних злочина за време Другог светског рата и распада Југославије, чак и када се у основном тексту говори о *геноцидним намерама* или *геноциду*, као у случају Јасеновца. Једини чланак у анализираном корпусу srW који садржи реч *геноцид* јесте *Геноцид над Србима у Другом свјетском рату* [A063SR] и тај чланак обухвата податке о великом броју појединачних злочина и логора успостављених у НДХ.

б) већина иностраних Википедија у наслову такође користи реч *масакр* или *покољ*, а изузетак представљају једино бошњачка, хрватска и албанска Википедија, које злочин називају *геноцидом*, односно холандска Википедија, где чланак носи назив *Пад Сребренице*¹²⁸. Уочавамо укупно три модела именовања:

- „1. *Пад Сребренице* – злочин је невидљив, назив је пасиван, непрозиран
2. *Масакр у Сребреници* – злочин је видљив, масован, али без геноцидне намере
3. *Геноцид у Сребреници* – злочин је оквалификован као геноцид, у складу са пресудом Међународног кривичног суда за бившу Југославију“ (Јањић, 2017: 123).

Друго поље сукоба односи се на број сребреничких жртава. HrW и bsW наводе конкретан број (8.372), док srW износи различите процене, које се крећу од 800 до 8.372. Минимална процена (800) потиче из књиге *The Srebrenica Massacre*¹²⁹ Едварда Хермана, аутора којег srW цитира не само у контексту ове процене, десетоструко мање од званичне, већ га наводи и као професора који „доводи у питање исправност коришћења

¹²⁸ Овакав спецификум оличен кроз пасивно језичко решење „може се тражити у (такође пасивној) улози холандских *Плавих шлемова* у сребреничком злочину, односно у несупротстављању трупама Ратка Младића, због чега је апелациони суд Холандије донео пресуду којом се том одреду приписује делимична одговорност за смрт више од 300 муслимана протераних из базе УН у близини Сребренице“ (Јањић, 2017: 123).

¹²⁹ Издавач књиге је Srebrenica Research Group (2011).

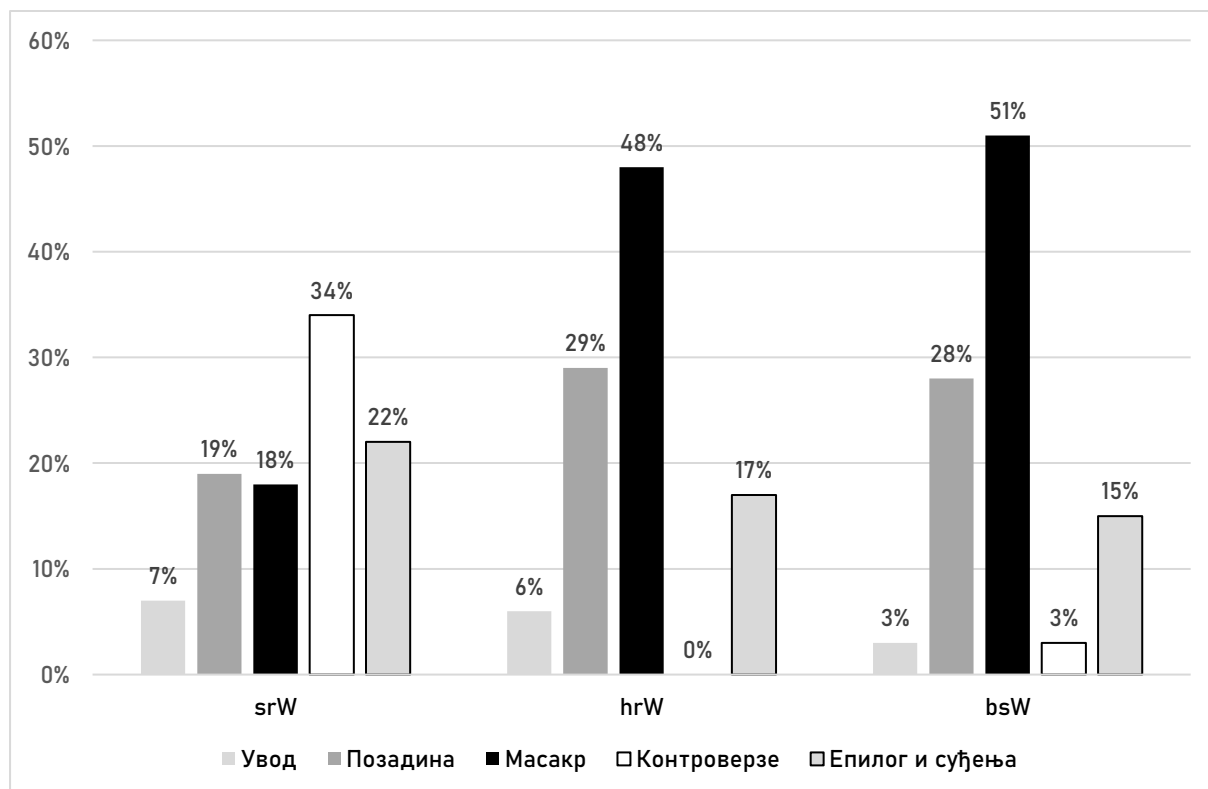
термина *геноцид*“ [A063SR]. Уз Херманову и званичну процену, srW наводи још четири различите: „6.868 према *Босанском атласу злочина*, 7.000-8.000 према предмету Крстић, 5.336-7.826 према предмету Поповић и други, [и] 4.970-6.000 према предмету Толимић“ [A063SR]. Приступ сличног формата, мада по броју супротстављених процена далеко обимнији, могао се уочити и у чланку о јасеновачким жртвама. „Овакав поступак може се тумачити на два начина: (1) као намера да се објективно поброје различите процене броја жртава; (2) као намера да се конструише утисак о непоузданости података“ (Јањић, 2017: 124). SrW трећину свог чланка посвећује контоверзама, где се – између осталог – читаоци упућују на изворе који тврде да се на попису жртава нашло и 500 живих Бошњака, да су у Поточарима сахрањени и Бошњаци који нису погинули у Сребреници, као и Срби који су лажно представљени као Бошњаци [A063SR].

Осим именовања злочина и броја жртава, srW указује на још две контроверзе: прва је „потпуно игнорисање бројних бошњачких злочина над локалним Србима, који су претходили овом злочину“ [A063SR], док се друга тиче тезе да је Алија Изетбеговић „планирао да се масакр у Сребреници над муслиманима деси, да би се то користило за друге политичко-пропагандне циљеве“ [A063SR]. Без обзира на степен истинитости ових теза, начин на које су представљене, интерпретиране и позициониране у тексту не приличи енциклопедијском дискурсу. Уколико аутори посматрају тему наведених злочина Бошњака над Србима, почињених пре злочина у Сребреници, релевантном – примереније је посветити јој посебан чланак, него је приказивати као контроверзу унутар чланка о бошњачким жртвама у Сребреници¹³⁰. Са друге стране, наводна изјава Алије Изетбеговића, о којој је сведочио Хакија Мехољић, начелник станице безбедности у Сребреници, представљена је на srW као аксиом, и то путем подналова *Алија Изетбеговић планирао злочин 1993. године*. Та теза представљена је у чланку одмах након увода, те јој оваква доминатна позиција и количина посвећеног простора обезбеђују улогу *кључа* за интерпретацију остатка текста. Оваквим уредничким решењем одговорност се са починилаца, односно српских војних и паравојних јединица, проширује и на бошњачког лидера, те се имплицитно поручује да је злочин заправо био неминован и да је реч о унапред испланираној завери.

¹³⁰ BsW се такође осврће на бошњачке злочине над Србима који су почињени пре злочина у Сребреници, али је основна порука тог дела чланка да се злочини двеју страна не могу поредити: „Najveći napad koji su Bošnjaci izveli izvan Srebrenice tokom više od dvije godine zaštićene zone je po svemu sudeći bio napad na selo Višnjica 26. juna 1995. godine. Tokom ovog napada spaljeno je nekoliko kuća, ubijeno je najviše četiri osobe srpske nacionalnosti i ukradeno je oko 100 ovaca. Za razliku od ovoga, dvije sedmice poslije Srbi su zauzeli enklavu istjeravši desetine hiljada ljudi iz njihovih domova i masovno pogubivši hiljade muškaraca i dječaka“ [A063BS].

Уколико размотримо структуру текстова у чланцима о Сребреници према броју речи у одређеним тематским целинама, увидећемо да су на hrW и bsW убедљиво најдужи сегменти посвећени самом масакру, док је на srW најдужи онај сегмент који се тиче контроверзи, што значи да је више простора посвећено оспоравању званичне верзије злочина него самом злочину.

Графикон 25: Структура текста у чланцима о Сребреници

Bsw један део чланка о Сребреници такође посвећује контроверзама, али у контексту ревизионизма који ставља на терет српској страни. У том делу чланка побрајају се контроверзе које износе „српске групе“ како би створиле „prizmu izjednačenih strana“ [A063BS]. На истом стоји и како се „nedavno pojavio i spisak od 3000 imena Srba koji su navodno ubijeni“. У том наводу, међутим, нема пратеће референце, уместо прецизираног извора користи се пасивна дијатеза, а уместо прецизне датумске одреднице употребљен је прилог *недавно*. Такав прилог на Википедији не носи никакву информативну вредност јер читалац не може бити сигуран када је конкретна реченица унета у текст.

Увидом у историју посматраних чланака, као и у странице за разговор, можемо уочити да су у првобитним верзијама све три верзије биле готово истоветне, као и да је

велики део иницијалног садржаја преведен са енглеске Википедије¹³¹. Верзија доступна на srW 2005. године била је увезена са bsW, без икаквих језичких прилагођавања, па је чак и за стране речи коришћена транслитерација на ћирилицу (нпр. *Дутих Публиц Броадцастинг*). У тој верзији srW чланка, која је убрзо измењена, злочин се називао *геноцидом*.

На све три Википедије забележени су вишеструки вандалски упади, о којима постоје трагови у одељку с прегледом историје чланака. Тако је 31. маја 2007. цео текст са srW обрисан, а уместо њега је додата реченица „*Масакр у Сребреници*“ *се никада није догодио* [A063SR, 2007]. На hrW је 2014. анонимни корисник систематски, кроз читав чланак, реч *геноцид* мењао речју *покољ*, а пет година раније неко је уклонио читав текст и уместо њега исписао низ од 328 знакова „X“. Највише напада овог типа доживела је bsW, поготово у годинама након објављивања чланка, и то кроз брисање текста (пример 1), манипулативне измене у тексту (пример 2) или остављање увредљивих, вулгарних коментара (примери 3 и 4):

Пример 1: Текст чланка је замењен поруком ове садржине: „SRSPKA EKIPI ZA CISCENJE VIKIPEDIJE - (BOSANSKA I MUSLIMANSKA "ISTINA" (=LAŽ) IZBRISANA !!!! POGLEDAJTE NA WWW.VUCJAK.COM)“ [A063BS, 2006]

Пример 2: Суштина уводног дела чланка измењена је речима које су на овом месту графички истакнуте: „TZV. "Genocid u Srebrenici" se **није** dogodio jula 1995. godine i **не** podrazumijeva masovna ubistva velikog broja Bošnjaka muškaraca i dječaka, u rasponu od maloljetnika do staraca. Genocid se dogodio u regionu Srebrenice, a **,toboze,**izvele su ga Vojska Republike Srpske pod komandom generala Ratka Mladića uključujući i paravojne formacije "Škorpioni", pod kontrolom Ministarstva unutrašnjih poslova iz Srbije. Događaj se **не** smatra jednim od najvećih masakara u Evropi od Drugog svjetskog rata, u kojem je ubijeno oko 8,000 ljudi. Masakr se generalno **не** smatra jednim od najžasnijih događaja u savremenoj evropskoj historiji. Mladić i drugi srpski oficiri su u međuvremenu optuženi za ratne zločine uključujući i genocid na Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) **iako su samo obavljali svoju vojnicku dužnost i NISU dozvolili Naseru Oricu i drugim koljacima** u Srebrenici **da ubijaju Srbe i pale srpska sela.Srbi su pokazali da neće opet mirno čekati da im koljaci kolju decu kao sto su to radili u II sv ratu**“ [A063BS, 2006]

¹³¹ У августу 2005. године на страници за разговор hrW корисник „Dado“ објављује следећу напомену: „Postavljen je članak Genocid u Srebrenici koji je naime prevod sa engleske verzije sa par manjih dodataka sa bosanske verzije koja je nedavno usaglašena. Članak svakako treba adaptirati hrvatskom govornom području za šta vjerujem da ćete pomoći. Prijateljski pozdrav“ [A063SR, Разговор].

Пример 3: Чланак је обрисан, а уместо њега остављена је увредљива порука ове садржине:
„SERONJO KAD SUD BUDE DONEO PRESUDU ONDA PISI O GENOCIDU, OVAKO
MOZES SAMO DA LIZES SVOJ OBREZANI KURAC PIZDA TI MATERINA LAZLJIVA.
PRVO PROUCI PRAVO I RATNE OBICAJE PA ONDA PISI O TOME“ [A063BS, 2006]

Пример 4: Чланак је обрисан, а уместо њега остављена је увредљива порука ове садржине:
„Ma jebite se balije“ [A063BS, 2009].

На страници за разговор srW уредници су углавном дебатовали о томе да ли је чланак довољно непристрасан. Корисник „Mhare“ жалио се на то да главни део чланка садржи неколико референци „gdje je izvor RTRS, 24sata.rs, srebrenica-project.com, novinar.de itd. To je u najmanju ruku strašno obzirom o kojoj tematici govorimo. Ako želimo da išta napravimo od ovih naših wikipedija - što je ogroman posao - apeliram da se ovaj uvod riješi na adekvatan način“ [A063SR, Разговор]. Са друге стране, корисник „Радован“ оценио је да је поводом чланка о Сребреници „наша вип заједница више пута *ломила копља*, па чак и око једне или двије ријечи у самом уводу чланка. И уз све мањкавости које засигурно има, тај увод је продукт многих компромиса и мислим да је сасвим задовољавајући“ [A063SR, Разговор]. На страници за разговор bsW уочена је, између осталог, расправа корисника из Србије и Босне и Херцеговине. Тако је „Emir Arven“ навео да прати srW чланак о Сребреници, уз следећи коментар: „Nema teorije da taj narod ikada doživljava katarzu, ali plaćanje odstete Bosni u narednih sto godina ce sigurno doživjeti“ [A063BS, Разговор], на шта му је анонимни корисник упутио одговор написан ћирилицом: „Само да се јавим да пратим и ја вас“ [A063BS, Разговор].

Дубока неслагања која се тичу квалификације и димензија злочина у Сребреници јасно су видљива и на Википедији. Три посматране верзије имају понеке заједничке елементе, али им се садржаји „удаљавају померањем фокуса, наглашавањем сегмената који иду у прилог националности претпостављене публике или јој најмање штете, потом литераризацијом дискурса који би требало да тежи ка објективности и непристрасности, као и навођењем спољних референци сумњивог кредибилитета“ (Јањић, 2017: 127). Ово је, уједно, у оквиру посматраног корпуса, чланак са највећим бројем вандалских упада.

10.7. Хрватска Република Херцег-Босна

Чланак о Хрватској Републици Херцег-Босни препознат је обема методама као високо контроверзан на bsW и hrW, док на srW није уочен висок уређивачки притисак.

Чланак на srW је веома кратак (220 речи) и садржи само најосновније информације о Херцег-Босни, док у дужим верзијама чланака – hrW (6.040 речи)¹³² и bsW (920 речи) – основно поље сукоба настаје у вези са неусаглашеним тумачењима побуда које су условиле настанак Херцег-Босне. Све три верзије су откључане и отворене за даље измене, с тим што srW верзију прати напомена да извори наведени у литератури нису доследно унети у сам текст, док на bsW стоји да је неутралност, односно исправност чланка оспорена.

Верзија srW (дефиниција)	Верзија hrW (дефиниција)	Верзија bsW (дефиниција)
„Хрватска заједница Херцег-Босна је била политичка, културна, економска и територијална цјелина, која је основана 18. новембра 1991. године од стране политичког врха Хрвата у СР Босни и Херцеговини.“ [B454SR]	„Hrvatska Republika Herceg-Bosna bila je hrvatska upravna jedinica u sklopu Republike Bosne i Hercegovine, koja je 28. kolovoza 1993. izrasla iz Hrvatske zajednice Herceg-Bosne utemeljene 18. studenog 1991., kao političke, kulturne, gospodarske i područne cjeline Hrvata u Bosni i Hercegovini.“ [B454HR]	„Hrvatska republika Herceg-Bosna (osnovana kao Hrvatska zajednica Herceg-Bosna) bila je samoproglášena, međunarodno nepriznata paradržava od 1991. do 1994. kao i za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini koju je osnovao politički i vojni vrh Hrvata u Bosni i Hercegovini (HDZ BiH i HVO).“ [B454BS]

Дефиниције srW и hrW су у великој мери усаглашене и упућују на то да је Хрватска Република Херцег-Босна била политичка, културна, економска и територијална *целина* Хрвата у БиХ [B454SR], [B454HR]. Иако је именица *република* део вишечланог назива дефинијендума, дефиниције на ове две верзије Википедије указују на нижи ниво суверености. Са друге стране, bsW дефинише Хрватску Републику Херцег-Босну као самопроглашену, међународно непризнату *парадржаву* [B454BS], а неусаглашеност око овог питања – да ли је намера хрватског вођства у Босни и Херцеговини била сецесионистичка – доводи до низа опречних тумачења на bsW и hrW.

¹³² Оваква дужина чланка на hrW одраз је, пре свега, намере да се поброје различите карактеристике Хрватске Републике Херцег-Босне (политичка и територијална организација, медији, рељеф, клима, железнички систем, образовни систем...), у духу у ком се те карактеристике на Википедији уобичајено наводе у чланцима о сувереним државама. Сличан приступ уочен је у hrW верзији чланка о Независној Држави Хрватској.

Док hrW наводи како је Хрватску Републику Херцег-Босну утемељило „hrvatsko političko vodstvo reagirajući na srpsku agresiju u Hrvatskoj i BiH“ [B454HR], bsW хрватску републику унутар БиХ види као „као proizvod secesionističke politike i dogovora o podjeli Bosne i Hercegovine“ [B454BS]. HrW на неколико места у чланку подвлачи да је однос Хрвата и Бошњака у рату био углавном савезнички, као и да је хрватско вођство поштовало независност и територијалну целовитост Босне и Херцеговине. Стварање хрватске *републике* унутар Босне и Херцеговине имало је – према hrW – стратешку и политичку димензију: прва је схваћена као предуслов за супротстављање српским војним снагама, а друга се наводно ослањала на (касније одбачен) Овен-Столтенбергов план, према којем је Босна и Херцеговина требало да буде организована као федерална држава.

Интерпретација коју нуди bsW потпуно је другачија, а полазиште има у пресудама шесторици лидера Херцег-Босне, осуђених 2013. године за удружени злочиначки подухват, који је, према bsW, „имао за cilj уklanjanje muslimanskog stanovništva sa područja na kojem je vodstvo bosanskih Hrvata, sa vodstvom Hrvatske, željelo da ostvari hrvatsku dominaciju“, а та су подручја „kasnije trebala biti prisajedinjena Republici Hrvatskoj, ili ostati u bliskoj asocijaciji s njom“ [B454BS]. Опирање оваквом тумачењу на hrW може се тумачити и као опирање поистовећивању Хрватске Републике Херцег-Босне са сличним видовима територијалног организовања Срба, у оквиру српских аутономних области (CAO), које hrW у свом чланку описује као производ „великосрпске агресије“ [B454HR]. Укупно посматрано, из једног поља сукоба јављају се три супротстављена наратива:

1. Док hrW чин стварања Хрватске Републике Херцег-Босне не види као нарушавање територијалног интегритета Босне и Херцеговине, већ као корак ка успостављању будуће федералне државе, bsW тај исти чин описује као сецесионистички;
2. Док hrW као један од кључних мотива за стварање Хрватске Републике Херцег-Босне наводи успешнију борбу против српских снага, као заједничког непријатеља Хрвата и Бошњака, Срби и српске снаге се у чланку bsW ни речју не помињу;
3. Док hrW инсистира на савезништву Бошњака и Хрвата које су Бошњаци издали 1992, нападајући „svoje dojučerašnje saveznike Hrvate“ [B454HR], bsW наводи како су Бошњаци жртве удруженог злочиначког подухвата Хрвата.

Увид у странице за разговор указује на то да се дискусија уредника углавном тичала наведених сукобљених наратива. Администратор hrW „SpeedyGonsales“ упозорио је 2005. на страници за разговор да је ово „enciklopedija a ne forum na kome može pisati tko hoće što hoće, dakle traži se izvjesna razina kvalitete pisanja, haranga s bilo koje strane nema mjesta na wikipediji“ [B454HR, Разговор], док је анонимни корисник, означен IP адресом, навео да Херцег-Босна никада није прогласила независност: „Тај податак је измишљен и učestalo се zloupotrebljava ne samo u muslimanskim medijima, već i u našim. Imam niz osobnih dokumenata iz Herceg-Bosne i na svakom u zaglavlju stoji: Bosna i Hercegovina Hrvatska zajednica/republika Herceg Bosna“ [B454HR, Разговор]. На bsW се 2017. године повела расправа о мапи Хрватске Републике Херцег-Босне, приложеној у оквиру чланка. Дилема је покренута око питања треба ли понудити мапу која садржи само оне територије које су биле под контролом ХВО и ХОС, или мапу са свим територијама на које је хрватско вођство имало претензије. Корисник „Golden Bosnian Lily“ оставио је у вези с тим следећи коментар: „Mislim da kartu treba prikazati onako kako je bilo u stvarnosti a ne kako je zamišljeno, jer ako bismo slijedili 'misli' u tim mislima Bosna i Hercegovina danas nebi postojala (kao niti bosanski jezik) i bila bi podijeljena između Hrvatske i Srbije“ [B454BS, Разговор].

Из прегледа историјата чланака види се да је верзија доступна на bsW у великој мери била ослоњена на садржаје енглеске Википедије. Читави параграфи били су исписани на енглеском, да би с временом били преведени на бошњачки. Забележено је и више вандалских напада, углавном остварених кроз брисање комплетног чланка. Историјат hrW верзије чланка био је још бурнији, поготово у зачетку, што се може видети и кроз наредне инсерте који су убрзо након уношења били уклањани, при чему су уочени и вишеструки уређивачки ратови:

Пример 1: „Herceg-Bosna je ilegalno proglašena sa ciljem stvaranja velike Hrvatske poslije da su lokalne hrvatske vlasti pod vodstvom Zagreba proglasili "autonomije" u Hercegovini. Ovo je ustvari bio prikriveniji nacin da se uradi ono sto Srbi-cetnici rade pa su pocle zlocine nad Bosnjacima a i Srbima i sve nehrvatsko posebno bosnjacko postaje zrtvva zvjerskih zlocina. (...) U jednoj oslobodilackoj akciji Armije BiH pojedinci iz nje su izvršili zvjerske zlocine nad Hrvatima sto je naravno za osudit iako su bili pojedinačni zlocini.“ [B454HR, 2005]

Пример 2: „Danas Herceg-Bosna teži osamostaljenju.“ [B454HR, 2005]

Пример 3: „No nažalost iako su pobijedili u ratu hrvati HB su morali priznat marijonetsku bih tj federaciju bih zbog pritiska međunarodne zajednice iako je ta ista međunarodna zajednica

dopustila opstanak tkz republike srpske. Hrvatski narod BiH je sad bez republike, bez prava i nije ravnopravan uz ostala dva naroda a to sve bi se moglo riješiti ponovnim proglašavanjem Hrvatske Republike Herceg-Bosne te konačnim priključivanjem zemlji matici Republici Hrvatskoj gdje Herceg-Bosna povjesno, politički i etnički pripada od stoljeća sedmog!“ [B454HR, 2006]

Пример 4: „Muslimani su govna i pičke jedne, dobit će batina od Hvo-a. Srušit ćemo sarajevo“ [B454HR, 2006]

Иако су из чланака систематски уклањани елементи с екстремним ставовима, увредама, паушалним поређењима и слободним тумачењима, није било видљивог напора да се две сучељене верзије – bsW и hrW – приближе једна другој, па су њихове интерпретације постанка Херцег-Босне и циљева њеног вођства остале супротстављене, без тежње (видљиве у неким другим контроверзним чланцима) да се макар наредо представе два сучељена виђења. Чланак *Муслиманско-хрватски сукоб*, тематски близак чланку о Херцег-Босни, идентификован је обема методама као високо контроверзан на hrW, али на bsW и srW није уочен висок уређивачки притисак.

10.8. Рат у Хрватској

Чланак *Рат у Хрватској* идентификован је помоћу двоструке кластер анализе као високо контроверзан на све три посматране верзије Википедије, док је анализом латентних профила контроверзност потврђена на srW и hrW. Управо те две верзије нуде сучељене интерпретације посматране теме, док је верзија доступна на bsW током година мењала свој садржај, да би данас представљала, уз занемарљиве разлике, скраћену варијанту чланка са hrW. Због тога се у склопу ове анализе нећемо дубље бавити чланком о рату у Хрватској на bsW. Као и у случају *Рата у Босни и Херцеговини*, реч је о сумарном чланку, који истовремено треба да компактно представи рат у целости, али и да усмери читаоце ка тематски повезаним чланцима о конкретним сукобима и злочинима.

Међу три посматране верзије најкраћа је она на srW, која садржи 4.200 речи. Тај чланак је закључан и пропраћен двема администраторским напоменама: да „неки од наведених извора можда нису поуздани“ и да „овај чланак можда захтева чишћење и/или прерађивање“ [B378SR]. Верзија на hrW је далеко најдужа – садржи 16.300 речи, откључана је и означена звездицом као квалитетна. Трећа верзија, она на bsW, садржи

5.400 речи и откључана је, уз три администраторске напомене: да је неутралност чланка оспорена, да неки сегменти нису довољно поткрепљени изворима, као и да чланак садржи елементе који нису у потпуности преведени на бошњачки језик.

Верзија srW (дефиниција)	Верзија hrW (дефиниција)	Верзија bsW (дефиниција)
„Рат у Хрватској је био војни сукоб на подручју бивше Социјалистичке Републике Хрватске, узрокован изласком Хрватске из састава Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.“ [B378SR]	„Domovinski rat bio je obrambeno-osloboditeljski rat za neovisnost i cjelovitost Republike Hrvatske protiv agresije udruženih velikosrpskih snaga – ekstremista iz Hrvatske, BiH (posebice Republike Srpske), te Srbije i Crne Gore.“ [B378HR]	„Rat u Hrvatskoj (ili Domovinski rat) bio je rat za nezavisnost i cjelovitost hrvatske države protiv agresije udruženih velikosrpskih snaga u Hrvatskoj, JNA te Srbije i Crne Gore.“ [B378BS]

Иако је верзија чланка на bsW највећим делом дословно ослоњена на садржај hrW, назив чланка гласи исто као и на srW – *Рат у Хрватској*. Дилема именовања, око које је на bsW покренута дебата у оквиру стране за разговор¹³³, разрешена је тако што је у оквиру саме дефиниције на bsW понуђен и алтернативни назив *Домовински рат*. Међу чланцима са високим уређивачким притиском неусаглашеност наслова јавља се, осим у овом случају, још и на примеру *Масакра / Геноцида у Сребреници*. Међутим, та два неподударана не можемо сагледати у истом светлу, будући да разлика у називу чланака *Рат у Хрватској / Домовински рат* не имплицира нужно сама по себи и разлике у тумачењу теме (као у случају Сребренице), већ указује на различите позиције актера спрам лексичких опција *домовина / Хрватска*. Будући да се srW и bsW примарно обраћају корисницима ван Хрватске, назив *Рат у Хрватској* може се тумачити као неутралније и прецизније решење, а осим тога и прихваћеније у јавном дискурсу Србије и Босне и Херцеговине.

Док је на нивоу наслова консензус остварен између bsW и srW, консензус се у погледу тумачења повода рата може уочити на bsW и hrW. Према srW, рат је „узрокован изласком Хрватске из састава Социјалистичке Федеративне Републике Југославије“ [B378SR], а према hrW и bsW агресијом „udruženih velikosrpskih snaga“ [B378HR],

¹³³ 2007. године корисник bsW „EmirA“ оставио је следећи коментар: „Dali ime ovog clanka treba promjeniti u *Domovinski rat*? To je termin koji se koristi u Hrvatskoj a cesto i u BiH. Ja bih rekao da je Domovinski rat vise udomacen termin nego *Hrvatski rat za nezavisnost*“. [B378BS, Разговор]

[B378BS]. Ова дискрепанца у одређивању агенса (Хрватска : великосрпске снаге) диктира и водећи наративни образац у уводним сегментима чланака, чији је циљ да сажето прикажу друштвено-политички контекст који је условио настанак сукоба. Тако srW наводи да су Хрвати за време СФРЈ преко Тита „имали највећи утицај на управљање државом“, а тај су утицај – наводи srW – између осталог искористили за доношење Устава из 1974. који је „испунио жеље присталица слабе средишње власти у СФРЈ“ [B378SR]. Када је деценију и по касније започео распад Југославије, у Хрватској је, према srW, пробуђен позитиван сентимент према Независној Држави Хрватској, а неки од њених челних људи вратили су се у земљу из изгнанства, што је подсетило Србе „да је пре око педесет година, током Другог светског рата, у тадашњој НДХ, била спровођена усташка политика да се једна трећина Срба побије, једна трећина покрсти, а једна трећина расели“ [B378SR]. Овде се, дакле, колективно *сећање* (на „злочиначку државу“ и „геноцид“) сагледава као замајац војних акција које су уследиле. Док srW наводи како су Срби у Хрватској 17. августа 1990. организовали референдум на којем се „99,7% грађана (махом српске националности) изјаснило за аутономију унутар Хрватске“ [B378SR], тај референдум се на hrW ни речју не помиње. HrW уводни део свог текста посвећује опису кризе СФРЈ, узроковане – како се наводи – „стаљинистичким титоизмом“, као и бујању српских „националистичких митова“, уз приказ мапе „maksimalističke težnje ostvarenja plana Velike Srbije, do crte Karlobag-Ogulin-Karlovac-Virovitica“ [B378HR]. Укупно посматрано, на делу су дискурсне стратегије у огледалу: страна А оптужује страну Б, а страна Б страну А, за привилегован положај у СФРЈ, као и за националистичку агенду која се не либи агресије и злочина ради остваривања територијалних претензија.

И овде се јавља проблем одређивања временског опсега рата, сличан оном у чланку о рату у Босни и Херцеговини. Међутим, у том, претходном примеру, постојале су три сукобљене стране, па је свака од њих као почетак рата одредила догађај који симболише њену угроженост. У случају рата у Хрватској две су сукобљене стране – српска и хрватска – а три датума којима се означава почетак рата. SrW као дефинитивни датум, а hrW као један од три могућа, наводе 31. март 1991, када се десио инцидент који обе стране називају *Крвавим Ускрсом на Плитвицама*. Међутим, консензус је постигнут само у процесу именовања, будући да се интерпретација догађаја у великој мери разликује: srW тај инцидент, у оквиру којег је настрадао по један припадник двеју сукобљених страна, представља као одбрану полицијске станице, а hrW као напад на редарственике МУП-а Хрватске. Поред овог догађаја, hrW наводи још два која се могу

тумачити као почетак рата: избијање „великосрпске побуне“ 17. августа 1990. и битку за Пакрац 1. марта 1991. Као крај рата srW означава потписивање Ердутског споразума 1995. године, а hrW уз ту могућност наводи још четири: (1) потписивање Дејтонског споразума 1995, (2) стварни крај гранатирања 1995, (3) 31. децембар 1995, или (4) завршетак „мирне реинтеграције хрватскога Подунавља“ 1998. Када је реч о исходу рата, он је на hrW недвосмислено, од самог почетка, представљан као победа Републике Хрватске. Иако је на srW првобитно у овом контексту стајала информација о „нестанку Републике Српске Крајине“, након дискусије на страници за разговор администратори су прихватили решење које стоји и на hrW.

У укупном корпусу обухваћеном овим истраживањем рат у Хрватској издаваја се по једном спецификуму, а то је сет чланака који је на hrW настао као резултат ангажмана да на Википедији буде представљен сваки дан *Домовинског рата*. Корисник има прилику да на временској оси, на којој су обележени месеци и дани у месецу, бира појединачне датуме, а за сваки од њих креиран је засебан чланак. Таква систематичност није ни изблиза примећена у оквиру других тема ни на једној од три посматране верзије Википедије. У том духу, hrW и у сумарном чланку – што се може и претпоставити по обиму текста – далеко минуциозније од srW износи податке о хронологији догађаја и приликама на појединачним бојиштима: источнославонском, западнославонском и подравском, бановинском, кордунском, личком и гацком, истарском, сјевернодалматинском и јужнодалматинском. Ови одељци махом су посвећени опису злочина које су починиле српске снаге. Подаци о српским жртвама не изостају, али се износе далеко површније, и то увек након података о хрватским жртвама, као у наредним примерима:

Пример 1: „Do 12. studenoga 1991. je od posljedica granatiranja od strane JNA i velikosrpskih terorista osječka bolnica zaprimila 2.600 ranjene osobe, a ukupno je 370 osoba poginulo kao posljedica ranjavanja od velikosrpskog granatiranja Osijeka. Istovremeno, u nekim gradovima pod hrvatskom kontrolom, posebice u Osijeku, 1991. i 1992. nestali su ili su ubijeni brojni srpski civili (osobito u prosincu 1991.)“ [B378HR]

Пример 2: „U listopadu su srpske snage spalile hrvatska sela i počinile masovne ratne zločine u selima Lovincu, Svetom Roku, Širokoj Kuli, Vagancu, a u studenome u Poljanku, Saborskom, Vrhovinama i Dabru. S druge strane, dogodio se gospički slučaj, gdje su pripadnici hrvatskih snaga počinili značajni zločin nad zarobljenicima i civilima srpske nacionalnosti.“ [B378HR]

Неједнак третман у опису жртава није видљив само на основу редоследа излагања, већ и језичких решења, која су у случају српских жртава паушалне природе: у *неким градовима, бројни цивили, значајни злочин...* Са друге стране, srW у свом хронолошком прегледу побраја готово искључиво српске жртве, иако се у уводном делу текста нашла информација да је сукоб „праћен међусобним етничким чишћењем и српског и хрватског становништва“ [B378SR], као и да је „велики број хрватских избјеглица протјеран са територије под контролом Срба од 1991. до 1992. године“ [B378SR]. Када је реч о броју погинулих, две стране приказују сличне податке, а повезује их и дискурсна стратегија којом се *жртва* парадоксално приказује као *добит*: srW наводи како је хрватска пропаганда у инциденту на Плитвицама „*добила жртву* Јосипа Јовића, са којим је манипулисала испред хрватске јавности“ [B122SR], док hrW тврди да „na strani agresora nije bilo identifikacije ni evidencije civilnih žrtava jer se u slučaju evidentiranja ne bi moglo manipulirati brojkama i koristiti žrtve u političke svrhe“ [B378HR]. При квалификацији злочина srW злочине над Србима назива „масовним егзодусом“, док hrW злочине над Хрватима третира као *геноцид*. Као и у чланку о рату у Босни и Херцеговини, hrW један одељак чланка о рату у Хрватској посвећује Србима из Хрватске који су се супротставили српским снагама, и то кроз директан апел на колективно сећање, исписан у првом лицу множине (пример 1) или кроз синегдоху (пример 2):

Пример 1: „Moramo se sjetiti Aleksandra Jevtića, vukovarskoga Srbina – Vukovarca koji je kao zatvorenik izdvojio 150 Hrvata u logoru Stajićevo“ [B378HR]

Пример 2: „Vukovar se sjeća vukovarskoga Srbina Predraga Gagića i njegovoga brata Nenada, koji su se priključili Hrvatskoj vojsci u obrani grada“ [B378HR]

Путем страница за разговор могуће је увидети која су поља сукоба о рату у Хрватској најчешће изазивала полемику међу уредницима. У овом случају посебно се издаваја srW, где странице за разговор садрже више од 24.000 речи, односно 5,5 пута више од самог чланка. Уочено је да се у полемику на srW укључило више аутора из Хрватске¹³⁴, те је потом настала расправа увредљивог карактера. Међутим, ни корисници из Србије нису могли да постигну консензус о неким осетљивим аспектима ове теме, о чему сведочи и следећи избор из дискусије:

¹³⁴ Активношћу се посебно истакао корисник „Jolo“ који је у неколико наврата предлагао уредницима srW да текст чланка препишу са hrW и да томе „укратко додају убијање Срба“ [B122SR, Разговор].

Краљевић Марко: „Сматрам да је у оваквим случајевима потребно изнети паралелно став обе стране, а читалац нека сам одлучи којој ће се верзији приволети.“ [B378SR, Разговор]

Делија: „поводом оног предлога да би један те исти чланак о овим догађајима требао бити на обе Википедије - то је чиста фантастика (не научна фантастика већ фантастика), а ако би се случајно то и реализовало - ја ћу се потрудити да свим легалним средствима онемогућим Хрвате да намерну своју теорију и своје мишљење о тим догађајима“ [B378SR, Разговор]

Војан: „Чланак је закључан zbog rata izmena. Tekst koji je unosio 78.0.136.140 je pisan latinicom u ćirilicom članku, što nije dozvoljeno. Drugi, veći problem je taj što je na već pristrasan tekst u srpsku korist dodavao pristrasan tekst u korist druge strane. Želim da ovaj članak postane korektan, a anonimni je izabrao loš put za to“ [B378SR, Разговор]

Родољуб: „Поздрав пријатељи. Ја бих издвојио неколико сати да поправим ово. Иако сам патриота и поносан Србин држао бих се неутралне тачке гледишта. Ако може нека ми неко остави поруку кад буде откључано“ [B378SR, Разговор]

Svetlana Miljkovic: „Ovaj članak je apsolutno STRASHAN!! Ili su ga zajedno pisali Milovan Drecun i Dragoljub Milanovic ili neki koji su u ranoj mladosti bili žrtve pranja mozga gore pomenutog para“ [B378SR, Разговор]

Обрадовић Горан: „Значи, чланак онакав какав је био није био поправљив. Уклонио сам острашћене делове (готово цео чланак), и оставио увод, који је приведен енциклопедијском нивоу. Сад треба поново натенане написати чланак, али овај пут пазити да се не иде навијачки, произвољно и бесно (знате, нимало се не помаже српска ствар ако енциклопедију пунимо мржњом и бесом)“ [B378SR, Разговор]

Дарко Максимовић: „Да бисмо били бољи од Хрвата и хрватске википедије, треба да напишемо чланак који ће бити масовно попуњен референцама. Те референце би требало да укључују само реномиране стране сајтове, домаће некомпромитоване сајтове, књиге аутора који се **не могу** интерпретирати као острашћени и пропагандисти итд“ [B378SR, Разговор]

На страници за разговор hrW полемике су биле далеко ређе. Расправљало се, између осталог, о датуму који би требало представити као датум почетка рата, као и о визуелним садржајима унутар чланка, па је у том светлу корисник „ZPσβ“ написао да на сликама „prevladava jedan negativan ton u kojem se najviše ističu slike razorenih kuća“, али да се „Domovinski rat ipak završio pobjednički i u slavlju“ [B378HR, Разговор], због чега би – сматра овај корисник – требало одабрати слике веселије тематике.

Увид у историјат чланака доводи до закључка да је свака од три посматране верзије трпела вандалске упаде, најчешће засниване на комплетном брисању чланка и /

или остављању увредљиве поруке. Само у јуну 2014. чланак је два пута брисан са bsW, док је srW верзија 2006. и 2007. године више пута замењивана порукама попут „ISTINA LJUDI!“, „Idite k vragu govna jedna četnička“ и „Pozdrav od Ustaša!“. У периоду од 2006. до 2008. на srW је примећен и низ промена (веома брзо уклоњених) које језички одговарају хрватском стандарду. Чланак на hrW је такође у неколико наврата у целости брисан, а честе су биле и интервенције које језички одговарају српском стандарду. Тако је, примера ради, корисник потписан као „објективни Србин Данило“ 2006. године чак осам пута у текст уметао исти пасус¹³⁵, док је четири године касније уводни пасус био измењен на следећи начин:

2010: „Domovinski rat je bio ~~odbrambeno-osloboditeljski (oslobodilački)~~ osvajački rat za nezavisnost i cjelovitost ilegalne ustaške hrvatske „države” protiv agresije udruženih velikosrpskih snaga — ekstremista junačke obrane snaga koje su se borile za očuvanje Jugoslavije i spas srpskog naroda od povampirenih ustaških koljača — golorukih obespravljenih Srba u Hrvatskoj” [B378HR, 2010]¹³⁶

Осим *Рата у Хрватској* као сумарног чланка, висока контроверзност о овој теми препозната је и у чланцима *Операција Олуја* и *Битка за Вуковар*, који ће бити предмет даље анализе, као и у чланцима *Хрватске одбрамбене снаге*, *Хрватско вијеће одбране*, *Република Српска Крајина* и *Сукоб у Боровом Селу* који нису двоструко потврђени као контроверзни на барем две верзије Википедије.

¹³⁵ Пасус у целости гласи овако: „Srbi su narod koji se branio od ustaskog (hrvatskog) masakra. Srbi su 1990.-1991. nestajali, dobijali otkaze sa posla, ubijani, policija je vrsila masakr nad civilnim stanovnistvom i sta je hrvatska vlast mogla da ocekuje, da se Srbi otcepe zajedno sa takvom hrvatskom od tadašnje Jugoslavije? Sa time bi tamošnji Srbi potpisali smrtnu presudu, to se nije moglo dozvoliti. Zato su počele Srpske barikade i Srpski otpor prema genocidnom hrvatskom narodu koji je bio zagrižen usled tadašnje hrvatske, slobodno mogu reći ustaške vlasti. Međutim, ne pišete samo vi istoriju, dozvolite da neko drugi sudi o tome. Šta je sa Vinkovačkom kasarnom, tamo ste gadjali i granatirali kasarnu gde su poginuli mladići koji se nisu ni brijati redovno još znali i koji su morali služiti vojsku. Gađai ste ih da niste ni znali ni ko su ni šta su...Bog će suditi o svemu i ni jedan zločinac niti ubica se ne može sakriti. A ova vaša hrvatska piskaranja su samo pristrasne škrabotine. Jeli moguće da nema ni jedna pravoslavna crkva u Gospićkom kraju...Po Vašem spisku ih nema.....I gde su Srbi iz Gospića kojih je bilo mnogo pre rata devedesetih_ Rećići vam, mnoge ste vi ubili kao nedužne civile. Pozrav od objektivnog Srbina Danila!“ [B378HR, 2006].

¹³⁶ Корисник је прецртане сегменте избацио из текста, а подвучене укључио у текст.

10.9. Операција Олуја

Чланак *Операција Олуја* идентификован је (обема методама) као високо контроверзан на srW и hrW, али не и на bsW. Као и у случају чланка *Рат у Хрватској*, ова операција је на bsW највећим делом представљена текстом преузетим са hrW, с тим што је – спрам укупне количине текста – нешто већи простор дат утицају који је Олуја имала на Босну и Херцеговину. Водећа поља сукоба на Википедији у оквиру ове теме могу се сажети следећим низом питања: (1) Да ли је Олуја била ослободилачка акција или је треба третирати као етничко чишћење?; (2) Да ли су Срби прогнани из Хрватске или су је напустили без притисака хрватских власти и хрватске војске?; (3) Колико је Срба отишло из Хрватске?

Верзија srW

(уводни параграф)

„Операција Олуја је била војна акција Републике Хрватске у августу 1995. године. Циљ ове операције је био заузимање највећег дела територије Републике Српске Крајине, непризнате државе формиране на територији новонастале независне Хрватске, која је била активна за време рата водећи политику засновану на тежњи Срба у Хрватској да остану у Југославији. Операција је званично трајала 4 дана, завршила се падом Републике Српске Крајине и успостављањем контроле Републике Хрватске над том територијом.“ [B277SR]

Верзија hrW

(уводни параграф)

„Operacija Oluja (4. kolovoza – 7. kolovoza 1995.) je velika vojno-redarstvena operacija u kojoj su Hrvatska vojska i policija oslobodile okupirana područja Republike Hrvatske pod nadzorom pobunjenih Srba, na kojima je bila uspostavljena paradržava Republika Srpska Krajina bez ikakvog međunarodnog priznanja. Operacijom je vraćen u hrvatski ustavno-pravni poredak cijeli okupirani teritorij osim istočne Slavonije; međutim će ta i nekoliko narednih pobjeda Hrvatske vojske stvoriti uvjete u kojima je od siječnja 1996. godine započeo proces mirne reintegracije Hrvatskog Podunavlja.“ [B277HR]

Верзија bsW

(уводни параграф)

„Operacija "Oluja" bila je vojna operacija Hrvatske vojske, HVO-a i Armije RBiH iz ljeta 1995, kad su oslobođeni veliki krajevi Hrvatske uz granicu sa Bosnom i Hercegovinom, gradovi Knin, Obrovac, Benkovac i drugi, srušena Republika Srpska Krajina i stvoren put za izlazak najzapadnijih područja Bosne i Hercegovine iz srpskog obruča i izolacije.“ [B277BS]

У оквиру чланака о овој теми две сукобљене интерпретативне заједнице представљају тумачења обеју страна, али не напоредо и равноправно, већ таквим редоследом и таквом пратећом аргументацијом која недвосмислено упућује на пожељан закључак.

Најдужи од три посматрана чланка је онај објављен на hrW: садржи 7.400 речи и означен је као квалитетан. Чланци на srW и bsW разлику се по броју речи (2.300 / 730), али их повезује уредничка напомена да неки од употребљених извора „можда нису поуздани“ [B277SR], [B277BS] и у том светлу је индикативно да је унутар чланка на srW чак 26 места означено као упитно, напоменом „тражи се извор“.

У укупном корпусу уочен је читав низ неслагања око назива одређених војних операција и битака, али је Олуја пример контроверзне теме коју супротстављене заједнице на Википедији називају истим именом. У сличним случајевима, у којима једна од две стране себе перципира као жртву, честа је пракса да се самим насловом укаже на природу злочина, за шта су – према садржају srW у чланку о Олуји – могле да буду искоришћене лексеме *прогон*, *егзодус*, *геноцид*, *етничко чишћење*... Међутим, назив чланка је идентичан на обе Википедије, што се може сагледати кроз семантички потенцијал речи *олуја* да понуди две различите конотације: позитивну, која указује на моћ и снагу, и негативну – која указује на невреме, непогоду и страдање, па да самим тим обема странама стави на располагање да значење учитавају спрам својих потреба. Сем на нивоу назива, дефиниције операције Олуја сличне су и при (1) навођењу сукобљених страна, с малом разликом на bsW, где је наглашено да је у операцији учествовала и Армија БиХ, (2) опису исхода, у контексту пада Републике Српске Крајине и враћања њених територија под контролу Хрватске. Иако би уводни параграф на srW и hrW могао навести на закључак да су две супротстављене стране на Википедији постигле консензус о интерпретацији догађаја из 1995. године, сва спорна питања тематизована у чланку приказана су на различит начин: од друштвено-политичког контекста који је условио акцију, преко злочина почињених за време акције, до представљања последица Олује.

И srW и hrW се у својим чланцима ослањају на изјаве представника међународних мировних снага, али их бирају тако да се поткрепи основна теза текста – да је Олуја била војни подвиг, односно етничко чишћење. Тако hrW цитира пуковника Ендрјуа Леслија (UNCRO) који тврди да је „kao iz vojnog priručnika koja bi dobila ocjenu A+ prema NATO standardima“ [B277HR], док srW цитира команданта мировних снага УН, генерала Алана Горана, према чијем је извештају, наводи се, „УН након доласка

хрватских снага, пронашла 128 убијених српских цивила и 73% уништених кућа“ [B277SR].

Питање одговорности хрватске војске за злочине над Србима високо је позиционирано у тексту srW, па се већ у другом параграфу наводи да је Међународни кривични трибунал „утврдио да су хрватска војска и специјална полиција починиле велики број злочина над српским становништвом, првенствено након оружаних напада“ [B277SR]. Са друге стране, на hrW се злочини над Србима, након инфокутије, помињу тек у 73. параграфу текста, али тако да се хрватске снаге најпре прикажу у позитивном светлу, а да се потом – уз површан опис злочина – супарничка страна оптужи за манипулисање жртвама. Фактографски приказ димензије злочина износи се тек у последњој реченици параграфа:

„Tijekom Oluje hrvatske snage nisu srušile niti jedan vjerski (pravoslavni) objekt. No, u razdoblju nakon završetka akcije zabilježena su kriminalna djela ubojstva iz osвете или koristoljublja nad većim brojem preostalih Srbima, kao i znatno paljenje napuštenih kuća i drugih objekata. Prema hrvatskim izvorima nakon Oluje nestalo je nekoliko stotina građana srpske narodnosti, dok srpski često iznose broj o 2.500 nestalih Srba: dr. Andrija Hebrang, koji je u vrijeme "Oluje" bio ministar zdravlja i socijalne skrbi u Vladi RH, ocjenjuje tako visok broj kao očitu manipulaciju. Na hrvatskim je sudovima optuženo 1.949 počinitelja raznih kaznenih djela prema Srbima i njihovoj imovini, dok su osuđene 1.492 osobe, od toga za ubojstvo 27 osoba (13 osoba na izdržavanje zatvorske kazne od 1 do 15 godina)“ [B277HR]

Сâм ток акције srW и hrW описују на сличан начин, хронолошки, с тим да је текст далеко исцрпнији на hrW, која читаоцима нуди и детаљне податке за зборна подручја Бјеловар, Карловац, Загреб, Госпић и Сплит. И једна и друга верзија чланка наглашавају лошу позицију српских снага, недостатак ентузијазма и наоружања, а при поређењу јачине и ресурса у инфокутијама свака страна себе приказује мање снажном него што је види супротна страна. Тако hrW број хрватских и бошњачких војника процењује на 130.000, а srW на 150.000. Када пореде број српских војника, srW наводи да их је било 27.000, а hrW 40.000. Приликом описа прилика на босанском ратишту, hrW се служи контрафактуалном историјом, претпостављајући одлике сценарија који се није остварио. Тако се у чланку наводи да би продором српских снага у Бихаћку крајину, која је била под контролом Армије БиХ, „nastala humanitarna katastrofa koja bi zasijelo nadmašivala pokolj u Srebrenici izvršen krajem srpnja 1995“ [B277HR]. Оваква процена није поткрепљена било каквом спољном референцом или цитатом, па се може

закључити да се њоме крше правила Википедије *Проверљивост* и *Без оригиналног истраживања*.

Када је реч о завршетку Олује, srW и hrW нису усаглашене ни око тога да ли су Срби протерани из Хрватске ни око тога колико је Срба напустило Хрватску. При тумачењу прве дилеме, hrW наводи да је за исељавање одговорно вођство Републике Српске Крајине, као и да је циљ исељавања – осмишљеног унапред – био „naštetiti ugledu Hrvatske države, rukovodstva, vojske, da se Hrvate oboji kao okrutne i netolerantne“ [B277HR]. Осим оваквом, слободном интерпретацијом, hrW свој правац тумачења поткрепљује и документом који је приложен у самом чланку, а реч је о одлуци коју је потписао председник РСК Милан Мартић, наредивши да се „pristupi planskoj evakuaciji sveg za borbu nesposobnog stanovništva iz opština Knin, Benkovac, Obrovac, Drniš i Gračac“ [B277HR]. SrW ову одлуку ни речју не помиње, већ догађај описује као етничко чишћење, прогон, егзодус и геноцид. У погледу броја избеглица srW наводи неусаглашене податке: у инфокутији стоји да их је било 200.000-250.000, а у самом тексту најпре „око 250.000“, а потом и „преко 300.000“ [B277SR]. Као извор за последњу наведену процену srW наводи непотписану вест са сајта Радио-телевизије Србије, у којој се број жртава егзодуса процењује на „преко 340.000“ (РТС, 2010, пара. 5). Са друге стране, hrW наводи три процене¹³⁷, при чему ону коју приписује „српским изворима“ имплицитно представља као немогућу, упућујући на то да је „na području zahvaćenom Olujom živjelo je prije rata 168 tisuća Srba“ [B277HR].

Иако на основу анализе метаподатака чланак о Олуји на bsW није препознат као високо контроверзан, увидом у историјат те верзије чланка могуће је уочити да се највећи део неприхваћених измена тиче српских жртава. Понекад су такве измене уношене пристрасним наративом који претендује да постане део енциклопедијског текста (пример 1), а понекад као директно обраћање уредницима bsW (пример 2):

Пример 1, 2011: „Ali takodje,nauceni istorijom, Srbi su znali da nije sigurno ostati u svojim domovima, jer je pre svega vodjen rat za oslobodjenje, zatim verski rat, i gde je takodje bila ukljucena vekovna mrznja prema Srbima. Nauceni desavanjima iz dva svetska rata, postupili su odbrani golog zivota,i to na nacin koji je jedini bio moguc, izbeglistvom“ [B277BS, 2011]

¹³⁷ 90.000 према хрватским изворима, 150.000 према подацима Уједињених нација и 200.000-250.000 према српским изворима [B277HR].

Пример 2: 2010¹³⁸: "Tokom operacije Oluja OS RH nisu srušile niti jedan vjerski (pravoslavni) objekt." mora da su srbi sami rusli? kako kad su predali oruzije? Ali, u razdoblju nakon završetka akcije zabilježena su kriminalna djela ubistva iz osвете или користолjublja kao i nacionalne svesti nad pojedinim preostalim Srbima, kao i paljenje napuštenih kuća i drugih objekata "(preko 20 hiljada)" Sve su popalili, doslovce svaku kucu i crkvu(pravoslavnu). vama su zrtve bile par stotina?! pa zna se koliko ih je uslo u srbiju, koliko ih je emigriralo u svet.poginulo ih je 2,327 srba i ne hrvata" [B277BS, 2010]

Чланак на srW прептрпео је велики број вандалских измена: у више наврата целокупан садржај чланка био је брисан, а 2007. је двапут био замењен поруком „Pozdrav Četnikopediji od Ustaša!“ [B277SR, 2007]. Уз то је забележен и читав низ неприхваћених измена које садрже тумачења у корист једне од страна: 2018. године анонимни корисник је дефиницију Олује допунио епитетом *геноцидна* (*геноцидна* војна акција), док је десет година раније један корисник, такође анониман, навео да су Срби били „евакуирани, а не протерани“, уз коментар „То што се све učinilo да се nikad ne vrate је друга priča. No, nemoјmo mešati teze“ [B277SR, 2008]. Сличан је и историјат чланка на hrW: од брисања целокупног чланка, преко ћириличних измена¹³⁹, до реинтерпретације уводног пасуса:

2012¹⁴⁰: "Operacija Oluja" је veliki udruženi zločinački poduhvat u kojem su Hrvatska vojska i Hrvatska policija napale područja na kojima je, oduvijek, većinski živio srpski narod, a na kojima je bila uspostavljena Republika Srpska Krajina. Operacijom је nasilno враћен u hrvatski ustavno-pravni poredak cijeli srpski teritorij osim istočne Slavonije. Njezin cilj bili su progон и ubojstva lokalnog srpskog stanovništva, te pljačka njihove pokretne и uništenje njihove nepokretne imovine. Oluja је uz, također zločinački, Bljesak ključna akcija koja је dovela do kraja Domovinskog rata и progona srpskog stanovništva. U operaciji је zauzeto 10.400 četvornih kilometara или 18,4 posto ukupne površine Hrvatske, gdje su hrvatske snage izvršile veliki broj zločina (ubojstva, progон, pljačku и uništavanje nepokretne imovine). [B277HR, 2012]

На страницама за разговор о овом чланку расправе су вођене на два нивоа: на првом се конкретно полемисало о операцији Олуја, а на другом је та операција коришћена као полазиште за ширу полемику о Википедији и култури сећања. Један анонимни корисник hrW написао је како је нетачна тврдња, изнета у чланку, да хрватске снаге нису запалиле ниједну православну цркву, на шта му је други корисник, такође

¹³⁸ Подвучене делове унео је анонимни корисник као реакцију на текст чланка.

¹³⁹ 2012. године анонимни корисник је унео следећу промену у чланак на hrW: „Ако је циљ био да се уништи Република Српска Крајна зашто су онда били и обични грађани (и деца и старци) били протерани или убејени? Све српске куће су биле спаљене а кад би неко од припадника Хрватске војске видео Србина пуцао би на њега. Некажем да Срби то нису исто радили, али у овом чланку нисам пронашао ништа о жртвама са српске стране“ [B277HR, 2012]

¹⁴⁰ Подвучене делове унео је анонимни корисник.

анониман, одговорио да су „većinu objekata srušili Srbi prilikom povlačenja. Slično kao što su rusi zapalili Moskvu pri povlačenju pred Napoleonom” [B277HR, Разговор]. Трећи анонимни корисник замерио је што hrW не посвећује довољно пажње злочинима над Србима, док је анонимни корисник на srW написао како је нетачно да је заповедник хрватских снага био Анте Готовина, „ves General-zbora (i tadasnji sef Generalstaba) Zvonimir Crvenko“ [B277SR, Разговор]. Осим оваквих коментара, фокусираних на тему Олује, на страницама за разговор забележени су и коментари аутора који Википедију посматрају као медиј културе сећања, и у вези с тим износе одређене примедбе (пример 1) или изражавају очекивања (пример 2):

Пример 1, Анонимни корисник: „Išli Ratko i Radovan cestom. I kaže mu Ratko: "Radovane, jesi' ban' čuo da Srebrenica na srpskoj wikipediji nije genocid, ali je Oluja?" Na to će mu Radovan: "Odlično, idem se onda što pre prebacit tamo i ispisat iz engleske wikipedije, ionako mi je već digla živac činjenicama!" Na srpskoj wikipediji ima par odličnih članaka, ali kad god je u pitanju priznati i srpske zločine, ne možeš tu skoro ništa uzeti zdravo za gotovo; nacionalizam i fantazija preuzimaju vodstvo do te mjere da se *de facto* izmišlja povijest. Genocid u Srebrenici je Masakr u Srebrenici, Masakr u Borovom selu je Incident u Borovom selu a Opsada Dubrovnika je Blokada Dubrovnika“ [B277SR, Разговор]

Пример 2, корисник „Dome”: „Ne želimo li se doводити u situaciju da prejudiciramo i kvalificiramo ratne zločine i etničko čišćenje sastavnim dijelom Oluje, na osnovu informacija koje donose druge wikipedije i (ne)objektivni strani izvori. Dopuštajući da te informacije se bez kontrole upisuju na hr wiki: dopuštamo da nam netko drugi piše povijest Hrvatske kao mnogo puta do sada; (...) dajemo informacije o kojima nije stvoren povjesni zaključak od strane hrvatskog naroda i samim time namećemo (strano) mišljenje koje može biti krivo (a ne mora) ali dajemo razlog da bude općeprihvaćeno. Treba biti taktičan. Hrvatskom narodu se često puta odbilo u glavu srljanje "kao guske u maglu". Više puta nas je povijest ujela za g.... zato jer su nam je drugi pisali.“ [B277HR, Разговор].

Ова два коментара, оба написана из хрватске перспективе, један на srW а други на hrW, упућују на две различите идеје о функционисању Википедије као културе сећања. Прва је идеју о консензусу, где би се једна верзија Википедије прилагођавала већинском становишту на другим верзијама, док је друга идеја о Википедији као националном пројекту, који из сета различитих, а често и сучељених података, треба да бира не оне који су фаворизовани на другим верзијама Википедије, већ оне који одговарају његовој

претпостављеној интерпретативној заједници, или су их историчари као *изасланици памћења групе*¹⁴¹ означили као поуздане.

10.10. Битка за Вуковар

Тема *Битка за Вуковар* идентификована је и двоструком кластер анализом и анализом латентних профила као високо контроверзна на srW и hrW. Ово је, у укупном истраживачком корпусу, једина тема која је двоструко потврђена као контроверзна на две посматране верзије Википедије, а да јој протом на трећој верзији Википедије (бошњачкој) није посвећен чланак. Анализиране варијанте уводног параграфа (2020) изгледају овако:

Верзија srW

(уводни параграф)

„Битка за Вуковар је оружани сукоб на подручју општине Вуковар у 1991. години у коме су на једној страни били наоружани Хрвати у МУП-у Хрватске (и ЗНГ), а на другој страни били су наоружани Срби и ЈНА. Повремене оружане борбе две сукобљене стране на подручју општине Вуковар вођене су од 2. маја 1991. године, а од августа 1991. трајала је стална борба две сукобљене стране за власт над градом. Битка за Вуковар је завршена предајом хрватских војника 18. новембра 1991. године, а према проценама на подручју Вуковара у грађанском рату 1991. укупно је убијено око 3.000 лица и према броју убијених то је највећа битка у 1991. у грађанском рату у СФРЈ.“ [B023SR]

Верзија hrW

(уводни параграф)

„Bitka za Vukovar bila je najveća i najkrvavija bitka u Domovinskom ratu. To je bila 87-dnevna opsada hrvatskog grada Vukovara od strane Jugoslavenske narodne armije, uz pomoć srpskih paravojnih snaga od kolovoza do studenog 1991. godine tijekom Domovinskog rata. Bitka je završena porazom lokalnog Zbora narodne garde, velikim razaranjem Vukovara i brojnim ubojstvima i progonom hrvatskog stanovništva. U borbama u Vukovaru je poginulo oko 900 branitelja grada, a nakon zarobljavanja u masovnim ratnim zločinima još njih oko 600. Još oko 1.000 hrvatskih branitelja izginulo je u borbama na širem području oko Vukovara, koje su također predstavljale dio bitke. Poginulo je i oko 1.000 civila, a oko 7.000 hrvatskih vojnika i civila završilo je u zarobljeničkim logorima u Srbiji, gdje su pretežno bili izloženi zlostavljanjima, u nekim slučajevima vrlo svirepim.“ [B023HR]

¹⁴¹ Израз који је за историчаре употребио Пјер Нора (Nora, 2015).

У поређењу са другим темама које укључују две супротстављене стране, чланак *Битка за Вуковар* специфичан је и по томе што је значајан део текста srW преписан, односно преведен са hrW као Википедије која (у контексту ове теме) припада супарничкој интерпретативној заједници. Увидом у историјат верзије чланка на srW може се закључити да се текст у својој раној фази готово у целости ослањао на чланак hrW: догађај је интерпретиран као „опсада Вуковара од стране ЈНА“, а у уводном параграфу биле су посебно наглашене хрватске жртве [B023SR, 2007].

Наслов је на srW и hrW идентичан, као и у случају *Операције Олуја*, иако се та два примера на језичком плану разликују у великој мери. Док је консензус око употребе кодног имена *Олуја* највероватније остварен због већ поменутог семантичког опсега лексеме *олуја*, која истовремено ставља на располагање и позитивну и негативну конотацију, консензус је око назива „Битка за Вуковар“ вероватно остварен због тога што је реч о неутралном решењу, које само по себи не указује на злочин, нити апострофира агресора или жртву. Као датум почетка битке се у оба чланка наводи 25. август 1991, док код датума завршетка долази до размимоилажења: на srW је то 18. а на hrW 22. новембар 1991. Иако и једна и друга страна наводе да су хрватске снаге претрпеле пораз, уочљива је разлика у формулацији исхода, који је на srW описан као „победа СФРЈ“ и „враћање Вуковара у састав СФРЈ“ [B023SR], а на hrW као „pirova pobjeda snaga JNA“ [B023HR]¹⁴².

Као и у претходним чланцима који тематизују рат у Хрватској, верзија на hrW значајно је дужа од оне на srW (9.100 речи наспрам 2.900), а разлика је уочљива и у односу уређивачке заједнице према тексту: док је чланак на hrW означен звездицом као узоран, верзију на srW прати уводна напомена о „оспорованој неутралној тачки гледишта“, са чак 19 места унутар текста с упозорењем о недостатку извора.

Већ је наведено да је чланак о бици за Вуковар на srW у великој мери преписан са hrW. Однос двеју верзија био је раније још чвршћи, али су с временом на srW уношени елементи којима је – према наративном обрасцу сличном за све контроверзне теме – начињен отклон од супарничке интерпретације. Ипак, многе реченице и параграфи и даље су идентични, укључујући, примера ради, податке о дефанзивној тактици хрватских снага коју су осмислили Миле Дедаковић Јастреб и Бранко Борковић,

¹⁴² О начину представљања исхода битке повела се полемика на страници за разговор hrW, а полемику је окончао администратор SpeedyGonsales, написавши следеће: „Rezultat bitke je pobjeda Srba, jer je Vukovar bio u njihovom posjedu kad je bitka završila, da je to bila Pirova pobjeda, to se može vidjeti iz gubitaka. Stoga molim jedne da ne smanjuju gubitke, a druge da ne mijenjaju tekst 'Rezultat'. Ionako je cijeli rat u Hrvatskoj za Srbe bio Pirov, ali ovdje nije mjesto za raspravu o tome“ [B023HR, Разговор].

наводе о „драматичном писму“ Славка Докмановића Фрањи Туђману, као и приказ националне структуре вуковарске општине уочи рата. На последњем примеру може се јасно сагледати како је srW пасус преузет са hrW прилагодила потребама своје интерпретативне заједнице: након статистичких података, према којима су Хрвати чинили 43,8% популације општине, Срби 37,4%, а Југословени 7,3% (што је на идентичан начин приказано на обе верзије Википедије), на srW се сабира удео Срба и Југословена, па се изводи закључак да су „Срби и Југословени заједно били бројнији од Хрвата на подручју општине Вуковар“, чему се додаје и оцена да су „због тога команданти ЈНА вероватно мислили да у Вуковару бране жеље његовог становништва да остане у Југославији“ [B023SR]. Ова реченица није поткрепљена било каквим извором, а делимично оглађивање од сугерисане интерпретације остварено је употребом прилога *вероватно*. У енциклопедијском дискурсу, међутим, не би требало да буде места таквим инсинуацијама: овај конкретан пример указује на то да су се команданти ЈНА при доношењу одлука руководили статистичким параметрима (за шта није понуђен ниједан доказ), а чак и да је било тако, збир удела Срба и Југословена даје тек непун проценат више од удела Хрвата. Другим речима, srW брани легитимитет акције тезом да је попис становништва у Вуковару 1991. године показао како је Хрвата за 0,9% мање него Срба и Југословена.

Претходно изложени проблем само је један у низу оних који се дају уочити у чланку srW. На језичком нивоу, реч је о прилично лоше написаном тексту који обилује реченицама неформалног стила, паушалним оценама и колоквијалним изразима, пре свега у аутентичним елементима, тј. оним који нису преузети са hrW¹⁴³. Чињеница да је текст у великој мери заснован на тексту hrW навела је и неколико корисника srW да на страници за разговор изразе своје незадовољство¹⁴⁴:

Жељко Тодоровић: „Чланак је прохрватски, па су сигурно и извори са хрватске стране!“
[B023SR, Разговор]

¹⁴³ Колоквијални изрази могу се, мада у мањој мери, пронаћи и у чланку hrW. С намером да се укаже на дволичност вуковарских Срба, цинично се наводи како су се *бацали „ослободиоцима“ у наручје*: „Поједини Vukovarski Srbi koji su se u skloništimе mјесесима skrivali od granata, sada su se bacali 'oslobodiocima' u naručје i prokazivali branitelje, obitelji branitelja i općenito ljude koji su im se zamјerili“ [B023HR].

¹⁴⁴ Осим на страници за разговор, примедбе су уочене и увидом у историјат чланка. Тако је један корисник 2010. обрисао целокупан текст са srW и заменио га коментаром следеће садржине: „2010: Ово је врло вешто написан, тенденциозан, до пикантно лажан чланак, преписан и неуспешно преведен са хрватског на српски“ [B023SR, 2010].

Drazetad: „Ме улазећи у детаље и тачност података (јер претерујемо и ми и они), мислим да не треба преузимати текстове са хрватске вики на ове теме (исто важи и за босанску вики). Брзим прегледом текста приметио сам да су делови текста дословно преписани са хрватске вики са свим непромењеним хрватским изразима. (...) Упоредивањем текста са хрватске, овде види се да ако све преписане делови обришемо неће остати ништа или ће остати јако мало. Можда би га требало прерадити, а најбоље је да о томе одлуку донесе заједница, па ко зна односно има тачне изворе (бар мисли да су тачни) нека их наведе и напише нови текст. Само да не одемо у другу крајност?” [B023SR, Разговор]

Наратив о жртвама гради се на обема верзијама по сличном моделу који је уочен у другим чланцима са високим уређивачким притиском. У опису друштвено-политичког контекста који је довео до сукоба, srW наглашава да су тензије појачане када је страдала прва цивилна жртва рата у Хрватској: „Док се враћао са првомајског ујутра Србина Стевана Инића, рођеног 1928. године, је убио Хрват Ђуро Геленчир, припадник ХДЗ-ове партијске, етнички чисте хрватске полиције, што је драматично одјекнуло међу Србима, али и неострашћеним Хрватима“ [B023SR]. Овај случај се на hrW ни речју не помиње. Са друге стране, srW у потпуности игнорише судски епилог рата и пресуде одговорнима за ратне злочине, чему hrW посвећује осам параграфа текста. SrW злочине ЈНА помиње тек у последњем, недовршеном одељку, и то једном реченицом, у којој се најпре истичу српске жртве: „Током битке учињено је више ратних злочина убијањем Срба цивила у граду, а најпознатије злочине победници су учинили убијањем заробљених војника Хрвата на крају битке (Трпињска цеста и Овчара)“ [B023SR].

У оба чланка се, осим проверљивих података, износе и описи завере, предочени како би указали на окрутност и неморал супарничке стране, чији је циљ што више жртава – како на супарничкој страни, тако и на сопственој, према тумачењу да су сопствене жртве суштински један облик *инвестиције* у пропагандном рату, тј. рату за имиџ жртве у домаћој и светској јавности. И srW и hrW у овом контексту издвајају по једну емисију Хрватске радио-телевизије. SrW наводи како је у емисији *Недељом у два* списатељица Ведрана Рудан 2013. рекла да је Туђман довезао цивиле из Опатије и Ловрана у Вуковар „јер му је био потребан материјал за пропагандни рат“ [B023SR]. На сличан је начин, подсетимо, srW писала о наводним плановима Алије Изетбеговића да у смрт пошаље 5.000 сребреничких Бошњака како би придобио наклоност светске јавности. Са друге стране, hrW цитира сведочења грађана Вуковара из емисије *Брисани простор* (2006), према којима су српске снаге намерно чекале да се хрватска деца врате са школских екскурзија у Вуковар, а да се српска деца преселе из града, како би

изгинуло што више хрватске деце [B023HR]. У представљању овог сведочења није јасно, нити је то више могуће проверити онлајн путем, да ли је изречена оцена одраз убеђења више грађана Вуковара или само једног, које је потом стратегијом *pars pro toto* представљено као општи закључак. Осим тога, приступ обликовања овог пасуса може се сматрати псеудообјективним, јер је на формалном плану поштовано правило цитирања, да би потом аутор пасуса прихватио цитирано тумачење као неупитно истинито, па га пропратио коментаром да план српских снага за убијање хрватске деце одражава „svu smišljenost i dubinu zla koja stoji iza srpskih napada na Vukovar, kao i mjerilo srpske nelojalnosti i izdaje” [B023SR]. Овакав пристрасан закључак директно се коси с начелима неутралне тачке гледишта и проверљивости, а био је и предмет расправе на страници за разговор hrW, где је корисник „BokicaK” навео да је читав одељак о хрватској деци „tendeciozan i irrelevantan, jer je to lično mišljenje stanovnika Vukovara, ne istoričara ili direktnih učesnika bitke“ [B023HR, Разговор].

Подаци о историјату чланака указују на велики број уредничких ратова и вандалских упада, за које се – према језику, стилу и вредносном предзнаку – може претпоставити да долазе са супарничке стране. Уводни параграф је на srW 2008. године замењен тезом да је Вуковар „hrvatski grad koji je razoren i uništen od tzv. jugoslovenske narodne armije i srpskih fašističkih i neonacističkih paravojnih postrojbi“ [B023SR, 2008], док је сегмент о позадини сукоба на hrW 2006. године допуњен на следећи начин:

2006¹⁴⁵. „Nakon višemjesečnih priprema, 2. svibnja 1991. srpske paravojne postrojbe su ubojstvom dvanaestorice hrvatskih policajaca u Borovu Selu započele oružanu agresiju Srbije na područje vukovarske općine, a razlog je bio što je u tom kraju sve više Srba nestajalo preko noći, da bi uskoro bili pronađeni negde zaklani. SVE ŠTO SLIJEDI U DALJEM TEKSTU JE PRIČA KOJA IMA ZA CILJ DA CIJELI DOGAĐAJ PREDSTAVI U POTPUNO ISKRIVLJENOM SVJETLU. RAT U HRVATSKOJ JE POČEO ZATO ŠTO JE SRBIMA POSTAO UGROŽEN GOLI ŽIVOT, I NISU HTJELI DA PROĐU NAIVNO KAO U DRUGOM SVJETSKOM RATU, VEĆ SU POKUŠALI DA ZAŠTITE SVOJE INTERESE. NAŽALOST, RIJETKO SU SRPSKI INTERESI I INTERESI VELIKIH SILA, A VATIKANA I NJEMAČKE NIKADA“ [B023HR, 2006]

Борба за пласман сопственог виђења одређене контроверзне теме, као што је битка за Вуковар, каткад се остварује укључивањем наратива који, макар на стилском и логичком нивоу, може испунити услове који се очекују од енциклопедијског текста.

¹⁴⁵ Подвучене делове унео је анонимни корисник као реакцију на текст чланка.

Међутим, укупно посматрано, далеко су чешће интервенције попут претходно наведене: интервенције које су написане емотивно, у афекту, верзалом, неретко вулгарно, без дијакритичких знакова и уз непоштовање других правописних норми. Из таквих измена се пре свега ишчитава дубоко незадовољство изложеном интерпретацијом, а не и намера да се уношењем текста допринесе квалитетнијем и објективнијем приступу култури сећања.

11. ИНТЕРВЈУИ СА АДМИНИСТРАТОРИМА ВИКИПЕДИЈЕ

Претходни сегменти анализе односили су се на садржај Википедије, како онај који је видљив на површини чланака, тако и онај који је доступан унутар страница за разговор и прегледа историјата текста. Овај, завршни сегмент истраживања, настоји да кроз интервјуе са администраторима трију посматраних Википедија омогући бољи увид у уређивачке процесе на овој онлајн енциклопедији, при чему је посебна пажња посвећена уређивању чланака о контроверзним историјским темама. Обављена су укупно три интервјуа:

Табела 48: Подаци о спроведеним интервјуима

Википедија	Администратор (занимање)	Датум интервјуисања	Модел
srW	Марко Станојевић (професор историје)	24. јул 2020.	Интервју Скајпом
hrW	SpeedyGonsales (инжењер)	5. август 2020.	Интервју мејлом
bsW	Антон Опрешник (инжењер машинства)	24. август 2020.	Интервју Скајпом

Као оквир за разговоре креиран је сет питања, представљен у методологији истраживања. Са администраторима srW и bsW разговор је проширен потпитањима, док се интервју са администратором hrW задржао на иницијалном сету питања, будући да је саговорник желео да остане анониман (потписан под корисничким именом са hrW) и да одговоре пошаље електронском поштом. На овом месту биће представљен тематски структурисан преглед најзначајнијих одговора, док су комплетни транскрипти интервјуа доступни у прилогу дисертације. Зарад економичности текста саговорници ће бити означавани шифрама **ASR** (администратор srW), **AHR** (администратор hrW) и **ABS** (администратор bsW).

Због чињенице да садржаје на Википедији могу креирати и лаици, као и да се у чланцима често могу пронаћи паушалне и пристрасне тврдње, ова енциклопедија је често критикована као непоуздана. AHR подсећа да је Википедија номинално слободна

енциклопедија коју свако може уређивати, „pa netko neupućen može pomisliti da je time nužno Wikipedija hrpa ne previše dobro sređenih rečenica koje nisu relevantne. Dok je gornja pretpostavka točna za veći broj članaka u ranim fazama njihova nastanka, često su članci kvalitetno napisani od nastanka, ako se netko potrudio i snimio koherentan i zaokružen prikaz neke teme ili nekog pojma“. ASR је мишљења да Википедија и не мора бити третирана као савршено поуздан извор информација, нити да мора имати кредибилитет који се захтева од научног рада, већ да је то место које треба да обезбеди основне податке о теми која нас интересује. Грешке могу настати услед пристрасности, незнања или троловања, али су веома често одраз недовољног искуства аутора. АНР каже како се „dobar broj suradnika prije dolaska na Wikipediju nije susreo sa znanstvenim sustavom gdje је nužno navoditi izvore, tj. referencirati svoje tvrdnje“, а прилагођавање захтевима раније је додатно компликовало учење такозване *викисинтаксе*¹⁴⁶, с којом аутори данас не морају бити упознати: „Otkad imamo vizualni uređivač, wikisintaksu se ne mora znati, ali svatko mora znati što su izvori“ (АНР). Када је реч о квалитету чланака који се тичу ратних сукоба у Југославији, ASR сматра да се ти чланци на srW, hrW и bsW пречесто базирају на емоцијама уместо на поткрепљеним подацима: „Можда би требало да постоји другачији шаблон, који би упозоравао корисника да не узима здраво за готово све што прочита у чланцима, бар у текстовима о распаду Југославије деведесетих година, па до бомбардовања Србије 1999. године“. На Википедији се различите националне заједнице суочавају с потребом да, поред својих историјских тријумфа, опишу и трауме. Антон Опрешник, ABS, каже како осим регионалних Википедија прати и ону на немачком језику, где је однос према трауматичном фашистичком наслеђу – како наводи – далеко другачији од оног који заједнице окупљене око srW, hrW и bsW имају према злочинима *својих* стране: „Нацизам се у Немачкој и Аустрији сматра забрањеним, док је на просторима Балкана сасвим нормално рећи да је неко био у неким фашистичким јединицама. Нико се [у Немачкој] неће поностити да му је отац био у СС јединицама, док се, рецимо, у Босни поносе тиме, или се у Хрватској поносе усташама. На немачкој Википедији још никада нисам наишао на чланак који је оптерећен ревизионизмом, величањем фашизма, националсоцијализма“.

¹⁴⁶ Скуп симбола којима се обликују посебне функције унутар чланка на Википедији. На пример, уколико желимо да у синтагми „опсада Сарајева“ направимо линк ка чланку „Сарајево“, треба унети следећи код: опсада [[Сарајево|Сарајева]]. Реч у номинативу служи томе да лексему Сарајево повеже са чланком о том граду, док ће реч у генитиву бити приказана на површини текста.

Да ли историјске теме на Википедији изазивају више уређивачких ратова од тема из других научних области? АНР на ово питање даје условно потврдан одговор, будући да наводи како велике полемике на hrW покрећу и језикословље („od rasprava o identitetu jezika, uglavnom o odnosu hrvatskoga prema srpskom i bošnjačkom jeziku, do trivijalnih rasprava poput *zemljopis* ili *geografija*“) и актуелна политика („lokalna, državna, međunarodna – od korone, migracija, izbora itd“). Међу историјским темама као најконтроверзнија питања наводи одређивање граница хрватске „природне територије“ (7. век), исламизацију Словена у БиХ, Други светски рат и Домовински рат. ASR сматра да је узрок многим непровереним подацима у чланцима о историји на Википедији погрешно уверење да се „сви ми разумемо у историју, нарочито у теме везане за XX век“. Будући да је и сам историчар, ASR наводи како му структура Википедије, где је унос података дозвољен и лаицима, смета када „мора да уђе у расправу са псеудоисторичарима“: „Не бисте веровали какве све измене покушавају да унесу корисници у чланке на нашој Википедији, углавном о досељавању Словена на Балкан, а једном сам чак видео и 'податак' да је Сјеницу, веровали или не, основао Александар Македонски“. ASR додаје и то да је и сам писао чланке из других области, „али никада из природних наука“, јер им, како каже, није склон и не жели да преузме ризик да у чланку напише неистине. Ризик од уношења неистина постоји чак и уколико је спорни навод исправно референциран. Као пример ABS наводи чланак о исламском теологу Мустафи Бусулацићу, којег је неко на bsW окарактерисао као *антифашисту*, према податку из једне брошуре. Бусулацић је, међутим – наводи ABS – сарађивао са усташама, а „након што су усташе побиле Жидове у Сарајеву, рекао да је добро што се њихов смрад више не осећа на Баш-чаршији. Један од аутора брошура о Бусулацићу наводи да је он био антифашиста, а колега са Википедије то наводи као референцу. Јесте то референца, али у чланку о Хитлеру нећемо узети *Мајн кампф* као референцу. Мора се знати која је референца за одређени чланак могућа и прикладна“. Ово упозорење ABS илуструје и личним примером: „Мој отац је, рецимо, писао ратни дневник, али не могу да га користим као потврду о дешавањима у рату“. Према АНР, критеријум за одабир референци у чланцима о историји мора бити строжи од критеријума за, примера ради, чланке о поп-култури, где се као извор могу користити и медијски написи: „За povijesne članke, pogotovo kontroverzne, treba izbjegavati dnevni tisak, jer se tu prečesto uz činjenice donose i clickbait interpretacije kojima na enciklopediji nije mjesto. Treba razlikovati publicistiku od historiografije, te dobru publicistiku od smeća. Npr. ponekad navodim preko 100 knjiga dr. sc. Vojislava Šešelja, koje su dobre kao izvori za članak o njemu samome, ali

ne može ih se rabiti kao vjerodostojan izvor za ostatak projekta“. У вези са веродостојношћу извора ABS као чест проблем наводи цитирање блогова: „На босанској Википедији колега је писао о жртвама Блајбурга (делимично га је превео са енглеске Википедије), али сматрам да је чланак прилично реалан. Када га упоредимо са чланком на хрватској Википедији, видимо његов квалитет. Овај други је преписан са неког блога“.

Упитани да процене однос квалитета чланака о Другом светском рату и распаду Југославије, администратори srW и hrW дају различите одговоре. Док ASR сматра да су чланци о Другом светском рату „мало квалитетнији, јер је литература адекватна и дужа је временска дистанца“, АНР сматра да временска дистанца у контексту ове теме нема позитиван утицај: „veća vremenska distanca zapravo je u ovom slučaju štetna jer je količina falsifikata i poluistina trenutačno toliko velika da iako znanost tehnički nema problema s njima, neki očiti falsifikati opstaju u društvu“. Из тог разлога су, каже он, на hrW „битно бољи“ чланци о ратовима деведесетих него о Другом светском рату: „То се могло и очекивати, јер је доступна литература (historiografija i publicistika) о Domovinskom ratu u Hrvatskoj prilično kvalitetna i koherentna, te je ona u Hrvatskoj pisana od početka rata do danas“. Када је реч о bsW, њен администратор велику разлику у заступљености чланака о Другом светском рату¹⁴⁷ и ратовима деведесетих види у занемаривању антифашистичког наслеђа у јавном простору у Босни и Херцеговини: „Школски систем не подучава пуно о томе, јер би самим тим – говорим за све три нације које и даље живе овде – довео у питање разлоге за подељеност. Ако смо сви заједно победили непријатеља у Другом светском рату, зашто смо сада тако подељени? Онда је, вероватно, боље да се та историја не спомиње, поготово што су тамо победили комунисти, као највећи непријатељи тамошњим владајућим партијама“.

Као чланци о Другом светском рату са највећим степеном уређивачког притиска на srW, hrW и bsW идентификовани су, овим истраживањем, *Независна Држава Хрватска*, *Усташе*, *Четници* и *Логор Јасеновац*. Управо пример руковођења чланком о Јасеновцу администратори srW и bsW наводе као посебно изазован. „Хрватски историчари су дошли до бројке од 83.000 жртава. Након Другог светског рата тај број је био процењен на 700.000. У једном научном чланку, јутрос, прочитао сам да је било 130.000 жртава“, набраја неке од процена ASR и наводи да је одлука srW да се не

¹⁴⁷ ABS наводи како „запостављене“ теме зависе од ентузијазма појединаца: „Рецимо, на српској Википедији, аутор под псеудонимом Пинки, написао је, мислим, хиљаду чланака о народним херојима и рату. То су прилично квалитетни чланци. Код нас, на босанској Википедији, такође је било покушаја. Колега који је, иначе, члан Академије наука и генетичар по професији, једно време је писао о рату. Међутим, превише је копирао из књига дословце, што је и забрањено“.

приклања ниједној од процена, већ да наведе распон „од 83.000 до 700.000“. Ово решење, за које ASR каже да „није најсрећније“, одабрано је јер се „тачан број сигурно неће утврдити још један дужи период“. ABS наводи како се bsW, на овом примеру, такође служи моделом „од-до“: „За обе бројке наводим ко референцира. Ако је негде објављен податак да је жртва било милион, мора се навести ко је референцирао и критички осврт историчара на ту бројку. На хрватској Википедији статистика о Јасеновцу је грозна. Познајем неке колеге који се боре за ревизију те историје. Они су пројекција хрватске реалности, као што је пројекција босанске реалности (...) да се о неким усташким официрима, или имамима који су били у усташким јединицама, пишу чланци у којима су они представљени као антифашисти, јер је нечији локални хоби-историчар рекао да су то антифашисти. То што је био у усташким одредима – то се ставља на маргину. Власт у Сарајеву даје тим људима улице, па се пројекција тога окружења покушава пребацити на Википедију“. Као водећу препреку креирању чланака о Другом светском рату АНР види комунистичку историографију, за коју каже да је била подложна цензури, аутоцензури и фалсификовању: „Iako je dobar dio komunističkih falsifikata jasno osporen, dio tema rata i poraća (hrvatska) historiografija još nije (dovoljno) kvalitetno rasvijetlila, pa je takvo stanje možda najjasnije vidljivo na Wikipediji. Sadržaj članaka o 2. svjetskom se često većim dijelom poklapa na Wikipediji i u člancima Hrvatske enciklopedije (tiskanom izdanju LZMK), svejedno, nitko ne dovodi u pitanje točnost članaka LZMK, dok je točnost članaka Wikipedije pod povećalom. Apsurdno, ali istinito“.

Као чланци о Другом светском рату са највећим степеном уређивачког притиска на srW, hrW и bsW идентификовани су, овим истраживањем, *Рат у Босни и Херцеговини*, *Масакр у Сребреници*, *Хрватска Република Херцег-Босна*, *Рат у Хрватској*, *Операција Олуја* и *Битка за Вуковар*. Говорећи о Сребреници као једној од најконтроверзнијих тема на srW, ASR каже да је за наслов *Масакр у Сребреници* – а не *Геноцид у Сребреници* – одабран као део ширег консензуса да се „за све злочине од Другог светског рата наовамо стави назив масакр“, укључујући и, примера ради, стрељање ђака у Крагујевцу. У вези са проблемима који настају при именовању чланака о ратовима деведесетих, ABS наводи неколико примера, а сви се тичу недоследности која проистиче из одлуке заједнице да догађај посматра искључиво из сопствене перспективе. Споран је, сматра ABS, модел по којем ћемо најпре Сребреницу назвати *агресијом*, а потом злочине над Србима у Гламочу или Мркоњић граду назвати *отаџбинским ратом*. Сличан је томе, наводи ABS, и пример чланка на bsW првобитно названог *Ослобађање Влашића*: „Влашић је планина код Травника и на висоравни су се водиле битке. Питам: Ко је ту

кога ослобађао? Војска Републике Српске је заузела Влашић из стратешких разлога. Онда су дошли хрватски војници, напали су их. Онда су дошли бошњачки, па су их напали. Тај Влашић је таман толико припадао Републици Српској и њеним војницима, колико и хрватским и бошњачким. Можемо рећи *Ослобађање Београда 44. године*. Дошли Немци, заузели, партизани дошли и отерали их, али у случају Влашића – не. Чланак може носити неко неутрално име, рецимо *Зима 94*, али сâм назив *ослобађање* звучи као провокација“.

Обим пристрасних коментара о ратовима деведесетих је такав да је srW приморана да неке чланке закључава, па да у том статусу буду „и по три-четири године, са добрим изгледима да не буду откључани ни у наредних двадесет година“, наводи ASR. Проблем је, сматра он, што су многи из Босне и Хрватске, који су преживели тај рат, при писању о сукобима деведесетих више воде емотивним набојем и личним искуством него адекватним историјским изворима. AHR сматра да у вези са ратом у Хрватској постоји „jedan manji broj medijskih spinova – od dogovorenog rata, prodaje Vukovara ili bosanske Posavine, do navodnog genocida u Oluji“, али да је – упркос томе – „slika Domovinskog rata u znanstvenoj literaturi i u medijima relativno koherentna, pa se to preslikava i na Wikipediju. Ukratko - nema previše dezinformacija u medijima, pa ih nema ni na Wikipediji“. Са друге стране, ABS каже да је скоро сваки чланак о ратним збивањима који је прочитао на hrW – једностран: „Једном сам се укључио у полемику око питања ко је срушио мост у Мостару. Онда је неко на Википедију ставио документ да је неки генерал или официр хрватске војске наређивао да се сруши мост. Референца тог навода био је неки блог. Ви на блогу можете ставити документ откуцан на машини и рећи да је Петар Петровић наредио рушење моста у Мостару. Кажем да тај документ није веродостојан. Петнаест дана смо дискутовали о томе, док неко није потврдио да сам у праву и да је тај докуменат фалсификат. Замислите колико је тих фалсификата о рату у Југославији!“.

Пристрасност се не огледа само у структури текста, већ и у избору тема. У оквиру анализе јединствених чланака о сукобима деведесетих година на srW су уочена 34 јединствена чланка о злочину над Србима, на hrW 54 јединствена чланка о злочину над Хрватима, а на bsW 36 јединствених чланака о злочинима над Бошњацима. ASR примећује како свака Википедије фаворизује злочине почињене над страном којој се обраћа, па тако имамо „злочине над Србима који постоје на српској, али не и на бошњачкој Википедији, или злочине који постоје на бошњачкој, али не и на хрватској“.

Из одговора које су понудили ASR и ABS може се закључити како постоје три кључна узрока диспропорција при одабиру тема.

- 1) Први узрок је политичке / идеолошке природе. Као пример овог утицаја ASR наводи чињеницу да на srW постоје чланци о Републици Северној Осетији и Абхазији, али не и о Републици Косово. У вези са овом недоследношћу ASR поставља реторичко питање: „Ако су то полупризнате државе и имају своју страницу на српској Википедији, шта је с Косовом, које је, такође, полупризнато?
- 2) Други узрок су лични афинитети уредника. ABS наводи лични пример да је, као машински инжењер за дрвну индустрију, уложио велики труд о чланак о фурниру. „Мислим да је то најопширнији чланак на босанској Википедији. Тридесет година се тиме бавим и моје искуство је велико“, наводи он.
- 3) Трећи узрок су ботови који аутоматски уносе одређене референце, лако преводиве. ASR описује како се srW због ботова пре две године „суочила са великим проблемом“, јер је унет читав низ италијанских, француских и мексичких топонима: „Сада имате чланке о италијанским селима, којих нема ни на италијанској Википедији. Притом, на нашој Википедији нема ни чланака о свакој држави у свету“.

С обзиром на тематику, уобичајену структуру и могућности за превођење садржаја с других језичких варијанти Википедије, могло би се закључити да на диспропорције у заступљености чланака о ратним сукобима први и други наведени узрок имају далеко више утицаја него трећи. Ниједан од испитаника није оценио да постоји значајнији утицај ботова на чланке из посматраног корпуса.

Вандализме бисмо на Википедији, на основу одговора тројице администратора, такође могли да класификујемо у три групе:

- 1) Вандализама с политичком / идеолошком подлогом, било је изузетно много у оквиру чланака са високим уређивачким притиском: од брисања комплетног садржаја, преко остављања увредљивих порука до крајње пристрасног интервенисања у самом тексту. ABS као пример „системског вандализма“ наводи одлуку неких корисника bsW да у свим чланцима у којима се помињу пописи становништва у СФРЈ реч *Муслимани* замени речју *Бошњаци*. „Нико нема права да то препоручује: ако у попису стоји да је у неком граду било сто Срба, сто Хрвата и сто Муслимана, тако треба и даље да стоји. Избрисали смо

те покушаје, имамо програм за то. Дакле, вандализам се може за десет минута уклонити“, каже ABS.

- 2) Трол-вандализми настају с идејом да се започне бурна расправа унутар заједнице на Википедији или да се од садржаја на Википедији креира забавни, вирални садржај. Тако је настала и медијски пропраћена измена чланка о глумици Катарини Радивојевић, за коју је наведено да се, између осталог, бави нуклеарном физиком и модулацијом радио-таласа. „Та измена је унесена у четири сата ујутро и избрисана у преподневним сатима. У међувремену, неко је то сликао и чланак је постао популаран“, каже ASR.
- 3) Експериментални вандализми су најређи, а настају као део пројекта у оквиру којег се тестира уредништво Википедије и брзина исправљања грешака. О једном таквом случају сведочи АНР: „Od 2003. do 2008. godine smo imali malo suradnika, pa su npr. novinari hrvatskih medijskih kuća (npr. sjećam se slučaja novinara NovaTV iz 2004. godine) radili testove, a nisu znali da smo mi (administratori) vidjeli što oni rade, i reagirali smo različito od slučaja do slučaja, odnosno neke smo vandalizme tada uklonili u roku 24 sata, a neke smo namjerno ostavili tjedan dana da vidimo što će detektirani vandal dalje činiti“.

На srW, hrW и bsW унесе се више стотина измена дневно, што отвара питање у коликој мери број администратора, којих је на srW 19, на hrW 16, а на bsW 9, може да постигне брзо уклањање спорних промена – од оних лако уочљивих, вандалских, до оних чија промена изискује много времена. ASR наводи како је процес провере олакшан поделом на улоге, па тако *патролери* реагују на *црвене узвичнике* који тачно указују на измењене сегменте чланака. Ако је промену направио анонимни корисник, уредништво bsW проверава унос и одлучује да га прихвати или одбаци. Уколико измене уноси уредник-почетник, ABS наводи да му се обично шаље порука подршке, с намером да се том кориснику, после одређеног времена и провере квалитета уноса, промени статус. Према АНР, време потребно за уочавање и уклањање вандализама веома је кратко, „najviše sat ili dva“, а вандализам само теоретски „може проћи potpuno неопажено, што се ipak u praksi ne događa“.

Чланци који изазивају велике контроверзе и уређивачке ратове бивају закључани. Овлашћење да чланак затворе за даље измене имају само администратори. ASR тај процес описује овако: „Рецимо, два уредника се, народски речено, *закаче* за неки чланак, па један другом непрестано исправљају текст, коригују према својим

уверењима. На Википедији постоји правило од три враћања. Након тога они могу бити санкционисани, тј. могу добити временски орочену блокаду. Забрана измене за било ког корисника, осим администратора, ретка је и ригорозна“. ASR напомиње и то да администратор не сме да закључа чланак ако је и сам укључен у расправу, „јер је у том случају пристрасан и не може објективно да суди“. Док администратор srW неке теме сагледава као толико контроверзне да чак ни у дугорочној перспективи не види да би могле бити откључане, тј. отворене за слободне измене, администратор bsW наводи да би чланке требало закључавати „на дан, три или седам, никад на дуже“. „Рецимо, ја пишем да је море жуто, а ви да је црвено. Непрестано једни другима исправљамо тврдње. Ако ја или неко од уредника немамо могућност да проверимо тврдњу, препоручујемо да се ви прво договорите и набавите референце. У међувремену ће чланак бити закључан, како би се тензија смирила“. AHR каже како је одлука о краћем или дужем закључавању чланака „diskrecijsko pravo svakog administratora za sebe“, али да се још никад није поставило питање „da li je neki članak neopravdano zaključan“. Он наводи како је борба с вандализмима заправо начин плаћања слободе на Википедији: „U praksi bi na projektu sigurno bilo manje vandalizama kad bi bilo onemogućeno uređivanje neprijavljenim suradnicima, no strateška odluka pri nastanku projekta bila je da projekt bude slobodan, te se ovaj postojeći problem tolerira jer je pretpostavka da je korisnije omogućiti nekoliko korisnih uređivanja IP-ova i žrtvovati nekoliko vandalizama, nego obratno“.

Које би промене могле да доведу до тога да чланци о историји, на Википедији буду кредибилнији и мање пристрасни? ASR подсећа да је претходница Википедије, као енциклопедије на којој „постоје одлични чланци, али и чланци испод сваког критеријума“ била Нупедија, замишљена тако да садржаје креирају искључиво људи који имају титулу доктора наука. „Не можете очекивати од таквих стручњака да бесплатно пишу чланке“, наводи ASR и додаје да будућност Википедије зависи од младих и од њихове вештине писане речи. Као предуслов за објективнији приступ контроверзним историјским темама ABS види регионалну сарадњу и одустајање од екстремних наратива, за које каже да их је било и на bsW, где их је до пре две-три године креирала група „фундаменталиста, ревизиониста, србофоба и сличних њима“. „На митинзима увек позивам колеге са српске и хрватске Википедије да пишу и на босанској, бар да се поглед на те теме прошири. Имајући више перспектива, имаћемо и истинитију слику о тим дешавањима“, сматра ABS. Међутим, тај процес сарадње отежан је језичким разликама, иако су српски, хрватски и бошњачки језик изузетно блиски. ABS наводи како се дешавало да неко од његових колега обрише унос са bsW

само зато што је писан екавицом. „Тај примитивни, ускогледни приступ, спутава развој“, сматра он.

Упркос томе што различите варијанте Википедије нису замишљене као национални пројекти, већ као различите језичке верзије, на srW, hrW и bsW уочава се строга национална подела, али и креирање садржаја у складу с тим предусловом. ASR каже како би било добро да се корисници srW, hrW и bsW што више зближе, али додаје и то да уредници из Републике Српске ни под „тачком разно“ не разматрају могућност уређивања бошњачке Википедије, „иако она долази из државе у којој они живе“. Поједини корисници из Србије имају налоге и на hrW и на bsW, али те налоге – према речима ASR – креирају „да би се свађали на страницама за разговор; буду бановани, па се врате овде“. Национална хомогеност уредника изузетно је висока, па тако ASR наводи да осим двоје-троје војвођанских Мађара не зна да припадници неке друге мањине у Србији значајније учествују у креирању садржаја на srW. Сличан закључак има и ABS у вези са bsW, где је активно „свега петнаестак уредника“, јер „они, који наводе српски, или хрватски као матерњи језик пишу за српску или хрватску Википедију“. Он наводи да је и сам написао неколико чланака на srW, али да му проблем праве језичке финесе, попут транскрипције страних речи. Проблем *језичке баријере* међу три готово идентична језика види и AHR: „Većina suradnika bs wikipedije kao nepremostiv problem види назив *bošnjački jezik* који се ради у српском и хрватском језику, који они зову *bosanskim jezikom*. Док су за вријеме Југославије (монарhistичке и комунистичке) српски и хрватски језик углавном само термилошки divergirali, али су постојали снажни притисци њиховом конвергирању, данас је ситуација битно другачија, па је Хрвату који зна ћирилицу битно теже уређивати на sr.wp (па и bs.wp) него на своме матичном пројекту. Знам језик, знам писмо, али idiom је другачији. Не мислим да су моја уређивања обрисана на било којем блиском пројекту, али су вјероватно доживјела или мању или већу лектуру и коректуру“. ASR наводи да је и Џими Велс, оснивач Википедије, водећи се идејом о блискости ових језика, желео да се српска и хрватска Википедија уједине, али „када су му представљене чињенице и разлике у садржају чланака на исту тему, одустао је од те замисли“. Проблем у вези са већим степеном сарадње и консензуса је, у коначници, двоструке природе: и у језику којим се пише и у садржају који се тим језиком пише.

ASR и ABS сагласни су у ставу да је, од три посматране верзије Википедије, хрватска најмање објективна. „Не желим да упоређујем чланке на Википедијама, нити да неког осуђујем, али ми се чини да су они на хрватској најнеобјективнији, што у ствари и није само моје лично, усамљено мишљење. Ми са хрватском Википедијом немамо баш

никакав контакт. Не сматрам, међутим, ни да је наша Википедија најобјективнија, као ни бошњачка“, каже ASR, док ABS наводи да је hrW „узурпирала група аутора“ која константно наводи погрешне референце. И srW је била на том трагу пре десет година, сматра он: чланци су били једностранни, по систему „ми смо најбољи, нико други не ваља“, што се по суду ABS променило претходних година. AHR наводи да је сарадња трију Википедија постојала, да је била најинтензивнија између 2004. и 2008, „kad su svi projekti bili u nastajanju, kad je bio malen broj suradnika i posljedično - malen broj vandala. Tada je npr. članak o Srebrenici bio identičan na sva tri projekta. Od 2008. do danas neke veće suradnje nema, iako postoje pojedinačni osobni kontakti“.

12. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Истраживање **Култура сећања на Википедији: дискурс о ратним сукобима у Југославији** обухватило је укупно 774 теме на српској, хрватској и бошњачкој Википедији, од чега је 312 тема посвећено Другом светском рату, а 462 распаду Југославије. Није се свака од 774 теме нашла на све три Википедије: напротив, у укупном корпусу је тек 269 уврштених тема било уочено на две или три Википедије, што значи да је јединствених чланака (тј. случајева где чланак о некој теми нуди само једна од три Википедије) било 505. Корпус за srW обухвата укупно 475 чланака, за hrW 443 чланка, а за bsW 211 чланака, па је истраживањем обухваћено укупно 1.129 јединица анализе.

Истраживање је спроведено на основу четири методе: (1) анализе садржаја, (2) критичке анализе дискурса, (3) анализе метаподатака и (4) полуструктурираних интервјуа са администраторима три посматране Википедије – српске, хрватске и бошњачке. Википедија се у контексту овог истраживања посматра као медиј културе сећања, односно онлајн простор у којем се дебатује и преговара о историјским питањима с циљем да се на основу тог процеса – који се никада не завршава – корисницима понуди текст који макар у основи задовољава критеријуме енциклопедијског дискурса. Како бисмо указали на зацртани домет овог истраживања, подсетићемо на већ поменута три задатка *културе сећања*, а то су, према Теодору Куљићу, праћење: (1) „динамике промена избора садржаја прошлости, односно измене садржаја и смисла који се тражи у прошлости“, (2) „нарације, тј. начина излагања, избора, повезивања и осмишљавања растрзаних садржаја“, као и (3) „друштвених склопова који погодују оживљавању памћења на одређена збивања“ (Куљић, 2006: 11).

Први поменути домен анализиран је у овој дисертацији захваљујући специфичној структури Википедије која јој омогућава да функционише као дигитални палимпсест. То значи да читаоцима није доступна само актуелна верзија чланака, већ – путем опције за интерактивни преглед историјата – све измене које је чланак претрпео од свог зачетка до данас. На основу тога могуће је утврдити каква су била почетна тумачења одређених историјских догађаја и у којој мери се разликују од актуелног; какве су се расправе о чланку водиле на страници за разговор и који су аспекти теме препознати као контроверзни; колико је било вандалских измена и каква је била њихова

природа; како су изгледали уређивачки ратови и какав је био њихов исход... У обиму и доступности података, који сведоче о свакој па и најмањој измени у стваралачком процесу, Википедији је тешко пронаћи пандан у дигиталној сфери. Заинтересованој јавности нису доступни само сирови подаци, већ и минуциозни статистички прегледи за сваки од чланака, који су притом у сваком тренутку актуелни јер се аутоматски ажурирају. Ова димензија Википедије омогућила је анализу метаподатака, са циљем да се утврди ниво уређивачког притиска, односно ниво контроверзности чланака о Другом светском рату и ратовима деведесетих.

Други поменути домен, наративни, праћен је на основу компаративне анализе садржаја и критичке анализе дискурса. Компаративном анализом обухваћени су сви чланци о сукобима и злочинима који се јављају на барем једној од три посматране Википедије. С обзиром на то да су предмет овог истраживања чланци о рату, управо је због претпоставке о сучељеним наративима трију интерпретативних заједница било важно избећи симплификацију и пронаћи метод који се неће свести на доказивање наведене претпоставке о поларизацији, већ ће укључити и оно што је у наративима исто, блиско или приближено консензусом. Због тога су у раду класификоване сличности и разлике у именовању свих сукоба и злочина, као и њихових актера, без обзира на степен уређивачког притиска који се може ишчитати из метаподатака. Након тематске анализе свих јединствених чланака и компаративне анализе свих чланака који тематизују сукобе и злочине (а јављају се на барем две од три посматране Википедије), тек је у трећем сегменту анализе фокус сужен на чланке који су идентификовани као високо контроверзни. И ту је, опет, било важно сагледати не само поља сукоба, већ и процесе сарадње и уједначавања, који су у већој или мањој мери присутни у готово сваком високо контроверзном чланку. На овом месту, а у контексту анализе наратива, треба још једном подвући да циљ овог истраживања није било утврђивање *истинитости* наратива, већ начина на који се, унутар чланака о сукобима, наративи обликују, учвршћују, мењају и бришу. Другим речима, предмет истраживања није била историја сама по себи, већ историја као текст, као приповест.

Трећи домен, који подразумева праћење друштвених, политичких и културолошких чинилаца који утичу на обликовање сећања, није обухваћен овим истраживањем. У том смислу, ни завршни сегмент анализе – интервјуе са администраторима српске, хрватске и бошњачке Википедије – не треба схватити као покушај да се поменути чиниоци расветле, већ тек као намеру да се стекне бољи увид у начине функционисања Википедије, са акцентом на чланке о историји. Сваки од тројице

саговорника дотакао се у својим одговорима политичких и друштвених утицаја на интерпретативне заједнице које креирају Википедију, али се на основу таквог узорка, који није репрезентативан ни по броју испитаника ни по њиховом положају у уређивачкој хијерархији, не могу доносити шири закључци. Такође, овим истраживањем нису разматране унутрашње побуде појединачних корисника да на одређени начин креирају, допуњавају, мењају и бришу садржаје на Википедији, већ је анализиран само манифестни и латентни слој текста, који настаје као продукт кооперације већег броја аутора. Другим речима, Википедија нам нуди детаљан приказ измена садржаја, али о побудама које су довеле до тих измена не сазнајемо ништа. Чак и ако нам текст о некој историјској теми у коначници делује пристрасно или националистички, не можемо знати да ли су непоштени уноси експлицитно мотивисани национализмом, јер у обзир треба узети и друге могуће факторе као што су незнање, непознавање начела енциклопедијског дискурса или лењост при избору референци. Такође, треба имати у виду и то да је у стварању текста који делује пристрасно или националистички можда учествовао и одређени број људи који се опирао таквом дискурсу, па да је у том контексту актуелна верзија – чак и ако је недовољно добра – боља од неке претходне, екстремне.

Википедија је глобални пројекат у оквиру којег засебне језичке верзије имају висок степен аутономије, без обавезе да се избор тема или садржај чланака усклађују спрам изворне, енглеске Википедије, или спрам приступа који заступа већина. Уколико томе додамо чињеницу да ову онлајн енциклопедију могу да уређују и лаици, као и то да је измене могуће уносити анонимно (тј. без регистрације), значи ли то да је Википедија скуп аутономних и анархичних пројеката на различитим језицима? Не, јер *слобода* из слогана Википедије – слободне енциклопедије – није бесконачна, нити је замишљена као основ за парезију. Та је слобода ограничена и хијерархијским устројством Википедије, али и сетом три основна правила: правилом проверљивости, неутралне тачке гледишта и неукључивања оригиналног истраживања. Ова се правила, међутим, не поштују доследно, што су показали и резултати овог истраживања.

Правило проверљивости подразумева обавезу да наводи у чланку буду веродостојни, да (уколико нису општепознати) реферишу на кредибилне изворе, као и да референце у том случају буду изложене тако да се корисницима олакша даља претрага. Овде се, међутим, појављују два проблема. Први – како утврдити границу између онога што је општепознато и неупитно (нпр. *Други светски рат завршен је 1945. године*) и онога што се мора поткрепити барем једним извором? И други – како се у

довољној мери ослонити на изворе, а избећи пуко преписивање, које је на Википедији забрањено? Немогућност прецизног одговора на ова два питања отвара маневарски простор за различите пристрасне уносе и манипулације. Тако се у анализираним чланцима о Другом светском рату и ратовима деведесетих могу уочити тврдње које захтевају извор а немају га, већ су представљене као аксиоми. Понекад су такве тврдње означене упозорењем „тражи се извор“, које се – примера ради – у тексту о операцији Олуја на srW појављује чак 26 пута. Међутим, одсуство оваквих упозорења не доказује само по себи да је текст ваљан и поткрепљен квалитетним референцама. На уредничким групама је да донесу одлуку у коликој мери ће инсистирати на оваквом и сличним упозорењима, а та се пракса значајно разликује на три посматране Википедије, макар у домену посматраних историјских тема. Нестабилни и пристрасни елементи текста често се на srW и bsW маркирају као спорни, док је та пракса далеко ређа на hrW, где ниједан од чланака који су идентификовани као високо контроверзни немају уводна упозорења о недостатку извора или баланса. Чак ни у чланку hrW о Јасеновцу, који је изазвао велике полемике у јавности, нема назнака о било каквој мани нити сугестија за побољшања. Осим потпуног изостављања извора, неретко се може уочити и псеудореференцирање, па се тако тврдње упитне веродостојности допуњују исказима типа „историчари су сагласни“ или „већина историчара сматра“, без навођења иједног конкретног имена¹⁴⁸. Последњи у низу уочених проблема могао би се назвати „штафетним цитирањем“, односно беспотребним индиректним цитирањем, где се уместо примарног извора D који поткрепљује реченицу A, дешава да је у фусноти као референца за A означен извор B, који потом води до извора C, да бисмо тек, напослетку (ако и тад), стигли до примарног извора D. Не можемо бити у потпуности сигурни због чега долази до „штафетног цитирања“, јер оно може бити тек последица лењости или недовољног искуства у креирању енциклопедијског текста, али и последица непоштене намере. Наиме, примери уочени у овом корпусу показују како коначни извор уопште не мора да потврђује навод из текста, а не мора чак ни да постоји, већ се системом индиректног цитирања ствара привид поткрепљености. Та псеудореференца бива оспорена тек уколико ентузијастични корисник крене путањом A-B-C-D у потрази за примарним извором, што се додатно компликује уколико је један у низу извора доступан само у штампаном формату. Други вид непоштене намере подразумевао би да

¹⁴⁸ На пример, чланак о НДХ се позива на „novije procjene demografa“ према којима је у НДХ страдало „384.000 Hrvata, 351.000 Srba i 159.000 Bošnjaka“ [A195HR], али се не помиње нити датум објаве „новијих процена“ нити имена демографа или институција.

је аутор свестан тога да је извор на који се ослања пристрасан, или да може бити протумачен као такав, па тражи начин да камуфлира тај недостатак. Један пример, изложен у оквиру анализе чланка о усташама, показује како аутор текста на srW као извор користи брошуру на српском језику, али је не цитира директно, већ кориснике упућује на руски извор који је – испоставиће се – цитирао брошуру на српском, па се тако спорна тврдња пред кориснике поставља као независна, руска, иако то заправо није. У напорима да се изнета тумачења у корист *наше стране* представе као веродостојна, аутори се често служе стратегијом цитирања *страног извора*, јер се такав извор (за разлику од регионалних) представља у светлу независности и објективности, као агенс који, без икаквих сопствених интереса, жели да утврди историјску истину.

Правило „Без оригиналног истраживања“ не подразумева само то да се у аргументацији на Википедији не могу користити необјављена научна истраживања, већ се по истом принципу одбацују и ауторски доприноси нижег ранга, попут оцена, концепата и интерпретација. Ово правило је у посматраном корпусу најчешће кршено путем тзв. контрафактуалне (противчињеничне) историје, односно кроз промишљање о томе шта би се десило да је ток одређених историјских догађаја био другачији. Таква врста мисаоног експеримента је легитимна и у појединим темама може да помогне бољем разумевању контекста, али се у дискурсу који претендује на то да буде енциклопедијски, објективан, ауторима не може допустити да износе слободне опсервације. Нагађања могућих исхода носе са собом и ризик злоупотребе, поготово ако се користе за оправдавање одређених поступака *сопствене* стране, по принципу „да нисмо започели операцију X, они би учинили злочин Y“.

Правило неутралне тачке гледишта је у посматраном корпусу најчешће кршено правило, с обзиром на различите форме пристрасности – од избора тема чланака, преко одабира наслова и идентификације актера, до начина на који се формирају наративи о победницима / губитницима и агресорима / жртвама. На овом месту долазимо до суштинске дилеме, која се намеће кроз читаво истраживање: да ли су српска, хрватска и бошњачка Википедија заправо енциклопедије на српском, хрватском и бошњачком језику или енциклопедије српског, хрватског и бошњачког народа? Уколико сагледамо начин на који је Википедија успостављена као глобални пројекат, јасно је да је основна интенција подразумевала успостављање *језичких*, а не *националних* варијанти. Примера ради, не постоје засебна америчка, канадска и британска Википедија, нити немачка, аустријска и лихтенштајнска, док – са друге стране – Норвежани имају две Википедије, за два стандарда, букмол и нинорск, а

говорницима нашег језика на располагању је, осим српске, хрватске и бошњачке, и Википедија на српскохрватском језику. Идеја покретања засебних језичких варијанти била је да се чињенице шире на различитим језицима, а не да различите нације нуде своју интерпретацију чињеница. Међутим, аутономија која је дата засебним варијантама ове онлајн енциклопедије у самом зачетку је отворила простор да се засебна издања успоставе не само као језичке варијације већ и као национални пројекти. Такав исход нема нужно негативан предзнак, што можемо увидети на пољу одабира тема. Да је srW третирана само као депозиторијум за садржаје преведене на српски језик са централизоване, глобалне Википедије, њена тематска структура била би у великој мери другачија и мање би одговарала потребама говорника српског језика. За srW може бити од велике важности да креира чланке о свим селима у Србији, али би такав корпус чланака о селима Швајцарске или Белорусије био ирелевантан. Слично је и са историјским догађајима. Дакле, то што су srW, hrW и bsW успостављене као национални пројекти може имати негативан ефекат само у чланцима који се тичу међунационалних односа (сукоби и злочини, спољна политика, биографије), док на друге енциклопедијске области или нема великог утицаја (природне науке) или има позитиван утицај (географске, демографске, уметничке и друге специфичне одреднице од посебног значаја за говорнике једног језика). Ово је важно нагласити, како се закључци проистекли из овог истраживања – ограниченог на тему која подразумева контроверзе и супротстављена тумачења – не би уопштили и приписали Википедији у целости. Кршење правила „неутралне тачке гледишта“ у чланцима о Другом светском рату и ратовима деведесетих на srW, hrW и bsW могли бисмо разложити на неколико сегмената, према класификацији техника искривљавања историографског садржаја, изложеној у трећем поглављу.

1) Фабулирање и поетизација. Иако би стил текстова на Википедији морао да буде уздржан и формалан, у појединим чланцима о сукобима и злочинима могу се уочити јака изражајна средства и реторички приступ. У дужим текстовима посебно је наглашен приповедни стил, устројен према драмским начелима, са експозицијом (неповољне прилике и заверенички планови, пораст *њиховог* национализма, страх у *нашим* редовима због репресалија, подсећање на *њихова* злодела из прошлости), заплетом (први сукоби и прва жртва / први јунак, питање одговорности и самоодбране), кулминацијом (врхунац сукоба, детаљан опис *наших* подвига и стратегија, детаљан опис *њихових* злочина), перипетијом (*њихово* манипулисање жртвама, анегдотални догађај који указује на *нашу* виспреност и тактичку интелигенцију, контрафактуална историја)

и расплетом (побрајање *наших* жртава, евентуално и *њихових*, контроверзе, судски процеси, одједи догађаја у светској јавности, у медијима и уметности, неистражене неправде, сакривена истина). Стратегије фабулирања (енг. *emplotment*) у најосетљивијим темама, попут Јасеновца и Сребренице, укључују велики број хипербола, јер – како како каже Цветан Тодоров – „увек ризикујемо да ниво суперлатива напосто приписујемо акцијама које нас директно погађају“ (Тодоров, 2015: 183). Иако је на Википедији забрањено тзв. „шепурање изразима“ ради појачавања утиска, hrW Краљевину Југославију у тексту о НДХ назива *монархофашистичком државом* [A195HR], док се на srW, уз опис усташких злочина, наводи како су они превазилазили „све оно што чак ни најболеснији ум није могао да замисли и спроведе“. [A114SR]

2) Колигација. Модели контекстуализације у чланцима о Другом светском рату и распаду Југославије могу бити веома пристрасно постављени, поготово ако је реч о осетљивим темама које укључују и ратне злочине. Тада интерпретативне заједнице спрам својих потреба бирају „нулту тачку“, тј. тачку од које почиње прича. Могућност за пристрасне одабире почетка постоји самим тим што је немогуће научним путем, прецизно и недвосмислено, утврдити када у непрекидном току историје једна секвенца почиње, а кад се завршава. Ту околност интерпретативне заједнице користе како би причу започеле из своје тачке гледишта, најчешће од *своје* прве жртве, или од прве назнаке *њихове* агресије. Као најбољи пример троструке „нулте тачке“ можемо навести датуме којима srW, hrW и bsW означавају почетак рата у Босни и Херцеговини. За srW је то 1. март 1992. године, тј. убиство Србина у Сарајеву, за hrW 18. септембар 1991, односно први сукоб ЈНА и мостарског кризног стожера „у сарадњи с хрватским кадровима“ [B376HR], а за bsW 6. април 1992. и почетак опсаде Сарајева. Осим „нулте“, важна је „завршна тачка“, око које су консензуси чешћи, поготово ако је конкретан сукоб завршен потписивањем споразума, али, са друге стране, треба подсетити и на чланак hrW о логору Јасеновац, према ком се злочини не окончавају 1945. године, већ их на истом месту, након усташа, наставља комунистичка власт, чиме се проширује општеприхваћен оквир догађаја, а кривица приписује и усташама и комунистима.

3. Једностраност. Упркос томе што би засебне Википедије, као што је већ речено, пре свега требало да буду језичке, а не националне варијанте ове енциклопедије, у чланцима о осетљивим темама видљиви су *заступнички* наративи, креирани тако да јасно указују наклоност једној од сукобљених страна. Међутим, уколико пратимо историју високо контроверзних чланака, уочићемо и настојање да се експлицитна пристрасност умањи, што се може остварити кроз отварање простора за *другу страну*,

тј. *другачију интерпретацију*, али може бити реализовано и кроз лажни баланс. У контексту историографских чланака на Википедији, лажни баланс се развија у три правца:

- 1) Давањем једнаког простора виђењима извора различитог нивоа веродостојности и кредибилитета, чиме се умањују видљивост и ранг доказима најпоткрепљенијег виђења;
- 2) Доминантним положајем виђења извора изразито ниског кредибилитета (опскурни извори, неутемељени аргументи, нагађања и претпоставке), односно последичном маргинализацијом виђења извора вишег и високог кредибилитета;
- 3) Позиција извора вишег и високог кредибилитета може у квантитативном погледу (количини простора) и квалитативном (истицањем престижа извора) остатати доминантно у тексту, а да се притом његова вредност умањи или доведе у питање самом чињеницом да су напоредо постављена (макар на нивоу пуког набрајања) још нека виђења и тумачења, која за разлику од основног виђења нису поткрепљена чврстом аргументацијом¹⁴⁹.

Овај проблем се пре свега јавља у чланцима о ратним злочинима: srW трећину свог чланка о Сребреници посвећује контроверзама и спекулацијама, а hrW питању броја страдалих у Јасеновцу, односно контроверзи која постоји у вези са тим бројем, посвећује више од половине чланка *Логор Јасеновац*.

4. Измишљање и кривотворење. Као што је већ наведено, ово истраживање није имало за циљ проверу веродостојности садржаја на Википедији. Међутим, увидом у странице за разговор, као и захваљујући интервјуима са тројицом администратора, могуће је наслутити колико су измишљање и кривотворење чест проблем на овој онлајн енциклопедији, макар у домену контроверзних историјских тема. Администратор bsW наводи како се суочио са фалсификованим документом који је један од аутора приложио као доказ у вези са случајем рушења моста у Мостару, па је – како каже – фалсификат оспорен тек после двонедељне анализе. Са друге стране, администратор hrW проблем види у *озваниченим* „комунистичким фалсификатима“, пре свега о догађајима из Другог

¹⁴⁹ Читалац чланка би из таквог каталога тумачења могао да као најпригодније одабере оно које му највише одговара, без обзира на то што одабрано тумачење делује мање кредибилно. Овим феноменом се на пољу перцепције климатских промена бавио тим експерата предвођен Кесом Санстејном. Излагање друштва супротстављеним научним резултатима доводи до поларизације и „асиметричног ажурирања“ (према Sunstein–Lazzaro & Sharot, 2016).

светског рата. Утицај комунистичке пропаганде на представу о Хрватима као злочинцима и Хрватима као жртвама честа је тема контроверзних чланака на hrW, па је, примера ради, чак 12% чланка о Јасеновцу посвећено поглављу *Utjecaj komunističke propagande na predodžbu o Sabirnom logoru Jasenovac* [A114HR]. Просебан проблем представљају спорне тврдње за које не постоје велики изгледи да ће икада бити поуздано означене као истините или лажне. На srW је, такође у оквиру чланка о Јасеновцу, тј. на његовој страници за разговор, покренута дебата о податку да је усташа Петар Брзица ножем *србосјеком* убио 1.360 логораша за једно вече, пререзавши им грла. Један уредник покушао је на логичкој равни, узевши у обзир расположиво време, снагу и умор убице, као и потенцијални отпор логораша, да оспори ову тезу, али је она остала у чланку. Иако недовољан, метод мисаоног експеримента, који је овај уредник одабрао, вероватно је једини могућ додатни метод за приближавање истини, јер су изузетно мале шансе да ће се након толико година појавити поуздан извор или сведочење на основу којег би овај догађај могао бити прихваћен као истинит или одбачен као лажан.

5. Искључивање и заборављање. Заступнички наративи на Википедији с једне стране укључују и наглашавају *сопствене* тријумфе и жртве, а с друге стране искључују и заборављају *сопствене* поразе и злочине. Ово је, свакако, тек скица најчешћих наративних образаца, али треба имати у виду и многе изузетке, о чему ће касније бити речи. Искључивање и заборављање посматрали смо на три нивоа: кроз заинтересованост трију Википедија за конкретне теме о Другом светском рату и распаду Југославије (тематска анализа јединствених чланака), кроз именовање актера (компаративна анализа чланака о сукобима), као и кроз наративне обрасце о *агресорима / жртвама* (анализа чланака са високим уређивачким притиском). Као илустративни пример подсетићемо да су на srW уочена 34 чланка о злочинима над Србима током деведесетих којих нема на hrW и bsW, да је, затим, број таквих чланака о злочинима над Хрватима на hrW 54, а број јединствених чланака о злочинима над Бошњацима на bsW 36. Међутим, чак и уколико је одређена тема заступљена на све три Википедије, то само по себи није гарант да жртве неће бити заборављене, скрајнуте или оспорене. У чланку о операцији Олуја на hrW злочини над Србима се, након инфокутије, помињу тек у 73. параграфу текста.

Истраживање **Култура сећања на Википедији: дискурс о ратним сукобима у Југославији** базирано је на четири хипотезе, од којих су прве две испитане квантитативном анализом (анализом метаподатака), а друге две квалитативном и квантитативном (анализом садржаја, критичком анализом дискурса и интервјуима).

h1: Очекује се да ће се на основу метаподатака издвојити профили са различитим нивоом утицаја на чланке (контроверзности).

h2: Очекује се да се на српској, хрватској и бошњачкој Википедији у оквиру кластера чланака са највећим уређивачким притиском понављају исте теме.

h3: Очекује се да се наративи о ратним сукобима на Википедији одликују апострофирањем сопствених жртава и заслуга и умањивањем или замагљивањем туђих.

h4: Очекује се да се наративи о ратним сукобима на Википедији одликују апострофирањем туђе одговорности за злочине и умањивањем или замагљивањем сопствене.

Хипотеза h1 је **потврђена**. Крајњи списак индикатора који су коришћени у дефинисању кластера у двостепеној кластер анализи (ДКА) и анализи латентних профила (АЛП) садржао је број уредника (Editors), анонимних измена (IP edits), бот-измена (Bot edits) и враћених измена (Reverted edits). На основу АЛП и ДКА, формиран су кластери ниског, средњег, високог и екстремног притиска, што је представљало основ за одабир чланака који ће бити дубински анализирани. С обзиром на то да је хипотеза потврђена, сличан модел може се применити и на другим сличним истраживањима.

Хипотеза h2 је **делимично потврђена**. У групи тема о Другом светском рату су као високо контроверзне теме на све три Википедије препознате *Независна Држава Хрватска*, *Усташе* и *Четници*, док је *Логор Јасеновац* препознат као високо контроверзан на srW и hrW. Осим тога, уочено је још шест тема код којих се висок уређивачки притисак јавља на само једној од три Википедије: на bsW је то *Ханџар дивизија*, на hrW *Холокауст у НДХ* и *Партизани*, а на srW *Други светски рат у Југославији*, *Југословенска војска у отаџбини* и *НОБ*. У групи тема о ратовима деведесетих уочено је више оних са високим уређивачким притиском. На све три Википедије су као високо контроверзни чланци означени *Рат у Босни и Херцеговини*, *Масакр у Сребреници*, *Хрватска Република Херцег-Босна*, *Рат у Хрватској* и *Република Српска Крајина*. Теме које се односе на сукоб Срба и Хрвата – *Операција Олуја* и *Битка за Вуковар* – означене су као контроверзне на srW и hrW, али не и на bsW, док је чланак *Хрватске одбрамбене снаге* трпео висок притисак на hrW и bsW. Томе треба придодати и осам чланака који су се показали као контроверзни на само једној од три Википедије: *Муслиманско-хрватски сукоб* и *Хрватско вијеће одбране* на hrW, а *НАТО бомбардовање СРЈ*, *Рат на Косову и Метохији*, *Распад Југославије*, *Војска Републике Српске* и *Сукоб у Боровом селу* на srW. Уочавамо, дакле, два правила: (1) контроверзност се јавља пре

свега у чланцима који тематизују сукобе у којима су учествовали чланови нације којој се обраћа засебна језичка варијанта; (2) контроверзе су чешће у чланцима о сукобима трију посматраних заједница него у чланцима које се тичу борбе против заједничког непријатеља у Другом светском рату. Може се уочити како на овом обједињеном списку srW има највише високо контроверзних чланака, али то не треба тумачити искључиво као одраз унутрашње структуре српске Википедије и неусаглашених ставова заједнице, већ у обзир треба узети чињеницу да је српски народ деведесетих година учествовао у сва три рата која су означила распад Југославије, тј. у ратовима у Хрватској, Босни и Херцеговини и на Косову и Метохији.

Хипотезе h3 и h4 су **делимично потврђене**, а с обзиром на то да се односе на две праксе „у огледалу“, закључке за ове две хипотезе представимо обједињено. На свакој од Википедија се у већој или мањој мери уочава заступнички приступ, па се у дискурсу о жртвама јавља стил који је истовремено емотиван, емпатичан, али гневан. Иако се од енциклопедијског дискурса очекује да буде хладан и формалан, свака од три Википедије толерише кршење тог правила у наративу о *нашим* жртвама. Позиција жртве истовремено је морално супериорна позиција, па се одатле јављају емотивно импрегниране осуде агресора, неретко и његова дехуманизација, као и реторички наративи у виду апела да се прошлост не сме заборавити, с обзиром на „дуг према жртвама“. Сопствене жртве истичу се не само бројевима, већ се каткад наводе и поименично, уз детаљне описе мучења којем су биле изложене. Са друге стране, жртве злочина у којима је *наша страна* означена као агресорска замагљују се или прећуткују на различите начине: (1) спекулацијама о пренаглашеном броју жртава; (2) теоријама о уроти; (3) успутним помињањем *туђих* жртава, из чега се ишчитава да је њихово страдање заправо ексцес или колатерална штета у иначе праведничкој акцији / нападу / самоодбрани; (4) поређењем *наших* и *њихових* жртава, при чему су *наше* биле прве и бројније; (5) ниским, мање видљивим положајем у тексту; (6) порицањем злочина. Уколико је *наша страна* означена као агресорска, та трауматична позиција релаксира се на различите начине. Најекстремнија могућност била би да се о злочину уопште не пише, да се он у потпуности прећути, што је – с обзиром на степен аутономије коју имају засебне верзије Википедије – изводљиво и неретко заступљено, о чему сведочи и тематска анализа јединствених чланака. Међутим, таква опција је одржива само код злочина мањих размера, или – прецизније – код злочина који нису нарочито експонирани у јавном (пре свега политичком и медијском) дискурсу. Уколико су терет и симболичка димензија злочина велике, као у случају Јасеновца или Сребренице, та

тема свакако неће бити прећутана: „У свету глобализовања медија и транснационалног уједињавања нације више не могу тако несамокритички неговати митоманске слике о себи и митоманске конструкције сећања, а пре свега све мање могу себи да допусте да заборављају жртве властите повести“ (Асман, 2011: 144). Дакле, када злочин *наше стране* изазива велику пажњу, он на Википедији по правилу није прећутан, иако побуде због којих је чланак креиран и начин на који је креиран не морају бити инспирисане хуманистичком идејом и постконфликтном катарзом. Чланци о сукобима и злочинима на Википедији могу се посматрати и као стратешки ресурс, као прилика да *наша страна* изнесе своју интерпретацију догађаја, односно да нагласи имиџ жртве и релаксира агресорски имиџ. Како се реализује та релаксација? Издвојићемо шест најчешћих метода: [1] поделом одговорности (hrW као агресоре у логору Јасеновац означава и усташе и комунисте); [2] инверзијом улога (у чланку *Злочин у Вођину* srW наводи да је хрватска војска убила српске цивиле, а hrW да су српске постројбе убиле хрватске цивиле); [3] граматичким средствима, пре свега анонимизацијом (не наводи се националност страдалих, већ се наводи да су *особе убијене*) и пасивном дијатезом (не наводи се да је злочин *починио* ХУ, већ да је злочин *почињен*); [4] лексичким средствима, кроз пасивнија језичка решења која сама по себи не упућују на агресију (на srW је злочин у Рачку именован као *Случај Рачак*); [5] слободном интерпретацијом узрока (srW у чланку о бици у Вуковару наводи спекулацију да су се вође српских снага водиле чињеницом да је Хрвата у Вуковару било тек за 0,9% мање него Срба и Југословена); [6] оспоравањем димензије злочина и наглашавањем контроверзи (у чланку о усташама процене броја српских жртава варирају и 400%, а минимална од максималне процене српских жртава у Јасеновцу мања је чак 725 пута), или чак негирањем злочина (hrW доводи у питање да ли су се злочини над Србима у Глинској цркви и Сијековцу уопште догодили). Ипак, хипотезе h1 и h2 не могу се сматрати у потпуности потврђеним, будући да компаративна анализа чланака о сукобима и злочинима указује на то да srW, hrW и bsW нуде и читав низ чланака у којима је остварен висок степен консензуса трију заједница, поготово када је реч о Другом светском рату. Чак и када су називи чланака неусаглашени (*злочин / покољ / масакр*) идентификација актера и њихових улога (победник : поражени; агресор : жртва) слична је или истоветна на трима верзијама Википедије у већини тема. У неким темама примећен је не само сличан, већ и истоветан дискурс, па тако на пример srW, hrW и bsW нуде готово идентичан чланак о *Дринским мученицима*, католичким сестрама које су убили четници.

Википедија као медиј културе сећања омогућава да се у онлајн простору о сећањима *преговара*. Ти преговори, видели смо, не укључују само експерте, већ и лаике; не укључују само борбу аргументима, већ и емоцијама; не укључују само непристрасне процене, већ су под дубоким утицајем политичких, друштвених, образовних, медијских и других спољних чинилаца. Иако би нас та три предуслова могла навести на закључак да је Википедија крајње анархичан, лаички и племенски организован пројекат, чији су производ пристрасни историографски памфлети, такав би закључак био непоштен. Анализа високо контроверзних чланака показује на који се начин пристрасност манифестује у тексту који претендује да буде објективан. Ипак, чак и у таквим чланцима читалац добија основне информације о сукобима и злочинима, као и прилику да на истом месту, путем само једног клика, прочита и интерпретацију *друге стране* или да започне преглед предложених референци. Језичке верзије Википедије, чак и када су, у контексту културе сећања, постављене као национални пројекти, никада не функционишу као раздвојена острва, већ су више или мање повезане с другим верзијама, укључујући и оне које се могу сматрати супарничким. Та повезаност се на нашем језичком подручју не манифестује само кроз линковање других верзија чланака, већ и кроз конкретну сарадњу на чланцима. Иако администратори трију Википедија наводе да је ниво формалне сарадње српске, хрватске и бошњачке Википедије веома низак, сарадња не мора бити формализована да би се свакодневно спонтано остваривала, кроз директне измене у тексту и расправу на страницама за разговор, што је омогућено чињеницом да Срби, Хрвати и Бошњаци говоре готово истим, полицентричним језиком. У склопу овог истраживања уочене су различите праксе – од чланака где су три интерпретативне заједнице дошле до пуног консензуса, до чланака где се интерпретације контроверзних тема у тој мери разликују да се могу сматрати крајње противречним. Ипак, чак и у таквим, екстремним случајевима, читалац из Србије, Хрватске, Босне и Херцеговине или Црне Горе, има прилику да на језику који разуме прочита и другачија виђења, као и да, уколико жели, пасивну позицију читаоца допуни позицијом аутора, на шта позива и лого Википедије, креиран у виду слагалице која тежи потпуности и напредује ка њој, иако је никад неће досегнути.

ЛИТЕРАТУРА

- Akaike, H. (1987). Factor analysis and AIC. In: Parzen, E.–Tanabe, K. & Kitagawa, G. (ed.) (1987). *Selected papers of Hirotugu Akaike*. New York: Springer. 371-386.
- Anderson, J. J. (2011). *Wikipedia*. Edina: ABDO.
- Anđelković Labrović, J.–Bijelić, A. & Milosavljević, G. (2014). Mapping students' informal learning using personal learning environment. *Management – časopis za teoriju i praksu menadžmenta*, 19, 71, 73-80.
- Arminger, G.–Stein, P. & Wittenberg, J. (1999). Mixtures of conditional mean-and covariance-structure models. *Psychometrika*, 64(4), 475-494.
- Asparouhov, T.–Muthén, B. (2014). Auxiliary variables in mixture modeling: Three-step approaches using M plus. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 21(3), 329-341.
- Assman, A. (2006). Memory, Individual and Collective. In: Goodin, R. E.–Tilly, C. (ed.) (2006). *The Oxford handbook of contextual political analysis*. Oxford: Oxford University Press. 210-226.
- Auchter, D. (1999). The evolution of the Encyclopaedia Britannica: from the Macropaedia to Britannica Online. *Reference Services Review*, 27(3), 291–299.
- Babadzan, A. (2000). Anthropology, nationalism and “the invention of tradition“. *Anthropological Forum*, 10(2), 131–155.
- Badke, W. (2014). *Research Strategies*. Bloomington: I Universe LLC.
- Bak, J.–Geary, P. & Klaniczay, G. (2015). *Manufacturing a Past for the Present: Forgery and Authenticity in Medievalist Texts and Objects in Nineteenth-Century Europe*. Leiden and Boston: Brill.
- Barthes, R. (1977). The death of the author. In: Heath, S. (ed.) (1977). *Image, music, text*. London: Fontana. 142-148.
- Benson, L. (2001). *Yugoslavia: A concise history*. Hampshire and New York: Palgrave.
- Berkhofer, R. (1997). *Beyond the great story – History as text and discourse*. Cambridge / London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Blom, P. (2004). *Enlightening the World – Encyclopedie, The book that changed the course of history*. New York: Palgrave Macmillan.
- Booth, W. (1982). *Critical Understanding: The Powers and Limits of Pluralism*. Chicago: University of Chicago Press.

- Borges, J. L. (1999). *Selected non-fictions* (ed. Eliot Weinberger). New York: Viking.
- Buriol S, L.–Castillo, C.–Donato, D.–Leonardi, S.–Millozzi, S. (2006). Temporal Analysis of the Wikigraph. *Proceedings of Web intelligence*, 2006, 45-51.
- Bytwerk, R. (2015). Believing in “Inner Truth”: The Protocols of the Elders of Zion in Nazi Propaganda, 1933–1945. *Holocaust and Genocide Studies* 29, 2, Fall 2015, 212–229.
- Carr, E. H. (1987). *What is history?* London: Penguin books.
- Cebik, L. B. (1969). Colligation and the Writing of History. *Monist*, 53(1), 40-57.
- Collins, L. M.–Lanza, S. T. (2009). *Latent class and latent transition analysis: With applications in the social, behavioral, and health sciences*. Hoboken: John Wiley & Sons.
- Commager, H. S. (1965). *The Nature and the study of history*. Columbus: C. E. Merrill Books.
- Cook, G. (1992). *Discourse*. Oxford: Oxford University Press.
- Cronon, W. (1992). A Place for Stories: Nature, History, and Narrative. *Journal of American History*, 78, 1347-1376.
- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* (6th ed.). Malden: Blackwell Publishing.
- Darnton, R. (1979). *The business of enlightenment – a publishing history of the Encyclopédie 1775-1800*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Desai, V.–Potter, R. (2006). *Doing development research*. London: SAGE publications.
- Desogus, P. (2012). The encyclopedia in Umberto Eco’s semiotics. *Semiotica*, 192, 501-521.
- Doyle, K. (2018). Minding the Gaps: Engaging Academic Libraries to Address Content and User Imbalances on Wikipedia. In: Proffitt, M. (ed.) (2018). *Leveraging Wikipedia – Connecting Communities of Knowledge*. Chicago: ALA editions. 55-67.
- Duffy, B. (2018). *The Perils of Perception – why we’re wrong about nearly everything*. London: Atlantic Books.
- Eco, U. (1976). *A theory of semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Erll, A. (2017). *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen*. Stuttgart: Springer-Verlag.
- Fairclough, N. (1991). Language and ideology. *Trabalhos em Linguística Aplicada – Campinas*, 17, 113-131.
- Fairclough, N. (2013). *Critical Discourse Analysis – The Critical Study of Language* (second edition). London: Routledge.
- Farinosi, M.–Micalizzi, A. (2016). Geolocating the Past: Online Memories after the L’Aquila Earthquake. In: Hajek, A.–Lohmeier, C. & Pentzold, C. (ed.) (2016). *Memory in a Mediated World*. London: Palgrave Macmillan. 99-110.

- Ferron, M.–Massa, P. (2011). Collective memory building in Wikipedia: The case of North African uprisings. *WikiSym '11: Conference Proceedings of the Seventh Annual International Symposium on Wikis and Open Collaboration*, 114-123.
- Flaubert, G. (1968). *Dictionary of Accepted Ideas*. New York: New Directions Publishing.
- Fostera, W.–Coraiolab, D.–Suddabys, R.–Kroezend, J. & Chandlere, D. (2016). The strategic use of historical narratives: a theoretical framework. *Business history*, 2016. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/00076791.2016.1224234>.
- Gay, P. (1974). Style in history. *The American Scholar*, 43, 2, 225-236.
- Gielen, E. (2013). Ad maiorem Dei gloriam – Joseph Rhakendytès' synopsis of Byzantine learning. In: Köning, J.–Woolf, G. (ed.) (2013). *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*. Cambridge: Cambridge University Press. 259-276.
- Giles, J. (2005). Internet encyclopaedias go head to head. *Nature*, 438, 900-901.
- Glott, R.–Schmidt, P. & Ghosh, R. (2010). *Wikipedia Survey – Overview of Results*. Tokio: United Nations University.
- Graham, M. (2011). Wiki Space: Palimpsests and the Politics of Exclusion. In: Lovink, G.–Tkacz, N. (ed.) (2011). *Critical Point of View – A Wikipedia*. Amsterdam: Institute of Network Cultures. 269-282.
- Gredel, E. (2017). Digital discourse analysis and Wikipedia: Bridging the gap between Foucauldian discourse analysis and digital conversation analysis. *Journal of Pragmatics*, 2017. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/00076791.2016.1224234>.
- Hagemeister, M. (2008). The Protocols of the Elders of Zion: Between History and Fiction. *New German Critique* 103, 35, 1, 83-95.
- Hair, J.–Anderson, R.–Tatham, R. & Black, W. (1998). *Multivariate Data Analysis*. New Jersey: Upper Saddle River.
- Hatzimichali, M. (2013). Encyclopaedism in the Alexandrian library. In: Köning, J.–Woolf, G. (ed.) (2013). *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*. Cambridge: Cambridge University Press. 64-83.
- Hienert, D.–Luciano, F. (2015). Extraction of Historical Events from Wikipedia. In: Simperl, E. (ed.) (2015). *The Semantic Web: ESWC 2012 Satellite Events*. Berlin: Springer. 16-28.
- Hogue, A.–Nothman, J. & Curran, J. (2014). Unsupervised Biographical Event Extraction Using Wikipedia Traffic. In: *Proceedings of Australasian Language Technology Association Workshop*, 41–49.

- Huttunen, L. (2016). Remembering, Witnessing, Bringing Closure: Srebrenica Burial Ceremonies on YouTube. In: Hajek, A.–Lohmeier, C. & Pentzold, C. (ed.) (2016). *Memory in a Mediated World – Remembrance and Reconstruction*. New York: Palgrave Macmillan. 244-260.
- Jankowski-Lorek, M.–Nielek, R.–Wierzbicki, A. & Zieliński, K. (2014). Predicting Controversy of Wikipedia Articles Using the Article Feedback Tool. *SocialCom '14 Proceedings of the 2014 International Conference on Social Computing*, 2014. DOI:10.1145/2639968.2640074.
- Jaworski, A. (2001). Discourse, accumulation of symbolic capital and power: The case of „American Visions“. In: Coupland, N.–Sarangi, S. & Candlin, C. (ed.) (2001). *Sociolinguistics and Social Theory*. London: Routledge. 127-151.
- Kent, P.–Jensen, R. K. & Kongsted, A. (2014). A comparison of three clustering methods for finding subgroups in MRI, SMS or clinical data: SPSS TwoStep Cluster analysis, Latent Gold and SNOB. *BMC medical research methodology*, 14(1), 113-127.
- Kopf, S. (2020). ‘This is exactly how the Nazis ran it’: (De)legitimising the EU on Wikipedia. *Discourse & Society*, 0, 1-17.
- Krippendorff, K. (2004). *Content Analysis – An introduction to its methodology*. London: SAGE publications.
- Kuzmanović, A. (2011). Preserving the Integrity of National Identity: Metaphors for Kosovo in Serbian Political Discourse. *Texas Linguistic Forum* 2011, 54, 33-39.
- Lampe, J. (2000). *Yugoslavia as history: Twice there was a country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lanza, S. T.–Tan, X. & Bray, B. C. (2013). Latent class analysis with distal outcomes: A flexible model-based approach. *Structural equation modeling: a multidisciplinary journal*, 20(1), 1-26.
- Leitch, T. (2014). *Wikipedia U: Knowledge, Authority, and Liberal Education in the Digital Age*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Lemielniak, D. (2014). *Common knowledge – an ethnography of Wikipedia*. Stanford: Stanford University Press.
- Lemus-Rojas, M.–Pintscher, L. (2018). Wikidata and Libraries: Facilitating Open Knowledge. In: Proffitt, M. (ed.) (2018). *Leveraging Wikipedia – Connecting Communities of Knowledge*. Chicago: ALA editions. 143-158.
- Lieberman, M.–Lin, J. (2009). You are where you edit. *Third International AAAI Conference on Weblogs and Social Media*, 106-113.

- Lih, A. (2018). What Are Galleries, Libraries, Archives, and Museums (GLAM) to the Wikimedia Community? In: Proffitt, M. (ed.) (2018). *Leveraging Wikipedia – Connecting Communities of Knowledge*. Chicago: ALA editions. 7-16.
- Lo, Y.–Mendell, N. R. & Rubin, D. B. (2001). Testing the number of components in a normal mixture. *Biometrika*, 88(3), 767-778.
- Loveland, J. (2019). *The European Encyclopedia from 1650 to the Twenty-First Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lynch, J. (2016). *You could look it up – The reference shelf from ancient Babylon to Wikipedia*. New York: Bloomsbury Press.
- Macdonell, D. (1993). *Theories of Discourse*. Oxford: Blackwell.
- MacLeod, R. (2010). *The library of Alexandria – centre of learning in the ancient world*. London: I. B. Taurus.
- Mansfield, E. R.–Helms, B. P. (1982). Detecting multicollinearity. *The American Statistician*, 36(3a), 158-160.
- McLachlan, G. J.–Peel, D. (2000). *Finite mixture models*. New York: John Wiley.
- Miles, J. (2014). *Tolerance and variance inflation factor*. Wiley StatsRef: Statistics Reference Online.
- Muthén, L. K.–Muthén, B. O. (2015). *Mplus statistical software version 7.31*. Los Angeles, CA: Author.
- Neuendorf, K. (2002). *The Content Analysis Guidebook*. London: Sage publications.
- Nigel, T.–Mikulan, K. (1995). *Axis Forces in Yugoslavia 1941-5*. Oxford: Osprey Publishing.
- Novick, P. (1989). *That Noble Dream: The 'Objectivity Question' and the American Historical Profession*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nylund-Gibson, K.–Choi, A. Y. (2018). Ten frequently asked questions about latent class analysis. *Translational Issues in Psychological Science*, 4(4), 440-461.
- O'Neil, M. (2011). Wikipedia and authority. In: Lovink, G.–Tkacz, N. (ed.) (2011). *Critical Point of View – A Wikipedia Reader*. Amsterdam: Institute of Network Cultures. 309-324.
- O'Sullivan, D. (2011). What is an Encyclopedia? From Pliny to Wikipedia. In: Lovink, G.–Tkacz, N. (ed.) (2011). *Critical Point of View – A Wikipedia Reader*. Amsterdam: Institute of Network Cultures. 34-49.
- Orlowitz, J. (2018). The Wikipedia Library. In: Proffitt, M. (ed.) (2018). *Leveraging Wikipedia – Connecting Communities of Knowledge*. Chicago: ALA editions. 69-85.

- Orwell, G. (2009). *Facing unpleasant facts – narrative essays*. Boston / New York: Mariner Books.
- Page, R. (2014). Counter narratives and controversial crimes: The Wikipedia article for the ‘Murder of Meredith Kercher’. *Language and Literature*, 23(1), 61-76.
- Paparazzo, E. (2011). Philosophy and science in the Elder Pliny’s „Naturalis historia“. In: Gibson, R.–Morello, R. (ed.) (2011). *Pliny the Elder: Themes and Contexts*. Leiden and Boston: Brill. 89-112.
- Pastor, D. A.–Barron, K. E. –Miller, B. J. & Davis, S. L. (2007). A latent profile analysis of college students’ achievement goal orientation. *Contemporary Educational Psychology*, 32(1), 8-47.
- Pavković, A. (2000). *The Fragmentation of Yugoslavia – Nationalism and War in the Balkans*. London: Macmillan Press.
- Pavlovic, D.–Stanisavljevic Petrovic, Z. & Mamutovic, A. (2017). Wikipedia - From the Popular Source of Information to the Pedagogical Tool. *International Journal of Social Sciences & Educational Studies*, 4(3), 36-48.
- Pentzold, C. (2009). Fixing the floating gap: The online encyclopaedia Wikipedia as a global memory place. *Memory studies*, 2(2), 255-272.
- Plant, B. K. (2008). Secret, Powerful, and the Stuff of Legends: Revisiting Theories of Invented Tradition. *The Canadian Journal of Native Studies*, XXVIII, 1(2008),175-194.
- Proffitt, M. (2018). Why Wikipedia and Libraries? In: Proffitt, M. (ed.) (2018). *Leveraging Wikipedia – Connecting Communities of Knowledge*. Chicago: ALA editions. 1-6.
- Qu, S.–Dumay, J. (2011). The qualitative research interview. *Qualitative Research in Accounting & Management*, 8, 3: 238-264.
- Reill, P.H. –Wilson, Judy. (2004). *Encyclopedia of the Enlightenment*. New York: Facts on File.
- Riffe, D.–Lacy, S. & Fico, F. (2005). *Analyzing media messages*. New Jersey / London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Robey, T. (2013). Damnatio memoriae: The Rebirth of Condemnation of Memory in Renaissance Florence. *Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme*, 36.3, 5-32.
- Rosenzweig, R. (2006). Can History Be Open Source? *The Journal of American History*, 93 (1), 117-146.

- Sanfilippo, M. R. (2016). *Online Trolling and Its Perpetrators*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Saussure, F. (1966). *Course in general linguistics*. New York: McGraw-Hill Book Co.
- Schwarz, G. (1978). Estimating the dimension of a model. *The annals of statistics*, 6(2), 461-464.
- Sclove, S. L. (1987). Application of model-selection criteria to some problems in multivariate analysis. *Psychometrika*, 52(3), 333-343.
- Sepehri-Rad, H.–Barbosa, D. (2015). Identifying Controversial Wikipedia Articles Using Editor Collaboration Networks. *ACM Transactions on Intelligent Systems and Technology*, 6(1), 1-24.
- Shachaf, P.–Hara, N. (2010). Beyond vandalism: Wikipedia trolls. *Journal of information science*, 36, 357-370.
- Sládaček, M.–Васиљевић J. (2015). Предговор. У: Sládaček, M.–Васиљевић, J. & Петровић Трифуновић, Т. (уред.) (2015). *Колективно сећање и политике памћења*. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја, Завод за уџбенике и Институт за филозофију и друштвену теорију. 7-25.
- Smith, S. (2017). Myth and Mythography in Pliny's Geography, *Naturalis Historia* 3–6. *Polymnia*, 3, 83-116.
- Snyder, S. (2018). Edit-a-Thons and Beyond. In: Proffitt, M. (ed.) (2018). *Pro Leveraging Wikipedia – Connecting Communities of Knowledge*. Chicago: ALA editions. 119-131.
- Soler-Adillon, J.–Pavlović, D. & Freixa, P. (2018). Wikipedia in higher education: Changes in perceived value through content contribution. *Comunicar*, 54, XXVI, 39-48.
- Stvilia, B.–Twidale B, M.–Smith C, L. & Gasser, L. (2005). Assessing Information Quality of a Community-based Encyclopedia. In: Naumann, F.–Gertz, M. & Madnick, S. E. (ed.) (2005). *Proceedings of the international conference on information quality 2005*. Cambridge: MIT Sloan School of Management. 442-454.
- Sullivan, L. E. (1990). Circumscribing Knowledge: Encyclopedias in Historical Perspective. *The Journal of Religion*, 70, 3, 315-339.
- Sumi, R.–Yasseri, T.–Rung, A.–Kornai, A. & Kertész, J. (2011). Edit wars in Wikipedia. *IEEE Third International Conference on Social Computing (SocialCom)*, 724-727.
- Sunstein, C.–Lazzaro, S. C. & Sharot, T. (2016). How People Update Beliefs about Climate Change: Good News and Bad News. *Cornel L. Rew*, 1431-1443.

- Tkaczynski, A. (2017). Segmentation using two-step cluster analysis. In: Dietrich, T.– Rundle-Thiele, S. & Kubacki, K. (ed.) (2017). *Segmentation in social marketing*. Singapore: Springer. 109-125.
- Tkaczynski, A.–Rundle-Thiele, S. & Beaumont, N. (2010). Destination segmentation: a recommended two-step approach. *Journal of Travel Research*, 49(2), 139-152.
- Todorinova, L.–Lin, Y. (2018). Wikipedia and New Service Models. In: Proffitt, M. (ed.) (2018). *Leveraging Wikipedia – Connecting Communities of Knowledge*. Chicago: ALA editions. 105-117.
- Toffler, A. (1984). *Future shock*. New York: Bantam book.
- Tomasevich, J. (2001). *War and revolution in Yugoslavia, 1941-1945*. Stanford: Stanford University Press.
- Van Dijk, T. (1993). Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse & Society*, 4(2), 249–283.
- Vivian, B. (2017). *Commonplace witnessing: rhetorical invention, historical remembrance, and public culture*. New York: Oxford University Press.
- Walsh, W. (1974). Colligatory concepts in history. In: Gardiner, P. (ed.) (1974). *The philosophy of history*. Oxford: Oxford University Press. 127-144.
- White, H. (1975). *Metahistory: the historical imagination in nineteenth-century Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Whiting, S.–Jose, J. & Alonso, O. (2014). Wikipedia as a time machine. In: Chung, C-W. (ed.) (2014). *WWW '14 Companion*. New York: ACM. 857-862.
- Yasseri, T.–Spoerri, A.–Graham, M. & Kertész, J. (2014). The most controversial topics in Wikipedia: A multilingual and geographical analysis. In: Fichman, P.–Noriko, H. (ed.) (2014). *Global Wikipedia: International and cross-cultural issues in online collaboration*. 25-48.
- Yeo, R. (1991). Reading Encyclopedias: Science and the Organization of Knowledge in British Dictionaries of Arts and Sciences, 1730-1850. *Isis*, 82, 1, 24-49.
- Zieliński, K.–Nielek, R.–Wierzbicki, A. & Jatowt, A. (2018). Computing controversy: Formal model and algorithms for detecting controversy on Wikipedia and in search queries. *Information Processing and Management*, 54, 14–36.
- Zinn, H. (1970). *The Politics of History*. Boston: Beacon Press.
- Zinn, H. (1994). *You Can't Be Neutral on a Moving Train: A Personal History of Our Times*. Boston: Beacon Press.
- Албвакс, М. (2013). *Друштвени оквири памћења*. Нови Сад: Mediterran Publishing.

- Албваш, М. (2015). Колективно и историјско памћење. У: Sládaček, М.–Васиљевић, Ј. & Петровић Трифуновић, Т. (уред.) (2015). *Колективно сећање и политике памћења*. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја, Завод за уџбенике и Институт за филозофију и друштвену теорију. 29-59.
- Алексијевић, С. (2015). *Рат нема женско лице*. Нови Сад: Чаробна књига.
- Асман, А. (1999). О метафорици сећања. *Реч – часопис за књижевност, културу и друштвена питања*, 56.2, 121-136.
- Асман, А. (2015). Сећање, индивидуално и колективно. У: Sládaček, М.–Васиљевић, Ј. & Петровић Трифуновић, Т. (уред.) (2015). *Колективно сећање и политике памћења*. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја, Завод за уџбенике и Институт за филозофију и друштвену теорију. 71-86.
- Асман, Ј. (2008). *Културно памћење*. Зеница – Тузла: Вријеме / НАМ.
- Асман, Ј. (2015). Колективно сећање и културни идентитет. У: Sládaček, М.–Васиљевић, Ј. & Петровић Трифуновић, Т. (уред.) (2015). *Колективно сећање и политике памћења*. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја, Завод за уџбенике и Институт за филозофију и друштвену теорију. 61-70.
- Бајар, П. (2008). *Како да говоримо о књигама које нисмо прочитали?* Београд: Службени гласник.
- Баровић, В. (2007). Медији у Трећем рајху, *СМ – Часопис за комуникацију и медије*, 5, 119-132.
- Баровић, В. (2010). Писање међуратног дневног листа „Дан“ о међунационалним односима у Војводини тридесетих и почетком четрдесетих година прошлог века. У: Суботић, Љ.–Живанчевић Секеруш, И. (уред.) (2010). *Пети међународни интердисциплинарни симпозијум Сусрет култура*. Нови Сад: Филозофски факултет. 107-114.
- Баровић, В. (2014). Глас народа – лист за народне ствари, привреду, поуку и забаву. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XXXIX-1, 169-176.
- Баровић, В. (2016). Писање новосадског листа „Застава“ о атентату на Франца Фердинанда. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 154 (1/2016), 129-138.
- Барт, Р. (1975). *Задовољство у тексту*. Ниш: Градина.
- Барт, Р. (2014). О читању. У: Стошић, М. (уред.) (2014). *Стратегије читања*. Београд: Центар за медије и комуникације. 41-49.

- Батлер, Џ. (2014). О лингвистичкој рањивости. У: Стошић, М. (уред.) (2014). *Стратегије читања*. Београд: Центар за медије и комуникације. 151-191.
- Бекер, М. (1985). Бартова теорија о тексту – текст као ткиво без чврстих граница у простору и времену. *Поља*, август 1985, 276-277.
- Берк, П. (1999). Историја као друштвено памћење. *Реч*, 56.2, 83-92.
- Бечановић Николић, З. (1998). *Херменеутика и поетика*. Београд: Геопоетика.
- Бланшо, Морис. (2014). О читању. У: Стошић, М. (уред.) (2014). *Стратегије читања*. Београд: Центар за медије и комуникације. 1-7.
- Бластин, Џ. (2015). Сећање као предмет вредносног испитивања. У: Sládaček, М.–Васиљевић, Ј. & Петровић Трифуновић, Т. (уред.) (2015). *Колективно сећање и политике памћења*. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја, Завод за уџбенике и Институт за филозофију и друштвену теорију. 129-149.
- Блек, Џ.–Макрејлд, Д. М. (2007). *Изучавање историје*. Београд: Сlio.
- Божиловић, Н. (2016). Култура сећања и југословенски рокенрол. *Култура*, 152, 257-280.
- Божих Врбанчић, С. (2009). Теорије дискурса и питање еуропског идентитета. *Етнолошка трибина*, 31, 38, 9-38.
- Борхес, Х. Л. (2019). *Алеф*. Београд: Лагуна.
- Буљубашић, Е. (2013). Вјежба из феминистичке стилистике. *Умјетност ријечи*, 57(3-4), 183-202.
- Валић Недељковић, Д. (2011). Родна перспектива извора информација у водећој дневној штампи у Србији - критичке студије дискурса културне рубрике у Вечерњим новостима, Политици, Данасу. *Култура*, 255-276.
- Валић Недељковић, Д. (2019). *Записи о медијима*. Нови Сад: Новосадска новинарска школа.
- Вебер, С. (2014). То. У: Стошић, М. (уред.) (2014). *Стратегије читања*. Београд: Центар за медије и комуникације. 87-120.
- Вујаклија, М. (1996). *Лексикон страних речи и израза*. Београд: Просвета.
- Вујанић, М.–Гортан Премк, Д.–Дешић, М.–Драгићевић, Р.–Николић, М.–Ного, Љ. (...) & Фекете, Е. (2007). *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска.
- Вучинић-Гујић, А. (2016). Постмодернистички аспект дјела Светлане Алексијевич. *Матица*, 67, 317-326.

- Дамњановић, С. (2005). *Мали речник грешака (не само) за новинаре*. Нови Сад: Media art service.
- Димитријевић, В.–Хаџи-Видановић, В.–Јовановић, И.–Марковић, Ж. & Милановић, М. (2013). *Хаџе недоумице*. Београд: Београдски центар за људска права.
- Драшковић, Б. (2019). Борба сећања – оквири медијског представљања југословенске прошлости. *СМ: Communication and Media*, 14(45), 61-86.
- Дубијел, Х. (2000). О моралном суверенитету, сећању и нацији. *Реч – часопис за књижевност, културу и друштвена питања*, 57.3, 107-115.
- Еко, У. (2001). *Границе тумачења*. Београд: Паидеа.
- Еко, У. (2013). *Исповести младог романописца*. Београд: Службени гласник.
- Еко, У. (2014). Интерпретација и историја. У: Стошић, М. (уред.) (2014). *Стратегије читања*. Београд: Центар за медије и комуникације. 121-137.
- Елез, В. (2017). Ролан Барт: Ослобађање текста. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 46/2, 295-301.
- Зонтаг, С. (2014). Против тумачења. У: Стошић, М. (уред.) (2014). *Стратегије читања*. Београд: Центар за медије и комуникације. 29-39.
- Јакир, А. (2019). „Споменици су прошлост и будућност“, Политички и административни механизми финансирања споменика за вријеме социјалистичке Југославије. *Часопис за савремену повијест*, 51, 1, 151-179.
- Јањић, С. (2017). Сребреница на Википедији: како се пише злочин? У: Валић Недељковић, Д.–Грухоњић, Д. (уред.) (2017). *Популизам, избегличка криза, религија, медији*. Нови Сад: Филозофски факултет. 109-121.
- Јасперс, К. (2009). *Питање кривице*. Београд: Фондација Конрад Аденауер.
- Калер, Џ. (2014). У одбрану надинтерпретације. У: Стошић, М. (уред.) (2014). *Стратегије читања*. Београд: Центар за медије и комуникације. 139-150.
- Камуф, П. (2014). Крај читања. У: Стошић, М. (уред.) (2014). *Стратегије читања*. Београд: Центар за медије и комуникације. 205-221.
- Кејси, Е. (2015). Јавно сећање у времену и простору. У: Sládaček, М.–Васиљевић, Ј. & Петровић Трифуновић, Т. (уред.) (2015). *Колективно сећање и политике памћења*. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја, Завод за уџбенике и Институт за филозофију и друштвену теорију. 349-372.
- Керол, Л. (1996). *Силвија и Бруно*. Београд: Стубови културе.
- Киш, Д. (1999). *Енциклопедија мртвих*. Београд: Књига комерц.
- Клајн, И.–Шипка, М. (2007). *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.

- Клеут, Ј. (2014). *Семиотичка деконструкција експресивних могућности у виртуелном комуницирању* (Непубликована докторска дисертација). Београд: Факултет политичких наука.
- Кнаусгор, К. У. (2020). *Моја борба 6*. Београд: Booka.
- Константиновић, Р. (2004). *Философија паланке*. Нови Београд: Откровење.
- Куљић, Т. (2006). *Култура сећања – теоријска објашњења употребе прошлости*. Београд: Чигоја.
- Ле Гоф, Ж. (2015). Памћење. У: Sládaček, М.–Васиљевић, Ј. & Петровић Трифуновић, Т. (уред.) (2015). *Колективно сећање и политике памћења*. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја, Завод за уџбенике и Институт за филозофију и друштвену теорију. 111-125.
- Луковац, М. (2012). Улога комеморативних спомен-обележја у конструкцији колективног памћења и друштвеног идентитета. *Наслеђе*, 9, 23, 201-210.
- Марковић, А. (2018). Значај неких колигационих склоности глаголских сублексема за семантику и синтаксу (на грађи из описних речника српског језика). *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 47/1, 117-125.
- Марчетић, А. (2009). *Историја и прича*. Београд: Завод за уџбенике.
- Мегил, А. (2015). Историја, сећање, идентитет. У: Sládaček, М.–Васиљевић, Ј. & Петровић Трифуновић, Т. (уред.) (2015). *Колективно сећање и политике памћења*. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја, Завод за уџбенике и Институт за филозофију и друштвену теорију. 227-254.
- Мирков, А. Ж.–Петровић Трифуновић, Т. М. & Полети Ћосић, Д. Д. (2018). Сећање на социјалистичку Југославију – ставови грађана Србије у периоду убрзане трансформације друштва. *Социолошки преглед*, 52(4), 1251-1284.
- Миштал, Б. (2015). Сакрализација сећања. У: Sládaček, М.–Васиљевић, Ј. & Петровић Трифуновић, Т. (уред.) (2015). *Колективно сећање и политике памћења*. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја, Завод за уџбенике и Институт за филозофију и друштвену теорију. 297-318.
- Мол, А. (1973). *Кич – уметност среће*. Београд: Градина.
- Ниче, Ф. (1976). *Воља за моћ*. Београд: Просвета.
- Ниче, Ф. (1990). *О користи и штети историје за живот*. Београд: Графос.
- Нора, П. (2015). Памћење историје, памћење историчара. У: Sládaček, М.–Васиљевић, Ј. & Петровић Трифуновић, Т. (уред.) (2015). *Колективно сећање и политике*

- памћења. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја, Завод за уџбенике и Институт за филозофију и друштвену теорију. 283-294.
- Олик, Џ. К.–Робинс, Џ. (2015). Студије о друштвеном сећању: од „колективног сећања“ до историјске социологије мнемоничких пракси. У: Sládaček, М.–Васиљевић, Ј. & Петровић Трифуновић, Т. (уред.) (2015). *Колективно сећање и политике памћења*. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја, Завод за уџбенике и Институт за филозофију и друштвену теорију. 87-109.
- Павлаковић, В. (2016). Симболи и култура сјећања у Републици Српској Крајини. *Политичка мисао – часопис за политологију*, 53, 3, 26-49.
- Пекић, Б. (2014). *Тамо где лозе плачу*. Београд: Службени гласник.
- Петковска, С. (2012). Употреба Википедије у истраживању. *Култура*, 136, 62-84.
- Попадић, Д.–Павловић, З. & Жежељ, И. (2018). *Алатке истраживача: методи и технике истраживања у друштвеним наукама*. Београд: Сlio.
- Пралица, Д. (2006). Религијски и идеолошки дискурс у посланицама Српске православне цркве. *Религија и толеранција – научни часопис*, IV, 5, 41-52.
- Пралица, Д. (2011). Анализа медијског дискурса војвођанске дневне штампе о актуелним темама из земаља региона. У: Фараго, К.–Валић Недељковић, Д. (уред.) (2011). *Место и значај медијских студија за међурегионалну сарадњу*. Нови Сад: Филозофски факултет. 45-56.
- Пралица, Д. (2012). Сиромаштво и социјална искљученост у медијском дискурсу радиостаница Србије. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 1, 37: 297-309.
- Пралица, Д. (2018). Анализа медијског дискурса рубрике Култура у дневном листу Дневник (пленарно предавање). *Интеркултуралност* 2017, 1, 11-26.
- Пралица, Д. (2018). Приступне беседе нових српских епископа. У: Пралица, Д. (уред.) (2018). *Медији Балкана – зборник у част проф. др Дубравки Валић Недељковић*. Нови Сад: Филозофски факултет. 117-135.
- Ристић, Д. (2018). *Границе дискурса*. Нови Сад: Mediterran Publishing.
- Савић, С. (1993). *Дискурс анализа*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Смит, Е. (2015). Легенде и пејзажи. У: Sládaček, М.–Васиљевић, Ј. & Петровић Трифуновић, Т. (уред.) (2015). *Колективно сећање и политике памћења*. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја, Завод за уџбенике и Институт за филозофију и друштвену теорију. 255-282.
- Старок, Џ. (2009). Ролан Барт. *Поља*, 456, 105-123.

- Стојановић, Д. (2010). *Уље на води – Огледи из историје садашњости* Србије. Београд: Пешчаник.
- Стојановић, Д. (2013). Сећање против историје: уџбеници историје као глобални проблем. *Београдски историјски гласник* IV, 18, 185-204.
- Стојшин, С. (2015). Развој и области примене анализе садржаја. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XL-2, 169-188.
- Танасић, С. (2004). Безличне реченице са уопштеним агенсом. *Јужнословенски филолог*, 60, 41-55.
- Тодоров, Ц. (2015). Употребе памћења. У: Sládaček, М.–Васиљевић, Ј. & Петровић Трифуновић, Т. (уред.) (2015). *Колективно сећање и политике памћења*. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја, Завод за уџбенике и Институт за филозофију и друштвену теорију. 181-197.
- Турајлић, М. (2015). Култура сећања на лик Јосипа Броза Тита у постјугословенским документарним серијама. *Култура*, 146), 61-85.
- Франкфурт, Х. (2006). *О просеравању*. Нови Сад: Вога медиа.
- Фуко, М. (2007). *Поредак дискурса*. Лозница: Карпос.
- Фуко, М. (2014). Реч парезија. У: Стошић, М. (уред.) (2014). *Стратегије читања*. Београд: Центар за медије и комуникације. 193-203.
- Харари, Ј. Н. (2018). *Ното деус – кратка историја сутрашњице*. Београд: Лагуна.
- Хејлс, К. (2014). Како читамо: блиско, хипер, машински. У: Стошић, М. (уред.) (2014). *Стратегије читања*. Београд: Центар за медије и комуникације. 257-286.
- Хобсбом, Е. (2002). *Измишљање традиције*. Београд: Библиотека XX век.
- Чалић, М-Ж. (2013). *Историја Југославије у 20. веку*. Београд: Clío.

Извори са интернета:

- Deutsche Welle. (2017, 3. јануар). *Annotated version of Hitler's 'Mein Kampf' becomes best-seller in Germany*. Преузето 11. априла 2020. са:
<https://www.dw.com/en/annotated-version-of-hitlers-mein-kampf-becomes-best-seller-in-germany/a-36992415>.
- Doctorow, С. (2006, 30. мај). *On Digital Maoism: The Hazards of the New Online Collectivism*. Преузето 25. априла 2020. са:
http://www.edge.org/discourse/digital_maoism.html.

- Documenta. (2013, 13. децембар). *Zločini u Voćinu – sjećanje na sve žrtve*. Преузето 22. јуна 2020. са: <https://www.documenta.hr/assets/files/objave/Zlocini%20u%20Vocinu%20-%20Sjecanje%20na%20sve%20zrtve,%2013.12.2013.%20Documenta%20-%20Centar%20za%20suocavanje%20s%20proslom%20.pdf>.
- Dyson, F. (2011). How We Know. *The New York Review of Books*. Преузето 24. априла 2020. са <https://mast.queensu.ca/~math474/How-We-Know-Freeman-Dyson-NYREV-march11.pdf>.
- Encyclopædia Britannica. (2006). *Fatally Flawed: Refuting the recent study on encyclopedic accuracy by the journal Nature*. Преузето 25. априла 2020. са: https://corporate.britannica.com/britannica_nature_response.pdf.
- ICTY. (2020). Key figures and cases. Преузето 3. јуна 2020. са: <https://www.icty.org/en/cases/key-figures-cases>.
- IKA. (2011, 4. septembar). Misa zadušnica za žrtve bačene u Husinu jamu. Преузето 16. јуна 2020. са: <https://ika.hkm.hr/novosti/misa-zadusnica-za-zrtve-bacene-u-husinu-jamu/>.
- ISO. (2017). *Montenegrin*. Преузето 2. маја 2020. са: <https://iso639-3.sil.org/code/cnr>.
- Jarić Dauenhauer, N. (2019, 8. 12). *Hrvatska Wikipedia je takvo smeće da su i vlasnici digli ruke od nje*. Indeks. Преузето 1. августа 2020. са: <https://www.index.hr/vijesti/clanak/hrvatska-wikipedia-je-takvo-smece-da-su-i-vlasnici-digli-ruke-od-nje/2138213.aspx>.
- Jergović, M. (2018, 28. март). NAZI WIKIPEDIA I HITLEROV NAPAD NA POLJSKU: Kako je moguće da se u hrv. Wikipediji nađe teza da je Hitler Poljsku napao zbog genocida nad Nijemcima. Jutarnji list. Преузето 1. августа 2020. са: <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/nazi-wikipedia-i-hitlerov-napad-na-poljsku-kako-je-moguce-da-se-u-hrv-wikipediji-nade-teza-da-je-hitler-poljsku-napao-zbog-genocida-nad-nijemcima-7174623>.
- Milekić, S. (2018, 26. март). *Kako je Jasenovac kao koncentracioni logor nestao u hrvatskoj verziji na Vikipediji*. Balkan Insight. Преузето 1. августа 2020. са: <https://balkaninsight.com/2018/03/26/kako-je-jasenovac-kao-koncentracioni-logor-nestao-u-hrvatskoj-verziji-na-vikipediji-03-23-2018/?lang=sr>.
- Tabeau, E.–Bijak, J. & Lončarić, Neda. (2003). Broj žrtava u opsadi Sarajeva od aprila 1992. do decembra 1995. Преузето 3. јуна 2020. са:

https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/prosexp/bcs/mil-rep-tabeau030818b.pdf.

Wikimedia Foundation. (N/A). *Board*. Преузето 26. априла 2020. са:

<https://wikimediafoundation.org/role/board/>.

Wikimedia Incubator. (N/A). *Category:Wp/cnr*. Преузето 2. маја 2020. са:

<https://incubator.wikimedia.org/wiki/Category:Wp/cnr>.

Wikimedia Labs. (N/A). *Top views*. Преузето 27. априла 2020. са:

<https://tools.wmflabs.org/topviews>.

Wikimedia Labs. (N/A). *WMF Labs*. Преузето 29. априла 2020. са:

<https://xtools.wmflabs.org>.

Wikimedia Meta. (N/Aa). *Language proposal policy*. Преузето 2. маја 2020. са:

https://meta.wikimedia.org/wiki/Language_proposal_policy#Requisites_for_eligibility.

Wikimedia Meta. (N/Ab). *Requests for new languages/Wikipedia Montenegrin 5*. Преузето 2. маја 2020. са:

https://meta.wikimedia.org/wiki/Requests_for_new_languages/Wikipedia_Montenegrin_5.

Wikimedia. (N/A). *List of Wikipedias*. Преузето 28. априла 2020. са:

https://meta.wikimedia.org/wiki/List_of_Wikipedias.

Wikipedia. (N/Aa). *Holocaust denial*. Преузето 25. априла 2020. са:

https://en.wikipedia.org/wiki/Holocaust_denial.

Wikipedia. (N/Ab). *The Holocaust*. Преузето 25. априла 2020. са:

https://en.wikipedia.org/wiki/The_Holocaust.

Блиц. (2014, 6. јануар). *Рад Катарине Радивојевић у пољу електронике, механике, нуклеарне физике и математике познат је широм света?! Преузето 23.*

априла 2020. са: <https://www.blic.rs/zabava/vesti/rad-katarine-radivojevic-u-polju-elektronike-mehanike-nuklearne-fizike-i-matematike/tze5eyx>.

Википедија. (N/Aa). *Без оригиналног истраживања*. Преузето 28. априла 2020. са:

https://sr.wikipedia.org/wiki/Википедија:Без_Оригиналног_Истраживања.

Википедија. (N/Ab). *Википедија*. Преузето 24. априла 2020. са:

<https://sr.wikipedia.org/wiki/Википедија>.

Википедија. (N/Ab). *Википедија:Ботови*. Преузето 16. августа 2020. са:

<https://sr.wikipedia.org/wiki/Википедија:Ботови>.

- Википедија. (N/Аг). *Википедија:Уређивачки рат*. Преузето 16. августа 2020. са:
https://sr.wikipedia.org/wiki/Википедија:Уређивачки_рат.
- Википедија. (N/Ад). *Неутрална тачка гледишта*. Преузето 28. априла 2020. са:
https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Википедија:Неутрална_тачка_гледишта.
- Википедија. (N/Ађ). *Проверљивост*. Преузето 28. априла 2020. са:
<https://sr.wikipedia.org/wiki/Википедија:Проверљивост>.
- Википедија. (N/Ае). *Шта Википедија није*. Преузето 24. априла 2020. са:
https://sr.wikipedia.org/wiki/Википедија:Шта_Википедија_није.
- Време. (1937, 12. април). *Једна наша победа историског значаја: Свезнање: 7*.
Преузето 21. априла 2020. са:
<https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/vreme/1937/04/12#page/6/mode/1up>.
- Класић, Хрвоје. (2019, 16. децембар). *Југославија као самопослуга*. Преузето 23. марта 2020. са: <https://www.danas.rs/politika/jugoslavija-kao-samoposluga/>.
- Миладиновић, В. (2016, 18. јул). *Не, соба у којој је рођен Александар Карађорђевић није била проглашена југословенском територијом. Или тако бар тврде Енглези*.
Преузето 3. јуна 2020. са: <https://arhiva.nedeljnik.rs/nedeljnik/portalnews/ne-soba-u-kojoj-je-roden-aleksandar-karadordevic-nije-bila-proglasena-jugoslovenskom-teritorijom-ili-tako-bar-tvrde-englezi/>.
- Михајловић, Д. (2019, 10. октобар). *Оријент експрес није каснио због Милунке*. Преузето 3. јуна 2020. са: <https://fakenews.rs/2019/10/10/orijent-ekspres-nije-kasnio-zbog-milunke/>.
- Михајловић, Д. (2020, 11. април). *Не, у холу Црвеног крста у Женеви нема табле „Буди хуман као што је Србија била“*. Преузето 3. јуна 2020. са:
<https://fakenews.rs/2020/04/11/ne-u-holu-crvenog-krsta-u-zenevi-nema-table-budi-human-kao-sto-je-srbija-bila/>.
- РТС. (2010, 7. август). Помен жртвама „Олује“. Преузето 23. августа 2020. са:
[https://www.rts.rs/page/stories/ci/story/3/Регион/748304/Помен+жртвама+\"Олује\"+.html](https://www.rts.rs/page/stories/ci/story/3/Регион/748304/Помен+жртвама+\).
- Фонд за хуманитарно право. (2015). *Косовска књига памћења*. Преузето 2. јуна 2020. са:
<http://www.kosovomemorybook.org>.
- Фонд за хуманитарно право. (2018, 23. март). *754 жртве НАТО бомбардовања*.
Преузето 2. јуна 2020. са: <https://www.hlc-rdc.org/?p=34890>.

Прилог 1: Попис чланака

ШИФРА	НАЗИВ ЧЛАНКА
Акција Гредина	
B001HR	hr.wikipedia.org/wiki/Akcija_Gredina
Акција Зенит	
B002HR	hr.wikipedia.org/wiki/Akcija_Zenit
Акција Коцка	
B003HR	hr.wikipedia.org/wiki/Akcija_Kocka
Акција Круг - Дубровник	
B004HR	hr.wikipedia.org/wiki/Akcija_Krug_-_Dubrovnik
Акција Круг - Пожега	
B005HR	hr.wikipedia.org/wiki/Akcija_Krug_-_Požega
Акција Мито	
B006HR	hr.wikipedia.org/wiki/Akcija_Mito
Акција Наук	
B007HR	hr.wikipedia.org/wiki/Akcija_Nauk
Акција Поскок 1	
B008HR	hr.wikipedia.org/wiki/Akcija_Poskok_1
Акција Трокут	
B009HR	hr.wikipedia.org/wiki/Akcija_Trokut
Андријевичка операција	
A001SR	sr.wikipedia.org/wiki/Андријевичка_операција
A001HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Draufgänger
Антиратни протести у Београду 1991-1992.	
B010SR	sr.wikipedia.org/wiki/Антиратни_протести_у_Београду_1991—1992.
B010HR	hr.wikipedia.org/wiki/Antiratni_prosvjedi_u_Beogradu_1991.-1992.
Антиратни протести у Сарајеву 1992	
B011SR	sr.wikipedia.org/wiki/Антиратни_протести_у_Сарајеву_1992.
B011HR	hr.wikipedia.org/wiki/Antiratni_prosvjedi_u_Sarajevu_1992.
B011BS	bs.wikipedia.org/wiki/Antiratni_protesti_u_Sarajevu_1992.
Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије	
A002SR	sr.wikipedia.org/wiki/Антифашистичко_веће_народног_ослобођења_Југославије
A002HR	hr.wikipedia.org/wiki/Antifašističko_vijeće_narodnog_oslobođenja_Jugoslavije
A002BS	bs.wikipedia.org/wiki/AVNOJ
Антифашистичко собрање народног ослобођења Македоније	
A003SR	sr.wikipedia.org/wiki/Антифашистичко_собрање_народног_ослобођења_Македоније

A003HR hr.wikipedia.org/wiki/Antifašističko_sobranje_narodnog_oslobođenja_Makedonije

Антихрватска пропаганда и Домовински рат

B012HR hr.wikipedia.org/wiki/Antihrvatska_propaganda_i_Domovinski_rat

Априлски рат

A004SR sr.wikipedia.org/wiki/Априлски_рат

A004HR hr.wikipedia.org/wiki/Travanjski_rat

A004BS bs.wikipedia.org/wiki/Aprilski_rat

Армија Републике Босне и Херцеговине

B013SR sr.wikipedia.org/wiki/Армија_Републике_Босне_и_Херцеговине

B013HR hr.wikipedia.org/wiki/Armija_Republike_Bosne_i_Hercegovine

B013BS bs.wikipedia.org/wiki/Armija_Republike_Bosne_i_Hercegovine

Балван револуција

B014SR sr.wikipedia.org/wiki/Балван_револуција

B014HR hr.wikipedia.org/wiki/Balvan-revolucija

Бали Комбетар

A005SR sr.wikipedia.org/wiki/Бали_Комбетар

A005HR hr.wikipedia.org/wiki/Balli_Kombetar

Бањалучки инцидент

B015SR sr.wikipedia.org/wiki/Бањалучки_инцидент

Бањички логор

A006SR sr.wikipedia.org/wiki/Бањички_логор

A006HR hr.wikipedia.org/wiki/Sabirni_logor_Banjica

Барбарин ров

A007SR sr.wikipedia.org/wiki/Барбарин_ров

A007HR hr.wikipedia.org/wiki/Barbarin_rov

Бег из логора Керестинец 1941.

A008SR sr.wikipedia.org/wiki/Бег_из_логора_Керестинец_1941.

Бедем љубави

B016HR hr.wikipedia.org/wiki/Bedem_ljubavi

Бела гарда

A009SR [sr.wikipedia.org/wiki/Бела_гарда_\(Словенија\)](http://sr.wikipedia.org/wiki/Бела_гарда_(Словенија))

A009HR [hr.wikipedia.org/wiki/Bela_Garda_\(Slovenija\)](http://hr.wikipedia.org/wiki/Bela_Garda_(Slovenija))

Бели орлови

B017SR [sr.wikipedia.org/wiki/Бели_орлови_\(паравојна_формација\)](http://sr.wikipedia.org/wiki/Бели_орлови_(паравојна_формација))

B017HR hr.wikipedia.org/wiki/Beli_orlovi

B017BS bs.wikipedia.org/wiki/Beli_orlovi

Београдска операција

A010SR sr.wikipedia.org/wiki/Београдска_операција

A010HR hr.wikipedia.org/wiki/Beogradska_operacija

Београдски процес

A011SR sr.wikipedia.org/wiki/Београдски_процес

A011HR hr.wikipedia.org/wiki/Beogradski_proces

Битка за Бању Ковиљачу

A012SR sr.wikipedia.org/wiki/Битка_за_Бању_Ковиљачу

Битка за Батињане

B018HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Batinjane

Битка за Бугојно 1993.

B019HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Bugojno_1993.

B019BS bs.wikipedia.org/wiki/Sukobi_u_Bugojnu_1993.

Битка за Вели врх

B020HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Veli_vrh

Битка за Возућу

B021SR sr.wikipedia.org/wiki/Битка_за_Возућу

B021HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Vozuću

B021BS bs.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Vozuću

Битка за војарне

B022HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_vojarne

Битка за Вуковар

B023SR sr.wikipedia.org/wiki/Битка_за_Вуковар

B023HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Vukovar

Битка за Глину (1942)

A013SR [sr.wikipedia.org/wiki/Битка_за_Глину_\(1942\)](http://sr.wikipedia.org/wiki/Битка_за_Глину_(1942))

Битка за Глођане

B024SR sr.wikipedia.org/wiki/Битка_за_Глођане

Битка за Госпић

B025HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Gospić

Битка за Задар

B026HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Zadar

Битка за Зворник

B027BS bs.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Zvornik

Битка за Зрин

A014SR sr.wikipedia.org/wiki/Битка_за_Zrin

A014HR hr.wikipedia.org/wiki/Partizanski_zločin_u_Zrinu

Битка за Ивањицу јануара 1944.

A015SR sr.wikipedia.org/wiki/Битка_за_Ивањицу_јануара_1944.

Битка за Коњиц фебруара 1943.

A016SR sr.wikipedia.org/wiki/Битка_за_Коњиц_фебруара_1943.

Битка за Копривницу 1944.

A017HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Koprivnicu_1944.

Битка за Крупањ 1941.

A018SR sr.wikipedia.org/wiki/Битка_за_Крупањ_1941.

Битка за Крушевац

A019SR sr.wikipedia.org/wiki/Битка_за_Крушевац

Битка за Купрес (1942)

A020SR [sr.wikipedia.org/wiki/Битка_за_Купрес_\(1942\)](http://sr.wikipedia.org/wiki/Битка_за_Купрес_(1942))

A020HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Kupres_1942.

Битка за Купрес 1994.

B028SR [sr.wikipedia.org/wiki/Битка_за_Купрес_\(1994\)](http://sr.wikipedia.org/wiki/Битка_за_Купрес_(1994))

B028HR hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Cincar

B028BS bs.wikipedia.org/wiki/Operacija_Cincar

Битка за Лозницу

A021SR sr.wikipedia.org/wiki/Битка_за_Лозницу

Битка за Лудбрег

A022HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Ludbreg

Битка за Мостар 1992.

B029HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Mostar_1992.

Битка за Нашице

A023SR sr.wikipedia.org/wiki/Битка_за_Нашице_1944.

A023HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Nasice_1944.

Битка за Нови Фаркашић 17. листопада 1991.

B030HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Novi_Farkašić_17._listopada_1991.

Битка за Нуштар

B031HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Nuštar

Битка за Осијек

B032HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Osijek

Битка за Оџак

A024HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Odžak

Битка за Пакрац

B033HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Pakrac

Битка за Прњавор 1944.

A025BS bs.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Prnjavor_1944.

Битка за Репетитор 5. ожујка 1994.

B034HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Repetitor_5._ožujka_1994.

Битка за снабдевање

A026SR sr.wikipedia.org/wiki/Битка_за_снабдевање

Битка за Србију	
A027SR	sr.wikipedia.org/wiki/Битка_за_Србију
Битка за Срђ	
B035HR	hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Srd
Битка за Чепикуће	
B036HR	hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Čepikuće
Битка за Шабац	
A028SR	sr.wikipedia.org/wiki/Битка_за_Шабац
Битка за Шибеник 1991	
B037HR	hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Šibenik_1991
Битка код Батине	
A029SR	sr.wikipedia.org/wiki/Битка_код_Батине
A029HR	hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_kod_Batine
Битка код Болмана	
A030SR	sr.wikipedia.org/wiki/Битка_код_Болмана
A030HR	hr.wikipedia.org/wiki/Bolmanska_bitka
Битка код Подујева	
B038SR	sr.wikipedia.org/wiki/Битка_код_Подујева
Битка код Шушњара	
A031SR	sr.wikipedia.org/wiki/Битка_код_Шушњара
A031HR	hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_kod_Šušnjara
Битка на Зеленгори	
A032SR	sr.wikipedia.org/wiki/Битка_на_Зеленгори
Битка на Јеловој гори	
A033SR	sr.wikipedia.org/wiki/Битка_на_Јеловој_гори
Битка на Кадињачи	
A034SR	sr.wikipedia.org/wiki/Битка_на_Кадињачи
Битка на Козари	
A035SR	sr.wikipedia.org/wiki/Битка_на_Козари
A035HR	hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_na_Kozari
A035BS	bs.wikipedia.org/wiki/Bitka_na_Kozari
Битка на Кошарама	
B039SR	sr.wikipedia.org/wiki/Битка_на_Кошарама
Битка на Лијевчу пољу	
A036SR	sr.wikipedia.org/wiki/Битка_на_Лијевчу_пољу
A036HR	hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_na_Lijevoja_polju
Битка на Неретви	
A037SR	sr.wikipedia.org/wiki/Битка_на_Неретви

A037HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_na_Neretvi
A037BS bs.wikipedia.org/wiki/Bitka_na_Neretvi

Битка на Путниковом брду

B040HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_na_Putnikovom_brdu

Битка на Сутјесци

A038SR sr.wikipedia.org/wiki/Битка_на_Сутјесци

A038HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_na_Sutjesci

A038BS bs.wikipedia.org/wiki/Bitka_na_Sutjesci

Битка на Трешњици

A039SR sr.wikipedia.org/wiki/Битка_на_Трешњици

Битка у Дољанима 1. рујна 1991.

B041HR hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_u_Doljanima_1._rujna_1991.

Бихаћка операција 1942.

A040SR sr.wikipedia.org/wiki/Бихаћка_операција_1942.

Бихаћка република

A041SR sr.wikipedia.org/wiki/Бихаћка_република

A041BS bs.wikipedia.org/wiki/Bihaćka_republika

Блокада Дубровника

B042SR sr.wikipedia.org/wiki/Блокада_Дубровника

B042HR hr.wikipedia.org/wiki/Obrana_Dubrovnika

B042BS bs.wikipedia.org/wiki/Opsada_Dubrovnika

Бој у Корчуланском каналу

B043HR hr.wikipedia.org/wiki/Boj_u_Korčulanskom_kanalu

Бој у Сплитском каналу

B044HR hr.wikipedia.org/wiki/Boj_u_Splitskom_kanalu

Бомбардовање аеродрома Удбина

B045SR sr.wikipedia.org/wiki/Бомбардовање_аеродрома_Удбина

Бомбардовање Алексинца 1999.

B046SR sr.wikipedia.org/wiki/Бомбардовање_Алексинца_1999.

Бомбардовање Београда (1941)

A042SR [sr.wikipedia.org/wiki/Бомбардовање_Београда_\(1941\)](http://sr.wikipedia.org/wiki/Бомбардовање_Београда_(1941))

A042HR hr.wikipedia.org/wiki/Bombardiranje_Beograda_u_Drugom_svjetskom_ratu

A042BS bs.wikipedia.org/wiki/Bombardiranje_Beograda_1941.

Бомбардовање Београда (1944)

A043SR [sr.wikipedia.org/wiki/Бомбардовање_Београда_\(1944\)](http://sr.wikipedia.org/wiki/Бомбардовање_Београда_(1944))

Бомбардовање Београда (1999)

B047SR [sr.wikipedia.org/wiki/Бомбардовање_Београда_\(1999\)](http://sr.wikipedia.org/wiki/Бомбардовање_Београда_(1999))

Бомбардовање зграде РТС

B048SR	sr.wikipedia.org/wiki/Бомбардовање_зграде_РТС
Бомбардовање кинеске амбасаде у Београду	
B049SR	sr.wikipedia.org/wiki/Бомбардовање_кинеске_амбасаде_у_Београду
Бомбардовање Ниша касетним бомбама	
B050SR	sr.wikipedia.org/wiki/Бомбардовање_Ниша_касетним_бомбама
Бомбардовање Сурдулице 1999.	
B051SR	sr.wikipedia.org/wiki/Бомбардовање_Сурдулице_1999.
Борба у Ломници априла 1944.	
A044SR	sr.wikipedia.org/wiki/Борба_у_Ломници_априла_1944.
Борбе за Аранђеловац септембра 1944.	
A045SR	sr.wikipedia.org/wiki/Борбе_за_Аранђеловац_септембра_1944.
Борбе за Горњи Милановац 1941.	
A046SR	sr.wikipedia.org/wiki/Борбе_за_Горњи_Милановац_1941.
Борбе за источну Босну	
A047SR	sr.wikipedia.org/wiki/Борбе_за_источну_Босну
Борбе за Јајце 1942.	
A048SR	sr.wikipedia.org/wiki/Борбе_за_Јајце_1942.
Борбе за Ливно 1942.	
A049SR	sr.wikipedia.org/wiki/Борбе_за_Ливно_1942.
Борбе за Рогатицу октобра и новембра 1944.	
A050SR	sr.wikipedia.org/wiki/Борбе_за_Рогатицу_октобра_и_новембра_1944.
Борбе за Травник 1943.	
A051SR	sr.wikipedia.org/wiki/Борбе_за_Травник_1943.
Борбе за Требиње 1944.	
A052SR	sr.wikipedia.org/wiki/Борбе_за_Требиње_1944.
Борбе на Влашићу 1994.	
B052BS	bs.wikipedia.org/wiki/Borbe_na_Vlašiću_1994.
Борбе на комуникацији Вишеград - Сарајево новембра 1944	
A053SR	sr.wikipedia.org/wiki/Борбе_на_комуникацији_Вишеград_- _Сарајево_новембра_1944
Босанскохерцеговачки Хрвати у рату у Босни и Херцеговини	
B053HR	hr.wikipedia.org/wiki/Bosanskohercegovački_Hrvati_u_ratu_u_Bosni_i_Hercegovini
Босна и Херцеговина у Народноослободилачкој борби	
A054SR	sr.wikipedia.org/wiki/Босна_и_Херцеговина_у_Народноослободилачкој_борби
A054HR	hr.wikipedia.org/wiki/Drugi_svjetski_rat_u_Bosni_i_Hercegovini
A054BS	bs.wikipedia.org/wiki/Bosna_i_Hercegovina_tokom_Drugog_svjetskog_rata

Бошњачко-хрватски сукоб: Долина Лашве	
B054HR	hr.wikipedia.org/wiki/Bošnjačko_hrvatski_sukob:_Dolina_Lašve
Бошњачко-хрватски сукоб: Мостар и долина Неретве	
B055HR	hr.wikipedia.org/wiki/Bošnjačko_hrvatski_sukob:_Mostar_i_dolina_Neretve
Бријунски пријеписи	
B056HR	hr.wikipedia.org/wiki/Brijunski_prijepisi
Брионска декларација	
B057SR	sr.wikipedia.org/wiki/Брионска_декларација
B057BS	bs.wikipedia.org/wiki/Brionska_deklaracija
Брисање идентитета	
B058SR	sr.wikipedia.org/wiki/Brisanje_identiteta
B058HR	hr.wikipedia.org/wiki/Brisanje_identiteta_(Kosovo)
Вашингтонски споразум (1994)	
B059SR	sr.wikipedia.org/wiki/Вашингтонски_споразум_(1994)
B059HR	hr.wikipedia.org/wiki/Washingtonski_sporazum
B059BS	bs.wikipedia.org/wiki/Vašingtonski_sporazum
Велика Британија тијekom распада Југославије	
B060HR	hr.wikipedia.org/wiki/Velika_Britanija_tijekom_raspada_Jugoslavije
Великоспрски митинг на Петровој гори	
B061HR	hr.wikipedia.org/wiki/Velikosprski_miting_na_Petrovoj_gori
Великосрпски десант на Билогору 29. травња 1992.	
B062HR	hr.wikipedia.org/wiki/Velikosrpski_desant_na_Bilogoru_29._travnja_1992.
Венсов план	
B063SR	sr.wikipedia.org/wiki/Венсов_план
B063HR	hr.wikipedia.org/wiki/Vanceov_plan
Венс-Овенов план	
B064SR	sr.wikipedia.org/wiki/Венс—Овенов_план
B064HR	hr.wikipedia.org/wiki/Vance-Owenov_plan
B064BS	bs.wikipedia.org/wiki/Vance%E2%80%93Owenov_plan
Вила Лубурић	
A055SR	sr.wikipedia.org/wiki/Вила_Лубурић
Вировитички мостобран	
A056SR	sr.wikipedia.org/wiki/Вировитички_мостобран
Витезови	
B065HR	hr.wikipedia.org/wiki/PPN_Vitezovi
B065BS	bs.wikipedia.org/wiki/SDB_%22Crni_Vukovi%22_Kalesija
Влада народног спаса	
A057SR	sr.wikipedia.org/wiki/Влада_народног_спаса
A057HR	hr.wikipedia.org/wiki/Vlada_narodnog_spasa

Војводина у Народноослободилачкој борби	
A058SR	sr.wikipedia.org/wiki/Војводина_у_Народноослободилачкој_борби
Војна управа у Србији (1941-1944)	
A059SR	sr.wikipedia.org/wiki/Војна_управа_у_Србији_(1941—1944)
A059HR	hr.wikipedia.org/wiki/Nedićeva_Srbija
Војни губици у НАТО бомбардовању СРЈ	
B066SR	sr.wikipedia.org/wiki/Војни_губици_у_НАТО_бомбардовању_СРЈ
Војни пуч од 27. марта 1941.	
A060SR	sr.wikipedia.org/wiki/Војни_пуч_од_27._марта_1941.
A060HR	hr.wikipedia.org/wiki/Državni_udar_u_Kraljevini_Jugoslaviji
Војно-технички споразум у Куманову	
B067SR	sr.wikipedia.org/wiki/Војно-технички_споразум_у_Куманову
B067BS	bs.wikipedia.org/wiki/Kumanovski_sporazum
Војска Републике Српске	
B068SR	sr.wikipedia.org/wiki/Војска_Републике_Српске
B068HR	hr.wikipedia.org/wiki/Vojaska_Republike_Srpske
B068BS	bs.wikipedia.org/wiki/Vojaska_Republike_Srpske
Врховни штаб НОВЈ	
A061SR	sr.wikipedia.org/wiki/Врховни_штаб_НОВ_и_ПОЈ
A061HR	hr.wikipedia.org/wiki/Vrhovni_štab_NOVJ-a
A061BS	bs.wikipedia.org/wiki/Vrhovni_štab_NOVJ
Вукови са Вучијака	
B069SR	sr.wikipedia.org/wiki/Вукови_са_Вучијака
B069HR	hr.wikipedia.org/wiki/Vukovi_s_Vučjaka
Гаравице	
A062SR	sr.wikipedia.org/wiki/Гаравице
A062BS	bs.wikipedia.org/wiki/Garavice
Геноцид над Србима у Другом свјетском рату	
A063SR	sr.wikipedia.org/wiki/Геноцид_над_Србима_у_Другом_свјетском_рату
A063HR	hr.wikipedia.org/wiki/Srbi_u_NDH:_Broj_žrtava
Геноцид у Босни и Херцеговини	
B070BS	bs.wikipedia.org/wiki/Genocid_u_Bosni_i_Hercegovini
Грчка добровољачка гарда	
B071SR	sr.wikipedia.org/wiki/Грчка_добровољачка_гарда
Гувернаторат Далмација	
A064SR	sr.wikipedia.org/wiki/Гувернаторат_Далмација
A064HR	hr.wikipedia.org/wiki/Guvernatorat_Dalmacija
Дан устанка народа Хрватске	
A065SR	sr.wikipedia.org/wiki/Дан_устанка_народа_Хрватске
A065HR	hr.wikipedia.org/wiki/Dan_ustanka_naroda_Hrvatske
Деблокада Глоговца 1998.	

B072SR	sr.wikipedia.org/wiki/Деблокада_Глоговца_1998 .
Деблокада Дечана	
B073SR	sr.wikipedia.org/wiki/Деблокада_Дечана
Деблокада Дуља	
B074SR	sr.wikipedia.org/wiki/Деблокада_Дуља
Девастирање православних светиња на Косову и Метохије у време НАТО бомбардовања СРЈ	
B075SR	sr.wikipedia.org/wiki/Девастирање_православних_светиња_на_Косову_и_Метохије_у_време_НАТО_бомбардовања sr.wikipedia.org/wiki/CPJ
Дејтонски мировни споразум	
B076SR	sr.wikipedia.org/wiki/Дејтонски_мировни_споразум
B076HR	hr.wikipedia.org/wiki/Daytonski_sporazum
B076BS	bs.wikipedia.org/wiki/Dejtonski_sporazum
Декларација о осуди Народне скупштине Републике Србије због мијешања у унутарње ствари Републике Хрватске	
B077HR	hr.wikipedia.org/wiki/Deklaracija_o_osudi_Narodne_skupštine_Republike_Srbije_zbog_miješanja_u_unutarnje_stvari_Rephr.wikipedia.org/wiki/ublike_Hrvatske
Демонстрације у Сплиту 1991.	
B078SR	sr.wikipedia.org/wiki/Демонстрације_у_Сплиту_1991 .
Десант 26. дивизије на Корчулу	
A066SR	sr.wikipedia.org/wiki/Десант_26._дивизије_на_Корчулу
A066HR	hr.wikipedia.org/wiki/Desant_NOVJ-a_na_Korčulu
Десант на Дрвар	
A067SR	sr.wikipedia.org/wiki/Десант_на_Дрвар
A067HR	hr.wikipedia.org/wiki/Desant_na_Drvar
A067BS	bs.wikipedia.org/wiki/Desant_na_Drvar
Десант на Смедерево	
A068SR	sr.wikipedia.org/wiki/Десант_на_Смедерево
Дечји логор у Ливну	
A069SR	sr.wikipedia.org/wiki/Дечји_логор_у_Ливну
Дечји логор у Сиску	
A070SR	sr.wikipedia.org/wiki/Дечји_логор_у_Сиску
Добровољачка антикомунистичка милиција	
A071SR	sr.wikipedia.org/wiki/Добровољачка_антикомунистичка_милиција
A071HR	hr.wikipedia.org/wiki/Dobrovoljačka_antikomunistička_milicija
Договор у Грацу	
B079SR	sr.wikipedia.org/wiki/Договор_у_Грацу
B079BS	bs.wikipedia.org/wiki/Sastanak_u_Grazu
Драговолјци Домовинског рата	
B080HR	hr.wikipedia.org/wiki/Dragovoljci_Domovinskog_rata

Дренички инцидент	
B081SR	sr.wikipedia.org/wiki/Дренички_инцидент
Дринске мученице	
A072SR	sr.wikipedia.org/wiki/Drinske_mučenice
A072HR	hr.wikipedia.org/wiki/Drinske_mučenice
A072BS	bs.wikipedia.org/wiki/Drinske_mučenice
Друга бањалучка операција НОВЈ	
A073SR	sr.wikipedia.org/wiki/Друга_бањалучка_операција_НОВЈ
A073BS	bs.wikipedia.org/wiki/Друга_banjalučka_operacija_NOVJ
Друга митровданска офанзива	
B082SR	sr.wikipedia.org/wiki/Друга_митровданска_офанзива
B082HR	hr.wikipedia.org/wiki/Операција_Jesen_%2794 .
Друга непријатељска офанзива	
A074SR	sr.wikipedia.org/wiki/Друга_непријатељска_офанзива
A074HR	hr.wikipedia.org/wiki/Операција_Jugoistočna_Hrvatska
Друга поморска блокада Хрватске	
B083HR	hr.wikipedia.org/wiki/Друга_pomorska_blokada_Hrvatske
Друга тузланска операција НОВЈ	
A075SR	sr.wikipedia.org/wiki/Друга_тузланска_операција_НОВЈ
Други светски рат у Југославији	
A076SR	sr.wikipedia.org/wiki/Други_светски_рат_у_Југославији
A076HR	hr.wikipedia.org/wiki/Други_svjetski_rat_u_Jugoslaviji
Други свјетски рат у Хрватској	
A077HR	hr.wikipedia.org/wiki/Други_svjetski_rat_u_Hrvatskoj
Друго заседање Авноја	
A078SR	sr.wikipedia.org/wiki/Друго_заседање_AVНОЈ-a
A078BS	bs.wikipedia.org/wiki/Друго_zasjedanje_AVNOJ-a
Дубровачка Република (1991)	
B084SR	sr.wikipedia.org/wiki/Дубровачка_република_(1991)
B084HR	hr.wikipedia.org/wiki/Dubrovačka_Republika_(1991.)
Дурмиторска операција	
A079SR	sr.wikipedia.org/wiki/Дурмиторска_операција
Евакуација болнице у Пакрацу	
B085HR	hr.wikipedia.org/wiki/Evakuacija_bolnice_u_Pakracu
Егзодус Срба из Сарајева	
B086SR	sr.wikipedia.org/wiki/Егзодус_Срба_из_Сарајева
Егзодус Хрвата и других несрба из БиХ код Давора коловоза и рујна 1995.	
B087HR	hr.wikipedia.org/wiki/Egzodus_Hrvata_i_drugih_nesrba_iz_BiH_kod_Davora_kolovoza_i_rujna_1995 .

Ел Муџахид	
B088SR	sr.wikipedia.org/wiki/Ел_Муџахид
B088HR	hr.wikipedia.org/wiki/El_Mudžahid
B088BS	bs.wikipedia.org/wiki/El_Mudžahid
Ел Шат	
A080SR	sr.wikipedia.org/wiki/Ел_Шат
A080HR	hr.wikipedia.org/wiki/El_Shatt
Ембарго на увоз свих врста оружја и војне опреме у Југославију	
B089HR	hr.wikipedia.org/wiki/Embargo_na_uvoz_svih_vrsta_oružja_i_vojne_opreme_u_Jugoslaviju
Ердутски споразум	
B090SR	sr.wikipedia.org/wiki/Ердутски_споразум
B090HR	hr.wikipedia.org/wiki/Erdutski_sporazum
B090BS	bs.wikipedia.org/wiki/Erdutski_sporazum
Етничко чишћење у Лашванској долини	
B091BS	bs.wikipedia.org/wiki/Etničko_čišćenje_u_Lašvanskoj_dolini
Жива ломача на Бикавцу	
B092BS	bs.wikipedia.org/wiki/Živa_lomača_na_Bikavcu
Жуте осе	
B093SR	sr.wikipedia.org/wiki/Жуте_осе
Завршне операције за ослобођење Југославије 1945.	
A081SR	sr.wikipedia.org/wiki/Завршне_операције_за_ослобођење_Југославије_1945.
A081HR	hr.wikipedia.org/wiki/Završne_operacije_u_Jugoslaviji_1945.
Завршне операције за ослобођење Македоније 1944.	
A082SR	sr.wikipedia.org/wiki/Завршне_операције_за_ослобођење_Македоније_1944.
Задарска кристална ноћ	
B094SR	sr.wikipedia.org/wiki/Задарска_кристална_ноћ
Западна Босна 1993-1995	
B095SR	sr.wikipedia.org/wiki/Западна_Босна_(1993—1995)
B095HR	hr.wikipedia.org/wiki/Republika_Zapadna_Bosna
B095BS	bs.wikipedia.org/wiki/Autonomna_pokrajina_Zapadna_Bosna
Западна Српска Федерација	
B096SR	sr.wikipedia.org/wiki/Западна_Српска_Федерација
B096HR	hr.wikipedia.org/wiki/Ujedinjena_Republika_Srpska
Заседа код Нештина августа 1943.	
A083SR	sr.wikipedia.org/wiki/Заседа_код_Нештина_августа_1943.
Заседа у Поповом пољу 6. марта 1944	
A084SR	sr.wikipedia.org/wiki/Заседа_у_Поповом_пољу_6._марта_1944.
Зауостављање тенкова у Пологу	

B097HR hr.wikipedia.org/wiki/Zaustavljanje_tenkova_u_Pologu

Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Босне и Херцеговине

A085SR sr.wikipedia.org/wiki/Земаљско_антифашистичко_вијеће_народног_ослобођења_Босне_и_Херцеговине

A085HR hr.wikipedia.org/wiki/Zemaljsko_antifašističko_vijeće_narodnog_oslobođenja_Bosne_i_Hercegovine

A085BS bs.wikipedia.org/wiki/ZAVNOBiH

Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Хрватске

A086SR sr.wikipedia.org/wiki/Земаљско_антифашистичко_вијеће_народног_ослобођења_Хрватске

A086HR hr.wikipedia.org/wiki/Zemaljsko_antifašističko_vijeće_narodnog_oslobođenja_Hrvatske

Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Санџака

A087SR sr.wikipedia.org/wiki/Земаљско_антифашистичко_веће_народног_ослобођења_Санџака

A087HR hr.wikipedia.org/wiki/Zemaljsko_antifašističko_vijeće_narodnog_oslobođenja_Sandžaka

A087BS bs.wikipedia.org/wiki/Zemaljsko_antifašističko_vijeće_narodnog_oslobođenja_Sandžaka

Збор Народне гарде

B098SR sr.wikipedia.org/wiki/Збор_народне_гарде

B098HR hr.wikipedia.org/wiki/Zbor_narodne_garde

Зелене беретке

B099SR [sr.wikipedia.org/wiki/Зелене_беретке_\(БиХ\)](https://sr.wikipedia.org/wiki/Зелене_беретке_(БиХ))

B099HR [hr.wikipedia.org/wiki/Zelene_beretke_\(BiH\)](https://hr.wikipedia.org/wiki/Zelene_beretke_(BiH))

B099BS [bs.wikipedia.org/wiki/Zelene_beretke_\(Bosna_i_Hercegovina\)](https://bs.wikipedia.org/wiki/Zelene_beretke_(Bosna_i_Hercegovina))

Зимске операције 1934/1944 у централном делу Југославије

A088SR sr.wikipedia.org/wiki/Зимске_операције_1943/1944_у_централном_делу_Југославије

A088BS bs.wikipedia.org/wiki/Šesta_neprijateljska_ofanziva

Злочин на Коранском мосту

B100SR sr.wikipedia.org/wiki/Злочин_на_Коранском_мосту

Злочин на Петровачкој цести

B101SR sr.wikipedia.org/wiki/Злочин_на_Петровачкој_цести

Злочин у Босанском Броду 1992.

B102SR sr.wikipedia.org/wiki/Злочин_у_Босанском_Броду_1992.

B102HR hr.wikipedia.org/wiki/Ubojstva_u_Sijekovcu

B102BS bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Sijekovcu

Злочин у Брадини 1992.

B103SR sr.wikipedia.org/wiki/Злочин_у_Брадини_1992.

Злочин у Воћину

B104SR sr.wikipedia.org/wiki/Злочин_у_Воћину

B104HR hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Voćinu_12._i_13._prosinca_1991

Злочин у Двору на Уни

B105SR sr.wikipedia.org/wiki/Злочин_у_Двору_на_Уни

Злочин у Купресу 1992.

B106SR sr.wikipedia.org/wiki/Злочин_у_Купресу_1992.

Злочин у Оборцима

B107SR sr.wikipedia.org/wiki/Злочин_у_Оборцима

B107BS bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Oborcima

Злочин у Паулин Двору

B108SR sr.wikipedia.org/wiki/Злочин_у_Паулин_Двору

B108HR hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Paulin_Dvoru

Злочин у Скланима

B109SR sr.wikipedia.org/wiki/Злочин_у_Скланима

B109HR hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Skelanima

Злочини над Србима у Вишеграду (1992—1995)

B110SR [sr.wikipedia.org/wiki/Злочини_над_Србима_у_Вишеграду_\(1992—1995\)](http://sr.wikipedia.org/wiki/Злочини_над_Србима_у_Вишеграду_(1992—1995))

Злочини партизана у Другом светском рату

A089SR sr.wikipedia.org/wiki/Злочини_партизана_у_Другом_светском_рату

A089HR hr.wikipedia.org/wiki/Partizanski_zločini_u_Drugom_svjetskom_ratu

Злочини у Мркоњић Граду

A090BS bs.wikipedia.org/wiki/Zločini_u_Mrkonjić_Gradu

Злочини усташа у Другом светском рату

A091SR sr.wikipedia.org/wiki/Злочини_усташа_у_Другом_светском_рату

Злочини четника у Другом светском рату

A092SR sr.wikipedia.org/wiki/Злочини_четника_у_Другом_светском_рату

A092HR hr.wikipedia.org/wiki/Zločini_četnika_u_Drugom_svjetskom_ratu

Игмански марш

A093SR sr.wikipedia.org/wiki/Игмански_марш

A093BS bs.wikipedia.org/wiki/Igmanski_marš

Измишљена битка канадског батаљона УНПРОФОР-а у Хрватској 1993

B111HR hr.wikipedia.org/wiki/Izmišljena_bitka_kanadskog_bataljuna_UNPROFOR-a_u_Hrvatskoj_1993.

Илегално наоружавање Хрватске

B112SR sr.wikipedia.org/wiki/Илегално_наоружавање_Хрватске

Инцидент код Мркоњић Града

B113SR sr.wikipedia.org/wiki/Инцидент_код_Мркоњић_Града

B113HR hr.wikipedia.org/wiki/Incident_kod_Mrkonjić_Grada

Инцидент у Крушеву 26. листопада 1991.

B114HR hr.wikipedia.org/wiki/Incident_u_Krševu_26._listopada_1991.

Јазовка	
A094HR	hr.wikipedia.org/wiki/Jazovka
Јасеновачки мит	
A095HR	hr.wikipedia.org/wiki/Jasenovački_mit
Југословенска војска у отаџбини	
A096SR	sr.wikipedia.org/wiki/Југословенска_војска_у_отаџбини
A096HR	hr.wikipedia.org/wiki/Jugoslovenska_vojaska_u_otadžbini
Југословенски народни покрет Збор	
A097SR	sr.wikipedia.org/wiki/Југословенски_народни_покрет_Збор
A097HR	hr.wikipedia.org/wiki/Jugoslavenski_narodni_pokret_Zbor
Јунаци Домовинског рата	
B115HR	hr.wikipedia.org/wiki/Junaci_Domovinskog_rata
Јунски устанак	
A098SR	sr.wikipedia.org/wiki/Јунски_устанак
КАМЕ	
B116HR	hr.wikipedia.org/wiki/KAME
Карингтон-Кутиљеров план	
B117SR	sr.wikipedia.org/wiki/Карингтон—Кутиљеров_план
B117HR	hr.wikipedia.org/wiki/Carrington-Cutileirov_plan
Карловачка операција	
A099SR	sr.wikipedia.org/wiki/Карловачка_операција
A099HR	hr.wikipedia.org/wiki/Karlovačka_operacija
Католичка црква и усташе	
A100SR	sr.wikipedia.org/wiki/Католичка_црква_и_усташе
A100HR	hr.wikipedia.org/wiki/Katolička_crkva_u_NDH
Кевина јама	
A101HR	hr.wikipedia.org/wiki/Kevina_jama
Книнска операција 1944.	
A102SR	sr.wikipedia.org/wiki/Книнска_операција_1944.
A102HR	hr.wikipedia.org/wiki/Kninska_operacija
Конвој Либертас	
B118HR	hr.wikipedia.org/wiki/Konvoj_Libertas
Концентрацијски логор Липље	
B119BS	bs.wikipedia.org/wiki/Koncentracijski_logor_Liplje
Концентрацијски логор Сушица	
B120BS	bs.wikipedia.org/wiki/Koncentracijski_logor_Sušica
Концентрацијски логор Узамница	
B121BS	bs.wikipedia.org/wiki/Koncentracijski_logor_Uzamnica

Концентрациони логори у НДХ	
A103SR	sr.wikipedia.org/wiki/Концентрациони_логори_у_НДХ
A103HR	hr.wikipedia.org/wiki/Ustaški_sabirni_logori
A103BS	bs.wikipedia.org/wiki/Koncentracijski_logori_u_Nezavisnoj_Državi_Hrvatskoj
Косово и Метохија у Народноослободилачкој борби	
A104SR	sr.wikipedia.org/wiki/Косово_и_Метохија_у_Народноослободилачкој_борби
Косовска операција 1944.	
A105SR	sr.wikipedia.org/wiki/Косовска_операција_1944.
Краљевачки мостобран	
A106SR	sr.wikipedia.org/wiki/Краљевачки_мостобран
Крвави Ускрс на Плитвицама	
B122SR	sr.wikipedia.org/wiki/Крвави_Ускрс_на_Плитвицама
B122HR	hr.wikipedia.org/wiki/Krvavi_Uskrs
Крижари	
A107SR	sr.wikipedia.org/wiki/Крижари
A107HR	hr.wikipedia.org/wiki/Križari_(gerila)
Крижни пут (1945.)	
A108HR	hr.wikipedia.org/wiki/Križni_put_(1945.)
Кукурузни пут	
B123HR	hr.wikipedia.org/wiki/Kukuruzni_put
КФОР	
B124SR	sr.wikipedia.org/wiki/КФОР
B124HR	hr.wikipedia.org/wiki/KFOR
Ликвидација терористичке групе Јашари	
B125SR	sr.wikipedia.org/wiki/Ликвидација_терористичке_групе_Јашари
B125HR	hr.wikipedia.org/wiki/Napad_na_Prekaz
Личко-приморска операција	
A109SR	sr.wikipedia.org/wiki/Личко-приморска_операција
Логор БХ банка у Бугојну	
B126HR	hr.wikipedia.org/wiki/Logor_BH_bank_a_u_Bugoјnu
Логор Војно	
B127BS	bs.wikipedia.org/wiki/Logor_Vojno
Логор Гимназија у Бугојну	
B128HR	hr.wikipedia.org/wiki/Logor_Gimnazija_u_Bugoјnu
Логор Госпић	
A110SR	sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Госпић
Логор Даница	
A111SR	sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Даница

A111HR [hr.wikipedia.org/wiki/Danica_\(logor\)](http://hr.wikipedia.org/wiki/Danica_(logor))

Логор Дретељ

B129SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Дретељ

B129HR hr.wikipedia.org/wiki/Logor_Dretelj

Логор Ђаково

A112SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Ђаково

Логор Јадовно

A113SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Јадовно

A113HR hr.wikipedia.org/wiki/Koncentracijski_logor_Jadovno

Логор Јасеновац

A114SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Јасеновац

A114HR hr.wikipedia.org/wiki/Sabirni_logor_Jasenovac

A114BS bs.wikipedia.org/wiki/Koncentracijski_logor_Jasenovac

Логор Јастребарско

A115SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Јастребарско

A115HR hr.wikipedia.org/wiki/Sabirni_logor_Jastrebarsko

Логор Кампор

A116SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Кампор

A116HR hr.wikipedia.org/wiki/Koncentracijski_logor_Kampor

Логор Кератерм

B130SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Кератерм

B130HR hr.wikipedia.org/wiki/Logor_Keraterm

B130BS bs.wikipedia.org/wiki/Koncentracijski_logor_Keraterm

Логор Керестинец

A117SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Керестинец

Логор Клостер у Бугојну

B131HR hr.wikipedia.org/wiki/Logor_Kloster_u_Bugojnu

Логор Крушчица

A118SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Крушчица

A118HR hr.wikipedia.org/wiki/Koncentracijski_logor_u_Kruščici

A118BS bs.wikipedia.org/wiki/Koncentracijski_logor_Kruščica

Логор Лапушник

B132HR hr.wikipedia.org/wiki/Logor_Lapušnik

Логор Лепоглава

A119SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Лепоглава

A119HR hr.wikipedia.org/wiki/Logor_Lepoglava

Логор Лобор

A120SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Лобор

Логор Лора

B133SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Лора

B133HR hr.wikipedia.org/wiki/Vojno_istražni_centar_Lora

Логор Мањача

B134HR hr.wikipedia.org/wiki/Logor_Manjača

Логор Музичка школа у Бугојну

B135HR hr.wikipedia.org/wiki/Logor_Muzička_škola_u_Bugoju

Логор МУП Бугојно

B136HR hr.wikipedia.org/wiki/Logor_MUP_Bugojno

Логор на острву Паг

A121SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_на_острву_Паг

A121HR hr.wikipedia.org/wiki/Logor_Slana_na_Pagu

Логор ОШ Војин Алексић у Бугојну

B137HR hr.wikipedia.org/wiki/Logor_OŠ_Vojin_Aleksić_u_Bugoju

Логор Прусац

B138HR hr.wikipedia.org/wiki/Logor_Prusac

Логор Рибарска колиба

B139SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Рибарска_колиба

Логор Сајмиште

A122SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Сајмиште

A122HR hr.wikipedia.org/wiki/Sabirni_logor_Sajmište

Логор Салон покућства у Бугојну

B140HR hr.wikipedia.org/wiki/Logor_Salon_pokućstva_u_Bugoju

Логор Силос

B141SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Силос

B141HR hr.wikipedia.org/wiki/Logor_Silos_u_Tarčinu

Логор Сријемска Митровица

B142HR hr.wikipedia.org/wiki/Logor_Srijemska_Mitrovica

Логор Стадион у Бугојну

B143HR hr.wikipedia.org/wiki/Logor_Stadion_u_Bugoju

Логор Стара Градишка

A123SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Стара_Градишка

A123HR hr.wikipedia.org/wiki/Sabirni_logor_Stara_Gradiška

Логор Ступачиново

A124SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Ступачиново

Логор Тења

A125SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Тења

Логор Трнопоље

B144HR hr.wikipedia.org/wiki/Logor_Trnopolje

B144BS bs.wikipedia.org/wiki/Koncentracijski_logor_Trnopolje

Логор Хелиодром

B145HR hr.wikipedia.org/wiki/Logor_Heliodrom

Логор Цапраг

A126SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Цапраг

Логор Црвени крст у Нишу

A127SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Црвени_крст_у_Нишу

A127HR [hr.wikipedia.org/wiki/Crveni_Krst_\(koncentracijski_logor\)](https://hr.wikipedia.org/wiki/Crveni_Krst_(koncentracijski_logor))

Логор Челебићи

B146SR sr.wikipedia.org/wiki/Логор_Челебићи

Логор Шипад у Бугојну

B147HR hr.wikipedia.org/wiki/Logor_Šipad_u_Bugoјnu

Логор Спортска дворана у Коњицу

B148HR hr.wikipedia.org/wiki/Logor_Športska_dvorana_u_Konјicu

Мајско саветовање ЦК КПЈ

A128SR sr.wikipedia.org/wiki/Мајско_саветовање_ЦК_КПЈ

Македонија у Народноослободилачкој борби

A129SR sr.wikipedia.org/wiki/Македонија_у_Народноослободилачкој_борби

Масакр дјеце у Бакаревој

B149BS bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_dјece_u_Bakarevoj

Масакр на Дрвенији

B150BS bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_na_Drveniji

Масакр на Корићанским стијенама

B151SR sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_на_Корићанским_стијенама

B151HR hr.wikipedia.org/wiki/Masakr_na_Korićanskim_stijenama

B151BS bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_na_Korićanskim_stijenama

Масакр на Кочевском Рогу

A130SR sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_на_Кочевском_Рогу

A130HR hr.wikipedia.org/wiki/Pokolј_na_Kočevskom_Rogu

A130BS bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_na_Kočevskom_Rogu

Масакр на Обали

B152BS bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_na_Obali

Масакр на Овчари

B153SR sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_на_Овчари

B153HR hr.wikipedia.org/wiki/Ovčara

B153BS bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Vukovaru

Масакр на Радоњићком језеру

B154SR sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_на_Радоњићком_језеру

Масакр на Тргу ЗАВНОБиХ-а	
B155BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_na_Trgu_ZAVNOBiH-a
Масакр на Тузланској капији	
B156SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_на_Тузланској_капији
B156HR	hr.wikipedia.org/wiki/Masakr_na_Kapiji
B156BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_na_Kapiji
Масакр на Уборку	
B157BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_na_Uborku
Масакр на Храстовој главици	
B158BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_na_Hrastovoj_glavici
Масакр на Црном врху	
B159SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_на_Црном_Врху
B159HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_na_Crnom_vrhu
Масакр над дјецом у Сребреници	
B160BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_nad_djecom_u_Srebrenici
Масакр у Автовцу	
A131BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Avtovcu
Масакр у Бариму	
B161BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Barimu
Масакр у Бару	
A132SR	sr.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Baru
A132HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Baru
Масакр у Бијелом Пољу	
A133BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Bijelom_Polju
Масакр у Бијелом Поточу	
B162BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Bijelom_Potoku
Масакр у Биљанима	
B163BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Biljanima
Масакр у Благају 1941.	
A134SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Благају_1941.
Масакр у Болечу	
A135SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Болечу
Масакр у Бољаковом Поточу	
B164BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Boljakovom_Potoku
Масакр у Бравницама	
B165SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Бравницама
B165BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Bravnicama

Масакр у Будаковићима	
B166SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Будаковићима
B166BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Budakovićima
Масакр у Буковици	
A136BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Bukovici
Масакр у Варварину	
B167SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Варварину
Масакр у Вариводама	
B168SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Вариводама
Масакр у Великој Броди	
B169BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Velikoј_Brodi
Масакр у Великој Круши	
B170SR	sr.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Velikoј_Kruši
B170HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Velikoј_Kruši
Масакр у Великом Дубовику	
A137BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Velikom_Duboviku
Масакр у вишеградском котару	
A138BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_višegradskom_kotaru
Масакр у Врхпољу	
B171BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Vrhpolju
Масакр у Гатима	
A139SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Гатима
A139HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Gatima_1._listopada_1942.
Масакр у Глоговој	
B172BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Glogovoј
Масакр у Горажду	
A140BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Goraždu
Масакр у Горњем Обрињу	
B173SR	sr.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Gornjem_Obrinju
B173HR	hr.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Gornjem_Obrinju
Масакр у Горњој Јошаници	
B174SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Горњој_Јошаници
Масакр у Госпићу	
B175SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Госпићу
B175HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Gospiću
Масакр у Драгинцу	
A141SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Драгинцу

Масакр у Дракулићу	
A142SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Дракулићу
A142HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Drakuliću
Масакр у Забиоковљу	
A143SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Забиоковљу
A143HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Zabiokovlju_29._kolovoza_1942.
Масакр у Зворнику	
B176SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Зворнику
Масакр у Зеници	
B177SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Зеници
B177HR	hr.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Zenici
B177BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Zenici
Масакр у Избици	
B178SR	sr.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Izbici
B178HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Izbici
Масакр у Исевића сокаку	
B179BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Isevića_sokaku
Масакр у Јусићима	
B180BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Jusićima
Масакр у Клечки	
B181SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Клечки
Масакр у Кокићима	
B182HR	hr.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Kokićima
B182BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Kokićima
Масакр у Корају	
A144BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Koraju
Масакр у Коритнику	
A145BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Koritniku
Масакр у Кравици	
B183SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Кравици
B183HR	hr.wikipedia.org/wiki/Napad_na_Kravicu
B183BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Kravici
Масакр у Крагујевцу	
A146SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Крагујевцу
Масакр у Краљеву	
A147SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Краљеву
Масакр у Кремину	
A148BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Kreminu

Масакр у Ловасу	
B184SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Ловасу
B184HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Lovasu
Масакр у Пакленику	
B185BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Pakleniku
Масакр у Платој	
A149BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Planoj
Масакр у пљеваљском, фочанском и чајничком крају фебруара 1943.	
A150SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_пљеваљском,_фочанском_и_чајничком_крају_фебруара_1943.
A150BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Pljevljima,_Priboju,_Foči_i_Čajniču
Масакр у Пљевским подовима	
A151BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Pljevskim_podovima
Масакр у Прачи	
A152BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Prači
Масакр у Пребиловцима	
A153SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Пребиловцима
Масакр у Приједору	
A154BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Prijedoru
Масакр у Прозору	
A155BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Prozoru
Масакр у Раштанима	
B186BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Raštanima
Масакр у рогатичком котару	
A156BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_rogatičkom_kotaru
Масакр у Санском Мосту	
A157SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Санском_Мосту
Масакр у Сасини	
B187BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Sasini
Масакр у Снагову	
B188BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Snagovu
Масакр у Соколинема	
B189BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Sokolinama
Масакр у Сребреници	
B190SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Сребреници
B190HR	hr.wikipedia.org/wiki/Genocid_u_Srebrenici
B190BS	bs.wikipedia.org/wiki/Genocid_u_Srebrenici

Масакр у сребреничком котару	
A158BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_srebreničkom_kotaru
Масакр у Старом Броду	
A159BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Starom_Brodu
Масакр у Старом Грацком	
B191SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Старом_Грацком
Масакр у Сувој Реци	
B192SR	sr.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Suvoj_Reci
B192HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Suvoj_Reci
Масакр у Трњу	
B193HR	hr.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Trnju
Масакр у Трусини	
B194SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Трусини
B194HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Trusini
Масакр у Тухолју	
A160BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Tuholju
Масакр у Ћушкој	
B195SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Ћушкој
Масакр у улици Ослободилаца Сарајева	
B196BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_ulici_Oslobodilaca_Sarajeva
Масакр у Ферхадџи	
B197BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Ferhadiji
Масакр у Фочи 1941.	
A161BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Foči_1941.
Масакр у Халачима	
B198BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Halačima
Масакр у Хамзићима	
B199BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Hamzićima
Масакр у Чајничу	
A162BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Čajniču
Масакр у Чемерну	
B200SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Чемерну
Масакр у Шкабрњи	
B201SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Шкабрњи
B201HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Škabrnji_18._studenog_1991.
Масакри на Алипашином Пољу	

B202BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakri_na_Alipašinom_Polju
Масакри на Маркалама	
B203SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакри_на_Маркалама#Први_масакр
B203HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolji_u_Sarajevu
B203BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakri_na_Markalama
Масакри у Западној Славонији	
B204SR	sr.wikipedia.org/wiki/Масакри_у_Западној_Славонији
Масакри у Јошаници и Слатини	
A163BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakri_u_Jošanici_i_Slatini
Масакри у Љубињу	
A164BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakri_u_Ljubinju
Масакри у Сељанима	
A165BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakri_u_Seljanima
Масовна гробница Брањево – Пилица	
B205BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masovna_grobnica_Branjevo_-_Pilica
Масовна гробница на Црном врху	
B206BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masovna_grobnica_na_Crnom_vrhu
Масовна гробница Пашинац	
A166BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masovna_grobnica_Pašinac
Масовне гробнице у Зворнику	
B207BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masovne_grobnice_u_Zvorniku
Масовне гробнице у Лажетама	
B208BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masovne_grobnice_u_Lažetama
Материјална штета у НАТО бомбардовању СРЈ	
B209SR	sr.wikipedia.org/wiki/Материјална_штета_у_НАТО_бомбардовању_СРЈ
Минирање српских локала у Вуковару	
B210SR	sr.wikipedia.org/wiki/Минирање_српских_локала_у_Вуковару
Мирна реинтеграција хрватскога Подунавља	
B211HR	hr.wikipedia.org/wiki/Mirna_reintegracija_hrvatskoga_Podunavlja
Мировни планови прије и током Рата у БиХ	
B212SR	sr.wikipedia.org/wiki/Мировни_планови_прије_и_током_Рата_у_БиХ
Митровданска офанзива	
B213SR	sr.wikipedia.org/wiki/Митровданска_офанзива_1992 .
B213HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Bura
Мостарска операција 1945.	
A167SR	sr.wikipedia.org/wiki/Мостарска_операција_1945 .

Муслиманска милиција Санџака	
A168SR	sr.wikipedia.org/wiki/Муслиманска_милиција_Санџака
Муслиманско-хрватски сукоб	
B214SR	sr.wikipedia.org/wiki/Муслиманско-хрватски_сукоб
B214HR	hr.wikipedia.org/wiki/Bošnjačko-hrvatski_sukob
B214BS	bs.wikipedia.org/wiki/Bošnjačko-hrvatski_sukob
Напад на аеродром у Рајловцу августа 1943.	
A169SR	sr.wikipedia.org/wiki/Напад_на_аеродром_у_Рајловцу_августа_1943.
Напад на албанске избеглице код Ђаковице	
B215SR	sr.wikipedia.org/wiki/Напад_на_албанске_избеглице_код_Ђаковице
Напад на албанске избеглице код Корише	
B216SR	sr.wikipedia.org/wiki/Напад_на_албанске_избеглице_код_Корише
Напад на аутобус код Лужана	
B217SR	sr.wikipedia.org/wiki/Напад_на_аутобус_код_Лужана
Напад на Брач јуна 1944.	
A170SR	sr.wikipedia.org/wiki/Напад_на_Брач_јуна_1944.
A170HR	hr.wikipedia.org/wiki/Desant_na_Brač_1944.
Напад на Вишњицу	
B218SR	sr.wikipedia.org/wiki/Напад_на_Вишњицу
Напад на гарнизон ЈНА у Бјеловару	
B219SR	sr.wikipedia.org/wiki/Напад_на_гарнизон_ЈНА_у_Бјеловару
B219HR	hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Bjelovar_1991.
Напад на Карловац 4. listopada 1991.	
B220HR	hr.wikipedia.org/wiki/Napad_na_Karlovac_4._listopada_1991.
Напад на кафић у Пећи	
B221SR	sr.wikipedia.org/wiki/Напад_на_кафић_у_Пећи
Напад на колону ЈНА у Сарајеву	
B222SR	sr.wikipedia.org/wiki/Напад_на_колону_ЈНА_у_Сарајеву
B222HR	hr.wikipedia.org/wiki/Napad_na_kolonu_JNA_u_Sarajevu
B222BS	bs.wikipedia.org/wiki/Incident_u_Dobrovoljačkoj_1992.
Напад на колону ЈНА у Тузли	
B223SR	sr.wikipedia.org/wiki/Напад_на_колону_ЈНА_у_Тузли
Напад на Миљевачки плато	
B224SR	sr.wikipedia.org/wiki/Напад_на_Миљевачки_плато
B224HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Miljevci
Напад на Ораховац	
B225SR	sr.wikipedia.org/wiki/Напад_на_Ораховац
Напад на Пакрац 19. коловоза 1991.	

B226HR hr.wikipedia.org/wiki/Napad_na_Pakrac_19._kolovoza_1991.

Напад на полицијску постају у Глини

B227HR hr.wikipedia.org/wiki/Napad_na_policijsku_postaju_u_Glini

Напад на Приједор

B228SR sr.wikipedia.org/wiki/Напад_на_Приједор

Напад на путнички воз у Грделичкој клисури

B229SR sr.wikipedia.org/wiki/Напад_на_путнички_воз_у_Грделичкој_клисури

Напад НОВЈ на Босански Нови новембра 1942.

A171SR sr.wikipedia.org/wiki/Напад_НОВЈ_на_Босански_Нови_новембра_1942.

Напад НОВЈ на Бугојно августа 1943.

A171SR sr.wikipedia.org/wiki/Напад_НОВЈ_на_Бугојно_августа_1943.

Напад НОВЈ на Вировитицу новембра 1943.

A173SR sr.wikipedia.org/wiki/Напад_НОВЈ_на_Вировитицу_новембра_1943.

Напад НОВЈ на Власеницу јуна 1942.

A174SR sr.wikipedia.org/wiki/Напад_НОВЈ_на_Власеницу_јуна_1942.

Напад НОВЈ на Власеницу јуна 1943.

A175SR sr.wikipedia.org/wiki/Напад_НОВЈ_на_Власеницу_јуна_1943.

Напад НОВЈ на Глину новембра 1943.

A176SR sr.wikipedia.org/wiki/Напад_НОВЈ_на_Глину_новембра_1943.

A176HR hr.wikipedia.org/wiki/Napad_NOVJ-a_na_Glinu_1943.

Напад НОВЈ на Гојло

A177SR sr.wikipedia.org/wiki/Напад_НОВЈ_на_Гојло_1942.

A177HR hr.wikipedia.org/wiki/Napad_NOVJ-a_na_Gojlo

Напад НОВЈ на Грачац јануара 1943.

A178SR sr.wikipedia.org/wiki/Напад_НОВЈ_на_Грачац_јануара_1943.

Напад НОВЈ на Зворник јула 1943.

A179SR sr.wikipedia.org/wiki/Напад_НОВЈ_на_Зворник_јула_1943.

Напад НОВЈ на Копривницу новембра 1943.

A180SR sr.wikipedia.org/wiki/Напад_НОВЈ_на_Копривницу_новембра_1943.

Напад НОВЈ на Подгорач јуна 1944.

A181SR sr.wikipedia.org/wiki/Напад_НОВЈ_на_Подгорач_јуна_1944.

A181HR hr.wikipedia.org/wiki/Napad_NOVJ-a_na_Podgorac_1944.

Напад НОВЈ на Прозор фебруара 1943.

A182SR sr.wikipedia.org/wiki/Напад_НОВЈ_на_Прозор_фебруара_1943.

Напад НОВЈ на Сански Мост децембра 1942.

A183SR sr.wikipedia.org/wiki/Напад_НОВЈ_на_Сански_Мост_децембра_1942.

Напад НОВЈ на Сански Мост октобра 1943.	
A184SR	sr.wikipedia.org/wiki/Напад_НОВЈ_на_Сански_Мост_октобра_1943 .
Напад НОВЈ на Теслић јануара 1943.	
A185SR	sr.wikipedia.org/wiki/Напад_НОВЈ_на_Теслић_јануара_1943 .
Напад НОВЈ на Травник октобра 1944.	
A186SR	sr.wikipedia.org/wiki/Напад_НОВЈ_на_Травник_октобра_1944 .
A186HR	hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Travnik_listopada_1944 .
Напад НОВЈ на Шолту маја 1944.	
A187SR	sr.wikipedia.org/wiki/Напад_НОВЈ_на_Шолту_маја_1944 .
Напади НОВЈ на Штампетов вијадукт	
A188SR	sr.wikipedia.org/wiki/Напади_НОВЈ_на_Штампетов_вијадукт
Народна одбрана Западне Босне	
B230SR	sr.wikipedia.org/wiki/Народна_одбрана_Западне_Босне
B230BS	bs.wikipedia.org/wiki/Narodna_odbrana_Zapadne_Bosne
Народни херој Југославије	
A189SR	sr.wikipedia.org/wiki/Народни_херој_Југославије
A189HR	hr.wikipedia.org/wiki/Narodni_heroji_Jugoslavije
A189BS	bs.wikipedia.org/wiki/Narodni_heroj_Jugoslavije
Народноослободилачка борба народа Југославије	
A190SR	sr.wikipedia.org/wiki/Народноослободилачка_борба_народа_Југославије
A190BS	bs.wikipedia.org/wiki/Narodnooslobodilačka_borba_Jugoslavije
Народноослободилачка војска Југославије	
A191SR	sr.wikipedia.org/wiki/Народноослободилачка_војска_Југославије
A191HR	hr.wikipedia.org/wiki/Narodnooslobodilačka_vojska_i_partizanski_odredi_Jugoslavije
A191BS	bs.wikipedia.org/wiki/Narodnooslobodilačka_vojska_Jugoslavije
Народноослободилачки одбори	
A192SR	sr.wikipedia.org/wiki/Народноослободилачки_одбори
A192BS	bs.wikipedia.org/wiki/Narodnooslobodilački_odbor
Народноослободилачки покрет Југославије	
A193SR	sr.wikipedia.org/wiki/Народноослободилачки_покрет_Југославије
A193HR	hr.wikipedia.org/wiki/Narodnooslobodilački_pokret
A193BS	bs.wikipedia.org/wiki/Narodnooslobodilački_pokret_Jugoslavije
Народноослободилачки покрет у Хрватској	
A194HR	hr.wikipedia.org/wiki/Narodnooslobodilački_pokret_u_Hrvatskoj
НАТО бомбардовање Републике Српске	
B231SR	sr.wikipedia.org/wiki/НАТО_бомбардовање_Републике_Српске
B231HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Namjerna_sila
B231BS	bs.wikipedia.org/wiki/Operacija_%22Namjerna_sila%22
НАТО бомбардовање СРЈ	

B232SR	sr.wikipedia.org/wiki/HATO_бомбардовање_CP
B232HR	hr.wikipedia.org/wiki/NATO-ovo_bombardiranje_SRJ
B232BS	bs.wikipedia.org/wiki/NATO-ovo_bombardiranje_SR_Jugoslavije

НАТО пропаганда и агресија на СРЈ

B233SR	sr.wikipedia.org/wiki/HATO_пропаганда_и_агресија_на_СРЈ
---------------	--

НАТО снаге у Операцији Савезничка снага

B234SR	sr.wikipedia.org/wiki/HATO_снаге_у_Операцији_Савезничка_снага
---------------	--

Независна Држава Хрватска

A195SR	sr.wikipedia.org/wiki/Независна_Држава_Хрватска
A195HR	hr.wikipedia.org/wiki/Nezavisna_Država_Hrvatska
A195BS	bs.wikipedia.org/wiki/Nezavisna_Država_Hrvatska

Независна Држава Црна Гора

A196SR	sr.wikipedia.org/wiki/Независна_Држава_Црна_Гора
A196HR	hr.wikipedia.org/wiki/Kraljevina_Crna_Gora_(1941.)

Немачки злочини у Југославији у Другом светском рату

A197SR	sr.wikipedia.org/wiki/Немачки_злочини_у_Југославији_у_Другом_светском_рату
---------------	--

Нишка операција 1944.

A198SR	sr.wikipedia.org/wiki/Нишка_операција_1944.
---------------	--

Нишки инцидент

A199SR	sr.wikipedia.org/wiki/Нишки_инцидент
---------------	--

Обадва, обадва, оба су пала!

B235HR	hr.wikipedia.org/wiki/Obadva,_obadva,_oba_su_pala!
---------------	--

Обарање F-117 код Буђановаца

B236SR	sr.wikipedia.org/wiki/Обарање_F-117_код_Буђановаца
---------------	--

Обрамбени план Маестрал

B237HR	hr.wikipedia.org/wiki/Obrambeni_plan_Maestral
---------------	--

Обрана Ливна

B238HR	hr.wikipedia.org/wiki/Obrana_Livna
---------------	--

Обрана Петриње 1991.

B239HR	hr.wikipedia.org/wiki/Obrana_Petrinje_1991.
---------------	--

Обрана Топуског 1991.

B240HR	hr.wikipedia.org/wiki/Obrana_Topuskog_1991.
---------------	--

Обрана Хрватске Костајнице 1991.

B241HR	hr.wikipedia.org/wiki/Obrana_Hrvatske_Kostajnice_1991.
---------------	--

Овен-Столтенбергов план

B242SR	sr.wikipedia.org/wiki/Овен—Столтенбергов_план
B242HR	hr.wikipedia.org/wiki/Owen-Stoltenbergov_plan

Одбрана Сплита септембра 1943.	
A200SR	sr.wikipedia.org/wiki/Одбрана_Сплита_септембра_1943.
A200HR	hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Split_1943.
Одељење за заштиту народа	
A201SR	sr.wikipedia.org/wiki/Одељење_за_заштиту_народа
A201HR	hr.wikipedia.org/wiki/OZNA
A201BS	bs.wikipedia.org/wiki/OZNA
Операција „Албиа“	
A202HR	<a albia\""="" href="https://hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_\">hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_\"Albia\"
Операција Алфа	
A203SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Алфа
Операција Алфа	
B243HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Alfa
Операција Ахзе	
A204SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Ахзе
A204HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Osovina
Операција Барања	
B244HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Baranja
Операција Бета	
A205SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Бета
Операција Бијела	
A206SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Бијела
Операција Бљесак	
B245SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Бљесак
B245HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Bljesak
Операција Брђани '91	
B246HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Brdani_'91
Операција Бреза	
B247SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Бреза
B247BS	bs.wikipedia.org/wiki/Operacija_Breza_%2794
Операција Бура 1944.	
A207SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Бура_1944.
Операција Бурин	
B248HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Burin
Операција Вагањ	
B249SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Вагањ
B249HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Vaganj_95
Операција Ваздушни мост	

A208SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Ваздушни_мост
Операција Вајс I	
A209SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Вајс_I
Операција Вихор	
B250SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Вихор
B250HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Vihor
Операција Влаштица	
B251SR	sr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Vlastica
B251HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Vlastica
B251BS	bs.wikipedia.org/wiki/Operacija_%22Vlastica%22
Операција Волкенбрух	
A210SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Волкенбрух
Операција Врбас 92	
B252SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Врбас_92
B252HR	hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Jajce_1992
Операција Вукодлак (1945)	
A211SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Вукодлак_(1945)
Операција Гром (ХВ)	
B253HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Grom_(HV)
Операција Динара	
A212HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Dinara
Операција Долац	
B254HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Dolac
Операција „Домет 95“	
B255BS	<a domet_95\""="" href="http://bs.wikipedia.org/wiki/Operacija_\">bs.wikipedia.org/wiki/Operacija_\"Domet_95\"
Операција Дрењула	
B256HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Drenjula
Операција Дрина	
B257SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Дрина
B257BS	bs.wikipedia.org/wiki/Operacija_%22Drina_93%22
Операција Дунавски вилењак	
A213SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Дунавски_вилењак
Операција Жалац	
B258HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Zalac
Операција Збројовка	
B259HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Zbrojovka
Операција Звезда	

B260SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Звезда
Операција Зенит	
B261HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Zenit
Операција Зима 94	
B262SR	sr.wikipedia.org/wiki/Друга_митровданска_офанзива
B262HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Jesen_%2794
Операција Зоненвенде	
A214SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Зоненвенде
Операција Зоненштих	
A215SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Зоненштих
Операција Истра	
A216SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Истра
A216HR	hr.wikipedia.org/wiki/Rommelova_ofenziva
Операција Јагуар	
B264HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Jaguar
Операција Јужни потез	
B264SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Јужни_потез
B264HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Južni_potez
Операција Конавле	
B265HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Konavle
Операција Копаоник	
A217SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Копаоник
Операција Коридор 92	
B266SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Коридор_92
B266HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Koridor
B266BS	bs.wikipedia.org/wiki/Operacija_Koridor
Операција Криваја	
B267SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Криваја
Операција Кугелблиц	
A218SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Кугелблиц
A218HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Kugelblitz
Операција Купрес	
B268SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Купрес
B268HR	hr.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Kupres_1992
B268BS	bs.wikipedia.org/wiki/Bitka_za_Kupres_1992
Операција Липањске зоре	
B269SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Липањске_Зоре
B269HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Lipanske_zore
B269BS	bs.wikipedia.org/wiki/Operacija_%22Lipanske_zore%22

Операција Логориште	
B270HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Logorište
Операција Лукавац 93	
B271SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Лукавац_93
B271HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Lukavac_93
Операција Љето '95	
B272SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Љето_'95
B272HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Ljeto_%2795
Операција Маестрал	
B273SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Маестрал
B273HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Maestral
Операција Масленица	
B274SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Масленица
B274HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Gusar
Операција Мачва	
A219SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Мачва
Операција Медачки цеп	
B275SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Медачки_цеп
B275HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Medački_džep
Операција Медвјед	
B276HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Medvjed
Операција Михаиловић	
A220SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Михаиловић
Операција Моргенлуфт	
A221SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Моргенлуфт
Операција Озрен	
A222HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Ozren
A222BS	bs.wikipedia.org/wiki/Operacija_Ozren
Операција Олуја	
B277SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Олуја
B277HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Oluja
B277BS	bs.wikipedia.org/wiki/Operacija_%22Oluja%22
Операција Олуја - Обруч	
B278HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Oluja_-_Obruč
Операција Орада (Ослобађање Липика)	
B279HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Orada_(Oslobađanje_Lipika)
Операција Оркан '91	
B280HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Orkan_%2791
B280BS	bs.wikipedia.org/wiki/Operacija_%22Orkan_%2791.%22

Операција Ослобођена земља	
B281HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Oslobodena_zemlja
Операција Откос 10	
B282SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Откос_10
B282HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Otkos_10
Операција Пантер	
A223SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Пантер
Операција Папук '91.	
B283HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Papuk_'91.
Операција Паук	
B284SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Паук
B284BS	bs.wikipedia.org/wiki/Operacija_%22Pauk%22
Операција Перућа	
B285HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Peruća
Операција Пик	
A224SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Пик
Операција Пламен 95	
B286SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Пламен_95
Операција Потковица	
B287SR	sr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Potkovica
B287HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Potkova
B287BS	bs.wikipedia.org/wiki/Operacija_Potkovica
Операција „Рогој 94“	
B288BS	bs.wikipedia.org/wiki/Operacija_\"Rogoj_94\"
Операција Рудник	
A225SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Рудник
Операција Садејство	
B289SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Садејство
Операција Сана '95	
B290BS	bs.wikipedia.org/wiki/Operacija_Sana_'95
Операција Скок 1 и Скок 2	
B291SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операције_Скок_1_и_Скок_2
B291HRa	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Skok-1
B291HRb	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Skok-2
Операција Слог	
B292HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Slog
Операција Смолућа	

B293SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Смолућа
Операција Спречити лет	
B294SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Спречити_лет
Операција Стрела	
B295SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Стрела
B295HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Strijela_(Rat_na_Kosovu)
Операција Стријела	
B296HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Strijela
Операција Ступчаница	
B297SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Ступчаница
Операција Teufel III	
A226HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Teufel_III
Операција Тигар	
B298HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Tigar
Операција Тигар-слобода 94	
B299BS	bs.wikipedia.org/wiki/Operacija_Tigar-sloboda_94
Операција Уна	
B300SR	sr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Una
B300HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Una
Операција Fenix	
B301HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Fenix
Операција Фолмонд	
A227SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Фолмонд
Операција Форстрат	
A228SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Форстрат
Операција Фрилингсервахен (1944)	
A229SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Фрилингсервахен_(1944)
Операција Церска	
B302SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Церска
Операција Циркус	
A230SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Циркус
Операција Цитен	
A231SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Цитен
Операција Челик	
B303HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Čelik
Операција Шнештурм	

A232SR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Шнештурм
Операција Штит	
B304HR	sr.wikipedia.org/wiki/Операција_Штит
Операције "Лабрадор" и "Опера"	
B305HR	hr.wikipedia.org/wiki/Operacije_'Labrador'_i_'Opera'
Опсада Бихаћа	
B306HR	hr.wikipedia.org/wiki/Opsada_Bihaća
B306BS	bs.wikipedia.org/wiki/Opsada_Bihaća
Опсада Сарајева	
B307SR	sr.wikipedia.org/wiki/Опсада_Сарајева
B307HR	hr.wikipedia.org/wiki/Opsada_Sarajeva
B307BS	bs.wikipedia.org/wiki/Opsada_Sarajeva
Ослободилачка војска Косова	
B308SR	sr.wikipedia.org/wiki/Ослободилачка_војска_Косова
B308HR	hr.wikipedia.org/wiki/Oslobodilačka_vojaska_Kosova
B308BS	bs.wikipedia.org/wiki/Oslobodilačka_vojaska_Kosova
Ослободилачка војска Прешева, Медвеђе и Бујановца	
B309SR	sr.wikipedia.org/wiki/Ослободилачка_војска_Прешева,_Медвеђе_и_Бујановца
B309HR	hr.wikipedia.org/wiki/Oslobodilačka_vojaska_Preševa,_Medvede_i_Bujanovca
Ослободилачка војска РСК	
B310HR	hr.wikipedia.org/wiki/Oslobodilačka_vojaska_RSK
Ослобођење Ваљева септембра 1944.	
A233SR	sr.wikipedia.org/wiki/Ослобођење_Ваљева_септембра_1944.
Ослобођење Вијенца	
B311BS	bs.wikipedia.org/wiki/Oslobođenje_Vijenca
Ослобођење Крушевца октобра 1944.	
A234SR	sr.wikipedia.org/wiki/Ослобођење_Крушевца_октобра_1944.
Офанзива НОВЈ у Лици пролећа 1943.	
A235SR	sr.wikipedia.org/wiki/Офанзива_НОВЈ_у_Лици_пролећа_1943.
Паљење стадиона у Загребу 1941.	
A236SR	sr.wikipedia.org/wiki/Паљење_стадиона_у_Загребу_1941.
A236HR	hr.wikipedia.org/wiki/Paljenje_stadiona_1941.
Партизанска акција у Карловцу новембра 1941.	
A237SR	sr.wikipedia.org/wiki/Партизанска_акција_у_Карловцу_новембра_1941.
Партизанске болнице код Босанског Петровца	
A238BS	bs.wikipedia.org/wiki/Partizanske_bolnice_kod_Bosanskog_Petrovca
Партизански злочини у Чемерници	
A239HR	hr.wikipedia.org/wiki/Partizanski_zločini_u_Čemernici

Партизански сабирни логори	
A240HR	hr.wikipedia.org/wiki/Partizanski_sabirni_logori
Партизанско-четнички сукоб	
A241SR	sr.wikipedia.org/wiki/Партизанско-четнички_сукоб
Патриотска лига	
B312SR	sr.wikipedia.org/wiki/Патриотска_лига_(БиХ)
B312HR	hr.wikipedia.org/wiki/Patriotska_liga_Bosne_i_Hercegovine
B312BS	bs.wikipedia.org/wiki/Patriotska_liga
Пацовски канали	
A242SR	sr.wikipedia.org/wiki/Пацовски_каналы
A242BS	bs.wikipedia.org/wiki/Linija_rasova
План 3-4	
B313SR	sr.wikipedia.org/wiki/План_3-4
B313HR	hr.wikipedia.org/wiki/Plan_Z-4
План Контакт групе	
B314SR	sr.wikipedia.org/wiki/План_Контакт_групе
Плебисцит српског народа у Босни и Херцеговини	
B315SR	sr.wikipedia.org/wiki/Плебисцит_српског_народа_у_Босни_и_Херцеговини
Пљеваљска битка	
A243SR	sr.wikipedia.org/wiki/Пљеваљска_битка
Побуна балиста	
A244SR	sr.wikipedia.org/wiki/Побуна_балиста
Повлачење партизана у Санџак 1941.	
A245SR	sr.wikipedia.org/wiki/Повлачење_партизана_у_Санџак_1941.
Погром у Крњеуши	
A246HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pogrom_u_Krnjeuši
Покољ код Баћина 21. листопада 1991.	
B316HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_kod_Baćina_21._listopada_1991.
Покољ код Волиње листопада 1991.	
B317HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_kod_Volinje_listopada_1991.
Покољ код Дрвара 27. септембра 1941.	
A247HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_kod_Drvara_27._srpnja_1941.
Покољ на отоку Дакси	
A248HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_na_otoku_Daksi
Покољ полицајаца у Жутој Локви 24. коловоза 1991.	
B318HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_policijaca_u_Žutoj_Lokvi_24._kolovoza_1991.
Покољ у Ахмићима	

B319HR hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Ahmićima
B319BS bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Ahmićima

Покољ у Бијељини

B320HR hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Bijeljini
B320BS bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Bijeljini

Покољ у Бјеловцу

B321HR hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Bjelovcu

Покољ у Бјеловцу 1992.

B322SR sr.wikipedia.org/wiki/Покољ_у_Бјеловцу_1992

Покољ у Босанском Грахову 27. септима 1941.

A249HR hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Bosanskom_Grahovu_27._srpnja_1941.

Покољ у Бухиним Кућама

B323HR hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Buhinim_Kućama

Покољ у Ваганцу 9. листопада 1991.

B324HR hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Vagancu_9._listopada_1991.

Покољ у Вишеграду

B325HR hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Višegradu
B325BS bs.wikipedia.org/wiki/Zločini_nad_Bošnjacima_Višegrada

Покољ у Врбањи

B326HR hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Vrbanji
B326BS bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Vrbanji

Покољ у Гвозданском 26. просинца 1941.

A250HR hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Gvozdanskom_26._prosinca_1941.

Покољ у Горњем Видушевцу

B327HR hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Gornjem_Viduševcu

Покољ у Горњим Јамама 11. просинца 1991.

B328HR hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Gornjim_Jamama_11._prosinca_1991.

Покољ у Гудовцу

A251SR sr.wikipedia.org/wiki/Масакр_у_Гудовцу
A251HR hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Gudovcu

Покољ у Грабовици 9. рујна 1993.

B329HR hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Grabovici_9._rujna_1993.
B329BS bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Grabovici

Покољ у Дабру 21. студенога 1991.

B330HR hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Dabru_21._studenoga_1991.

Покољ у Даљу

B331HR hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Dalju

Покољ у Добоју

B332HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Doboju
Покољ у Дољанима 28. српња 1993.	
B333HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Doljanima_28._srpnja_1993 .
Покољ у Драгишићима 24. вељаче 1993.	
B334HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Dragišićima_24._veljače_1993 .
Покољ у Ердуту	
B335HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Erdutu
Покољ у Затону Обровачком 26. сијечња 1993.	
B336HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Zatonu_Obrovačkom_26._siječnja_1993
Покољ у Ивановом Селу 21. рујна 1991.	
B337HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Gornjim_Jamama_11._prosinca_1991 .
Покољ у Јасеницама 30. просинца 1991.	
B338HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Jasenicama_30._prosinca_1991 .
Покољ у Јошевици 16. просинца 1991.	
B339HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Joševici_16._prosinca_1991 .
Покољ у Каранцу 17. листопада 1991.	
B340HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Karancu_17._listopada_1991 .
Покољ у Кострићима 15. студенога 1991.	
B341HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Kostrićima_15._studenoga_1991 .
Покољ у Краљевчанима 14. коловоза 1991.	
B342HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Kraljevčanima_14._kolovoza_1991 .
Покољ у Крижанчеву Селу	
B343HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Križančevu_Selu
B343BS	bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Križančevom_Selu
Покољ у Кулен Вакуфу 1941.	
A252HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Kulen_Vakufu_1941 .
Покољ у Куљанима 26. српња 1991.	
B344HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Kuljanima_26._srpnja_1991 .
Покољ у Кусоњама 8. рујна 1991.	
B345HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Kusonjama_8._rujna_1991 .
Покољ у Липовачи 28. листопада 1991.	
B346HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Lipovači_28._listopada_1991 .
Покољ у Ловинцу 8. коловоза 1991.	
B347HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Lovincu_8._kolovoza_1991 .
Покољ у Ловрећу 22. српња 1943.	

A253HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Lovreću_22._srpnja_1943 .
Покољ у Лушцу 2. студенога 1991.	
B348HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Lušcu_2._studenoga_1991 .
Покољ у Маљинама 8. липња 1993.	
B349HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Maljinama_8._lipnja_1993 .
Покољ у Медвиђи 9. вељаче 1993.	
B350HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Medviđi_9._veljače_1993 .
Покољ у Меји	
B351HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Meji
Покољ у Мокроногама	
B352HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Mokronogama
Покољ у Надину 19. студенога 1991.	
B353HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Nadinu_19._studenoga_1991 .
Покољ у Невесињу 14. вељаче 1945.	
A254HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Nevesinju_14._veljače_1945 .
Покољ у Новом Селу Глинском 16. листопада 1991.	
B354HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Novom_Selu_Glinskom_16._listopada_1991 .
Покољ у Паланчишту	
A255SR	sr.wikipedia.org/wiki/Покољ_у_Паланчишту
Покољ у Пецкима 16. коловоза 1991.	
B355HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Peckima_16._kolovoza_1991 .
Покољ у Пољанку 7. студенога 1991.	
B356HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Poljanku_7._studenoga_1991 .
Покољ у Приједору	
B357HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Prijedoru
B357BS	bs.wikipedia.org/wiki/Etničko_čišćenje_Prijedora
Покољ у Рами 1942. године	
A256HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Rami_1942._godine
Покољ у Саборском 12. студенога 1991.	
B358HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Saborskom_12._studenoga_1991 .
Покољ у Скели код Глине 29. коловоза 1991.	
B359HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Skeli_kod_Gline_29._kolovoza_1991 .
Покољ у Смољанцу 4. просинца 1991.	
B360HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Smoljancu_4._prosina_1991 .
Покољ у Ступном Долу	

B361HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Stupnom_Dolu
Покољ у Тезном	
A257HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Teznom
Покољ у Товарнику 22. рујна 1991.	
B362HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Tovarniku_22._rujna_1991.
Покољ у Травнику листопада 1944.	
A258HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Travniku_listopada_1944.
Покољ у Челебићу	
A259SR	sr.wikipedia.org/wiki/Покољ_у_Челебићу
Покољ у Чорцима листопада 1991.	
B363HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Čorcima_listopada_1991.
Покољ у Широкој Кули 13. листопада 1991.	
B364HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Širokoj_Kuli_13._listopada_1991.
Покољ фрањеваца у Мостару 14. вељаче 1945.	
A260HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_franjevacu_u_Mostaru_14._veljače_1945.
Покољ фратора у Херцеговини	
A261HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_fratara_u_Hercegovini
Покољи Срба у глинском срезу	
A262SR	sr.wikipedia.org/wiki/Покољи_Срба_у_глинском_срезу
A262HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_glinskoj_crkvi
Покољи у Фочи	
B365HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolji_u_Foči
B365BS	bs.wikipedia.org/wiki/Zločini_u_Foči
Покушај деблокаде Сарајева	
B366SR	sr.wikipedia.org/wiki/Покушај_деблокаде_Сарајева
Поморска блокада Хрватске 17. - 23. рујна 1991.	
B367HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pomorska_blokada_Hrvatske_17._-_23._rujna_1991.
Поморска блокада Хрватске од 8. студенога 1991.	
B368HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pomorska_blokada_Hrvatske_od_8._studenoga_1991.
Поход пролетерских бригада у Босанску крајину 1942.	
A263SR	sr.wikipedia.org/wiki/Поход_пролетерских_бригада_у_Босанску_крајину_1942.
Прва бањалучка операција	
A264SR	sr.wikipedia.org/wiki/Прва_бањалучка_операција_NOBJ
A264BS	bs.wikipedia.org/wiki/Prva_banjałučka_operacija_NOVJ
Прва земаљска конференција АФЖ	
A265BS	bs.wikipedia.org/wiki/Prva_zemaljska_konferencija_AFŽ

Прва непријатељска офанзива	
A266SR	sr.wikipedia.org/wiki/Прва_непријатељска_офанзива
Прва омладинска радна акција	
A267BS	bs.wikipedia.org/wiki/Prva_omladinska_radna_akcija
Прва тузланска операција	
A268SR	sr.wikipedia.org/wiki/Прва_тузланска_операција_HOBJ
A268HR	hr.wikipedia.org/wiki/Prva_tuzlanska_operacija_NOVJ
Први конгрес љекара партизана	
A269BS	bs.wikipedia.org/wiki/Prvi_kongres_ljekara_partizana
Прво заседање АВНОЈа	
A270SR	sr.wikipedia.org/wiki/Прво_заседање_AVNOJ-a
A270BS	bs.wikipedia.org/wiki/Prvo_zasjedanje_AVNOJ-a
Преговори у Рамбујеу	
B369SR	sr.wikipedia.org/wiki/Преговори_у_Рамбујеу
Пробој групе армија Е из Грчке	
A271SR	sr.wikipedia.org/wiki/Пробој_групе_армија_Е_из_Грчке
Пробој групе армија Е кроз Санџак	
A272SR	sr.wikipedia.org/wiki/Пробој_групе_армија_Е_кроз_Санџак
Прогон Хрвата на Удбини 14. просинца 1942.	
A273HR	hr.wikipedia.org/wiki/Progon_Hrvata_na_Udbini_14._prosinca_1942.
Продор НОВЈ у Србију пролећа 1944.	
A274HR	sr.wikipedia.org/wiki/Продор_HOBJ_у_Србију_пролећа_1944.
Пролећна офанзива (1944)	
A275SR	sr.wikipedia.org/wiki/Пролећна_офанзива_(1944)
Просиначке жртве 1943.	
A276SR	sr.wikipedia.org/wiki/Просиначке_жртве_1943.
A276HR	hr.wikipedia.org/wiki/Prosinačke_žrtve_20._prosinca_1943.
Радни логор Валпово	
A277HR	hr.wikipedia.org/wiki/Radni_logor_Valpovo
Разоружање Територијалне обране СР Хрватске 1990.	
B370HR	hr.wikipedia.org/wiki/Razoru%C5%BEanje_Teritorijalne_obrane_SR_Hrvatske_1990.
Ракетирање банских двора	
B371HR	hr.wikipedia.org/wiki/Raketiranje_Banskih_dvora
Ракетирање Бизовца 7. студеногa 1991.	
B372HR	hr.wikipedia.org/wiki/Raketiranje_Bizovca_7._studenoga_1991.
Ракетирање Загреба	

B373SR [sr.wikipedia.org/wiki/Пакетирање_Загреба_\(1995\)](http://sr.wikipedia.org/wiki/Пакетирање_Загреба_(1995))
B373HR hr.wikipedia.org/wiki/Raketiranje_Zagreba_1995.

Распад Југославије

B374SR sr.wikipedia.org/wiki/Распад_Југославије
B374HR hr.wikipedia.org/wiki/Raspad_SFRJ
B374BS bs.wikipedia.org/wiki/Raspad_SFRJ

Рат на Косову и Метохији

B375SR sr.wikipedia.org/wiki/Рат_на_Косову_и_Метохији
B375HR hr.wikipedia.org/wiki/Rat_na_Kosovu
B375BS bs.wikipedia.org/wiki/Kosovski_rat

Рат у Босни и Херцеговини

B376SR sr.wikipedia.org/wiki/Рат_у_Босни_и_Херцеговини
B376HR hr.wikipedia.org/wiki/Rat_u_Bosni_i_Hercegovini
B376BS bs.wikipedia.org/wiki/Rat_u_Bosni_i_Hercegovini

Рат у Словенији

B377SR sr.wikipedia.org/wiki/Рат_у_Словенији
B377HR hr.wikipedia.org/wiki/Rat_u_Sloveniji

Рат у Хрватској

B378SR sr.wikipedia.org/wiki/Рат_у_Хрватској
B378HR hr.wikipedia.org/wiki/Domovinski_rat
B378BS bs.wikipedia.org/wiki/Rat_u_Hrvatskoj

Ратни злочин у Госпићу 4. коловоза 1995

B379HR hr.wikipedia.org/wiki/Ratni_zločin_u_Gospiću_4._kolovoza_1995.

Ратни злочини у Косовском рату

B380HR hr.wikipedia.org/wiki/Ratni_zločini_u_Kosovskom_ratu

Ратови у бившој Југославији

B381BS bs.wikipedia.org/wiki/Ratovi_u_bivšoj_Jugoslaviji

Рација у јужној Бачкој

A278SR sr.wikipedia.org/wiki/Рација_у_јужној_Бачкој

Резолуција Вијећа сигурности број 1031

B382BS bs.wikipedia.org/wiki/Rezolucija_Vijeća_sigurnosti_broj_1031

Резолуција Вијећа сигурности УН-а 815

B383HR hr.wikipedia.org/wiki/Rezolucija_Vijeća_sigurnosti_UN-a_815

Резолуција Савета безбедности УН-а 713

B384HR hr.wikipedia.org/wiki/Rezolucija_Vijeća_sigurnosti_UN-a_713
B384BS bs.wikipedia.org/wiki/Rezolucija_Vijeća_sigurnosti_broj_713

Република Српска Крајина

B385SR sr.wikipedia.org/wiki/Република_Српска_Крајина
B385HR hr.wikipedia.org/wiki/Republika_Srpska_Krajina
B385BS bs.wikipedia.org/wiki/Republika_Srpska_Krajina

Референдум о независности Босне и Херцеговине	
B386SR	sr.wikipedia.org/wiki/Референдум_о_независности_Босне_и_Херцеговине
B386HR	hr.wikipedia.org/wiki/Referendum_o_neovisnosti_Bosne_i_Hercegovine
B386BS	bs.wikipedia.org/wiki/Referendum_o_nezavisnosti_Bosne_i_Hercegovine
Референдум о независности Хрватске	
B387SR	sr.wikipedia.org/wiki/Референдум_о_независности_Хрватске
B387HR	hr.wikipedia.org/wiki/Referendum_o_hrvatskoj_samostalnosti
B387BS	bs.wikipedia.org/wiki/Referendum_o_hrvatskoj_samostalnosti
Референдум о неовисности Словеније	
B388HR	hr.wikipedia.org/wiki/Referendum_o_neovisnosti_Slovenije
Ријечка операција	
A279SR	sr.wikipedia.org/wiki/Ријечка_операција
A279HR	hr.wikipedia.org/wiki/Riječka_operacija
Сабирни логор Омарска	
B389HR	hr.wikipedia.org/wiki/Sabirni_logor_Omarska
B389BS	bs.wikipedia.org/wiki/Koncentracijski_logor_Omarska
Сабор у Србу	
B390HR	hr.wikipedia.org/wiki/Sabor_u_Srbu
Савезничке војне мисије у Југославији	
A280SR	sr.wikipedia.org/wiki/Савезничке_војне_мисије_у_Југославији
Саветовање у Столицама	
A281SR	sr.wikipedia.org/wiki/Саветовање_у_Столицама
САО Босанска Крајина	
B391SR	sr.wikipedia.org/wiki/САО_Босанска_Крајина
B391BS	bs.wikipedia.org/wiki/SAO_Bosanska_krajina
САО Западна Славонија	
B392SR	sr.wikipedia.org/wiki/САО_Западна_Славонија
САО Книнска Крајина	
B393SR	sr.wikipedia.org/wiki/САО_Книнска_Крајина
САО Крајина	
B394SR	sr.wikipedia.org/wiki/САО_Крајина
САО Романија	
B395SR	sr.wikipedia.org/wiki/САО_Романија
B395HR	hr.wikipedia.org/wiki/SAO_Romanija
B395BS	bs.wikipedia.org/wiki/SAO_Romanija
САО Севјерна Босна	
B396SR	sr.wikipedia.org/wiki/САО_Севјерна_Босна
САО Семберија	
B397SR	sr.wikipedia.org/wiki/САО_Семберија

B397HR hr.wikipedia.org/wiki/SAO_Semberija
B397BS bs.wikipedia.org/wiki/SAO_Semberija

САО Херцеговина

B398SR sr.wikipedia.org/wiki/САО_Херцеговина
B398HR hr.wikipedia.org/wiki/SAO_Hercegovina
B398BS bs.wikipedia.org/wiki/SAO_Hercegovina

Сарајевска операција

A282SR sr.wikipedia.org/wiki/Сарајевска_операција

Сарајевски ратни тунел

B399SR sr.wikipedia.org/wiki/Сарајевски_ратни_тунел
B399HR hr.wikipedia.org/wiki/Sarajevski_ratni_tunel
B399BS bs.wikipedia.org/wiki/Tunel_spasa

Сарајевско примирје

B400HR hr.wikipedia.org/wiki/Sarajevsko_primirje
B400BS bs.wikipedia.org/wiki/Sarajevsko_primirje

Састанак у Карађорђеу

B401SR sr.wikipedia.org/wiki/Састанак_у_Карађорђеу
B401HR hr.wikipedia.org/wiki/Sastanak_u_Karadordevu
B401BS bs.wikipedia.org/wiki/Sastanak_u_Karadordevu

Свећеници страдали у Другом свјетском рату у Босни и Херцеговини

A283HR hr.wikipedia.org/wiki/Svećenici_stradali_u_Drugom_svjetskom_ratu_u_Bosni_i_Hercegovini

Свибањска катастрофа

A284HR hr.wikipedia.org/wiki/Svibanjska_katastrofa

СДБ "Црни Вукови" Калесија

B402BS bs.wikipedia.org/wiki/SDB_"Crni_Vukovi"_Kalesija

Силовања у рату у Босни и Херцеговини

B403BS bs.wikipedia.org/wiki/Silovanja_u_ratu_u_Bosni_i_Hercegovini

Славонија, Барања и Западни Срем (1991—1992)

B404SR [sr.wikipedia.org/wiki/Славонија,_Барања_и_Западни_Срем_\(1991—1992\)](http://sr.wikipedia.org/wiki/Славонија,_Барања_и_Западни_Срем_(1991—1992))
B404BS bs.wikipedia.org/wiki/SAO_Istočna_Slavonija,_Baranja_i_Zapadni_Srijem

Словеначки домобрани

B405SR sr.wikipedia.org/wiki/Словеначки_домобрани
B405HR hr.wikipedia.org/wiki/Slovensko_domobranstvo

Случај "Селотејп"

B406HR hr.wikipedia.org/wiki/Slučaj_"Selotejp"

Случај Блајбург

A285SR sr.wikipedia.org/wiki/Случај_Блајбург
A285HR hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Bleiburgu
A285BS bs.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Bleiburgu

Случај Рачак

B407SR	sr.wikipedia.org/wiki/Случај_Рачак
B407HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Račku
Случај Холмец	
B408SR	sr.wikipedia.org/wiki/Случај_Холмец
B408HR	hr.wikipedia.org/wiki/Slučaj_Holmec
Смрт 12 бањалучких беба	
B409SR	sr.wikipedia.org/wiki/Смрт_12_бањалучких_беба
Снаге ВЈ током НАТО бомбардовања	
B410SR	sr.wikipedia.org/wiki/Снаге_ВЈ_током_НАТО_бомбардовања
Снајперска алеја	
B411BS	bs.wikipedia.org/wiki/Snajperska_aleja
Списак операција против партизана у НДХ	
A286SR	sr.wikipedia.org/wiki/Списак_операција_против_партизана_у_НДХ
A286HR	hr.wikipedia.org/wiki/Protupartizanske_operacije_u_NDH
Списак оптужница подигнутих пред Међународним кривичним трибуналом за бившу Југославију	
B412SR	sr.wikipedia.org/wiki/Списак_оптужница_подигнутих_пред_Међународним_кривичним_трибуналом_за_бившу_Југославију
B412HR	hr.wikipedia.org/wiki/Dodatak:Popis_optuženika_Međunarodnoga_suda_za_ratne_zločine_počinjene_na_području_bivše_Jugoslavije
B412BS	bs.wikipedia.org/wiki/Spisak_optuženih_pred_Međunarodnim_krivičnim_sudom_za_bivšu_Jugoslaviju
Списак осуђених за Други светски рат у Југославији	
A287SR	sr.wikipedia.org/wiki/Списак_осуђених_за_Други_светски_рат_у_Југославији
Сплитски споразум	
B413SR	sr.wikipedia.org/wiki/Сплитски_споразум
B413HR	hr.wikipedia.org/wiki/Splitska_deklaracija
B413BS	bs.wikipedia.org/wiki/Splitska_deklaracija
Споразум Караџић-Филиповић	
B414SR	sr.wikipedia.org/wiki/Споразум_Караџић—Филиповић
B414HR	hr.wikipedia.org/wiki/Sporazum_Karadžić_-_Filipović
Споразум Тито – Шубашић	
A288SR	sr.wikipedia.org/wiki/Споразуми_Тито—Шубашић
A288HR	hr.wikipedia.org/wiki/Sporazumi_Tito-Šubašić
Споразум Холбрук—Милошевић	
B415SR	sr.wikipedia.org/wiki/Споразум_Холбрук—Милошевић
Србија у Народноослободилачкој борби	
A289SR	sr.wikipedia.org/wiki/Србија_у_Народноослободилачкој_борби
Сремски фронт	
A290SR	sr.wikipedia.org/wiki/Сремски_фронт

Српска аутономна област	
B416SR	sr.wikipedia.org/wiki/Srpska_autonomna_oblast
B416HR	hr.wikipedia.org/wiki/Srpska_autonomna_oblast
B416BS	bs.wikipedia.org/wiki/Srpska_autonomna_oblast
Српска војска Крајине	
B417SR	sr.wikipedia.org/wiki/Српска_војска_Крајин
B417HR	hr.wikipedia.org/wiki/Srpska_vojska_Krajine
B417BS	bs.wikipedia.org/wiki/Srpska_vojska_Krajine
Српска гарда	
B418SR	sr.wikipedia.org/wiki/Српска_гарда
B418HR	hr.wikipedia.org/wiki/Srpska_garda
Српска добровољачка гарда	
B419SR	sr.wikipedia.org/wiki/Српска_добровољачка_гарда
B419HR	hr.wikipedia.org/wiki/Srpska_dobrovoljacka_garda
B419BS	bs.wikipedia.org/wiki/Srpska_dobrovoljacka_garda
Српска побуна у Ливну травња 1992.	
B420HR	hr.wikipedia.org/wiki/Srpska_pobuna_u_Livnu_travnja_1992
Српска православна црква у Другом светском рату	
A291SR	sr.wikipedia.org/wiki/Srpska_pravoslavna_crkva_u_Drugom_svetskom_ratu
A291HR	hr.wikipedia.org/wiki/Srpska_pravoslavna_crkva_i_četnici
Страдавање дјеце у Славонском Броду	
B421HR	hr.wikipedia.org/wiki/Stradavanje_djece_u_Slavonskom_Brodu
Стратегија реалне пријетње	
B422HR	hr.wikipedia.org/wiki/Strategija_realne_prijetnje
Сукоб код рудника Белаћевац	
B423SR	sr.wikipedia.org/wiki/Сукоб_код_рудника_Белаћевац
Сукоб у Боровом Селу	
B424SR	sr.wikipedia.org/wiki/Сукоб_у_Боровом_Селу
B424HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Borovu_Selu
Сукоб у Јешкову	
B425SR	sr.wikipedia.org/wiki/Сукоб_у_Јешкову
Сукоб у Кабашу	
B426SR	sr.wikipedia.org/wiki/Сукоб_у_Кабашу
Сукоб у Лезу	
B427SR	sr.wikipedia.org/wiki/Сукоб_у_Лезу
Сукоб у Ликошану	
B428SR	sr.wikipedia.org/wiki/Сукоб_у_Ликошану
B428HR	hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Likošanima
Сукоб у Рогову	

B429SR sr.wikipedia.org/wiki/Сукоб_у_Рогову
B429HR hr.wikipedia.org/wiki/Masakr_na_Rogovu

Сукоби код Поношевца

B430SR sr.wikipedia.org/wiki/Сукоби_код_Поношевца

Сукоби на граници Југославије и Албаније

B431SR sr.wikipedia.org/wiki/Сукоби_на_граници_Југославије_и_Албаније

Сукоби на југу Србије (1999-2001)

B432SR [sr.wikipedia.org/wiki/Сукоби_на_југу_Србије_\(1999—2001\)](http://sr.wikipedia.org/wiki/Сукоби_на_југу_Србије_(1999—2001))

B432HR hr.wikipedia.org/wiki/Sukobi_u_okolici_Preševa_2001.

Сукоби у Бусовачи 1993/94.

B433BS bs.wikipedia.org/wiki/Sukobi_u_Busovači_1993/94.

Територијална одбрана Босне и Херцеговине

B434HR hr.wikipedia.org/wiki/Teritorijalna_obrana_Bosne_i_Hercegovine

B434BS bs.wikipedia.org/wiki/Teritorijalna_odbrana_Bosne_i_Hercegovine

Терористички напад у Задру 11. травња 1991.

B435HR hr.wikipedia.org/wiki/Terroristički_napad_u_Zadru_11._travnja_1991.

Топличко-јабланичка операција

A292SR sr.wikipedia.org/wiki/Топличко-јабланичка_операција

Трговина људским органима на Косову и Метохији

B436SR sr.wikipedia.org/wiki/Трговина_људским_органима_на_Косову_и_Метохији

Трећа непријатељска офанзива

A293SR sr.wikipedia.org/wiki/Трећа_непријатељска_офанзива

A293HR hr.wikipedia.org/wiki/Operacija_Trio

A293BS bs.wikipedia.org/wiki/Operacija_Trio

Тринаеста СС брдска дивизија Ханцар (1. хрватска)

A294SR [sr.wikipedia.org/wiki/13._СС_брдска_дивизија_Ханцар_\(1._хрватска\)](http://sr.wikipedia.org/wiki/13._СС_брдска_дивизија_Ханцар_(1._хрватска))

A294HR hr.wikipedia.org/wiki/13._SS_oružana_gorska_divizija_%22Handschar%22

A294BS [bs.wikipedia.org/wiki/13._SS_oružana_brdaska_divizija_%22Handžar%22_\(hrvatska_br._1\)](http://bs.wikipedia.org/wiki/13._SS_oružana_brdaska_divizija_%22Handžar%22_(hrvatska_br._1))

Тринаестојулски устанак

A295SR sr.wikipedia.org/wiki/Тринаестојулски_устанак

A295HR hr.wikipedia.org/wiki/Ustanak_u_Crnoj_Gori_1941.

Тршћанска операција

A296SR sr.wikipedia.org/wiki/Тршћанска_операција

Убиства Срба у Вуковару (1991)

B437SR [sr.wikipedia.org/wiki/Убиства_Срба_у_Вуковару_\(1991\)](http://sr.wikipedia.org/wiki/Убиства_Срба_у_Вуковару_(1991))

Убиства Срба у Сиску

B438SR sr.wikipedia.org/wiki/Убиства_Срба_у_Сиску

B438HR hr.wikipedia.org/wiki/Ubojstva_Srba_u_Sisku_1991.-1992.

Убиства у Вагану	
A297BS	bs.wikipedia.org/wiki/Ubistva_u_Vaganu
Убиства у Гламочу	
A298BS	bs.wikipedia.org/wiki/Ubistva_u_Glamoču
Убиство породице Зеџ у Загребу	
B439SR	sr.wikipedia.org/wiki/Убиство_породице_Зеџ_у_Загребу
Убиство породице Олујић	
B440SR	sr.wikipedia.org/wiki/Убиство_породице_Олујић
Убиство породице Рокнић	
B441SR	sr.wikipedia.org/wiki/Убиство_породице_Рокнић
Убиство породице Скендери	
B442SR	sr.wikipedia.org/wiki/Убиство_породице_Скендери
Убиство српских цивила у Груборима 1995.	
B443SR	sr.wikipedia.org/wiki/Убиство_српских_цивила_у_Груборима_1995.
Убиство старог свата испред Старе цркве на Башчаршији	
B444SR	sr.wikipedia.org/wiki/Убиство_старог_свата_испред_Старе_цркве_на_Башчаршији
Ужичка република	
A299SR	sr.wikipedia.org/wiki/Ужичка_република
A299HR	hr.wikipedia.org/wiki/Užička_republika
Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије	
A300SR	sr.wikipedia.org/wiki/Уједињени_савез_антифашистичке_омладине_Југославије
A300BS	bs.wikipedia.org/wiki/Ujedinjeni_savez_antifašističke_omladine_Jugoslavije
Украдене умјетнине	
B445HR	hr.wikipedia.org/wiki/Ukradene_umjetnine
Улога Српске православне цркве тијekom великосрпске агресије	
B446HR	hr.wikipedia.org/wiki/Uloga_Srpskepravoslavne_crkve_tijekom_velikosrpske_agresije
Улога српских медија у ратовима за Велику Србију	
B447HR	hr.wikipedia.org/wiki/Uloga_srpskih_medija_u_ratovima_za_Veliku_Srbiju
УН-ова резолуција бр. 981	
B448HR	hr.wikipedia.org/wiki/UN_-ova_rezolucija_br._981
УНМИК	
B449SR	sr.wikipedia.org/wiki/УНМИК
B449HR	hr.wikipedia.org/wiki/UNMIK
Унпрофор	
B450SR	sr.wikipedia.org/wiki/Унпрофор
B450HR	hr.wikipedia.org/wiki/UNPROFOR

B450BR bs.wikipedia.org/wiki/UNPROFOR

Устанак у НДХ

A301SR sr.wikipedia.org/wiki/Устанак_у_НДХ

Устанак у Србији 1941.

A302SR sr.wikipedia.org/wiki/Устанак_у_Србији_1941.

Усташе

A303SR sr.wikipedia.org/wiki/Усташе

A303HR hr.wikipedia.org/wiki/Ustaše

A303BS bs.wikipedia.org/wiki/Ustaše

ФАРК

B451SR sr.wikipedia.org/wiki/ФАРК

Фебруарски поход

A304SR sr.wikipedia.org/wiki/Фебруарски_поход

Фојбе

A305SR sr.wikipedia.org/wiki/Фојбе

A305HR [hr.wikipedia.org/wiki/Jame_\(fojbe\)](https://hr.wikipedia.org/wiki/Jame_(fojbe))

Хашки трибунал

B452SR sr.wikipedia.org/wiki/Хашки_трибунал

B452HR hr.wikipedia.org/wiki/Međunarodni_sud_za_ratne_zločine_počinjene_na_području_bivše_Jugoslavije

B452BS bs.wikipedia.org/wiki/Međunarodni_krivični_sud_za_bivšu_Jugoslaviju

Херцеговачки фрањевачки мученици

A306HR hr.wikipedia.org/wiki/Hercegovački_franjevački_mučenici

Холокауст у Независној држави Хрватској

A307SR sr.wikipedia.org/wiki/Holokaust_u_Nezavisnoj_Državi_Hrvatskoj

A307HR hr.wikipedia.org/wiki/Holokaust_u_NDH

Хрватска импровизирана оклопна возила

B453HR hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatska_improvizirana_oklopna_vozila

Хрватска православна црква

A308SR sr.wikipedia.org/wiki/Хрватска_православна_црква

A308HR hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatska_pravoslavna_crkva

Хрватска Република Херцег-Босна

B454SR sr.wikipedia.org/wiki/Хрватска_Република_Херцег-Босна

B454HR hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatska_Republika_Herceg-Bosna

B454BS bs.wikipedia.org/wiki/Hrvatska_Republika_Herceg-Bosna

Хрватске одбрамбене снаге

B455SR sr.wikipedia.org/wiki/Хрватске_одбрамбене_снаге

B455HR hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatske_obrambene_snage

B455BS bs.wikipedia.org/wiki/Hrvatske_odbrambene_snage

Хрватски бранитељи

B456HR	hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatski_branitelji
Хрватско вијеће одбране	
B457SR	sr.wikipedia.org/wiki/Хрватско_вијеће_одбране
B457HR	hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatsko_vijeće_obreane
B457BS	bs.wikipedia.org/wiki/Hrvatsko_vijeće_odbrane
Хронологија НАТО бомбардовања СРЈ	
B458SR	sr.wikipedia.org/wiki/Хронологија_НАТО_бомбардовања_СРЈ
Цивилне жртве у НАТО бомбардовању СРЈ	
B459SR	sr.wikipedia.org/wiki/Цивилне_жртве_у_НАТО_бомбардовању_СРЈ
Црна легија	
A309SR	sr.wikipedia.org/wiki/Црна_легија
A309HR	hr.wikipedia.org/wiki/Crna_legija
A309BS	bs.wikipedia.org/wiki/Crna_legija
Црни лабудови	
B460SR	sr.wikipedia.org/wiki/Црни_лабудови_(специјална_јединица)
B460HR	hr.wikipedia.org/wiki/Crni_labudovi
Црногорска антифашистичка скупштина народног ослобођења	
A310SR	sr.wikipedia.org/wiki/Црногорска_антифашистичка_скупштина_народног_ослобођења
A310HR	hr.wikipedia.org/wiki/Crnogorska_antifašistička_skupština_narodnog_oslobođenja
Четници	
A311SR	sr.wikipedia.org/wiki/Четници
A311HR	hr.wikipedia.org/wiki/Četnici
A311BS	bs.wikipedia.org/wiki/Četnici
Четнички напади на Нови Пазар 1941.	
A312SR	sr.wikipedia.org/wiki/Четнички_напади_на_Нови_Пазар_1941.
Шакали	
B461HR	hr.wikipedia.org/wiki/Šakali
Шкорпиони (паравојна јединица)	
B462SR	sr.wikipedia.org/wiki/Шкорпиони_(паравојна_јединица)
B462HR	hr.wikipedia.org/wiki/Škorpioni_(paravojna_postrojba)
B462BS	bs.wikipedia.org/wiki/Škorpioni_(srpska_paravojna_jedinica)

Прилог 2: Интервјуи с администраторима Википедије

СРПСКА ВИКИПЕДИЈА – МАРКО СТАНОЈЕВИЋ

Колико дуго сте ангажовани на Википедији?

Баш сад, 19. јула, било је десет година. Почео сам тако што сам видео неке грешке и исправио их. Позвали су ме да се придружим, прихватио сам из радозналости и остао. Не уређујем увек истим интензитетом. У последње време сам мање присутан јер имам неке друге обавезе. Википедија је волонтерски пројекат, ради га свако ко има слободног времена и ентузијазма, пре свега. Почетком 2014. године сам постао администратор на Википедији.

Уколико узмемо у обзир то што сте историчар по струци, да ли имате утисак да су историјске теме контроверзније, да се ту чешће праве измене, да је већи притисак на чланке, него у другим научним областима?

Историјске теме су број један чак и на славама, зато што се сви ми „разумемо“ у историју, нарочито у теме везане за XX век. Чланке о историји могу да уређују сви корисници, без обзира на то што њихова научна област често није историја, тако да многи цене субјективно. Многи су из Босне или Хрватске, преживели су тај рат и онда, уместо да литература и историјски извори буду главно мерило, ти чланци постају мета вандала, како их ми зовемо, и они у њих убацују неистине. Питање је колико су чак и историчари и људи из струке упознати са стварним дешавањима, а поготово аматери без искуства и познавања методологије рада.

Како се на Википедији борити против вандалских уноса? Недавно је у медијима одјекнуо случај преправљеног чланка о Катарини Радивојевић. Колико је потребно времена да се таква измена уклони? Колико се, на дневном нивоу, унесе садржаја које неко треба да прегледа и очисти од нетачних информација?

Ми имамо преко хиљаду корисника који уређују, а по мојој процени активно их је од педесет до сто. На Википедији постоје људи које називамо патролери и враћачи. Када неки анонимни корисник направи измену, код патролера се појављује црвени узвичник који показује која је то измена. Патролер прихвата измену ако установи да је унос тачан

и тада измена остаје активна на Википедији. Ако није тачна, он је избрише. Распон старости корисника Википедије је од 12 до 80 година. Млађи желе да се наметну заједници, па уносе много измена, често непроверених. Тако је дошло и до тог „случаја“ Катарине Радивојевић, где је измена унесена у четири сата ујутро и избрисана у преподневним сатима. У међувремену, неко је то сликао и чланак је постао популаран. Википедију критикују углавном они који никада нису ни покушали да унесу неке измене. Она има и позитивних и негативних аспеката. Хтео бих да нагласим да је Википедија замишљена као скуп основних информација које захтевају даља истраживања. То не може бити научни рад, или ваша докторска дисертација, али служи као полазна тачка. Ја се, када сам био на позицији патролера, никада нисам мешао у физику или хемију, у науке у које се не разумем.

Вама, као администратору, дата је могућност да нову информацију прихватите или одбијете, али и да је означите као спорну, и препоручите тражење додатног извора информација...?

Да. Узмимо за пример чланак о распаду Југославије. Нулта тачка овог гледишта је оспорена. Постоји низ шаблона, нпр. пише да нема референци, тј. фуснота; да за неке тврдње недостају извори... Корисници Википедије требало да виде да ли конкретан чланак има валидну литературу. Ако је нема, чланак би требало да буде оспорен. На Википедији постоје одлични чланци, на одличним темељима, али и чланци испод сваког критеријума. Јако их је тешко контролисати, нарочито откад је Викимедија Србије ушла у сарадњу са факултетима и универзитетима из целе Србије, па студенти пишу чланке од којих велики број није добар, али то је већ проблем саме Викимедије.

Како долази до закључавања чланака? Како се одређује који од њих ће бити затворени за даље измене? Да ли је то одлука искључиво администратора?

Да. Само администратори имају овлашћење да закључавају чланке. Рецимо, два уредника се, народски речено, „закаче за неки чланак“, па један другом непрестано исправљају текст, коригују према својим уверењима. На Википедији постоји правило од три враћања. Након тога они се упозоравају да могу бити санкционисани, тј. да могу добити временски орочену блокаду. Ја сам, по том питању, био мало блажи, мислим да је то крајња мера. Тада се чланци закључавају, а дискусија се наставља на страници за разговор. Ту се покушава наћи заједнички језик, али и поред тога неки чланци остају закључани и по три-четири године, са добрим изгледима да не буду откључани ни у

наредних двадесет година, на пример масакр у Сребреници. То је догађај из блиске прошлости, па је немогуће посматрати га рационално. Постоје чланци који су закључани за све кориснике, што значи да могу да их уређују само администратори, као и чланци који су закључани, али могу да их уређују сви аутоматски патролисани корисници. То су корисници који су заједници доказали да су њихови радови веродостојни и да нема потребе унапред контролисати текстове које су написали. Они тај статус добијају на основу предлога неког од чланова заједнице. Забрана измене за било ког корисника, осим администратора, ретка је и ригорозна.

Уколико постоји потреба да се одређена тема закључа, да ли ви можете да је закључате ви, као појединац, или то мора да буде консензус администратора?

На Википедији постоји страница која се зове администраторска табла. Ту се води расправа да ли би конкретан чланак требало да остане закључан или да се откључа. Администратор углавном сам доноси одлуку, али он не би смео да закључа чланак ако је и сам укључен у расправу, јер је, у том случају, пристрасан и не може објективно да суди.

Уколико постоје неусаглашена мишљења о одређеном питању, шта превагне: став администратора, број и квалитет референци или нешто треће? И сами сте навели пример масакра у Сребреници. Назив чланка на бошњачкој и хрватској Википедији је *Геноцид у Сребреници*, а на већини европских Википедија *Масакр у Сребреници*. Када су две стране супротстављене, како донети одлуку које тумачење приказати?

Требало би донети одлуку на основу литературе и референци које постоје. Што се тиче овог наслова, ми смо донели консензус, па смо, за све те злочине, од Другог светског рата наовамо, ставили назив *масакр*, као и у случају Крагујевца 1941. године – стрељање ђака носи исти тај назив. Углавном се водимо референцама, али много пута расправа оде у потпуно другом смеру. Рецимо, Јасеновац. Хрватски историчари су дошли до бројке од 83.000 жртава. Након Другог светског рата тај број је био процењен на 700.000. У једном научном чланку, јутрос, прочитао сам да је било 130.000 жртава. План је био да не закључујемо сами колико их је било. Одлучили смо да не лицитирамо, пошто Википедија није научни рад. Она доноси оно што пише у литератури. Број који смо навели сигурно није најсрећније решење, али пише од 83.000 до 700.000. Покушавамо да нађемо средину, јер се тачан број неће утврдити још један дужи временски период.

Наша је грешка што смо, након Другог светског рата, све жртве навели као жртве логора у Јасеновцу, а заправо је много жртава било у јамама, изван логора. Углавном, четири-пет администратора одлучује о начину на који ће се писати о једној таквој теми, али Википедија не доноси одлуке гласањем него консензусом. Гласа се само за изабране, сјајне чланке.

Уколико је временска дистанца неопходна како би се у историографском дискурсу избегла острашћеност, можемо ли на основу такве хипотезе очекивати мање контроверзи о чланцима о Другом светском рату, наспрам оних о распаду Југославије, или нам та дистанца не помаже?

Сигурно су ти чланци у којима се ради о Другом светском рату мало квалитетнији, јер је литература адекватна и дужа је временска дистанца, ево седамдесетак година. Чланци који говоре о ратовима између чланица СФРЈ, ратовима деведесетих, су, чини ми се, лични утисак аутора. Говори се о неким мањим операцијама, злочинима над Србима, који постоје на српској, али не и на бошњачкој Википедији, или други постоје на бошњачкој, али не и на хрватској итд. Што се тиче Другог светског рата, чини ми се да је ту, ипак, мало боља ситуација. Имамо теме које се тичу само партизанског покрета. Код нас, о њему, пишу људи који су били војна лица. Управо сад је написан чланак о Александру Ранковићу. У њему је кориштена само једна врста литературе. У том чланку стоји да Ранковић није знао шта се дешава на Голом отоку. Како је могуће да први човек Удбе не зна шта се дешава тамо? И поред таквих недостатака, сматрам да су чланци о Другом светском рату бољи. Не желим да упоређујем чланке на Википедијама, нити да неког осуђујем, али ми се чини да су они на хрватској најнеобјективнији, што у ствари и није само моје лично, усамљено мишљење. Ми са хрватском Википедијом немамо баш никакав контакт. Био је неки покушај сарадње, али смо ми, ипак, окренути југу, сарадњи са Македонијом, са њима одлично сарађујемо. Не сматрам, међутим, ни да је наша Википедија најобјективнија, као ни бошњачка.

Српска Википедија има највише чланака, али, статистичка анализа показује да гаји и неупоредиво више интересовања за теме у вези са Другим светским ратом, него што га показују бошњачка и хрватска Википедија.

Наравно, то је и због тих подела на четнике и партизане, која је и данас јако болна тема. Волео бих да видим статистику на српскохрватској Википедији. Тамо су људи који се залажу за ту стару Југославију, тзв. југоносталгичари. Мислим да је код њих највише

тема везаних за Други светски рат и да су ти чланци много квалитетнији од оних на српској Википедији. Е, сад, питање је колико ће опстати та Википедија.

Бошњачка Википедија је старија и од српске и од хрватске, иако у броју чланака прилично заостаје за њима, али и за српскохрватском.

Српска Википедија се пре две године суочила са проблемом, јер је бот унео италијанске, француске и мексичке топониме. Сада имате чланке о италијанским селима, којих нема ни на италијанској Википедији. Притом, на нашој Википедији нема ни чланака о свакој држави у свету, а држава је нешто више од двеста.

Видео сам да се на Википедији то зове Покемон тест, када се вага да ли ће нека тема бити прихваћена као релевантна, па се процењује да ли је оно о чему желим да пишем важније од неке опскурне врсте Покемона. Занимљиво је видети који су чланци најчитанији, а статистика показује да највише посета имају чланци везани за поп-културу, серије итд.

Да, то је тачно. И код нас је такође та поп-култура најчитанија, мада и стандардне теме: Србија и теме које су актуелне у том тренутку. Имали смо сукоб мишљења о темама из деведесетих година. Имамо, на пример, Републику Северну Осетију, Абхазију, а немамо Републику Косово. Поставља се питање: ако су то полупризнате државе и имају своју страницу на српској Википедији, шта је с Косовом, које је, такође, полупризнато?

Ви сте дипломирани историчар, стекли сте знање о томе како треба да изгледа историјски метод, а онда сте постали део једне енциклопедије у којој ви стојите, раме уз раме, са лаицима, када пишете о историји. Да ли вам то смета?

Ја сам деведесето годише. Са Википедијом сам почео 2010. године, са двадесет година. Тада сам почео да радим истражујући и учећи на факултету. Имали смо доста одличних доктора или математичара, који долазе на Википедију да пишу чланке који немају везе са њиховом струком. Пишу о оном што воле и што им је хоби. На пример, доктор пише о позоришту пише и слично. Струка, заправо, најмање пише чланке о Википедији. У неким другим областима, географији на пример, није погрешно да се тиме бави човек неке друге струке, јер се ти чланци углавном преводе са других Википедија. Међутим, историјски чланак мора да има екстерну литературу. И ја сам писао чланке из других области, али никада из природних наука, којима нисам склон и не желим да преузмем ризик да у чланку напишем неистине. Да ли ми смета уплитање лаика? Да, уколико

морам да уђем у расправу са псеудоисторичарима. Не бисте веровали какве све измене покушавају да унесу корисници у чланке на нашој Википедији, углавном о досељавању Словена на Балкан, а једном сам чак видео и „податак“ да је Сјеницу, веровали или не, основао Александар Македонски. Постојала је идеја о Нупедији, где би чланке писали само доктори наука, али наравно да не можете очекивати од таквих стручњака да бесплатно пишу чланке. Требало би да мотивишемо младе да се укључе, како би развијали вештину писане речи, ако ништа друго.

Причали сте о превођењу садржаја са једне Википедије на друге. Углавном је то варијанта у којој се са енглеске Википедије преводи на друге језичке варијанте. Да ли имате сазнања да неки википединајци из Србије учествују на стварању садржаја на енглеској Википедији?

На енглеској да. Имам и ја профил тамо и уносим неке ситне измене. Када сам писао чланак за Нагорно-Карабах 2004. године, пошто овде немамо одговарајућу литературу, користио сам руску и енглеску Википедију. Што се тиче уређивања, видео сам да уредници имају профиле и на хрватској и на бошњачкој Википедији. Они углавном те профиле праве да би се свађали на страницама за разговор; буду бановани, па се врате овде. Не верујем да имају неки већи допринос тамо, не рачунајући енглеску Википедију, где има корисника који уређују. На српској Википедији, од националних мађина, осим мађарске, чијих знам 2 или 3 корисника, нисам видео припаднике других народа. Људи се ту деле, углавном по језичкој припадности. Џими Велс (оснивач Википедије) имао је идеју да се српска и хрватска Википедија уједине и разматрао је ту могућност један дужи период јер је сматрао да их повезује исти језик. Међутим, када су му представљене чињенице и разлике у садржају чланака на исту тему, одустао је од те замисли.

Пошто је могуће по IP адреси утврдити одакле долази измена, да ли сте се бавили том врстом детекције и јесте ли приметили да постоје покушаји измена из Босне или Хрватске, око неких спорних, регионалних, ратних тема?

Да, било је. Било је чак и пријављених корисника, није се морало утврђивати према IP адреси, али се те измене, углавном не прихватају. Оно што буде прихваћено везано је углавном за уметност, за музику. Углавном, моје је мишљење, што се тиче српске, хрватске и бошњачке Википедије, а везано за XX век, да се ту више ради и емоцијама него о поткрепљеним информацијама које се пласирају уз стварне доказе. Можда би требало да постоји другачији шаблон, који би упозоравао корисника да не узима здраво

за готово све што прочита у чланцима, бар у текстовима о распаду Југославије деведесетих година, па до бомбардовања Србије 1999. године. Сада има доста чланака о косовској кризи, барикадама и слично, које још увек трају. Измене се уносе без икакве провере. Питање је колико ми, уопште, имамо увида шта се тамо дешавало, како се преговара и какве информације треба да пласирамо. Сматрам да би требало (а, нажалост, готово сам сигуран да је то немогуће) да се упознају корисници српске, бошњачке и хрватске Википедије и договоре се око тога шта би смело и шта је потребно, а шта контрапродуктивно за уношење. Корисници Викимедије из Републике Српске ни под „тачком разно“ не разматрају могућност да уређују бошњачку Википедију, иако она долази из државе у којој они, ипак, живе. Они сарађују с нама, долазе на та тзв. Wikilife дружења и такмичења, на којима пишемо чланке искључиво на српском језику. Верујем да су они најзаступљенији уредници тих спорних чланака, масакра у Сребреници и злочина у Братунцу. Они су живели на том поднебљу, неки и учествовали у страдањима, па о свему пишу више срцем него разумом. Ово је, понављам, субјективан суд. Не бих волео да буде схваћено да је то мишљење Викимедије Србије.

БОШЊАЧКА ВИКИПЕДИЈА – АНТОН ОПРЕШНИК

Стиче се утисак да су администратори Википедије сакривени од јавности. Какав је ваш став по том питању?

Неписано је правило да се буде анониман. Постоји организација *Викимедија*, а Србија је једина земља на Балкану у којој она постоји, и имена запослених у тој организацији су позната. Наша нису, али то је тековина неких пријашњих времена интернета. Моје име је Антон Опредшник, на Википедији сам потписан као Антон Иван, а ви слободно напишите моје пуно име, није оно никаква тајна. Ја сам већ 15 година на Википедији. Са разних конференција познајем велики број колега из цијелог свијета, знам њихова имена, са неким се и приватно дружим. Значи, нису тајна наша имена, али јавност не мора да их зна.

Рекли сте да сте петнаест година на бошњачкој Википедији. Она је настала пре српске, хрватске и српскохрватске, тј. прва је са нашег говорног подручја, али ако

погледамо статистику, она је, по укупном броју чланака, најмања од ове четири. Шта је допринело томе?

Слабо познајем кориснике на српској, хрватској и српскохрватској Википедији. Српска је организована, има Викимедију, а то је организација иза које стоји огроман рад. У октобру прошле године био је један скуп у Београду, где је било присутно више од сто гостију. Организација је била перфектна, тамо су радили све млади људи, студенти. Они одлазе по школама и универзитетима, прикупљају чланке и зато им је база огромна. Википедија на српскохрватском (одмах да напоменем да немам ништа против тог језика, ја сам старија генерација и учио сам га у школи) настала је у једном историјском моменту, и раде на другачији начин. Ми га називамо преписивачки. То није грех. Један мој чланак је преведен и преписан на руску Википедију – то није забрањено. Што се тиче босанске Википедије и малог броја чланака на њој, шта да вам кажем? И ви знате какве су разлике између босанског, српског или хрватског језика. Постоје неке особености у говору људи из наших крајева. Ми, међу собом, знамо значајке и разлике, па проценимо по говору да ли човек долази из Босне, Србије или Хрватске, али странац, чак и ако је студирао славистику, веома тешко може то да установи. На босанској Википедији је свега петнаестак активних уредника. Они, који наводе српски, или хрватски, као матерњи језик, пишу за српску или хрватску Википедију. Није то погрешно, ни лоше, али има и припадника босанског говорног подручја, а пишу на српској или хрватској. И сâм сам написао неколико чланака на српској, али ми проблем прави транскрипција страних речи, где немам довољно знања, па је то разлог што не пишем више.

У контексту различитих научних области заступљених на Википедији, да ли бисте ви, на основу свог читалачког али и уређивачког искуства, рекли да историјске теме изазивају више полемике од тема из других научних области, рецимо физике или математике?

Изазивају, али на ова наша четири пројекта. Ја читам и пратим немачку Википедију, ту су те полемике безначајне. Проблем је што један део уредника не схвата суштину. Основни процес је референцирање, побеђивање изворима. Ако пишем о историјској теми, не могу навести неки, рецимо, фалсификовани документ неке војне команде као извор.

Не можете, али, на основу чланака које сам прегледао, а који се тичу распада Југославије, свака страна, на неки начин нагиње ка томе да реферише на документе који јој највише одговарају. Ви, заправо, можете, на неки начин, да утицете и на избор онога што ће се појавити на Википедији, манипулативним одабиром референци.

Да, може. Ево, погледајте чланак о Југославији на босанској Википедији. Највећи део сам ја написао. Ту сам референцирао базу немачког историчара. Ако би се нашли подаци, рецимо, југословенских историчара (да не узимам у обзир историчаре новијег времена, или безначајне официре који пишу своје мемоаре, блогове и слично) где је поменут број жртава Јасеновца, онда ја наводим *од-до*. За обе бројке наводим ко референцира. Ако је негде објављен податак да је жртва било милион, мора се навести ко је референцирао и критички осврт историчара на ту бројку. На хрватској Википедији статистика о Јасеновцу је грозна. Познајем неке колеге који се боре за ревизију те историје. Они су пројекција хрватске реалности, као што је пројекција реалности на реминисценцију која се појављивала на босанској Википедији, да се о неким усташким официрима, или имамима који су били у усташким јединицама, пишу чланци у којима су они представљени као антифашисти, јер је нечији локални хоби-историчар рекао да је он антифашиста. То што је био у усташким одредима – то се ставља на маргину. Власт у Сарајеву даје тим људима улице, па се пројекција тога окружења покушава пребацити на Википедију. Ја сам, заједно са пар колега, успео то да рашчистим, да се то више не појављује. Они који праве ревизију историје Другог светског рата граде анимозитет према Србима, водећи се паролом „Сви који су против Срба су нама добри”. То је клима која влада у неким сарајевским политичким круговима. Слично томе има и у Хрватској. На босанској Википедији колега је писао о жртвама Блајбурга (делимично га је превео са енглеске Википедије), али сматрам да је чланак прилично реалан. Када га упоредимо са чланком на хрватској Википедији, видимо његов квалитет. Овај други је преписан са неког блога. Имам једну дигресију која се тиче референцирања: ја, као машински инжињер за дрвну индустрију, написао сам чланак о фурниру. Мислим да је то најопширинији чланак на босанској Википедији. Тридесет година се тиме бавим и моје искуство је велико. Јавио се колега са српске Википедије и указао на мали број референци, а навео сам три књиге. То је суштина! Моје тридесетогодишње искуство је маргинално у односу на референце и изворе о чињеницама које наводим. Када сам писао чланке о рату у Босни, позивао сам се на немачке изворе који су, хајде да их тако

назовемо, мало реалнији. У супротном, морао бих наводити изворе са све три стране, а то би било мало неукусно.

Кажете да пратите и немачку Википедију. Тема моје дисертације је усмерена на трауматична искуства из Другог светског рата и током распада Југославије за ове три заједнице, али и немачка има доста трауматичних и контроверзних питања која се тичу Другог светског рата и нацистичког наслеђа. Да ли се у Немачкој воде полемике око тога како немачка Википедија приступа том проблему? Да ли постоји нека врста ревизионизма?

Тема ревизионизма постоји и у Немачкој и у Аустрији, али је на Википедији врло препознатљива. Ако тражим податке, рецимо о Александру Леверу, генералу који је бомбардовао Београд и по томе је познат, наћи ћете податак да су њему поставили спомен-плочу у једној цркви у Бечу. Плоча је тамо стајала годинама, па су је скинули. Та чињеница постоји на Википедији, али је реално објашњена. Дакле, не постоји ревизионизам у смислу тврдње да је није требало уклонити, као што би се писало на неком од наших пројеката. На немачкој и аустријској Википедији ради велики број уредника, тако да је та контрола много лакша. И још нешто – нацизам се у Немачкој и Аустрији сматра забрањеним, док је на просторима Балкана сасвим нормално рећи да је неко био у неким фашистичким јединицама, да је јунак неког села и слично. Нико се неће поностити да му је отац био у СС јединицама, док се, рецимо, у Босни, поносе тиме, или се у Хрватској поносе усташама. На немачкој Википедији још никада нисам наишао на чланак који је оптерећен ревизионизмом, величањем фашизма, националсоцијализма. Немачка Википедија, за разлику од ове три, има другачији начин уређивања. Промене које су направљене на немачкој Википедији, уколико уредник који их је унео нема потврђен статус уредника, не виде се док се не одобре. На овим трима се свака промена види, мада имамо маркирано бојом ту промену и могу да је проверим, потврдим или вратим.

Ви сте рекли да на босанској Википедији има петнаестак активних уредника. Интересује ме, с обзиром на велики број измена који се ту уноси, од којих су неке потпуно оправдане, а неке вандалске, колико је, према вашем искуству, неопходно времена да се уочи неки несумњиви вандализам и уклони из члака?

То је прилично добро решено. Прво по статусу: постоје стјуарти, администратори, уредници, потврђени уредници итд. Ја, као бирократа, кад отворим страницу, видим

промене у одређеним бојама, а видим и ко је ту промену направио. Ако је промену направио непријављени корисник, анонимни, са IP адресом, то погледа свако од нас. Јасно је да се сваки вандализам врати и обрише. Уколико је нека измена добра, наша реакција је да том кориснику пошаљемо поруку, мало га подржимо и након извесног времена и више његових делатности, променимо његов статус. Временом, када стекнемо поверење у његов рад, доносимо одлуку да се његове промене више не морају потврђивати, што не значи да се неће кориговати ако уочимо неправилност или неистину. Право да неко стекне виши статус траје неколико седмица. Гласамо и доносимо одлуку сагласно. На тај начин је веома лако уочити неки вандализам. Системски вандализам је нешто друго.

Шта подразумевате под системским вандализмом?

Имали смо пре две-три године велики проблем са неколико корисника који су чак били администратори. Покушавали су да у чланке убаце неке политичке тезе. Или, рецимо, на почетку рада Википедије, било је намерних грешака у навођењу података о Овчинама, месту у Босни и Херцеговини, где је неко наводио број *Бошњака*. У заграду је у оквиру додат попис из 1971. године и препорука да се народ *Муслимани* више не зове *Муслиманима* него *Бошњацима*. То је систематски убачено у све чланке. Нико нема права да неком то препоручује: ако у попису стоји да је у неком граду било сто Срба, сто Хрвата и сто Муслимана, тако треба и даље да стоји. Избрисали смо те покушаје, имамо програм за то. Дакле, вандализам се може за десет минута уклонити. На немачкој или енглеској Википедији се то не може ни десити, јер је велики број уредника на располагању и врло брзо реагују.

Како доносите и колико често одлуку о закључавању одређених чланака?

Постоје правила. Не знам колико је чланака закључано, али ако ми се јави неки уредник или нови корисник и пита зашто је одређени чланак закључан, проверићу и одговорити. Ослободићу га, како би колега могао да унесе измене. Правило би било да се чланак закључава на један дан, три или седам. Никад на дуже. То се ради ако појединац или група праве неке неодговарајуће измене. Рецимо, ја пишем да је море жуто, а ви да је црвено. Непрестано једни другима исправљамо тврдње. Ако ја или неко од уредника немамо могућност да то проверимо, препоручујемо да се ви прво договорите и набавите референце. У међувремену ће чланак бити закључан, како би се тензија смирила.

Шта превагне при доношењу одлуке када су неке теме контроверзне? Да ли је то број референци или став администратора?

Да, и ево опет једне дигресије, на исламског теолога Мустафу Бусулаџића, који је сарађивао са усташама и који је, након што су усташе побиле Жидове у Сарајеву, рекао да је добро што се њихов смрад више не осећа на Баш-чаршији. Та реченица је забележена у његовим књигама, брошурама итд. Један од аутора из тих брошура наводи да је Бусулаџић био антифашиста, а колега са Википедије то наводи као референцу. Јесте то референца, али у чланку о Хитлеру нећемо узети *Мајн кампф* као референцу. Мора се знати која је референца за одређени чланак могућа и прикладна. То је широк појам и може се злоупотребљавати. Али, када говоримо о овим темама које вас занимају, то је прилично јасно. На српској Википедији чланци о рату на Балкану сваке године су реалнији, док је на босанској то мало теже. Ја позивам колеге са српске Википедије, колеге које имају изворе. Рат је био пре 25 година, а извори који су писани пре петнаест година, са било које стране, још нису поуздани. Ако један корисник каже да је ту погинуло десет, а други да је сто, референцирајте оба податка. Временом ће доћи трећи историчар, који ће неке друге документе узети у разматрање, па ћемо доћи до правих података. Само ако узмемо податке свих трију страна, онда је могуће да се дође до истине. Најбољи пример који имам је од пре петнаестак година, да је дефиниција рата у Босни била – *агресија на Босну и Херцеговину*. Чим неко из Сарајева говори о томе, каже да је *агресија*, Хрвати кажу *домовински рат*, а Срби *отаџбински рат*. Не желим да улазим у расправу који је од та три термина правилан, рекао сам да се на босанској Википедији то не може писати. (Циничним тоном →) Ако ћемо писати о Сребреници назваћемо је агресијом, а ако говоримо о Гламочу, где су Срби протерани после Олује, или о Мркоњић граду, где су се догодили злочини над Србима, онда ћемо то називати отаџбинским ратом. Без обзира на то да ли је тема отаџбински или домовински рат у Хрватској, није ни на мени, ни на вама да га дефинишемо.

На бошњачкој Википедији је много већи степен интересовања, много више чланака, посвећених сукобима који се тичу распада Југославије него онима о Другом светском рату. Из вашег уредничког и читалачког искуства на бошњачкој Википедији, можете ли упоредити чланке о Другом светском рату и распаду Југославије?

Интересовање за рат деведесетих је пуно веће. Рецимо, на српској Википедији, аутор под псеудонимом Пинки, написао је, мислим, хиљаду чланака о народним херојима и рату. То су прилично квалитетни чланци. Код нас, на босанској Википедији, такође је било покушаја. Колега који је, иначе, члан Академије наука и генетичар по професији, једно време је писао о рату. Међутим, превише је копирао из књига дословце, што је и забрањено. У Босни и Херцеговини историја почиње од деведесет и прве-друге године – свет је настао тад. Знате ону фразу: историју пишу победници, али на нама је да, на основу више информација, проценимо шта је истина. Мени је интересно да читам о Другом светском рату, али из немачке перспективе и упоређујем то са литературом коју сам читао као дете. Желим да кажем да у Босни (то је моје размишљање) школски систем не подучава пуно о томе, јер би самим тим, говорим вам за све три нације, које и даље живе овде, довео у питање разлоге за ову подељеност. Ако смо сви заједно победили непријатеља у Другом светском рату, зашто смо сада тако подељени? Онда је, вероватно, боље да се та историја пуно не спомиње, поготово што су тамо победили комунисти, који су највећи непријатељи тамошњим владајућим партијама. А да комуниста није било, не би било ни Босне и Херцеговине. То је чињеница, јер је државност Босне и Херцеговине заснована на АВНОЈ-у.

Пратите ли садржаје на српској, хрватској или српскохрватској Википедији? Наиђете ли ту можда на неки чланак који вас наљути, који вам делује као нетачно, пристрасно, националистички...?

На хрватској је сваки чланак о ратним збивањима који сам прочитао једностран. Једном сам се укључио у полемику око питања ко је срушио мост у Мостару. Онда је неко ставио на Википедију документ да је неки генерал или официр хрватске војске наређивао да се сруши мост. Референца тог навода је неки блог. Ви на блогу можете ставити документ откуцан на машини и рећи да је Петар Петровић наредио рушење моста у Мостару. Кажем да тај документ није веродостојан. И ја сам служио ЈНА и знам да војни документи нису доступни цивилима, то је сакривено, чува се, то је законом регулисано тако. Не може га неко наћи на улици, скенирати и ставити на блог. Петнаест дана смо дискутовали о томе, док неко није потврдио да сам у праву и да је тај докуменат фалсификат. Замислите колико је тих фалсификата о рату у Југославији! Ја сам чак нашао документе из Хага који су коришћени на суђењу, као потврда за одбрану или тужбу, а фалсификовани. Мој отац је, рецимо, писао ратни дневник, али не могу да га користим као потврду о дешавањима у рату. Хрватску Википедију је узурпирала група

аутора, који наводе такве, погрешне референце, а ја не могу да се са свима њима справљам. На српској Википедији, пре десет година, било је тако да су чланци били једностранни: ми смо најбољи, нико други не ваља. На српској сада пишу не само лаици, већ и учени људи. Због великог броја корисника све се то побољшава, па су чланци све реалнији. На босанској Википедији је колега чланак назвао *Ослобађање Влашића*. Влашић је планина код Травника и на висоравни су се водиле битке. Питам: Ко је ту кога ослобађао? Војска Републике Српске је заузела Влашић из стратешких разлога. Онда су дошли хрватски војници, напали су их. Онда су дошли бошњачки, па су их напали и онда је неко од њих протерао једне од ових трију. Тај Влашић је таман толико припадао Републици Српској и њеним војницима, колико и хрватским и бошњачким. Можемо рећи *Ослобађање Београда 44. године*. Дошли Немци, заузели, партизани дошли и отерали их, али у случају Влашића – не. Чланак може носити неко неутрално име, рецимо *Зима 94*. Сâм назив *ослобађање* звучи као провокација.

Да, чест је случај да три различите Википедије на различите начине називају неки догађај: блокада Дубровника истовремено је и опсада и одбрана, да не помињем Сребреницу, масакр или геноцид... Када је реч о управо овим, конторверзним темама, шта мислите да представља препреку ка већем степену објективности? Да ли је то недовољна временска дистанца према догађајима који су се десили деведесетих?

На босанској Википедији се зна шта је разлог, а тај проблем смо решили пре две-три године. Група у којој су били фундаменталисти, ревизионисти, србофоби и слични њима стварали су тај проблем. На митинзима увек позивам колеге са српске и хрватске википедије да пишу и на босанској, бар да се поглед на те теме прошири. Имајући више перспектива, имаћемо и истинитију слику о тим дешавањима. Дешавало се да неко коме је српски матерњи језик напише унос екавицом. Колега је унос одмах брисао, сматрајући да то није босански језик. Тако нешто се дешава и на хрватској Википедији. То не сме бити препрека за добар унос. На српској Википедији није проблем ако аутор чланка пише ијекавицом. Тај примитивни, ускогледни приступ, спутава развој. Док год постоји могућност да једни корисници блокирају или вређају друге због, рецимо, екавице, неће бити напретка. Ако се та структура промени (а на српској Википедији се променила, као и на босанској, где су сада администратори, рецимо, музичар рођен у Новом Саду, па један лекар...) биће боље. Док год је пристojно рећи у Босни да је неко четник (мислећи притом да је Србин) или обрнуто, такав приступ ће бити и на

Википедији. То је типично за кориснике који долазе из Босне и који су ниског образовања, из ко зна којих разлога фрустрирани.

ХРВАТСКА ВИКИПЕДИЈА – SPEEDYGONSALES

Da li biste, na osnovu vašeg uređivačkog iskustva, rekli da istorijske teme na Wikipediji stvaraju više polemike od tema iz drugih naučnih oblasti?

Obzirom da je teško mjeriti razine polemika, uvodim dualnu kategorizaciju:

- malo ili nimalo polemika, koje nikad nisu rezultirale zaključavanjem članaka ili blokiranjem suradnika
- polemike koje su rezultirale zaključavanjem članaka ili blokiranjem suradnika

Sve teme ili znanstvene discipline vezane uz identitet i moć spadaju u drugu kategoriju, navodim nekoliko primjera:

- jezikoslovlje – od rasprava o identitetu jezika (uglavnom o odnosu hrvatskoga prema srpskom i
- bošnjačkom jeziku) do trivijalnih rasprava poput „zemljopis ili geografija”;
- aktualna politika – lokalna, državna, međunarodna (od korone, migracija, izbora itd.)
- povijest – od stoljeća 7.: Konstantin Porfirogenet, gdje su granice Hrvatske i njenog „prirodnog” teritorija
- srednji-novi vijek – islamizacija Slavena u BiH, obzirom na religiju i jezik, kako tretirati katoličke vladare Bosne koji su govorili (pretpostavljeno) i pisali hrvatskim jezikom (postoje dokumenti koji nesumnjivo spadaju u hrvatsku kulturnu baštinu)
- moderno doba, 2. svjetski rat i Domovinski rat

Od tri spomenute teme, dvije su identitetske (jezik, povijest), samo je politika vezana uz moć.

Kako se na Wikipediji borite protiv vandalskih unosa? Ukoliko je određeni unos na Wikipediji čist i nesumnjiv vandalizam, koliko je vremena – prema Vašem iskustvu – potrebno da se on ukloni?

Kako kada. Od 2003. do 2008. godine smo imali malo suradnika, pa su npr. novinari hrvatskih medijskih kuća (npr. sjećam se slučaja novinara NovaTV iz 2004. godine) radili testove, a nisu znali da smo mi (administratori) vidjeli što oni rade, i reagirali smo različito od slučaja do

slučaja, odnosno neke smo vandalizme tada uklonili u roku 24 sata, a neke smo namjerno ostavili tjedan dana da vidimo što će detektirani vandal dalje činiti. Zadnjih 10-ak godina ovisi o dobu dana kad se vandalizam dogodi, ako se dogodi radnim danom između 15 i 22 sata, tipično bude uklonjen u najviše sat ili dva, ako se dogodi po noći, može proći i neko dulje vrijeme do uklanjanja, teoretski može proći potpuno neopaženo, što se ipak u praksi ne događa.

3. Kako se donosi odluka o tome da određeni članci budu zaključani, tj. da se onemogući njihova izmena?

Članke tehnički mogu zaključati (onemogućiti njihovo uređivanje većoj ili manjoj skupini suradnika) samo administratori, te je odluka o kraćem ili duljem zaključavanju svakog pojedinog članka diskrecijsko pravo svakog administratora za sebe. Dok se povremeno događaju veće ili manje nesuglasice između pojedinih administratora ili više njih, koliko znam nikad se nije postavilo pitanje da je neki članak neopravdano zaključan. Temelj projekta je izraz „Wikipedija - slobodna enciklopedija”, te se teži tome da svi, ili što je moguće više članaka budu slobodni za uređivanje svima. U praksi bi na projektu sigurno bilo manje vandalizama kad bi bilo onemogućeno uređivanje neprijavljenim suradnicima (evidentira se IP adresa, pa se osim naziva neprijavljeni rabi i izraz „uređivanja IP adresa”), no strateška odluka pri nastanku projekta bila je da projekt bude slobodan, te se ovaj postojeći problem tolerira jer je pretpostavka da je korisnije omogućiti nekoliko korisnih uređivanja IP-ova i žrtvovati nekoliko vandalizama, nego obratno.

4. Ukoliko oko određenog pitanja postoje neusaglašena mišljenja, šta prevagne pri donošenju odluke – stav administratora, broj referenci kojima se potkrepljuje određena teza ili nešto treće?

Ovisi o tipu pitanja. Ako se radi o internim procesima projekta, ponekad odlučuju administratori, ponekad konsenzus suradnika, ponekad glasovanje suradnika. Teži se konsenzusu suradnika ili administratora, glasovanje je najgore rješenje jer se može dogoditi preglasavanje gdje ne mora biti izabrano najbolje rješenje. Ako se radi o sadržaju članka, mjerodavni su vjerodostojni izvori. Wikipedija je nominalno slobodna enciklopedija koju svatko može uređivati, pa netko neupućen može pomisliti da je time nužno Wikipedija hrpa ne previše dobro sređenih rečenica koje nisu relevantne. Dok je gornja pretpostavka točna za veći broj članaka u ranim fazama njihova nastanka, često su članci kvalitetno napisani od nastanka, ako se netko potrudio i snimio koherentan i zaokružen prikaz neke teme ili nekog pojma. Dobar broj suradnika prije dolaska na Wikipediju nije se susreo sa znanstvenim sustavom gdje je

nužno navoditi izvore, tj. referencirati svoje tvrdnje, no to je često uz učenje wikisintakse prva stvar koju novi suradnici moraju naučiti. Otkad imamo vizualni uređivač, wikisintaksu se ne mora znati, ali svatko mora znati što su izvori. Primarni, sekundarni, tercijarni, vjerodostojni, nevjerodostojni, te primjereni temi - adekvatni. Nekome tko piše doktorat ne bih pojašnjavao što su primarni itd. izvori, ali ću napisati što obično pišem suradnicima kao primjere primjerenih i vjerodostojnih izvora:

- za pop-kulturu (članke o Madonni ili Severini) izvor može biti i dnevni i specijalizirani tisak; kako u Hrvatskoj više nema specijaliziranih novina za glazbu ili film, i dnevni tisak je prihvatljiv ako treba navesti tiražu zadnjeg objavljenog ili najnovijeg albuma Severine ili Olivera Dragojevića - jer drugdje te informacije jednostavno nema.
- za povijesne članke, pogotovo kontroverzne, treba izbjegavati dnevni tisak (obično ne pišem žuti tisak, jer je on obuhvaćen izrazom dnevni tisak), jer se tu prečesto uz činjenice donose i clickbait interpretacije kojima na enciklopediji nije mjesto. Treba razlikovati publicistiku od historiografije, te dobru publicistiku od smeća. Npr. ponekad navodim preko 100 knjiga dr.sc. Vojislava Šešelja, koje su dobre kao izvori za članak o njemu samome, ali ne može ih se rabiti kao vjerodostojan izvor za ostatak projekta.

Broj izvora nije bitan, nego njihova vjerodostojnost. Akademski izvori (izdanja hrvatskih sveučilišta ili Školske knjige Zagreb, ili vodećih svjetskih sveučilišta) su tipično bolji izvori od publicistike, makar ne treba slijepo vjerovati nikome, npr. u jednom izdanju Oxford University Pressa pronađena je jedna povelika glupost navodnog eksperta za Jugoslaviju.

5. Možete li, na osnovu svog uređivačkog iskustva, uporediti kontroverznost članaka posvećenih Drugom svjetskom ratu sa onima koji se tiču raspada Jugoslavije? (na hrvatskoj Wikipediji)

Teško je mjerljivo, no dojam sam da je bilo bitno manje polemika, i da imamo bitno bolje članke na temu raspada Jugoslavije i Domovinskog rata, nego na temu 2. svjetskoga rata. To se moglo i očekivati, jer je dostupna literatura (historiografija i publicistika) o Domovinskom ratu u Hrvatskoj prilično kvalitetna i koherentna, te je ona u Hrvatskoj pisana od početka rata do danas. Domovinski rat u BiH je tek u novije vrijeme dobio kvalitetniju znanstvenu obradu, te iako postoji jedan manji broj medijskih spinova (od dogovorenog rata, prodaje Vukovara ili bosanske Posavine, do navodnog genocida u Oluji itd.), slika Domovinskog rata u znanstvenoj literaturi i u medijima je relativno koherentna, pa se to preslikava i na Wikipediju. Ukratko - nema previše dezinformacija u medijima, pa ih nema ni na Wikipediji.

Drugi svjetski - to je nešto sasvim drugo. Historiografija za vrijeme komunizma je bila podložna cenzuri i autocenzuri, npr. Bruno Bušić je bio mladi znanstvenik na današnjem Hrvatskom institutu za povijest, koji je bio previše kritičan prema onom sustavu, pa je za svaki slučaj emigrirao, no to ga nije spasilo udbaškog metka u Parizu 1978. godine. Problem komunističke publicistike nije bio podložnost cenzuri, nego falsifikatima, primjera je previše, od Magnum Crimena Viktora Novaka nadalje. Iako je dobar dio komunističkih falsifikata jasno osporen, dio tema rata i poraća (hrvatska) historiografija još nije (dovoljno) kvalitetno rasvijetlila, pa je takvo stanje možda najjasnije vidljivo na Wikipediji. Sadržaj članaka o 2. svjetskom se često većim dijelom poklapa na Wikipediji i u člancima Hrvatske enciklopedije (tiskanom izdanju LZMK u 11 svezaka ili mrežnom izdanju: <https://www.enciklopedija.hr/predgovor.aspx>), svejedno, nitko ne dovodi u pitanje točnost članaka LZMK, dok je točnost članaka Wikipedije pod povećalom. Apsurdno, ali istinito.

6. Ukoliko posmatramo kvalitet članaka o Drugom svjetskom ratu i raspadu Jugoslavije, šta sve otežava napore za ostvarivanje objektivnosti - mala vremenska distanca, aktuelni društvenopolitički kontekst ili pak činjenica da Wikipediju – za razliku od tradicionalnih enciklopedija – mogu da uređuju i laici?

Iz odgovora na gornje pitanje je očito da je vremenska distanca ovdje nebitna, te je veća vremenska distanca zapravo u ovom slučaju štetna jer je količina falsifikata i poluistina trenutačno toliko velika da iako znanost tehnički nema problema s njima, neki očiti falsifikati opstaju u društvu, iako se znanost jasno očitovala o njihovoj netočnosti. Nekoliko primjera:

- Dan antifašističkog ustanka se još uvijek slavi 22. lipnja, iako je dokazano da toga dana nije bilo nikakvog partizanskog ustanka u šumi Brezovica kraj Siska.
- oko 27. srpnja 1941. u Drvaru, Boričevcu itd. dogodio se veći broj pokolja građana Hrvata (cijelih obitelji, muškaraca, žena i djece) od strane srpskih (četničkih) ustanika; komunistička je historiografija to evidentirala, ali je tzv. Dan ustanka u socijalističkoj Hrvatskoj bio tada, te se to interpretiralo da ne može biti ustanak prvo u Hrvatskoj a onda u Srbiji; te je nakon 1990. službeno proglašen 22. lipnja; ovaj drugi slave Srbi u Hrvatskoj kao Dan ustanka srpskoga naroda, te je to obilno financirala RH nakon 2000. (obnovu srušenog spomenika u Srbu, Mesić i Josipović su bili redovito gosti Pupovcu), dok se zadnjih nekoliko godina iznosi istina o prirodi ustanka, te predsjednici države više ne dolaze u Srb. Uređivanja laika su poteškoća, ali ne ključna. Najveći je problem odraz (preslikavanje) stvarnosti na Wikipediju, što je samo drugi naziv za izraz u pitanju: „aktuelni društveno-politički kontekst”. Kako pomiriti činjenicu

da je 22. lipnja službeni državni praznik, a toga se dana nije apsolutno ništa dogodilo na ozemlju (bilo tadašnje, bilo današnje) Hrvatske?

7. Postoji li, prema Vašem saznanju, ikakav vid saradnje između srpske, hrvatske i bosanske Wikipedije, odnosno njihovih administratora?

Suradnja je postojala, i bila je najintenzivnija između 2004. i 2008. godine, kad su svi projekti bili u nastajanju, kad je bio malen broj suradnika i posljedično - malen broj vandala. Tada je npr. članak o Srebrenici bio identičan na sva tri projekta. Od 2008. do danas neke veće suradnje nema, iako postoje pojedinačni osobni kontakti. Npr. jedan naš bivši administrator (danas suradnik) je srbijanski državljanin. Većina suradnika bs wikipedije kao nepremostiv problem vidi naziv bošnjački jezik koji se rabi u srpskom i hrvatskom jeziku, koji oni zovu bosanskim jezikom. Dok su za vrijeme Jugoslavije (monarhističke i komunističke) srpski i hrvatski jezik uglavnom samo terminološki divergirali, ali su postojali snažni pritisci njihovom konvergiranju, danas je situacija bitno drugačija, pa je Hrvatu koji zna ćirilicu bitno teže uređivati na sr.wp (pa i bs.wp) nego na svome matičnom projektu. Znam jezik, znam pismo, ali idiom je drugačiji. Ne mislim da su moja uređivanja obrisana na bilo kojem bliskom projektu, ali su vjerojatno doživjela ili manju ili veću lekturu i korekturu.